

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૬૧૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ખાડશીખંદ

વિષય ૫૨૨૧૩:૨૨૧

॥ श्रीमद्राम्बामो श्रीबालकृष्णलालजी ।

श्रीपुरुषोत्तमलालबाबा. प्रा. सं. १९६५ आश्वीन कृष्ण ७ ॥

॥ श्री हार्दिकेशलालबाबा. प्राकट्य सं. १९६३ ज्येष्ठ कृष्ण ६ ॥

प्राकट्य सं. १९७४ अषाढ कृष्ण १३

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीमदल्लभाचार्यचरणप्रणीताः

षोडशग्रन्थाः

गुर्जरगिरानुवादसंवलिताः

अनुवादकः—

शास्त्री. चिमनलाल हरिशंकर भट्ट.

“साहित्यभूषण” “शुद्धाद्वैतरत्न”—बोरसद.

प्रकाशकः—

लल्लुभाई छगनलाल देसाई.

व्यवस्थापक “श्रीभक्तिग्रन्थमाला” कार्यालयम्

चंगपोळ, खतरीपोल—अमदावाद.

मूल्य. रु. १-४-०

અન્ય સ્વામિચરણ સર્વે દેવ
પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

શ્રીકૃષ્ણાબ્દ. ❀ શ્રીવલ્લભાબ્દ.

૫૧૪૪ ❀ ૪૪૧

સંવત. ❀ ર. સ.

૧૯૭૬ ❀ ૧૯૨૦

દ્વિતિયાવૃત્તિ ❀ પ્રત ૧૦૦૦

શ્રી 'સત્યવિજય' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ હરિલાલે
છાપ્યું. પાંચકુવા, નવાદરવાળ—અમદાવાદ.

છપાય છે !

છપાય છે !

તીર્થયાત્રાનો હેવાલ.

(ખાસ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણુઓને માટે)

સમસ્ત આર્યાવર્ત (ભારત વર્ષ-હિંદુસ્તાન)માં આવેલાં વૈષ્ણુ-
વસંપ્રદાયનાં સઘળાં તીર્થયાત્રાનાં સ્થળોનું વર્ણન, શાસ્ત્રોમાં આપેલું
તેનું માહાત્મ્ય, પ્રાચીન ઐતિહાસિક અને પૌરાણીક હકીકત, હાલની
જાણવા જેવી માહિતી, તીર્થોનાં ચમત્કારિક વૃતાન્ત, ત્યાં જવા માટે
રેલવે, સ્ટીમર, અને પગ રસ્તાની સંપૂર્ણ માહિતી, તીર્થોની જાણવા
જેવી ખાસ ઉત્પત્તિ, યાત્રાએ જનારને પ્રત્યેક સ્થળમાં કેટલી સગવડ
છે, કેટલી અગવડ છે, તેના માટે શું ઉપાયો શોધવા, ત્યાં ગયા પ-
છીનું યાત્રાળુઓનું કર્તવ્ય, તીર્થગાર તથા મુળાઓ સાથે કેવી
રીતે વર્તવું, યાત્રાનો ઉદ્દેશ, યાત્રા કરવાનું કારણ, મુસાફરીમાં કેમ
વર્તવું, કયા સ્થળે કયાં ચઢને જવું, તથા ખાસ કરીને શ્રીનાથજી, અને
વ્રજની યાત્રા કરવાનો પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણુવ બંધુઓનો હેતુ, વગેરે
હકીકત સાથેનું આ પુસ્તક દરેક વૈષ્ણુવે તથા ધર્માભિમાની હિંદુ
મીત્રોએ અવશ્ય ખરીદવું જોઈએ. વળી જેઓ આ સર્વ સ્થળે જઈ
શકતા નથી. તેમને ઘેર બેઠાં આ પુસ્તક એક ચિત્તે વાંચવાથી અને
માનસિક ધ્યાન કરવાથી તેને તીર્થમાં જવા જેટલું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય
છે. આટલું છતાં કી. રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવી છે.

વિષયાનુક્રમણિકા.

અથાંક.

પૃષ્ઠ.

મંગલાચરણ.	૧
૧ શ્રીયમુનાદક.	૪
પાઠથી મળતું આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય.	૫
ભગવાન જેવા છ ગુણ શ્રીયમુનાજીમાં છે.	૧૦
પાઠથી રવભાવ વિજય.	૧૯
૨ શ્રીઆળબોધ અંથ.	૨૦
અર્ચાદાના ચાર પુરુષાર્થો.	૨૨
લૌકિક જીવ વિચારિત શાસ્ત્રોનો નિર્ણય.	૨૩
સ્વતોમોક્ષના સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિચાર, ...	૨૮
સ્વતો મોક્ષના યોગશાસ્ત્રનો વિચાર અને આઠ અંગ.	૩૪
બાલબોધ અંથના સારાંશનું ઝાડ	૫૦
૨ શ્રીસિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી.	૫૨
સેવાના ત્રણ પ્રકાર-તનુજ-વિતાંગ-ને માનસી	૫૫
પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે તે જગત અક્ષરથી થએલું છે.	૫૮
અધિદેવીક ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ.	૬૦
બ્રહ્મ વિગેરે દેવો કોની કામના પૂર્ણ કરે છે ?	૬૩
મક્તાની કામના શ્રીકૃષ્ણજી પૂર્ણ કરે છે. તો મક્તે અન્યાશ્રય શા સાફ કરવો ?	૬૯

અધ્યાંક.

પૃષ્ઠ.

બ્રહ્મવાદ અને જીવનું દુઃકામાં સ્વરૂપ. ...	...	... ૭૧
કનિષ્ઠ અધિકારીનું વર્ણન. ...	...	... ૭૪
ચાની કરતાં ભક્ત ઉત્તમ સાથી? ...	...	... ૭૮
ભક્તિ ના થાય તો શી દક્ષા થાય? ...	...	... ૭૯
૪ શ્રીભક્તિવર્ધિની. ...	...	... ૮૧
ભક્તિમાં બીજા ભાવ દૃઢ કરવાનો પ્રકાર; ...	...	... ૮૪
પ્રેમ આસક્તિ ને વ્યસન અને તેનાથી પ્રતિબંધોનો નાશ... ૮૬		
પ્રભુમાં વ્યસન થયા પછી ગૃહ તજવું તે શીવાય		
તજવામાં મના છે. ...	...	... ૯૦
૫ શ્રીનવરત્ન અને તેનો ઉપક્રમ. ...	...	... ૯૫
પ્રભુ પાસે કેાઈ પણ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવી કે કેમ? ...	...	... ૧૦૦
ભગવાનના અનુગ્રહથી લૌકિક વૈદિકમાં અનાસક્તિ ...	...	... ૧૦૨
ગુરૂ આગાથી વિશેષ પ્રભુ આગા. ...	...	... ૧૦૪
સર્વ કાર્યમાં શ્રીકૃષ્ણનું શરણુ રાખવા વિષે. ...	...	... ૧૦૬
૬ શ્રીસિદ્ધાન્તા રહસ્ય. ...	...	... ૧૦૮
શ્રીગદ્યમંત્ર આપવા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા છે. ...	...	... ૧૦૯
એકાદશ સ્કંધમાં કહેલા નિવેદનનો ગદ્ય મંત્રમાં અનુવાદ નથી... ૧૧૦		
બ્રહ્મસંબંધ અને તેના અધિકારી. ...	...	... ૧૧૩
પાંચ પ્રકારના દોષો. ...	...	... ૧૧૫
બ્રહ્મસંબંધ શીવાય દોષ નિવૃત્તિ થતી નથી. ...	...	... ૧૧૬
અર્ધા ભોગવેલી વસ્તુ ભગવાનને અર્પણુ કરવી નહિ. ...	...	... ૧૧૮
સર્વ વસ્તુ પ્રભુને અર્પણુ કરવી તેથીજ પવિત્ર છે. ...	...	... ૧૧૯

અધ્યાંક.

પૃષ્ઠ.

૭ શ્રીઅન્તઃકરણ પ્રબોધ.	...૧૨૨
પ્રભુએ શ્રીમદાચાર્યજીને કરેલી આચાર્યો. ...	...૧૨૩
કેવી અને કેટલી આચાર્યોં કરેલી?	...૧૨૮
૮ વિવેક ધૈયાત્રય નિરૂપણ.	...૧૩૨
વિવેકના નિયમો.	...૧૩૪
ધૈર્ય અને તેના ઉપર હાસ-જહ-ગોપીજનોના દાખલા; ...	...૧૪૧
હાસના દાખલા ઉપર રાજની રાણીની વાત. ...	...૧૪૨
આત્રય.	...૧૪૭
૯ કૃષ્ણાત્રય.	...૧૫૦
દેશ, કાળ, તીર્થ સત્પુરુષો, -ચાન, પૂજા, મંત્ર. ...	...
અધિદેવિક દેવતા, કર્મ, વ્રત વિગેરે નાશ પામવાથી ...	...
શ્રીકૃષ્ણ આત્રય હો.	...૧૬૬
૧૦ ચતુર્થલોકી.	...૧૬૭
ધર્મ અર્થ કામ ને મોક્ષ ભક્તિમાર્ગીય પુરુષાર્થો. ...	...૧૬૭
૧૧ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ.	...૧૭૩
ભક્તિમાર્ગ શાસ્ત્રમાં છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગ પણ છે, ...	...૧૭૪
પ્રવાહથી પુષ્ટિ માર્ગનો ભેદ શાથી?	...૧૮૦
પ્રવાહ અને મર્યાદામાં પુષ્ટિનું અંગપણું નથી, ...	...૧૮૩
પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો સર્વથી જુદા અને ઉત્તમ છે. ...	...૧૮૪
મનના સમવાયિ કારણથી પ્રવાહસૃષ્ટિ ...	...૧૮૭
વાણીના સમવાયિ કારણથી મર્યાદાસૃષ્ટિ. ...	...૧૮૮
શ્રીઅંગથીજ પુષ્ટિસૃષ્ટિ થએલી છે.	...૧૮૯

અથાંક.

પૃષ્ઠ.

પુષ્ટિ પ્રવાહ અને મર્યાદાના જીવોને જુદાં જુદાં રસ.	...૧૯૦
આસુરની બે જાત.	...૧૯૩
પુષ્ટિસૃષ્ટિ ભગવાને સેવા સારંગ પ્રકટ કરી છે.	...૧૯૪
ભક્તનાં લક્ષણ, ક્રિયા, વગેરે ભગવાન જેવુંજ હોય છે.	...૧૯૬
શુદ્ધ અને મિશ્ર ભેદો.	...૧૯૮
ભગવાન શાપ અપાવે છે તેનું શું કારણ;	...૨૦૦
પુષ્ટભક્તનું લક્ષણ—	...૨૦૨
સર્વ માર્ગમાં ભમનારા ચર્ષણી કહેવાય છે.	...૨૦૩
પ્રવાહમાર્ગીય જીવોનું સ્પષ્ટીકરણ.	...૨૦૪
આસુરને ત્યાં પ્રહસ્તાદજી વિગેરે કેમ થયા?	...૨૦૫
૧૨ જલભેદ:	...૨૦૬
તૈત્તરીય શ્રુતિમાં બતાવેલા જલના પ્રકાર.	...૨૦૮
કૃપના જેવા ગંધર્વ ગાયકો શ્રેષ્ઠ છે.	...૨૦૯
પુરાણીઓનો ભાવ નહેરના જેવો શ્રેષ્ઠ.	...૨૧૦
સ્વચ્છંદ ચારી સ્ત્રીઓમાં આસકત ગાયકો.	...
અને પુરાણીઓનો ભાવ.	...૨૧૨
કીર્તન ઉપર ગુજરાત ચલાવનારનો ભાવ	...૨૧૩
પંડિતોનો ભાવ	...૨૧૪
સદેહ નિવારણ કરનાર પંડિતોનો ભાવ	...૨૧૫
પ્રભુમાં પ્રેમવાળા પંડિતોનો ભાવ.	...૨૧૫
અધ્યયનવાળા અને અધ્ય પ્રેમવાળા પંડિતોનો ભાવ.	...૨૧૬
કર્મ શુદ્ધ અને ભક્તિ યોડીવાળોનો ભાવ	...૨૧૬

અર્થાંક.

૫૪.

યોગ ધ્યાનવાળાનો ભાવ.	...૨૧૭
તપત્રાળાનો ભાવ.	...૨૧૮
ઉત્તમ અલૌકિક જ્ઞાનવાળાનો ભાવ.	...૨૨૦
બીજા દેવોની ઉપાસના કરનારનો ભાવ.	...૨૨૧
સાધનોથી થએલી બક્તિવાળાનો ભાવ.	...૨૨૨
વર્ણાશ્રમ અને શાસ્ત્રમર્યાદામાં સ્થિર રહેનારનો ભાવ.	...૨૨૩
ગુણદોષવાળા સંગથી વધતા ઘટતા ભાવવાળા.	...૨૨૪
ગુણદોષના સંગ વગરનાનો ભાવ.	...૨૨૫
ઉત્તમોત્તમ પૂર્ણ ભગવદીયોનો ભાવ અને	...૨૨૫
પૂર્ણ ભગવદીયોની ગણતરી.	...૨૨૫
શુદ્ધ અમૃત સમુદ્ર જેવા ભગવદીયો	...૨૨૬
શુદ્ધ ભગવદીયોનું વચનામૃત.	...૨૨૮
સૌથી એક જુદોજ ભાવ.	...૨૨૯
૧૩ પંચપદ.	...૨૩૧
શ્રોતાની પરિક્ષામાં મુખ્ય પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતા.	...૨૩૩
મર્યાદામાં મધ્યમ શ્રોતા.	...૨૩૩
મર્યાદામાં અધમ શ્રોતા.	...૨૩૪
મર્યાદામાં ઉત્તમ શ્રોતા.	...૨૩૬
૧૪ સંન્યાસ નિર્ણય.	...૨૩૭
સંન્યાસી એટલે શું? અને સંન્યાસ જે	...
માર્ગમાં રહેલો છે.	...૨૩૯
સંન્યાસના સામાન્ય ધર્મો.	...૨૪૦

અર્થાંક.

પૃષ્ઠ.

મર્યાદાના સંન્યાસથી શ્રવણાદિક ચક્ર શક્યું નથી.	...	...	...૨૪૧
અસન થયા પછી ગૃહ ત્યાગ.	...	...	...૨૪૫
વિષયીને પ્રભુનો આવેશ થતો નથી.	...	...	...૨૪૬
વિરહના અનુભવ સારૂ ગૃહ ત્યાગ કરવો.	...	...	...૨૪૭
કૌડિન્ય અને ગોપીજનોનો ત્યાગ.	...	...	...૨૪૮
વિરહી ભક્તને વિકલપણું અને અવસ્થપણું, ભૂપણું છે.	...	...	...૨૫૨
ભક્તિમાર્ગીયને ઉત્તમ ૧૭.	...	...	...૨૫૪
ભગવાનના ગુણો વિરહીભક્તને જીવન ટકાવવા ઉપયોગી છે.	...	...	...૨૫૭
મર્યાદામાર્ગીય વિવિધિયા અને વિદ્યા સંન્યાસ કરવામાં પાખંડપણું થાય છે.	...	...	...૨૬૧
ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ ઉત્તમ છે.	...	...	...૨૬૩
જ્ઞાનીને માયા મોહ કરે છે ભક્તને નહિ.	...	...	...૨૬૬
૫૫ નિરોધ લક્ષણ.	...	...	...૨૬૯
નિરોધ થવા સારૂં વિરહ દુઃખની સંભાવના	...	...	...૨૭૫
નિરોધ થવા સારૂં સમાગમ સુખની સંભાવના,	...	...	...૨૭૬
નિરોધ થવા સારૂં ભક્ત સમાગમની ધ્રુવ.	...	...	...૨૭૭
મોટાઓની કૃપાથીજ પ્રભુમાં ભાવ થાય છે.	...	...	...૨૭૮
ભગવદીયોની સાથે કરેલું કીર્તન સુખકારક છે.	...	...	...૨૮૦
જ્ઞાનીના આનંદ કરતાં કીર્તનનો આનંદ વધે છે.	...	...	...૨૮૦
વિરહી ભક્તના કલેશને જોઈ ભગવાન પ્રકટ થાય છે	...	...	...૨૮૧
ઈન્દ્રિયોનો સંસારનો આવેશ ત્યાગ કરાવવો હોય તો પ્રભુમાં યોજવી.	...	...	...૨૮૫

અર્થાંક

પૃષ્ઠ

પ્રભુના ગુણગાન કરનારને સંસારનો કલેશ નથી.	...	૨૯૧
હરિના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું.	...	૨૯૩
ઇન્દ્રિયોનો દોષ પ્રભુથી નિવારણ થાય છે.	...	૨૯૭
૧૬ સેવાફલ.	...	૩૦૧
સેવાનાં ત્રણ ફલ	...	૩૦૨
સેવામાં આવતા ત્રણ આધકે. અને તેનો ત્યાગ	...	૩૦૪
સેવાફલ વિવરણ	...	૩૦૪
ભગવાને કરેલા પ્રતિબંધો	...	૩૦૬
ભોગ રૂપી આધકની સમજૂતી	...	૩૦૮
ઉદ્યોગરૂપી આધક ભગવાન તરફથી થાય તો ?	...	૩૧૦
પુષ્ટિમાં જેનો સ્વિકાર છે તેને પ્રતિબંધો થતા નથી	...	૩૧૧
જ્યશ્રીકૃષ્ણવાદ સદીક.	...	૩૧૩

અનુક્રમણિકા સમાપ્ત.

ષોડશગ્રંથની બે શ્લોકમાં કરેલી અનુક્રમણિકા અને સ્તુતિ વચન.

- ૧ સ્વભાવવિજયાન્તરં ૨ પરપુરુષર્થબોધં વ્યધાત્ ।
 ૩ સ્વનિશ્ચયમકારિ વૈ ૪ વિવિધમાર્ગભેદં તતઃ ॥
 ૫ રહસ્ય ૬ નવરત્નકૌ ૭ હૃદયબોધ ૮ ધૈર્યાશ્રયૌ ॥
 ૯ પરાશ્રય ૧૦ પુમર્થકૌ ૧૧ ભજનવર્ધિર્નો યો ગુણાં ॥૧॥
 ૧૨ કભેદ ૧૩ પદપંચકાવકૃત ૧૪ માર્ગસંન્યાસકં ॥
 ૧૫ નિરોધવચનાન્તરમ્ દમ્ભતિ યો હિ ૧૬ સેવાફલમ્ ॥

ષોડશકલાત્મના શશધરેણ મોહં નુદન્

સનાસ્તુ મયિ સત્કૃપઃ સમિતિજૈત્રવૈશ્વાનરઃ ॥૨॥

(ચિમનલાલ શાસ્ત્રિના સંકલિતૌ)

અર્થ—શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રીયમુનાજીના પાઠથી ભક્તોનો સ્વભાવ વિજય થાય ત્યાર પછી બાલબોધ અંથમાં પર એટલે મર્યાદા માર્ગીય પુરુષાર્થોનો વિચાર કર્યો છે. ત્યાર બાદ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં પોતાના સ્વમાર્ગીય સિદ્ધાન્તોનો નિશ્ચય કર્યો છે, ત્યારબાદ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદમાં જુદા જુદા માર્ગોના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને સિદ્ધાન્ત રહસ્યમાં રહસ્ય બતાવી નવરતન અંથ રચ્યો છે. ત્યાર બાદ અન્તઃકરણ પ્રબોધમાં હૃદયને બોધ આપી ભક્તો વિવેક ધૈર્ય આશ્રય કેવી રીતે રાખવું એ વિવેકધૈર્યશ્રયમાં બતાવ્યું છે, વળી પરબ્રહ્મના આશ્રયનું નિરૂપણ કૃષ્ણાશ્રયમાં બતાવી ચતુશ્લોકીમાં ભક્તિમાર્ગીય પુરુષાર્થો બતાવ્યા છે ત્યાર બાદ ભક્તિપર્ધિની પછી જલભેદ અને પંચપદ પછી સંન્યાસ નિર્ણયમાં ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કહ્યો છે. નિરોધનું લક્ષણ બતાવ્યા પછી સેવાફલ અંથ રચ્યે છે આવા સોળ અંથ રૂપી સોળ કલાવાળા ચંદ્રથી અજ્ઞાનરૂપી તાપની નિવૃત્તિ કરનારા, સલાઓને જીતનારા શ્રીમહાપ્રભુજી હંમેશાં મારા ઉપર કૃપા કરે.

શ્રીગોવર્ધનનાથજીના પ્રાકટ્યની વાર્તા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં, તેમજ શ્રીનાથજીનાં કેટલાંક ઘોળ અને શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોવર્ધનલાલજી (ટીકેત) મહારાજના ઉત્તમ ફોટો સાથે, સારા ગ્લેઝ, ચીકણા કાગળમાં છપાવી બહાર પાડે છે. હીંમેત માત્ર ધાંચ આનાજ રાખી છે.

મીંગીકુલનાથજીકે વચનામૃત પ્રજકે માસસુ દખના. તીજ તેરસ ઓર પાંચમ પુનમ ઓક. ચાદસ અમાવસ તજની યા વચનામૃતપેં વિધાસ રાખિકેં

પ્રયાણ કરે તો ન્નોર્થ સિદ્ધ હોય.

પો.	મા.	દા.	ચૈ.	વૈ.	જ.	અ.	આ.	ભા.	મા.
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦ ૧૧ ૧૨
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧ ૧૨
૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨ ૧
૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧ ૨
૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨ ૩
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩ ૪
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪ ૫
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫ ૬
૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬ ૭
૧૦	૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭ ૮
૧૧	૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮ ૧૦
૧૨	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯ ૧૦ ૧૧

અહોત સુખ હોય, ક્લેશ ન હોય, અર્થ પૂર્ણ હોય.

મહાભારત હોય, અશુભ, જીવનાશ હોય.

અર્થ પૂર્ણ હોય, મનોરથ સિદ્ધ હોય, કામના પૂર્ણ હોય.

ક્લેશ હોય, જીવનાશ હોય, કુશલસું ધર નહિ આવે.

વસ્તુલાભ હોય, મિત્ર મિત્રે વ્યાધિ મિટ, લાભ હોય.

મહાચિંતા હોય વિયોગ હોય, કદાચિત્ ધર આવે.

સૌભાગ્ય પાવે, રત્નસંહિત ભલીભાંતિસું ધર આવે.

મિલવેના હોય, અહોતપુરો હોય, જીવનાશ હોય, દુઃખ પાવે

આશા પૂર્ણ હોય, સૌભાગ્યપાવે, કામના સિદ્ધ હોય.

સૌભાગ્ય પાવે, દિન બહોત લગે, કુશલસું ધર આવેં

ક્લેશ હોય, જીવનાશ નહિ, સૌભાગ્ય પાવે નહિ.

માર્ગમે સિદ્ધિ હોય, મિત્ર મિત્રે, વિદ્યા મટે, ધનકાંચિદ્ધલાભ હોય.

“પ્રાસ્તાવિક.”

વૈષ્ણવો સર્વદા પોડશગ્રન્થનો પાઠ કરે, સેવા કરતાં શ્રીકૃષ્ણ-
અમાદિનું રટણ કરે, આવા નિરવધિ ઉપયુક્ત ગ્રન્થોનો ભાવાર્થ જે
વૈષ્ણવ ના સમજે તેને આપણે ગતાનુગતિક રીતિથી માર્ગમાં વર્ત-
નારાની ગણતરીમાં આલેખીશું.

પ્રથમાવૃત્તિ જનસમાજમાં અતિપ્રિય થઈ પડી એમ કહીએ
તોપણ અતિશયોક્તિ નથી, મારે કહેવું જોઈએ કે ઉચ્ચ કાઠિન્ય બ-
રેલી બાષાના અધિકારી અને ઉચ્ચ વિષયના અધિકારી સ્વસ્થ જ
હોય એ જેમ સ્વાભાવિક છે તેમ “શ્રીશદ્ધાદ્યુષ્ટિક્ષમ” શ્રીમહાપ્રભુ-
જીના માર્ગમાં વાર્તાલાપમાં પ્રચલિત સરસ ગુર્જર બાષામાં લખા-
મલા સર્વ સામાન્ય ઉપયોગી ગ્રન્થોના અધિકારી વિશેષ હોય એ
પણ બનવા યોગ્ય છે. વસ્તુ તસ્તુ સારસ્ય પ્રથમાવૃત્તિને પ્રિય કર-
વામાં પ્રથમ કારણ થયું. દીર્ઘદીકાનું સંદોહન કરી; ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તને
સારસ્ય પૂર્વક મંદ બુદ્ધિને પણ ગ્રાહ્ય કરાય એવા કરીને, એક જ
ગ્રન્થમાં, સ્વસ્થ મૂલ્યમાં, મલી આવતા આ પોડશગ્રન્થની પ્રિયતા
એટલે સુધી વધી કે છેલ્લા બે વર્ષમાં અમારી પાસે પ્રતિના અભાવે
બાર આનાનું મુદ્રિત મૂલ્ય ઉપરાંત બે આના વધારે આપી બુકસે-
લરો પાસેથી વૈષ્ણવોને ખરીદતા દેખ્યા. પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્ય વર્ધક
શેઠજી રણછોડદાસ વરજીવનદાસે અમુક ક્ષત પ્રતિ પડતર મૂલ્યથી લઈ
વિના મૂલ્ય મુંઝાઈમાં વહેંચી તેઓ પણ અમારા ઉપકારક કહેવાય,
પુષ્ટિમાર્ગીયસુધાએ સારસ્યાર્થાથ અને દીર્ઘ દીકામાંથી સિદ્ધાન્તોના

સંમેલનાર્થ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી અને અન્ય પણ અનેક અભિ-
પ્રાય આવ્યા, પરંતુ તેને અત્ર ગાવામાં સ્વપ્રશંસા પશ્વલમાં પાત
થવાનો ભય રહે છે.

આ પોડશ્યમ્-ન્યની અઘાપિ દ્વિતીયાવૃત્તિથી રૂક્ત બે હજાર પ્રતિ
થઈ પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિચારકરતાં કહેવું જોઈએ કે આ શી-
વાય સંસ્કૃત ટીકાને આધારે થએલા વિવેચનવાળા અનેક પોડશ્યમ્-
ન્યની ચાલીશ લાખ પ્રતિ પ્રકટ થાય તોપણ આપણે પિષ્ટપેષણનો
અપવાદ આપી શકીશું નહિ જ અને ત્યારે જ પર્યાપ્ત થાય.

વે. શા. શાસ્ત્રીજી દુર્લભજ્ઞાનનો પ્રથમાવૃત્તિ સમયે વિના
મદદે મેં ઉપકાર માન્યો તેથી તેઓશ્રીએ મને જણાવ્યું કે “ મેં
આપને લખવામાં જરા પણ મદદ કરી નથી તથાપિ આપે ઉપકાર
માન્યો ” અમારે આ શબ્દોના ઉત્તરમાં જણાવવું જોઈએ કે “ રૂક્ત
શિષ્ટાચારને અનુસરી એ ઉપકાર માનવામાં આવ્યો હતો તેમ પુનઃ
પણ ઉપકાર માનું છું.

આ દ્વિતીયાવૃત્તિ વખતે શુદ્ધાશુદ્ધિમાં ધ્યાન અર્પવા પ્રકાશકને
કહ્યું છે. અને તેમ બન્યું પણ છે. તથાપિ અશુદ્ધને શુદ્ધ કરી વૈષ્ણવ
વર્ગ વાંચશે એવી આશા રાખું છું. અને મારે વિનવવું જોઈએ કે-
આ દ્વિતીયાવૃત્તિમાં કેટલોક ફેરફાર વધારાના રૂપમાં કર્યો છે.

શાસ્ત્રી. ચીમનલાલ હરિશંકર,

“ સાહિત્યભૂષણ ” “ શુદ્ધાદેતરત્ન. ”

બોરસદ.

અગાઉના ગ્રાહકના લીસ્ટમાં આપનું નામ નોંધાવો.
છપાય છે !

કીર્તન સંગ્રહ ભાગ ૧ લો.

[વર્ષોત્સવનાં પદ.]

આ ગ્રન્થમાં પારમાસિક ઉત્સવનાં અસંખ્ય કીર્તનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ આ ગ્રન્થ મુંબઈના “વૈષ્ણવ કાકોરદાસે” છપાવ્યો હતો. છેલ્લાં પાંચ વરસથી તે વૈષ્ણવોને અપ્રાપ્ય થઈ પડેલો હોવાથી વૈષ્ણવોની સતત માગણી થવા લાગી અને કેટલાક મારા મિત્રોએ ફરી છપાવવાની અને બલામણ કરી તેથી અમોએ આ કામ ખાસ એક વૈષ્ણવ કીર્તનીઆજીને સોંપ્યું તેમણે મુંબાઈ, ઉમરગામ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, નડિઆદ, અમદાવાદ, મહુધા, ખેડા આદિ સ્થળોએ જઈ અનુભવી વૈષ્ણવોને મળી તેમની સુચના મુજબ સુધારો વધારો કર્યો છે. પુસ્તકનું કદ પ્રથમના જેવું જ રામલ ૪ પેજ સાઈઝ (ગુજરાતી પેપર જેવી મોટી સાઈઝ) અને ઘણા મોટા અક્ષરથી

[અક્ષર આલાઈન-જેવાજમેટા]

છપાવવું શરૂ કર્યું છે. જેથી

વૈષ્ણવ બંધુઓ ગ્રાહક થઈ મદદ કરશેજ એવી આશા છે. સારા ઉંચી ભતના બડા ચીકણા કાગળ, મજબુત કંતાનનું પાકું પુઠું, લગભગ ૬૦૦ પાનાં જેટલો મોટો ગ્રન્થ થશે, આટલું જતાં પણ ન્યોઆવર માત્ર રૂ. ૮-૦-૦ આઠ રૂપીઆ રાખ્યું છે. (પુસ્તક જોતા અને કામના પ્રમાણમાં તો ઓછી જ કીંમત છે એમ દરેક વૈષ્ણવ કહેશે જ) અગાઉથી નાણાં મોકલી ગ્રાહક થનાર પાસેથી રૂ. ૧-૦-૦ ઓછો લેવામાં આવશે. વી. પી. પેસ્ટેન જીડુ સમજવું. એત્ર મહિનામાં બહાર પડશે.

અમારા તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો.

- ૧ વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ભાગ ૧ લો. (આવૃત્તિ ૩ જી) ૧-૦-૦
- ૨ વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ભાગ ૨ જો. ૦-૧૨-૦
- ૩ નિત્યનિયમના પાઠ તથા ધોળ (આવૃત્તિ ૪ થી) ૦-૩-૦
- ૪ શ્રીગોકુળનાથજીનાં ૨૪ વચનામૃત (આવૃત્તિ ૨ જી) ૦-૨-૦
- ૫ બ્રહ્મસંબંધ કાવ્ય (આવૃત્તિ ૨ જી) ૦-૬-૦
- ૬ શ્રીગોકુલેશજીનાં ધોળ તથા પદ સંગ્રહ. ૧-૦-૦
- ૭ શ્રીકૃષ્ણસ્તોત્ર રત્નાકર સટીક [મુળ શ્લોક સાથે
ગુજરાતી ભાષાન્તર.] ૦-૧૨-૦
- ૮ ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તા [ગુજરાતી ભાષામાં મોટા અક્ષરથી.] ૨-૦-૦
- ૯ શ્રીસર્વોત્તમ સ્તોત્ર... .. બેટ
- ૧૦ શ્રીપુરૂષોત્તમ સહસ્રનામ સ્તોત્ર. (સટીક) ૧-૪-૦
(મુળ શ્લોક સાથે ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તર)
- ૧૧ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા [ગુજરાતીમાં ટીકા]: ૧-૮-૦
(તત્ત્વદીપિકા, અમૃત તરંગિણીના આશય સાથે.)
- ૧૨ શ્રીયમુનાસ્તોત્ર રત્નાકર (ગુજરાતીમાં ટીકા) ૦-૮-૦
- ૧૩ સ્વરૂપ દર્શન (આવૃત્તિ ૨ જી) શ્રીનાથજી,
સાત સ્વરૂપ તથા ધણા પ્રાચીન ને હાલ જુતળ ઉપર
ખિરાજતા શ્રીગોસ્વામી બાળકોના ૮૦ સ્વરૂપનું પુસ્તક. ૨-૦-૦
- ૧૪ શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું પ્રાકટય. ૦-૫-૦
- ૧૫ શ્રીષોડશ ગ્રન્થો વિસ્તૃત ટીકા સાથે. ૧-૪-૦

છપાય છે!

છપાય છે!.

- ૧ કીર્તન સંગ્રહ ભાગ ૧ લો. ધણા મોટા અક્ષરથી
(વર્ષોત્સવકે કીર્તન.) ૮-૦-૦

સ્વરૂપદર્શન.

(આવૃત્તિ ૨ જી.)

આ પુસ્તક શ્રીનાથજી આદિ સાત સ્વરૂપ, શ્રીમહાપ્રજ્ઞજી, શ્રીગુસાંધજી, સાતલાલજી આદિ ધણા પ્રાચીન અને હાલ જૂતળ ઉપર ખિરાજતા ધણા શ્રીગોસ્વામી બાળકોના ઉત્તમોત્તમ, સુંદર, દેદીપ્યમાન સ્વરૂપ મળી લગભગ ૮૦ સ્વરૂપનું એક સુંદર પુસ્તક યાને આદ્યમ સારા ઉંચી જાતના આર્ટપેપર ઉપર છપાવી મહાન ખર્ચે, અને અત્યંત પરિશ્રમે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ થયા પછી શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રીગિરિધરલાલજી મહારાજ શેરમઢવાળાની આજ્ઞાનુસાર ને આપશ્રીએ કરેલી સુચના મુજબ ખુટતાં સ્વરૂપ મહાન ખર્ચે તૈયાર કરાવી પોતે બતાવેલા અનુક્રમ પ્રમાણે સ્વરૂપ ગોઠવી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જેથી દરેક વૈષ્ણવોએ આ પુસ્તક મંગાવી તેમાં આપેલાં સ્વરૂપનાં દર્શનનો લાભ લેવા સુકવું નહિ. આ પુસ્તક સારી રીતે સાચવી સ્થાય માટે તેને સુંદર દેદીપ્યમાન સુશોભીત છીંટનું પાકું પુઠું કરવામાં આવ્યું છે. છતાં ન્યોઝાવર માત્ર નહીં જેવીજ ફક્ત રૂ. ૨-૦-૦ બે રૂપીઆ રાખવામાં આવી છે.

લલ્લુલાલ જગનલાલ દેસાઈ.

ચંગપોળ, ખતરી પોળ—અમદાવાદ.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भगवद्दत्तानलावतार
श्रीमल्लद्वभाचार्यचरणप्रणिताः

॥ षोडश ग्रन्थाः ॥

(गुर्जरगिरानुवाद संवलितम्)

॥ मंगलाचरणम् ॥

वर्द्धापीडं नटवर वपुः कर्णयोः कर्णिकारं ।

विभ्रद्वासः कनक कपिशं वैजयन्ती च मालाम् ॥

रन्ध्रान् वेणोरधरं सुधया पूरयन् गोपवृन्दै-

वृन्दाण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्भीत कीर्तिः ॥

अर्थः—उद्भुद्ध अटले जगृत रसात्मतांनुं सूयन कर-
नार मयूर पिच्छना शिरोभूषणने धारण करता,
सामग्री रहित केवण विप्रयोग श्रंगार रस सूयक नटनी

માફક અને ઉદીપન વિગેરે સામગ્રી સહીત સંયોગ શ્રંગાર
 રસ સૂચક વરની માફક શ્રંગાર રસાત્મક વપુને ધારણ
 કરતા, અથવા ચક્ષુ વિગેરેથી પરમાત્મા અગોચર છે
 તથાપિ લગવાનની સર્વદ્રિય ભોગવવાની લાલસાવાન લક્ષ્મીને
 અર્થે રસાત્મક વપુને ધારણ કરતા, અથવા જેમ પાત્રમાં
 રહેલા રસનું પાન કરાવાને તૈયાર થયેલ મનુષ્ય પાત્રને
 હાથમાં ધરે છે. તેમ સ્વરૂપાત્મક રસનું દાન કરાવાને તૈયાર
 થયેલા પ્રભુએ પાત્રરૂપ રસાત્મક વપુને ધારણ કરતા,
 સંયોગાવસ્થામાં એક કર્ણથી પ્રિયાનાં વચન સાંભળી અને
 વિયોગાવસ્થામાં બીજા કર્ણથી પ્રિયાના ગુણગાન સાંભળી
 આમ બે પ્રકારના શ્રંગાર રસને સૂચવનારા કર્ણમાં શ્રંગાર
 રસને જાગૃત કરનારા કર્ણિકાર પુષ્પને ધારણ કરતા,
 જાગૃત થયેલા રસને જો ગોપીજનો જાણે તો અત્યન્ત
 આતિ થતાં લગવદ્ વસ્ત્રને પણ નહિ ગણતાં શ્રીઅંગનું
 તેઓ અવલોકન કરી લે, તો રસ પ્રકટ થઈ જતાં રસાભાસ
 થઈ જાય તેથી રસ ગુપ્ત રાખવા માયાના આવરણરૂપ
 સુવર્ણના સરખા પીતલવસ્ત્રને ધારણ કરતા, આધિ-
 દૈવિક કામનો પણ પરાજય કરનાર સાક્ષાન્મથ મન્મથ-
 રૂપ સર્વત્ર વિજય કરનારી વૈજયન્તિ માલાને ધારણ
 કરતા, પુષ્પ લક્ષ્મીને લોલાવનાર અને યથાયોગ્ય વિવેક-
 પૂર્વક સર્વને સુધાનું દાન કરનાર આ અધર દેવ-
 ભોગ્યા, લગવદ્ભોગ્યા, સર્વભોગ્યા, આમ ત્રણ પ્રકારની
 સુધાધી ગોપીજનોને લગવાનની પાસે બોલાવનાર અને
 વિયોગીજનને નાદદ્વારા કર્ણમાં અમૃતનું પાન કરાવનાર

વેણુના ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આ છ
ધર્મ અને સપ્તમ ધર્મી; આમ સાત પ્રકારનાં છિદ્રને પૂરતા
નિર્ભયતા અર્પનાર દેવતાવતાર ગોપવૃન્દની સાથે ભગ-
વચ્ચરણનો સ્પર્શ થવાથી રોમાંચિત થયેલા વૃન્દારણ્યમાં
રમણ સમયે વનમાં રહેલા ભક્તોના હૃદયમાં ચરણારવિન્દનું
સ્થાપન કર્યું તેથી સ્વપદ રમણ ભક્તવૃન્દમાં અને વ્રજમાં
રહેલાં વ્રજસુંદરીના હૃદયમાં ચરણારવિન્દનો આવિર્ભાવ થયો
છે. તેથી સ્વપદ રમણ એવાં વ્રજસુંદરીઓના મનમાં
આમ ત્રણ પ્રકારે પ્રવેશ ગીત કીર્તિએ કર્યો. (શ્રીસુખોદિનીજી.)

આચાર્યવાચઃ પ્રણમामિ ભાષ્ય

સુવોદિનીસ્થા ઇતરાશ્ચ યાસ્તાઃ ।

મત્સ્વાન્ત આગત્ય કૃતાપ્લુતાસ્તા

મદીયવાચાં રચયન્ત્વલઙ્કૃતિમ્ ॥

અર્થ—શ્રીભાષ્ય, શ્રીસુખોદિનીજી, અને ઇતર પોડશ
ગ્રન્થો જેવામાં રહેલી શ્રીમદ્વાચાર્ય ચરણની વાણીને પ્રણામ
કરું છું તે શ્રીવાણી મારા હૃદયમાં પધારી, પવિત્ર કરી, મારી
વાણીને અલંકાર રૂપ કરો. [શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી.]

શ્રીવિઠ્ઠલેશાંઘ્રિ સરોજયુગ્મં નમामિ યૈર્દાસ જનાવનાય ।

પુષ્ટિપ્રકારઃ શ્રુતિગૂઢ આવિષ્કૃતો નિરસ્તોન્મદ માયિવાદઃ ॥

અર્થ—દાસજનોના રક્ષણાર્થ શ્રુતિમાં ગુપ્ત રહેલો
પુષ્ટિપ્રકાર પ્રકટ કરીને ઉન્મદ માયાવાદનો પરાજય કર્યો
એવા શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુ ચરણકમલને પ્રણામ કરું છું.

[શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી.]

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता.

षोडशग्रन्थाः

तत्र प्रथमम्—

॥ श्रीयमुनाष्टकम् ॥

मूलम्—नमामि यमुनामहं सकलसिद्धिहेतुं मुदा

मुरारिपदपंकजस्फुरदमन्दरेणूत्कटाम् ॥

तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पाम्बुना

सुरासुरसुपूजितः स्मरपितुः श्रियं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

अर्थः—पुष्टिभार्गीय आठ प्रकारની સિદ્ધિને આપનારાં અને મુર દૈત્યના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણારવિંદની ચળકતી રેતી જેમાં અધિક છે એવાં અને જે કીનારામાં રહેલાં નવાં વનોમાં પ્રસરેલી સુગન્ધિવાળા પુષ્પયુક્ત જળથી જે યમુનાજી દેવ અને રાક્ષસોએ પૂજેલા કામ દેવના પિતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની શોભાને ધારણ કરનારાં એવાં શ્રીયમુનાજીને હું હર્ષથી નમન કરું છું.

વિશ્વોદ્ધારાર્થમેવાવિર્ભૂતવૃન્દાવનપ્રિયાઃ ।

કૃપયન્તુ સદા તાત્ત્વચરણા મયિ વિઢલે ॥

વિવેચન—વિશ્વના ઉદ્ધાર સારૂં પ્રકટ થએલા સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મારૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી મારા ઉપર કૃપા કરો.

આ પ્રમાણે શ્રીગુસાંધજી પોતામાં શ્રીયમુનાજીના આ આઠ શ્લોકની વિવૃત્તિ કરવાની શક્તિ આવે તેટલા સારૂં સ્તુતિ કરી પ્રત્યેક શ્લોકની વિવૃત્તિનો આરંભ કરતાં જણાવે છે કે—

આ શ્રીયમુનાષ્ટકનો પાઠ જો અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો ૧. ભક્તિ. ૨. ભક્તિમાં આવતી અડચણનો નાશ અને ૩ ભક્તિમાં ઉપયોગી પદાર્થોની પ્રાપ્તિ. આ ત્રણ વાતો સિદ્ધ થશે. માટે આ શ્રીયમુનાષ્ટકનો પાઠ અર્થજ્ઞાન પૂર્વકજ કરવો.

આ જીવ શ્રીહાકુરજીને પ્રસન્ન કરવામાં નિઃસાધન હોવાથી તે નમસ્કાર શીવાય કોઈપણ સાધન કરવા સમર્થ નથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવવા સારૂં આરંભમાં “હું શ્રીયમુનાજીને નમસ્કાર કરું છું.” એવું પદ લખેલું છે.

આઠ શ્લોકથી સ્તુતિ કરવાનો અભિપ્રાય એ છે કે શ્રીયમુનાજીને ભગવાને આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય આપેલું છે. તેથી દરેક શ્લોક એક એક ઐશ્વર્યનું પ્રતિપાદન કરતાં આઠ શ્લોક રચેલા છે. એ આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સાક્ષાત્ લીલોપયોગી દેહ, તેમની લીલાનું અવલોકન, ભગવાનના રસનો અનુભવ, સર્વાત્મભાવ વિગેરે સમગ્ર સિદ્ધિઓને આપવામાં કારણભૂત થવું. આ પ્રથમ ઐશ્વર્ય છે.

૨—ભગવાનમાં ભક્તિ વધારવી.

૩—ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં જે વિઘ્ન હોય તેને દૂર કરી શ્રીભગવાનનો અનુભવ થાય એવી શુદ્ધિ કરવાપાઠું, એ ત્રીજું ઐશ્વર્ય છે.

૪—ભગવાનના જેવા શ્રીયમુનાજીમાં શ્રી, જ્ઞાન વિગેરે છ ધર્મે રહેલા છે. તેથી ભગવાનનો સંબંધ વિના શ્રમે કરાવે છે

૫—ભક્તોના દોષોને નિવારણ કરવા.

૬—પોતાના સેવનથી વ્રજભક્તના જેવા જીવોને ભગવાનના કૃપાપાત્ર કરવા.

૭—સેવોપયોગી દેહ સંપાદન કરવો.

૮—પ્રભુના પરસેવાનું જળ જે લીલા વખતે પોતાનામાં આવેલું છે, તેનો સંબંધ ભક્તોને કરાવવો.

આ આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પહેલા શ્લોકમાં ભગવાનના ચરણારવિન્દના રજવાળાં છે અને ભગવાનની શોભાને ધારણ કરનારાં છે. આ બે વિશેષણથી શ્રી યમુનાજીનાં દર્શન કરવાથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે. અને તેથી પ્રભુમાં ભાવ થાય છે. એ આશય સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥ ૧ ॥

હવે “ ભગવાનમાં ભક્તિ વધારવાપણું ” આ બીજું ઐશ્વર્ય દર્શાવવા સારું બીજો શ્લોક આરંભે છે.

મૂલમ્—કલિન્દગિરિમસ્તકે પતદમન્દપૂરોજ્જ્વલા

વિલાસગમનોલ્લસત્ પ્રકટગંડશૈલોન્નતા ॥

સઘોષગતિદન્તુરા સમધિરૂઢદોલોત્તમા

મુકુન્દરતિવર્દિની જયતિ પદ્મબન્ધોઃ સુતા ॥ ૨ ॥

અર્થ:—કલિન્દ નામના પર્વતના શિખર ઉપર પડતા બહુજ પ્રવાહથી પ્રકાશમાન દેખાતાં અને વિલાસ પૂર્વક ચાલવાથી શોભાયમાન લાગતાં અને ઉંચી શિલાઓને

લીધે ઉંચાં દેખાતાં વળી શબ્દસાથે ચાલવાથી વિવિધ પ્રકારનાં વિકારવાળાં એવાં અને (જળરૂપી) સુંદર પાલખીમાં બેસીને (પૃથ્વી ઉપર પધારી) મુકુન્દ ભગવાનનાં પ્રીતિને વધારનારાં એવાં શ્રીસૂર્યપુત્રી શ્રીયમુનાજી જય પામે છે.

વિવેચન—શ્રીયમુનાજીને સામાન્ય નદીની માફક ન ગણવાં. કેમકે એવો નિયમ છે કે આધિદૈવિક સૃષ્ટિનો આધાર વેદ છે. તેથી જ સૃષ્ટિ વેદમય હોય તે આધિદૈવિકી કહેવાય. અને તે શીવાચ્છી બીજી બે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક મળી ત્રણ જાતની સૃષ્ટિ છે.

ઉપરના નિયમ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો વેદમય સૂર્ય છે. અને સૂર્યનાં પુત્રી શ્રીયમુનાજી છે. આ પ્રમાણે વેદમય સૂર્યનાં પુત્રી હોવાથી આધિદૈવિક શ્રીયમુનાજી ગણાય છે. તેથી તેમને સામાન્ય નદીની માફક ન ગણવાં.

પદ્મપુરાણમાં કહે છે કે—વેદમય સૂર્ય પોતાની પુત્રી શ્રીયમુનાજીને અસ્તાચળથી ઉદ્યાચળમાં અને ઉદ્યાચળથી અસ્તાચળમાં લઈ જાય છે. કાલિન્દી એવું નામ પડવાનું કારણ એ છે કે કલિન્દ પર્વતે શ્રીયમુનાજી પાસે વરદાન માગ્યું કે તમે મારા શિખર વિગેરે ભાગમાં થઈને પૃથ્વી ઉપર પધારો, અને આપનું નામ કાલિન્દી પડશે. વળી આ શ્લોકમાં પાંચ વિશેષણ આપેલાં છે. તે પાંચે વિશેષણથી શ્રીયમુનાજીનું આધિદૈવિક સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને ભગવાનમાં પ્રીતિ વધારવા રૂપી બીજું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ કરી આપે છે. વળી જળને પાલખીરૂપે ગણી શ્રીયમુનાજી અંદર બેઠેલાં હોય ને શું? એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરેલી છે. ॥ ૨ ॥

મૂલમ્—શુભં શુભનપાવનીમધિગતામનેકસ્વનૈઃ

પ્રિયાભિરિવ સેવિતાં શુકમયૂરહંસાદિભિઃ ॥

તરંગશુજકઙ્કણપ્રકટમુક્તિકાવાલુકા-

નિતમ્બતટસુંદરીં નમત કૃષ્ણતુર્યપ્રિયામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—સર્વ લોકને પવિત્ર કરવા સાઈ પૃથ્વી ઉપર પધારેલાં, અને પ્રિય સખીઓવડે જેમ સેવા કરતાં હોય તેમ અનેક પ્રકારના શબ્દ કરનારાં પોપટ, મયૂર, હંસ વિગેરે પક્ષીઓથી સેવાયલાં, અને જળની લહેરોરૂપી હાથની અંદર રહેલા કંકણમાં ચળકતી સ્પષ્ટ રેતીરૂપી મોતી માલૂમ પડે છે એવાં, અને નિતંબરૂપી તટથી સુંદર દેખાતાં એવાં, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં ચોથાં પ્રિયા શ્રીચમુનાજીને (સર્વ ભક્તો) નમન કરો.

વિવેચન—આ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનમાં પ્રીતિ વધારવાના જે ધર્મો શ્રીચમુનાજીમાં રહેલા છે તે ધર્મોને પ્રતિપાદન કરે છે.

એક વખત શ્રીચમુનાજીએ પોતાના બાપ યમને કહ્યું કે હું સાત સદૃઢ સાત દ્વીપ વિગેરેનું ભેદન કરીને મારા આશ્રિતોને પવિત્ર કરી તેમના પાપનો નાશ કરવા સાઈ રમતી રમતી પૃથ્વીમાં ઉદ્યાયળ તરફ જઈશ. આ ઉપરથી પહેલા વિશેષણમાં કહેવા મુજબ સિદ્ધ થાય છે કે—તેમનો વિચાર—ભક્તોને પવિત્ર કરી ભગવાન સાથે પ્રેમ કરાવવાનો હતો તેથી કૃપા કરી પૃથ્વી ઉપર આવે છે, માટે આનાથી ભગવાનને વિષે સ્નેહ કરાવવાનું સૂચન થાય છે. શબ્દ કરતા પક્ષીઓને સખીઓ તરીકે ગણી તેમનાથી સેવા કરતાં હોય એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરેલી છે.

જ્યારે શ્રીયમુનાજીનાં જળની લહેરો આવી ફેલી જાય છે, ત્યારે કીનારાની રેતી ચળકાટને લીધે મોતી જેવી દેખાય છે. તેથી લહેરોરૂપી હસ્તકંકણમાં મોતી હોય એવાં દેખાય છે. વળી ભગવાનનાં ચોથાં પ્રિયા એવું જે વિશેષણ આપેલું છે, તે કંઈ પ્રથમ રૂક્મિણીજી, ખીજાં સત્યભામા, ત્રીજાં જંબુવતી અને ચોથાં શ્રીયમુનાજી એવી રીતે ક્રમ ગણવાનો શાસ્ત્રમાં કહ્યો નથી. પરંતુ ત્રણ સમુદ્રથી વિલક્ષણ જે ગુણાતીત આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. તેજ ચોથાં પ્રિયા તરીકે વર્ણવાય છે.

આ ચોથા શ્લોકમાં ચોથું ઐશ્વર્ય “ શ્રીયમુનાજીમાં પ્રભુના સમાન ધર્મપણું છે ” આ ધર્મરૂપી ઐશ્વર્ય ગણાવે છે.

મૂલમ્—અનંતગુણભૂષિતે શિવવિરશ્ચિદેવસ્તુતે
ઘનાઘનનિમે સદા ધ્રુવપરાશરામીષ્ટદે
વિશુદ્ધમથુરાતટે સકલગોપગોપીષ્ટતે

કૃપાજલધિસંશ્રિતે મમ મનઃ સુખં ભાવય ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અત્યંત ગુણોએ કરીને શોભાયમાન, મહાદેવ બ્રહ્મા અને ખીજા દેવતાઓ વડે સ્તુતિ કરાયેલાં, નિરંતર મોટા મેઘની સરખી કાન્તિવાળાં, તેમજ ધ્રુવ અને પરાશરને ઇચ્છિત ફલ આપનારાં અને જેમાં ભૂમી વિગેરેના કંઈપણ દોષ નથી એવાં મથુરાજી જેના કિનારા ઉપર છે, અને સર્વ ગોપ અને ગોપીજનોથી ચારે તરફ વીંટાયેલાં અને હયાના ભંડારરૂપ શ્રીભગવાનનો આશ્રય કરીને રહેલાં હે શ્રીયમુનાજી ! મારા મનને જેમ સુખ થાય તેવી રીતે આપ વિચાર કરો.

વિવેચન—*ભગવાનનામાં છ ગુણ રહેલા છે. જેમકે ૧ ઐશ્વર્ય, ૨ વિર્ય, ૩ યશ, ૪ શ્રી યજ્ઞાન, ૬ વૈરાગ્ય આ છ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મો શ્રીયમુનાજીમાં ભગવાનની માફક રહેલા છે. તે એક વિશેષણમાં પહેલો ભગવાન તરફ અને બીજો શ્રી યમુનાજી તરફ એવા બે અર્થ કરી ભગવાનના સરખા શ્રીયમુનાજીમાં છ ધર્મ રહેલા છે. એવું સૂચવે છે.

૧—ભગવાનમાં અનંતગુણ જે ઐશ્વર્ય વિગેરે છે તેવીજ રીતે શ્રીયમુનાજીમાં પણ અનંત ગુણ રહેલા છે. આ વિશેષણથી અત્યંત સામર્થ્યરૂપ ઐશ્વર્ય સૂચવ્યું છે.

૨—શિવજી, બ્રહ્મા વિગેરે દેવોથી સ્તુતિ કરાયેલા અર્થાત દરેક દેવોને વશ કરનારા ભગવાનમાં વિર્ય ધર્મ છે, તેવીજ રીતે શ્રીયમુનાજીમાં તેજ ધર્મ છે.

મેઘના સરખી કાન્તિવાળાં અને ભગવાન પણ મેઘના સરખી કાન્તિવાળા છે. આ વિશેષણ નથી. પણ ધર્મી છે.

૩—શ્રીયમુનાજીના તીર ઉપર યમુનાજીની સહાયથી ધ્રુવે વરદાન મેળવ્યું હતું. તેથી ભગવાનની માફક ધ્રુવ અને પરાશરને વરદાન આપનારાં છે તેથી શ્રીયમુનાજીના યજ્ઞો વિસ્તાર થાય છે.

૪—પાંચમા વિશેષણમાં ભગવાન જેમાં રહેલા છે તેથી પવિત્ર મથુરાજી જેના તટ પાસે હોવાથી ભક્તિ આપનારાં છે, તેથી જ્ઞાનરૂપી ધર્મને સૂચવે છે.

૫—ભગવાનની માફક સકલ ગોપીઓથી વીંટાંએલાં હોવાથી (શ્રી) શોભાને ધારણ કરનારાં છે. આથી શ્રી ધર્મનું નિરૂપણ થયું.

* આ છ ગુણોનું યથાર્થ વર્ણન પુષ્ટિસુધાકરના જીવજ્ઞાનપરિચ્છેદમાં કરેલું છે.

૬—ભગવાનની દયા સાફ સાગરે જેમ આશ્રય કરેલો છે, તેવીજ રીતે શ્રીયમુનાજી પણ દયા રૂપી સાગરને ધારણ કરનારાં છે આ વિષે-શણ્ધી ભગવાનનો વૈરાગ્ય ધર્મ સૂચવે છે. કેમકે દયા વગર વૈરાગ્યનો અવિર્ભાવ નથી માટે દયાથી વૈરાગ્યપણું સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રભુના સરખા છ ધર્મ શ્રીયમુનાજીમાં હોવાથી પ્રભુની સાથે શ્રમ વગર સંબંધ કરાવી દે છે. આ ચોથું ઐશ્વર્ય પૂરું થયું.

આ પાંચમા શ્લોકમાં ભક્તોના દોષનું નિવારણ કરવું. એ નામનું પાંચમું ઐશ્વર્ય અતાવે છે.

મૂલમ્—યયા ચરણપદ્મજા મુરરિપોઃ પ્રિયંભાવુકા

સમાગમનતોઽભવત્ સકલસિદ્ધિદા સેવતામ્ ॥

તયા સદૃશતામિયાત્ કમલજા સપત્નીવ યત્

હરિપ્રિયકલિન્દયા મનસિ મે સદા સ્થીયતામ્ ॥ ૫॥

અર્થ:—જે શ્રીયમુનાજી સાથે મળવાથી ગંગાજી પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ પડ્યાં. (અને તે ગંગાજી) પોતાની સેવા કરનારા જીવોને સવ સિદ્ધિઓ આપનારાં થયાં છે. હવે તે શ્રીયમુનાજીની સાથે લક્ષ્મીજી શીવાય બીજું કોણ બરોબરી કરી શકે ? (અર્થાત્ શ્રીયમુનાજીની બરોબર કરવા કોઈપણ સમર્થ નથી) એવાં સર્વોત્તમ શ્રીયમુનાજી મારા મનમાં નિરંતર બીરાજે.

વિવેચન—શ્રીયમુનાજી સર્વોત્તમ છેજ એવું સિદ્ધ કરવા સારૂ કહે છે કે:—શ્રીયમુનાજી મારા હૃદયમાં બિરાજે. કારણ કે તેમના સમાગમથી પ્રભુના ચરણથી ઉત્પન્ન થએલાં શ્રીગંગાજી પ્રભુને પ્રિય

થઈ પડ્યાં અને ભક્તોને સિદ્ધિ આપનારાં થયાં. જો કે ગંગાજી ભગવાનના ચરણકમળથી પ્રગટ થયાં છે. તેથી તે શુદ્ધ જ હતાં પરંતુ શ્રીયમુનાજીના સમાગમ પહેલાં તે પ્રભુને પ્રિય ન હતાં પરંતુ તે શ્રીયમુનાજીના સમાગમ પછી પ્રભુને પ્રિય થઈ પડ્યાં અને ભક્તોને સિદ્ધિઓ આપનારાં થયાં.

હવે વિચાર કરો કે ગંગાજી પણ તેમના સમાગમથીજ શ્રેષ્ઠ થયાં ત્યારે તેમની બરોબરી કોણ કરી શકે. જો બરોબરી કરી શકે તો શોક્યરૂપે રહેલાં શ્રીલક્ષ્મીજી કરી શકે તે પણ યથાર્થ બરોબરી કરી શકે નહિ, કેમકે શ્રીયમુનાજી ભગવાનના ભક્તોના દોષોને નિવારણ કરવા સમર્થ છે. લક્ષ્મીજી સમર્થ નથી. માટે શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “ હરિમિયકલિન્દયા ” હરિના પ્રિયભક્તોના દોષોને નિવારણ કરનારાં શ્રીયમુનાજી છે. તેથી તે પ્રભુને બહુજ પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. એવાં શ્રીયમુનાજી મારા હૃદયમાં બીરાજે એવું શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે.

હવે એમ સિદ્ધ થયું કે શ્રીયમુનાજીની સમાન કોઈ નથી. આવાં અદ્ભુત ચરિત્રવાળાં શ્રીયમુનાજીને પ્રસન્ન કરવામાં નમસ્કાર શીવાય કોઈ સાધન ઉપયોગિ નથી. અને પ્રભુકૃપા હોય ત્યારેજ શ્રીયમુનાજી ઉપર શ્રદ્ધા અને નમન થાય છે, માટે આ નીચેના શ્લોકમાં નમસ્કાર પદ મૂકીને શ્લોકનો આરંભ કરે છે.

મૂલમ્—નમોસ્તુ યમુને સદા તવ ચરિત્રમત્યદ્ભુતં

ન જાતુ યમયાતના ભવતિ તે પયઃ પાનતઃ ॥

• યમોઽપિભગિનીસુતાન્ કથમ્મુહન્તિ દુષ્ટાનપિ

પ્રિયો ભવતિ સેવનાત્ તવ હરેર્યથા ગોપિકાઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—હે યમુનાજી ! આપને નિરંતર નમસ્કાર હો. અને આપનું ચરિત્ર અત્યંત અદ્ભુત છે, કારણ કે આપનું જળ પીવાથી યમરાજ સંખંધિ દુઃખ કદાપિ થતું નથી. (તેનું કારણ અમે ખોળી કાઢ્યું છે કે,—) આપ યમરાજની જાહેન થાઓ છો, તેથી યમરાજ આપના પુત્રરૂપ ભક્તો દુષ્ટ હોય તોપણ શું શિક્ષા કરે ? (અર્થાત્ શિક્ષા ન જ કરે.) અને જેમ આપની સેવા કરવાથી ગોપિકાઓ હરિને પ્રિય થયાં હતાં તેવી રીતે પ્રાણી આપની સેવા કરવાથી શ્રીહરિને પ્રિય થાય છે.

વિવેચન—શ્રીયમુનાજીને નમસ્કારપૂર્વક કહે છે કે આપનું ચરિત્ર ભગવાન્ના ચરિત્રની માફક અત્યંત અદ્ભુત છે. કેમકે ભગવાન જેમ ભક્તના કામ ક્રોધ વિગેરે ભક્તિમાં અડચણ કરતા દોષોને ભક્તિમાં આવક છતાં, ભક્તિમાં સાધનરૂપ કરે છે. દાખલા તરીકે ગોપિકાઓએ કામથી, અને શિશુપાળે ક્રોધથી પ્રભુપદને મેળવ્યું હતું, પ્રભુ તે કામ, ક્રોધ વિગેરે દોષોને પોતાની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ કરે છે. તેવી રીતે ભગવાનની માફક આપ પણ અસાધનને સાધનરૂપ કરો છો; કેમકે તૃષાની ઇચ્છાથી આપનું જળપાન કરનાર જીવને યમરાજનું દુઃખ થતું નથી. બાળક માતાના *પયનું પાન તૃષા વાસ્તે કરે છે, પરંતુ તેનાથી યમનું દુઃખ નિવારણ થતું નથી. અને જે આપનામાં માતૃભાવ રાખી જે આપનું પય (જળ) પાન કરેછે, તેને યમનું દુઃખ થતું નથી, કારણ કે યમરાજ સૂર્યપુત્ર અને આપ

* પય શબ્દના અર્થ, દુધ અને જળ બન્ને થાય છે.

પણ સૂર્યપુત્રી છો, તેથી બાઈ યમરાજ આપનું જળપાન કરનારા
આપના પુત્રો, કે જે યમરાજના બાણેજ થાય, તે દુષ્ટ હોય છતાં
તેમને કેમ દુઃખ દે ? ન જ દુઃખ આપે, વળી તમારા જળનો મ-
હિમા એટલો બધો છે કે-હે મમુનાજી ! આપના જળનું સેવન કરવાથી
ગોપિકાઓ પણ પ્રભુને પ્રિય થયાં હતાં. તેથી જ રીતે વ્રજભક્તની
માફક આપના જળનું જે સેવન કરે છે, તે ભગવાનને પ્રિય થઇ
પડે છે. આજ છઠું ઐશ્વર્ય શ્રીયમુનાજીનું સિદ્ધ થયું. ॥ ૬ ॥

આ નીચેના શ્લોકમાં પ્રભુને પ્રિય પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—મમાસ્તુ તવ સન્નિધૌ તનુનવત્ત્વમેતાવતા

ન દુર્લભતમા રતિર્મુરરિપો મુકુન્દપ્રિયે ॥

અતોસ્તુ તવ લાલના સુરધુની પરં સંગમાત્

તવૈવ ભુવિ કીર્તિતા ન તુ કદાપિ પુષ્ટિસ્થિતૈઃ ॥૭॥

અર્થઃ—હે મુક્તિને આપનારાં, ભગવાન મુકુન્દનાં
પ્રિયા શ્રીયમુનાજી ! આપના સમીપમાં રહેનારા મારા શરી-
રનું નવાપણું થાઓ. અર્થાત્ આ દેહ બદલાઇ સેવોપયોગી
દેહ થાઓ. આ સેવોપયોગી દેહ મેળવ્યા પછી મુરદૈત્યના
શત્રુ ભગવાનની પ્રીતિ મેળવવી કંઈ કઠીણ નથી. માટે હું
આપની સ્તુતિ કરું છું. કારણ કે ગંગાજી પણ આપના
સંગમથી જ પૃથ્વી ઉપર શ્રેષ્ઠ થયાં છે. આપના શીવાય શ્રેષ્ઠ
થયાં નથી. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય લક્ષ્મી આપના સંગમથી જ

તેમને વખાણે છે. કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ નથો કરતા, આપની પ્રથમ સ્તુતિ કરીને ગંગાજીની સ્તુતિ કરે છે. અર્થાત્ આપને જ શ્રેષ્ઠ માને છે.

વિવેચન—મનુષ્યોનો ધર્મ છે કે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો શ્રીયમુનાજીના તીરકપર વાસ કરીને તેમનું સેવન અને જળપાન કરવું, કારણ કે તેમનાથી મુક્તિ કરતાં શ્રેષ્ઠ ભક્તિરૂપી રજ મળે છે, તેથી જ સ્તુતિ કરે છે કે હે શ્રીયમુનાજી ! આપના સમાગમથી માફ શરીર વૃત્તન થાઓ. અર્થાત્ આ લૌકિક દેહ પલટાઈને અલૌકિક સેવોપયોગી દેહ મળે. આ વિચાર ઉપર શ્રીહરિરાયજી એવું જણાવે છે કે—એક દેહથી બીજો દેહ થાય છે. દેહ વિના જીવ રહેતો નથી તેથી જ મુક્તિમાં દેહનો ત્યાગ કરવો પડે છે તોપણ મુક્તિમાં સેવોપયોગી દેહ તો રહે છે જ. કારણ વૈકુંઠમાં સેવોપયોગી દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે. માટે બીજા દેહ ઉપર શંકા ન કરવી, વળી આપના સમીપમાં જ આ દેહ પલટાઈને સેવોપયોગી દેહ થાય એવું નિશ્ચય કરીને બોલવાનું કારણ એ કે આપના શીવાય બીજાના સમીપમાં દેહ પલટાય તો સેવોપયોગી દેહ પ્રાપ્ત થાય નહિ કારણ કે આપજ સેવોપયોગી દેહ આપના સમર્થ છો, બીજા કોઈ સમર્થ નથી. અને આપના સમીપમાં યમનું દુઃખ થતું નથી. વળી આ સેવોપયોગી દેહ મેળવ્યા પછી મુરના શત્રુ ભગવાનની પ્રીતિ મેળવવી દુર્લભ નથી. કારણ કે આપ મુકુન્દ ભગવાનનાં પ્રિયા છો. તેથી આપ ભક્તોના દોષોને નિવારણ કરો છો. તેથી ભગવાન નિર્દોષ ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ તુરત કરે છે. મૂલ શ્લોકમાં કહે છે કે આ દેહ બદલાતા સુધી આપની જ સ્તુતિ થયા કરો. બેકે ગંગાજી અલૌકિક દેહ પ્રાપ્તિ કરવામાં સમર્થ છે, પરંતુ તે શ્રીયમુનાજીના સંગમ.

થીજ અઔકિક દેહ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. કેવળ નહિ. માટે શ્રીયમુના-
જીની સ્તુતિ કરવી થોડી છે. કોઈ પુરાણમાં કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ
માત્રમ પડે છે. પરંતુ શ્લોકમાં કહેવા મુજબ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો શ્રી-
યમુનાજીને કોરે મુકી કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ કરતા નથી. પણ જે
શ્રીયમુનાજીના માહાત્મ્યને નથી જાણતા એવા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોજ
કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ કરે છે. ગંગાજી દેહાન્તર મેળવી આપે છે.
પરંતુ જેવો મનોદથ હોય એવો અઔકિક સેવોપયોગી દેહ સંપાદન
કરી શક્તાં નથી, માટે શ્રીયમુનાજી જ યથાર્થ સેવોપયોગી દેહ
સંપાદન કરવામાં સમર્થ છે આ સાતમું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થયું. ॥ ૭ ॥

આ આઠમા શ્લોકમાં સ્તુતિ કરવામાં અસામર્થ્ય સૂચવીને પ્રભુના
પરસેવાના જળનો ભક્તને સંબંધ કરાવવારૂપી આઠમું ઐશ્વર્ય સૂચવે છે.

મૂલમ્—સ્તુતિં તવ કરોતિ કઃ કમલજા સપત્નિ પ્રિયે

હરેર્યદનુસેવયા ભવતિ સૌખ્યમામોક્ષતઃ ॥

इयं तव कथाधिका सकलगोपिकासंगम-

स्मरश्रमजलाणुभिः सकलागात्रजैः संगमः ॥ ८ ॥

અથઃ—હે લક્ષ્મીજીના સમાન સૌભાગ્યવાળાં અને
ભગવાનને અધિક પ્રિય એવાં શ્રીયમુનાજી? આપની સ્તુતિ
કોણ કરી શકવા સમર્થ છે? અર્થાત્ કોઈ નહિ. (ત્યારે
લક્ષ્મીજી તેમના સમાન છે. તે સ્તુતિ કરે? તેના જવાબમાં
કહે છે કે,—) પ્રભુની સેવા પૂર્વક પ્રભુનાં પ્રિયા લક્ષ્મીજીનું

સેવન કરવામાં આવે તો મોક્ષ પર્યંતનું જ સુખ મળે છે. અને આપની વાત એવી ફેલાઈ છે કે,—(આપની સેવા કરવાથી ભક્તને તો) સમગ્ર ગોપિકાઓના સમાગમમાં કામને લીધે જે પસીનાનું જળ થએલું તે જલનો સંબંધ આપ ભક્તને સર્વાંગે કરાવે છે. અર્થાત્ સાક્ષાત્ પ્રભુ સાથે જ લીલાની પ્રાપ્તિનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી લક્ષ્મીજી કરતાં આપ શ્રેષ્ઠ છો ?

વિવેચન—આપની સ્તુતિ કરવામાં કોઈ સમર્થ નથી, એવું કહ્યું ત્યારે શંકા થાય કે લક્ષ્મીજી તેમના સમાન ધર્મવાળાં છે. તેથી કેમ સ્તુતિ ન થઈ શકે ? ત્યારે કહે છે કે. શ્રીયમુનાજી ભગવાનને લક્ષ્મીજી કરતાં અધિક પ્રિય છે. માટે તેમની સ્તુતિ કરવી અશક્ય છે. હવે જે પ્રભુની સેવા કરીને જે લક્ષ્મીજીની સેવા કરવામાં આવે તો મોક્ષ પર્યંત સુખ મળે અને જે કેવળ લક્ષ્મીજીની સેવા કરવામાં આવે તો મોક્ષ પણ નથી મળતો, અને શ્રીયમુનાજીની કથા તો મોલ્યા પણ વિશેષ આનંદ આપે છે. અર્થાત્ શ્રીયમુનાજીના રસિકભક્તને મોક્ષ કરતાં વધારે આનંદ થાય છે. વળી એક વાત મુખ્ય છે કે સમગ્ર ગોપિકાઓની રાસક્રિડા શ્રીયમુનાજીમાં થએલી તે વખતે કામને લીધે પરસેવાના જળનાં બિન્દુ થએલાં તેના રસનો અનુભવ શ્રીયમુનાજીને પરિપૂર્ણ છે. તેથી શ્રીયમુનાજીનું સેવન કરનાર ભક્તોને પણ તે રસનો અનુભવ થાય છે, તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રભુની સાથે શ્રમજલ વિગેરે લીલાના રસનો અનુભવ કરાવેલો વિગેરે આહમં આશ્ચર્ય સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૮ ॥

આ પ્રમાણે આઠ શ્લોકથી શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ કરી આ નવમા શ્લોકમાં બીજાં શ્રીયમુનાસ્તોત્ર કરતાં આ સ્તોત્ર બહુ જ ઉત્તમ છે. કારણ કે આ સ્તોત્રમાં શ્રીયમુનાજીનું સ્વરૂપ યથાર્થ પ્રતિપાદન કરેલું છે એવું બીજા અન્ય સ્તોત્રમાં હોતું નથી તેથી આ સ્તોત્રનો જ પાઠ કરવાથી યથાર્થ જ્ઞાન મળે છે એમ કહે છે,—

મૂલમ્—તવાષ્ટકમિદં મુદા પઠતિ મૂરસૂતે સદા

સમસ્તદુરિતક્ષયો ભવતિ વૈ મુકુન્દે રતિઃ ॥

તયા સકલસિદ્ધયો મુરરિપુશ્ચ સંતુષ્યતિ

સ્વભાવવિજયો ભવેત્ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—હે સૂર્યપુત્રી શ્રીયમુનાજી ! આપના આ અષ્ટકનો પાઠ જે માણસ હમેશાં હર્ષ સાથે કરે છે, તે માણસનાં નિશ્ચય સઘળાં પાપોનો નાશ થાય છે, અને મુકુન્દ લગવાનમાં પ્રીતિ થાય છે આ લગવાનની પ્રીતિવડે સર્વે સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય છે. અને સ્વભાવ શુદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે.

વિવેચન—આ શ્રીયમુનાજીના પાઠથી સમસ્ત પાપનો ક્ષય થાય છે અને એવો નિયમ છે કે જ્યારે પાપનો ક્ષય થાય છે ત્યારે શ્રી પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે ॥ જે કે પાપનો નાશ તો ગીતાજીમાં કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનથી પણ થાય છે, પરંતુ આ સ્તોત્રના પાઠની સરળ રીતિએ પાપનો નાશ થાય તો જ્ઞાનનો અગાધ પ્રયત્ન કરવો કેણુ ઉચિત ધારે ? માટે આ સ્તોત્રથી

જ પાપનો નાશ થાય છે અને પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય છે. પ્રભુમાં પ્રીતિ થયા બાદ પહેલાં ગણાવેલી સમગ્ર સિદ્ધિઓ મળે છે. આ શ્લોકમાં મુરરિપુ એવું ભગવાનનું નામ આપવાનું કારણ એ છે કે જેમ રાજ-કન્યાઓના પ્રતિબંધને કરનાર મુરદૈત્યનો નાશ ભગવાને કર્યો હતો તેવી રીતે ભક્તિમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોય તો તે આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી પ્રતિબંધ નાશ પામે છે.

સ્વભાવ દુષ્ટ હોય તો બદલાઈને ઉત્તમ થાય છે. જોકે તપશ્ચર્યા શીવાય સ્વભાવ શુદ્ધ થઈ શકતો નથી, તો આ પાઠથી સ્વભાવ શુદ્ધ શી રીતે થઈ શકશે, એવી શંકા થાય પરંતુ આ શ્રીમહાપ્રભુજીનું આમ વાક્ય છે, અર્થાત્ શ્રીયમુનાજી સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સંબંધી અને શ્રીમહાપ્રભુ પણ સાક્ષાત્સ્વરૂપસંબંધી છે, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીને યથાર્થ શ્રીયમુનાજીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, અને તેને લીધે જ તેના સ્વભાવવિજયનું ફળસૂચન કર્યું છે. આ નવમા શ્લોકમાં પાંચ ફળ બતાવ્યાં છે. ૧ સર્વપાપનો નાશ. ૨ મોક્ષ આપવાવાળા ભગવાનમાં પ્રીતિ. ૩ તે પ્રીતિથી સર્વ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ. ૪ દોષનિવારક પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ૫ સ્વભાવ દુષ્ટ હોય તે ઉત્તમ થાય છે. આથી સંસારમાંથી આસક્તિ છુટે અને પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય છે.

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं श्रीयमुनाष्टकं

॥ संपूर्णम् ॥

॥ नमः श्रीकृष्णाय गोपीजनवल्लभाय ॥

“ श्रीबालबोध ”

આ સંસારમાં અનેક મતના લોક છે. જેમકે ચાર્વાક નામના નાસ્તિક લોક છે. તે ધર્મ ઉપર જરા પણ શ્રદ્ધા ન રાખતાં મોજ શોખ-ખાવું, ભોગ ભોગવવા વિગેરેને જ પુરુષાર્થ ગણે છે. કેટલાક મતના ધન સંપાદન કરવું એ જ પુરુષાર્થ ગણીને તેને મેળવવા સારું ચાલુઆત્મ વિગેરેએ કહેલી રાજ્યનીતિનો જ ઉપયોગ કરે છે, અને સ્વાર્થ સાધે છે. વળી એક મત એવો છે કે કીર્તિને જ પુરુષાર્થ ગણે છે. તો બીજા કેટલાક કામને, કેટલાક આચાર વિચારને, કેટલાક ધર્મને, કેટલાક તપને, સાંખ્યને, યોગને, કેટલાક શિવની ઉપાસનાને પુરુષાર્થ માને છે. અને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે લક્ષ્મીભાર્ગવો ઉપદેશ કર્યો છે. આ સર્વ પુરુષાર્થોના સંદેહનું નિરાકરણ કરવા સારું શ્રીમદ્વાચાર્ય બાલબોધ નામનો ગ્રંથ લખવા શરૂ કરે છે.

મૂલમ્—નત્વા હરિં મદાનન્દં સર્વસિદ્ધાન્તસંગ્રહમ્ ।

બાલપ્રબોધનાર્થાય વદામિ સુવિનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—સર્વદા આનંદવાળા પાપને હરનારા શ્રીકૃષ્ણ જીવવાનને નમસ્કાર કરીને (શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તથી અજાણ્યા),

બાળકોને બોધ થવા સાઝું સર્વ પ્રમાણથી સારી રીતે નિશ્ચય કરેલા બધા સિદ્ધાન્તના સંગ્રહને હું કહું છું.

વિવેચન—સ્મરણ કરનારના પાપ તથા દુઃખને હરણ કરનાર પ્રભુ છે. એવું સૂચવવા સાઝું હરિપદ મૂક્યું છે. સદાનન્દ પદ પણ એવું સૂચવે છે કે ભક્તની ઇચ્છા પૂર્વક ફળ આપનાર છે, સદાનન્દ શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જ થાય છે. કારણ કે *કૃષ્ણ શબ્દમા કૃષ્ણ એટલે સર્વમાં જેની સત્તા છે, તે સત્તા અને જ આનંદ વાચક છે, તે પણ તેમનો આપેલો છે, આ બંને મળી કૃષ્ણ એ શબ્દનો અર્થ સદાનન્દ સર્વ ઉપર સત્તા ભોગવનાર સર્વને આનંદ-સુખ, આપનાર એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. કેટલાક પુરુષાર્થનો નિર્ણય કરનારાં શાસ્ત્રો જૈણવોને ગ્રહણ કરવા લાયક છે, અને કેટલાંક ગ્રાહ્ય નથી. તે સર્વનો સિદ્ધાન્ત બતાવી ફળ વિગેરેનો પણ નિર્ણય આ ગ્રંથમાં કરી આપશે. અહિંમાં બાલકનો અર્થ એવો થાય છે કે જેઓ ભાવવાળા છે, પરંતુ અમુક શાસ્ત્ર ગ્રાહ્ય છે, અને અમુક અગ્રાહ્ય છે, એવો વિચાર કરવાને જે મનુષ્ય અશક્ત છે, તેને બાલક શબ્દથી કહે છે. આ બાલકરૂપ મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ અને એ જ ફલ સીવાય બીજું સાધન ગ્રહણ ન કરે તેટલા સાઝું સારી રીતે નિશ્ચય કરેલા સિદ્ધાન્તને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કહે છે. ॥ ૧ ॥

પહેલા શ્લોકમાં બતાવેલા અનેક પુરુષાર્થોમાં ગ્રાહ્ય પુરુષાર્થોનું વર્ણન આ બીજા શ્લોકથી કરે છે.

* કૃષિર્મૂવાચકઃ શબ્દો જશ્ચ નિવૃત્તિવાચકઃ ॥

તયોરેકયં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ॥ इति श्रुतिः ॥

મૂલમ્—ધર્માર્થકામમોક્ષાશ્રયાશ્ચત્વારોઽર્થા મનીષિણામ્ ॥

જીવેશ્વરવિચારેણ દ્વિધા તે હિ વિચારિતાઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—બુદ્ધિશાળી પુરુષોને ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો છે. આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો પણ જીવના એટલે જીવિઓએ વિચારેલા અને ઈશ્વર એટલે વેદમાં વિચારેલા એવા બે પ્રકારના છે.

વિવેચન—ઉપર બતાવેલા ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો નિશ્ચિત બુદ્ધિશાળી પુરુષોથી ગ્રહણ થઈ શકે છે. તેનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે શ્રીપુરુષોત્તમજી જણાવે છે.

ધર્મ—વેદમાં જેને પાળવા સાફ આજ્ઞા કરેલી તે ધર્મ, આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ આચરણ તે અધર્મ કહેવાય છે. પ્રવૃત્તિ ધર્મથી સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને નિવૃત્તિ ધર્મથી મોક્ષ થાય છે. આ પ્રકારે બે પ્રકારનો ધર્મ બતાવી અર્થ કહે છે.

અર્થ—દ્રવ્ય, સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સુવર્ણ વિગેરે ગાંઠરૂપી સર્વ ધનનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

કામ—ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શાદિક ભોગ ભોગવવા તે, મોક્ષ—માયાની નિવૃત્તિ અથવા અહંતા મમતાત્મક સંસારની નિવૃત્તિ હોઈ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે મોક્ષ, એમ કેટલાક કહે છે.

* શ્રીદેવકીનંદનજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિચાર કરતાં આ ઉપર બતાવેલા—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ અન્ય માર્ગના છે. ભક્તિમાર્ગીય નથી. એમ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિ

* આ અભિપ્રાય ઉત્તમ છે.

માર્ગમાં તે ભક્તિ જ મુખ્ય પુરુષાર્થ રૂપે માનવામાં આવી છે. અર્નમિત્તા ભાગવતી ભક્તિઃ સિદ્ધેર્ગરીયસી ॥ ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ જ સિદ્ધિઓથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. માટે જ મૂળમાં કહે છે કે આ હિપર બતાવેલા ચાર અર્થો છે, પુરુષાર્થો નથી.

આ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોના બે ભેદ છે, એક જીવ એટલે ઋષિઓએ સ્મૃતિમાં કહેલા અને બીજા ધર્મ એટલે વેદમાં કહેલા, આ બે પ્રકારનો વિચાર નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ બતાવે છે. ॥ ૨ ॥

અલૌકિક વેદમાં ધર્મ એટલે કહેલા અને ઋષિઓએ સ્મૃતિ આમાં કહેલા ચાર પુરુષાર્થોના વિચાર.

મૂલમ્—અલૌકિકાસ્તુ વેદોક્તાઃ સાધ્યસાધનસંયુતાઃ ॥

લૌકિકા ઋષિભિઃ પ્રોક્તાસ્તથૈવેશ્વરશિક્ષયા ॥ ૩ ॥

અર્થ—(યજ્ઞ વિગેરે) સાધ્ય અને (ઘી સરવો વિગેરે) સાધન સાથે અલૌકિક એટલે ધર્મ એટલે વિચારેલા ચાર પુરુષાર્થો વેદમાં કહેલા છે અને લૌકિક એટલે જીવના વિચારેલા ચાર પુરુષાર્થો મનુ વિગેરે ઋષિ લોકોએ પ્રભુની પ્રેરણાથી અર્થાત તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતપોતાની સ્મૃતિમાં કહેલા છે.

વિવેચન—બીજા શ્લોકની અંદર પુરુષાર્થોના બે પ્રકાર બતાવીને આ શ્લોકમાં પ્રથમ પહેલાં ધર્મવિચારિત પુરુષાર્થોનું સ્પષ્ટિકરણ કહે છે.

અલૌકિક—વેદની અંદર ધર્મ એટલે ચાર પુરુષાર્થો કેવી રીતે સિદ્ધ કરવા તે અને એનાં સાધનાં પણ સાથે બતાવીને સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય કરેલો છે, તેનો ટુંકામાં એક એક દાખલો સમજનારને સુગમ પડે તેટલા સાર અપાય છે.

ધર્મ—જ્યોતિષોમ યજ્ઞ કરવો. [આ સાધ્ય] [હવે સાધન બતાવે છે.] તેને સારૂ લાલ રંગની પીળી આંખવાળી એક વર્ષની વાછરડી આપીને સોમવત્સી લેવી, આ પ્રમાણે ધર્મ અને તેનાં સાધનો પણ સાથે બતાવ્યાં છે.

અર્થ—પશુની કામનાવાળાએ વૃક્ષથી યજ્ઞન કરે, વિંગેરે.

કામ—છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સિદ્ધ કરેલ છે.

મોક્ષ—ब्रह्मविद् आप्नोति परम् ॥ બ્રહ્મને જાણનાર પરમાનંદ મેળવે છે. તેમ જ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના અધ્યાય ૪ આ. ૪ માં મૈત્રેય બ્રાહ્મણમાં મોક્ષનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ત્યાં કહે છે કે—આત્માનું જ દર્શન—અવણુ-મનન અને નિશ્ચય પૂર્વક સ્મરણ કરવું, કારણ કે તે આત્મા તેનાથી જાણાય છે. શ્રીદેવકીનંદન કહે છે કે આ વેદમાં બતાવેલા પુરુષાર્થો અલૌકિક સમજવા. અને તેનાં સાધનો પણ અલૌકિક સમજવાં.

આ ચારે પુરુષાર્થોમાં બે પુરુષાર્થો મુખ્ય છે. “दुःखाभावः सुखं चेतिपुरुषार्थद्वयं मतं” દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ, અર્થાત્ મોક્ષ અને કામ એ બે મુખ્ય પુરુષાર્થ છે, અને ધર્મ તે સુખ પ્રાપ્તિમાં સાધન છે, અને અર્થ તે ધર્મનું સાધન છે. વેદના પૂર્વકાંડમાં ધર્મ કહેલો છે, અને ઉત્તરકાંડમાં મોક્ષ કહેલો છે, માટે મુખ્ય બે પુરુષાર્થ છે, અને બે સાધનરૂપ છે.

લૌકિક જીવ વિચારિત શાસ્ત્રોનો નિર્ણય—

જીવે (ઋષિ લોકોએ) વિચાર કરી જે નિર્ણય પોતાની સ્મૃતિ વિંગેરેમાં કર્યો છે તે લૌકિક સમજવો ઋષિ લોકો વેદને જાણતા

હતા તેથી વેદનાનુસાર જ પુરુષાર્થોનું વર્ણન કર્યું હશે ! એવી શંકા થાય પરંતુ મૂળમાં કહ્યું છે કે—સંસારની વિચિત્રતા સાદું અધિકારીના બેદ હોવાથી ઈશ્વરની પ્રેરણા પ્રમાણે તેમણે કહ્યા છે, માટે જીવ વિચારિત છે.

હવે એવું થયું કે—પ્રલયકાલમાં વેદોનો તિરોબાવ થયો, પછી ભગવાને બ્રહ્માને વેદનો ઉપદેશ કર્યો કે જેમાં ભગવદ્ભક્તોનો જ ઉપદેશ છે, બ્રહ્માએ મનુને તે વેદ કહ્યો, મનુએ સમર્ષિ બ્રહ્મા વિગેરેને કહ્યો, તેમની પાસેથી તેમના પુત્રો ભણ્યા, અને તેમની પાસેથી દેવતા-દાનવ-ગુણિક વિગેરે સર્વે ભણ્યા, આ સર્વે ભણ્યા પરંતુ તે સર્વની પ્રકૃતિ જુદી જુદી હોવાથી તેમના સમજવામાં ફેર પડી ગયા અને રજ્જેગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણને અનુસરી વેદના અવળા અર્થ કરી અવળાં મોહક શાસ્ત્રો રચવા લાગ્યા અને બુદ્ધિ અનુસાર મોઘ આપવા લાગ્યા વળી ભગવાનની માયા શક્તિમાં અંજન ઝઘ મોહ પામી ભગવદ્દિ ઈચ્છા મુજબ તેમના કર્મોનુસાર અવળા માર્ગ ચલાવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે લૌકિકમાં અનેક પ્રકારનાં ભગવદ્વિચ્છાથી મોહક શાસ્ત્ર થઈ ગયાં છે, માટે તેમનો ત્યાગ કરવા સાદું નિર્ણય કરવાં યોગ્ય છે. ૩

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે અલૌકિક તો વેદમાં સ્પષ્ટ છે, પરંતુ લૌકિકમાં કેટલાંક તજવા લાયક છે, માટે તેનો નિર્ણય કરે છે.

મૂલમ્—લૌકિકાંસ્તુ પ્રવક્ષ્યામિ વેદાદાદ્યા યતઃ સ્થિતાઃ ॥

ધર્મશાસ્ત્રાણિ નીતિશ્ચ કામશાસ્ત્રાણિ ચ ક્રમાત્ ॥૪॥

ત્રિવર્ગસાધકાનીતિ ન તન્નિર્ણય ઉચ્યતે ॥

અર્થ—ઈશ્વરના વિચારેલા ચાર અલૌકિક પુરુષાર્થો વેદની અંદર યથાસ્થિત કહેલા છે, તે વેદથી જાણી શકાય છે, માટે હું તેમને નહિ કહેતાં લૌકિક એટલે જીવે વિચારેલા પુરુષાર્થો સારી રીતે સમજાય તેટલા સાંઝે કહું છું. ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિઓ અને ગૃહ્યસૂત્ર) અને નીતિશાસ્ત્ર તથા કામશાસ્ત્ર (વાત્સાયન સૂત્ર વિગેરે) આ ત્રણ શાસ્ત્ર ક્રમથી ત્રિવર્ગ એટલે ધર્મ-અર્થ-અને કામને સિદ્ધ કરનારાં છે, માટે તેમનો નિર્ણય અમો કહેતા નથી.

વિવેચન—ઈશ્વર વિચારિત વેદની અંદર ચાર પુરુષાર્થો બે કાંડમાં પ્રમાણુ આપી સિદ્ધ કરેલા છે, માટે તેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ લૌકિક કે જેને જીવ વિચારિત કહી ગયા તેને સિદ્ધ કરવા સાંઝે કહે છે કે—

ધર્મશાસ્ત્ર—એટલે ધર્મ પ્રતિપાદક મનુ વિગેરે સ્મૃતિઓ અને ગૃહ્યસૂત્ર વિગેરેનું ગ્રહણ કરવું, આમાં વામમાર્ગીય શાસ્ત્રો ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.

નીતિશાસ્ત્ર—બૃહસ્પતિ વિગેરે આચાર્યોએ કરેલી રાજનીતિ ગ્રહણ કરવી, બીજી નીતિઓ અને ઘૃતશાસ્ત્ર અગ્રાહ્ય છે.

કામશાસ્ત્ર—વાત્સાયન સૂત્ર દંતકાદિ પ્રણીત વિગેરે ગ્રાહ્ય છે બીજાં કેટલાંક અગ્રાહ્ય છે.

આ ત્રણ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યા મુજબ અનુજ્ઞાન કરવાથી અનુક્રમે ધર્મ-અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે. આ શાસ્ત્રો પ્રમાણુ ધર્મ-અર્થ-અને કામને સિદ્ધ કરવામાં પ્રયત્ન અધિક હોવાથી અને તેનો ભક્તિમાર્ગમાં ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેનો નિર્ણય અહિં આં

ઉપયોગી નથી, કારણ કે શુદ્ધ ભાવવાળા અનન્ય ભક્તના સર્વ પુરુષાર્થો પ્રભુ જ સિદ્ધ કરી લે છે. ॥ ૪ ॥

ત્રણ પુરુષાર્થો કહી, નીચેના શ્લોકમાં મોક્ષ પુરુષાર્થના પ્રકાર કહે છે.

મૂલમ્—મોક્ષે ચત્વારિ શાસ્ત્રાણિ લૌકિકે પરતઃ સ્વતઃ ॥૫॥

દ્વિધા દ્વે દ્વે સ્વતસ્તત્ર સાંખ્યયોગૌ પ્રકીર્તિતૌ ॥

ત્યાગાત્યાગવિભાગેન સાંખ્યે ત્યાગઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૬॥

અર્થ—જીવવિચારિત લૌકિક મોક્ષની અંદર ચાર શાસ્ત્ર છે. આ લૌકિક મોક્ષ બે પ્રકારનો છે. એક પરથી થવાનો અને બીજો પોતાની સત્તાથી થવાનો, આ પ્રમાણે મોક્ષ બે પ્રકારનો છે, તેમાં પણ એક એક પ્રકારના મોક્ષમાં બે બે શાસ્ત્રો વહેંચાય છે, તેથી સ્વતો મોક્ષમાં ત્યાગ અને અત્યાગના ભેદથી સાંખ્ય અને યોગ એ બે શાસ્ત્રો કહેલાં છે, સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તો અનાત્મ વસ્તુનો ત્યાગ કહેલો છે.

વિવેચન—મોક્ષ બે પ્રકારનો છે. એક સ્વતોમોક્ષ અને બીજો પરતોમોક્ષ. સ્વતોમોક્ષ—પોતાની હેંશીયારીથી મેળવી શકાય એવો સ્વાધીન મોક્ષ તે સ્વતોમોક્ષ કહેવાય. પરતોમોક્ષ—બીજા દેવ વિગેરે દ્વારા થવાનો એવો પરાધીન મોક્ષ તે પરતોમોક્ષ. આ બે પ્રકારના મોક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો ચાર છે, તેમાં બે સ્વતોમોક્ષને અને બે પરતો મોક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં છે. આ ચાર શાસ્ત્ર શીવાય બાકીનાં કંટલાંક શાસ્ત્ર વેદવિરૂદ્ધ આશયવાળાં હોવાથી તેમનું ગ્રહણ કરવાનું નથી.

હવે સ્વતોમોક્ષમાં સાંખ્યશાસ્ત્રને પ્રમાણ કહેલું છે, તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

સાંખ્યકારિકાની પ્રથમ કારિકામાં જણાવે છે કે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ છે. ૧ આધિભૌતિક ૨ આધ્યાત્મિક અને ૩ આદિદૈવિક આ ત્રણ પ્રકારના દુઃખનો નાશ થાય એ જ પરમપુરુષાર્થ છે.

આ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પચીસ તત્ત્વ છે—તે એકબીજાથી ઉત્પન્ન થએલાં છે, તેમાં પુરુષ નામનું તત્ત્વ છે, તે કોઈનું કારણ નથી, હમેશાં કૂટસ્થ રહે છે, નિત્ય છે, પોતે ઉત્પન્ન થતો નથી, પ્રકૃતિના પ્રપંચમાં છે છતાં કોઈ પણ વસ્તુથી લેપાતો નથી, સાક્ષીરૂપ હમેશાં રહે છે અને પ્રકૃતિ વિગેરે સર્વને ચેતન કરે છે, તે અનેક છે, પ્રતિ શરીર ભિન્ન છે.

ઉત્પત્તિ—આ ચેતન પુરુષ જડપ્રકૃતિને અંધપંગુન્યાયથી^૧ મદદ કરે છે, ત્યારે મહતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મહતત્ત્વ જ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ, રજોગુણની પ્રેરણાવાળા સાત્ત્વિક અહંકારથી આંખ, નાક, કાન, જીભ, ચામડી (આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય) હાથ, પગ, મુખ, ઉપસ્થ અને ગુદા (આ પાંચ કર્મેન્દ્રિય) અને મન, મળી અગીયાર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થયાં, રજોગુણની પ્રેરણાવાળા તામસ અહંકારથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધ, (આ પાંચ તન્માત્રા કહેવાય છે.) આ પાંચ તન્નમાત્રાથી અનુક્રમે આકાશ વાયુ, તેજ, અપ, અને પૃથ્વી, આ પંચમહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે. આ પ્રમાણે ૨૫ તત્ત્વની ઉત્પત્તિ સાંખ્ય કારિકામાં દર્શાવી છે.

૨ ઉપસ્થ—લિંગ } ૧ આંધળો પાંગળાને ઉચકી લે અને પાંગળો રસ્તો જતાવે ત્યારે બન્ને ઇચ્છા પૂર્વક ચાલ્યા જાય તેવીરીતે.

આ રીતે સિદ્ધ કરેલી ઉપરની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે આ સંસારચક્ર ચાલ્યા કરે છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયોગથી આ સર્વ વ્યવહાર ચાલી રહ્યા છે, માટે પુરુષ ભોક્તા છે, અને પ્રકૃતિ ભોગ્યા છે. પ્રકૃતિને લીધે કર્તા સનાન ભાસે છે, અને સુખ દુઃખાદિ સહિત દેખાય છે. પ્રકૃતિના સંબંધથી ત્રિદુઃખ સહન કરવું પણ પડે છે, કારણ કે અજ્ઞાનથી પોતે પોતામાં સમજી લે છે.

પરંતુ જ્યારે ઉપર કહેલા પચીસ તત્ત્વના પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન ભોક્તાને થાય છે, ત્યારે ભોક્તાને ભોગ ઉપર વૈરાગ્ય થતાં પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે, અને પ્રકૃતિનું પણ સ્વરૂપ સમજે છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પર્યંત સર્વ જડમાં હું નથી, આ સર્વ મારું નથી, એવી રીતે અભિમાનનો ત્યાગ થાય છે. એ જ વિવેક સિદ્ધ થયો એમ કહેવાય છે. અને વિવેકથી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, આનું નામ સાંખ્યશાસ્ત્રનો મોક્ષ કહેવાય છે. ત્રિદુઃખનો નાશ એ પણ આ જ સ્થિતિ છે, આમાં ઉપર કહેવા પ્રમાણે સર્વ આત્મા શિવાયની વસ્તુઓ ઉપર વૈરાગ્ય યુક્તિ અને અહંકાર રહિતપણું કરી તેમનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી શ્રીમદ્વાચાર્યે મૂળમાં સાંખ્યે ત્યાગઃ પ્રકીર્તિતઃ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે, એવું કહ્યું છે.

સાંખ્ય શાસ્ત્રના મોક્ષનું યથાર્થ સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે.

મૂલમ્—અહંતામમતાનાશે સર્વથા નિરહંકૃતૌ ॥

સ્વરૂપસ્થો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સ નિગદ્યતે ॥૭૧॥

અર્થ—અહંતા મમતાનો નાશ થઈને હું કંઈ કરતો નથી તેમ પ્રકૃતિ પર્યંત સર્વ જડ છે, એમ બધી રીતે અહંકારની નિવૃત્તિ થયે દેહાભિમાની જીવાત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે આત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠા વાળો થાય છે, ત્યારે તે જીવાત્મા કૃતાર્થ એટલે મોક્ષ સ્થિતિમાં થયો એવું કહેવાય છે.

વિવેચન—જીવાત્માની સ્થૂલ શરીરમાંથી અને તેનો આશ્રય કરી રહેલા *લિંગ શરીરમાંથી પણ જ્યારે અહંતા મમતા નાશ પામે છે, અને ન્યુદ્ધિતત્ત્વમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેમાં પણ અભિમાનનો ત્યાગ થાય એટલે ક્ષતા ભોક્તાના અહંકાર રહિત થઈને ઉદાસીન થાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં યથાર્થ રીતે તે [જીવાત્મા] સ્થિતિ કરી શકે છે, અને કૃતાર્થ થાય છે.

* લિંગ શરીરને સૂક્ષ્મ વાસના દેહ કહેવાય છે. તે સત્તર તત્ત્વનું બંધાયેલું છે. ૧૧ ઇન્દ્રિય, ૫ તન્માત્રા અને ૧ બુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વ છે, તે એક છે, પરંતુ કર્મભેદથી સર્વેના સ્થૂલ શરીરમાં તે જુદું જુદું રહે છે. સૃષ્ટિના આરંભથી પ્રલય સુધી રહે છે. પુરુષ તેનો ઉપભોગ કરતો નથી. ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, વૈરાગ્ય અવૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અઐશ્વર્ય આ આઠ પ્રકારની બુદ્ધિરૂપી સત્તરમું તત્ત્વ તેનામાં રહેલું હોવાથી તેને વાસના રહેલી છે. તેથી સંસારનો સંબંધ તેને પણ રહેલો છે. સ્થૂલ દેહનો આશ્રય કરીને જ રહે છે, આ પ્રકારનું લિંગ શરીર છે.

† કે જેને આપણે પાછળ આવેલા ઉત્પત્તિ પ્રકારનાં મહત્તત્ત્વ કહીએ છીએ તે આ મહત્તત્ત્વ પ્રકૃતિ પ્રધાનથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રકારે પોતાના ગળાની અંદર મણિ હોય છતાં જેમ પોતે ભૂલી જાય તેવી રીતે જ્યારે જીવાત્મા જડ પ્રકૃતિને ચેતનત્વ આપી સર્વ વ્યવહાર ચલાવતાં ચલાવતાં પોતે અહંતા મમતાના આવેશમાં આવી જતાં પરિણામે ત્રણ પ્રકારના દુઃખનો ભોગવનારો થઈ પડે છે. પરંતુ જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ સમજે ત્યારે અનહંકાર પ્રાપ્ત થતા મમતાનો નાશ થાય છે, અને પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ સમજતાં વિવેક પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેનાથી સ્વરૂપસ્થ થાય છે, એટલે મુક્ત થાય છે. ૭

ગૌતમે બનાવેલા અને કણ્ણદના બનાવેલા કેટલાક શાસ્ત્રોમાં વેદ વિરુદ્ધ અંશ હોવાથી શિષ્ટ લોકો તેનો સ્વીકાર કરતા નથી તેના સાંખ્ય દર્શનમાં પણ વેદ વિરુદ્ધ અંશ દેખાય છે છતાં તેનો કેમ સ્વીકાર કરતા હશે ? કારણ કે ગૌતમે પણ સ્વતો મોક્ષ જ કહ્યો છે, તો તેનો પણ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે છતાં કેમ સ્વીકાર કરતા નથી આ શંકાના સમાધાન સાર કહે છે કે—

મૂલમ્—તદર્થ પ્રક્રિયા કાચિત્પુરાણેऽપિ નિરૂપિતા ॥

ઋષિર્મિર્બહુથા પ્રોક્તા ફલમેકમવાદ્યતઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ—તે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા મોક્ષને સારું ઋષિઓએ ઘણા પ્રકારે સાંખ્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ કહેલી છે એવી સાંખ્ય શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પુરાણમાં નિરૂપણ કરેલી છે. આ સર્વ પદ્ધતિઓમાં જે સૈશ્વરસાંખ્ય છે તેનાથી એક સરખું જ ફળ થાય છે.

વિવેચન—આ સાંખ્યોક્તમોક્ષ ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ જ કે આ સાંખ્યમોક્ષના હેતુ પુરાણમાં પણ વિવેચન કરેલા છે. આ

સાંખ્યનો સિદ્ધાંત પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને પુરાણ વેદમાંથી પ્રસિદ્ધ થએલાં છે. તેથી શિષ્ટ લોકો તેનો આદર કરે છે. જુઓ પુરાણમાં આ જ સિદ્ધાંત છે. “અન્યથા રૂપ છોડીને એટલે પ્રકૃતિના કાર્યોમાં અહંતા મમતા છોડીને સ્વરૂપમાં રહેવું એનું નામ મોક્ષ છે. આનું નામ સ્વતો મોક્ષ” આ પ્રમાણે પુરાણમાં હોવાથી શિષ્ટ લોકો તેનો આદર કરે છે, અને જાતમતો આશય પુરાણથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાં આદર નથી. વળી ઋષિ લોકોમાં રદ તત્ત્વ કોઈ રૂપ તત્ત્વ માને છે. કોઈ ૧૭ તત્ત્વ માને છે પરંતુ સર્વનું કૃણ એક જ છે સર્વેમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ મોક્ષનું વર્ણન કર્યું છે. માટે બાહ્ય સાંખ્ય કે જે નિરીશ્વરસાંખ્ય છે, તેને છોડીને સ્વતો મોક્ષને આપનારાં સર્વે શાસ્ત્રો ગ્રહણ કરવાં. ૮

આ પ્રમાણે સ્વતો મોક્ષના સાંખ્ય શાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરી હવે બીજા યોગશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે.

મૂલમ્—અત્યાગે યાગમાર્ગો હિ ત્યાગોઽપિ મનસૈવ હિ ॥

યમાદયસ્તુ કર્તવ્યાઃ સિદ્ધે યોગે કૃતાર્થતા ॥ ૯ ॥

અર્થ—ઉપર સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા મુજબ ત્યાગ ન કરવો હોય તો નિશ્ચયે કરીને યોગમાર્ગ છે. (વળી મોક્ષ સિદ્ધ કરવા સાઈ) ત્યાગ પણ મનથી કરવો પડે છે, અર્થાત્ યોગ માર્ગમાં પણ હું “કંઈ નથી કરતો” એવી ભાવના રાખવી પડે છે. અને યમ-નિયમ આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન-ધારણા અને સમાધિ વિગેરે સાધનો અવશ્ય કરવાં કે જેથી કરીને મનની સઘળી વૃત્તિઓના નિરોધ રૂપી યોગ સિદ્ધ થયે જીવને કૃતાર્થપણું થાય.

વિવેચન—યોગ એટલે શું=? ઉ. યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ॥ દેહની અંદર રહેલા દ્રષ્ટા પુરુષને વિવેક ઉત્પન્ન થાય, અને હું કહું છું, હું બોલતા છું એવા અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે શુદ્ધ બુદ્ધિમાં જે યોગીનું સ્વરૂપ સમજાય તેને દ્વંકામાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કે યોગ એ પ્રમાણે કહે છે, આ યોગશાસ્ત્રના પ્રવર્તક શ્રીપતંજલિ છે, આ યોગશાસ્ત્રને સેત્તર સાંખ્ય પણ કહે છે.

નિરોધના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉં બે, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. અન્યત્ર વૃત્તિ રહિત જે ચિત્તની સ્થિતિમાં યત્ન કરે તે અભ્યાસ, અને પદાર્થમાં દોષ દેખીને તેમાંથી ચિત્તની સ્થિતિ દૂર કરવી તે વૈરાગ્ય.

અત્યાગમાં યોગશાસ્ત્રનું સૂચન થાય છે તો ત્યાગ કરવો એવું કેમ કહે છે ? ઉં ત્યાગ શીવાય અર્થાત્ જ્યાં સુધી અહંતા મમતા હું કર્તા છું એ અભિમાન રહે છે ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી, માટે મનથી નૈવ કિંચિત્ કરોમ્યહં ॥ હું કર્તા નથી, હું કંઈ કરતો નથી. એવી ભાવના રાખવી.

શ્લોકમાં યમાદિક કરવા એમ કહ્યું છે તેનાં લક્ષણ બતાવો ? ઉં યમાદિક ખાસ કરવા જોઈએ કારણ કે તે યમાદિક આઠ યોગનાં મુખ્ય અંગ છે, તેથી ચિત્તસત્ત્વની અશુદ્ધિનો નાશ થાય છે, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને વિવેક પ્રગટ થાય ત્યાં સુધી આ આઠ યોગના અંગનું સાધન કરવું જોઈએ. તે આઠ અંગ નીચે પ્રમાણે.

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ આઠમાં પહેલાં પાંચ બહિરંગ સાધન છે, અને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ ત્રણ અંતરંગ સાધન છે.

૧ યમ—^૧અહિંસા, ^૨સાચું ખેલવું, ^૩ચોરી ન કરવી, ^૪અક્ષયર્થ પાળવું, ^૫ભોગના સાધનોનો સ્વીકાર ન કરવો, આ પાંચ યમ છે.

૨ નિયમ—^૧બાહ્ય અને આબ્યન્તર એટલે દેહની અંદર પવિત્રતા શુદ્ધિ રાખવી, ^૨સંતોષ રાખવો, ^૩આન્દ્રાયણાદિકથી તપ કરવું, ^૪પ્રણવ પૂર્વક જપ કરવો, ^૫સર્વ કર્મ પ્રભુને અર્પણ કરવાં અને ફક્તની ઇચ્છા ન રાખવી. આ પાંચ નિયમો છે.

૩ આસન—પદ્માસન દંડાસન વિગેરે આ આસનોથી તાદતલકે તૃપા વિગેરે જીતાય છે. અને પ્રાણાયામ કરવાને પાત્ર થાય છે.

૪ પ્રાણાયામ—ધાસ અને પ્રધાસને કુંભક એટલે રોકવો, રેચક એટલે બહાર શઢવો, અને પૂરક એટલે પૂરવો, વિગેરે પ્રાણને નિયમમાં રાખવાની ક્રિયા, તે પ્રાણાયામ, આનાથી ચિત્તનો સત્વ ગુણ પ્રકાશ પામે છે.

૫ પ્રત્યાહાર—એટલે પાછું ખેંચવું; અર્થાત્ ચક્ષુ શ્રોત્ર વિગેરે ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયમાંથી પાછી ફેરવીને સ્વરૂપમાં જ રાખવી તે પ્રત્યાહાર, આનાથી ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે, અને સ્થિરતામાં મદદ કરે છે.

આ પાંચ બહિરંગ સાધન કહ્યાં, હવે ત્રણ અન્તરંગ સાધન કહેવાય છે.

૬ ધારણા—નાભિચક્ર, હૃદય કમળ વિગેરે સ્થાનોમાં ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવી. અને તેને ભગવતસ્વરૂપમાં રોકવી તે ધારણા.

૭ ધ્યાન—ધારણા વાળા સ્થાનોમાં તક્ષીન થવું એ ધ્યાન.

૮ સમાધિ—જ્યારે ધ્યાનમાં ભગવતસ્વરૂપ શીવાય કોઈ પદા-

થનું જ્ઞાન ન રહે, અને બિન્નભાવ નાશ પામે, ત્યારે પ્રભુ શીવાય ઇતર કંઈ જણાય નહિ, તે સમાધિ.

આ પ્રમાણે આઠ યોગનાં અંગ કરે તો મનનો નિરોધ થાય છે, અને ત્યાર બાદ જીવ કૃતાર્થ થાય છે.

આ પ્રકારે સ્વતો મોક્ષનાં સાધન ગણાવી હવે પરતો મોક્ષનાં શાસ્ત્ર કહે છે.

મૂલમ્—પરાશ્રયેણ મોક્ષસ્તુ દ્વિધા સોઽપિ નિરૂપ્યતે ॥

બ્રહ્મા બ્રાહ્મણતાં યાતસ્તદ્રૂપેણ મુસેવ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—પર-વિષ્ણુ અને શિવ છે તેમના આશ્રયથી જે મોક્ષ થાય છે તે બે પ્રકારનો છે તે બન્ને રીતનો મોક્ષ કહેવાય છે. પરંતુ બ્રહ્માજી બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે. તેથી તે બ્રાહ્મણરૂપે બ્રહ્મજ્ઞાનાર્થ સેવાય છે. મોક્ષાર્થ સાડ્ સેવાતા નથી.

વિવેચન—સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સ્વરૂપ સ્થિતિને મોક્ષ કહે છે, અને પરતો મોક્ષનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે ૧ સાલોક્ય ૨ સાર્થિ ૩ સામીપ્ય ૪ સાડ્પ્ય, આ ચાર પ્રકારનો છે, આ મોક્ષને આપનાર શિવ અને વિષ્ણુ બે છે, તેથી તેના બે ભેદ છે, અહિં આં શંકા થાય કે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વર આ ત્રણ પુરાણમાં સરખા કહ્યા છે. ત્યારે બ્રહ્મા કેમ મોક્ષ ન આપી શકે? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે—

૧. બ્રહ્માને સરસ્વતીનો શ્રાપ છે તેથી પૂજ્યપણું મટી ગયું છે, પૂજ્ય શીવાય તે મોક્ષ ન આપી શકે.

૨. સત્વ રજ અને તમોગુણને અનુસરી અનુક્રમે વિષ્ણુ પાલન કરે છે, બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરે છે, અને શિવ સંહાર કરે છે, આ પોત-પોતાના કાર્યમાં તત્પર રહેવું પડે છે, માટે જો બ્રહ્મા મોક્ષ આપે તો તેમની ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં ખામી આવે, કારણ મોક્ષ પામેલા જન્મ નરણુ પામતા નથી. માટે તે મોક્ષ આપી શકતા નથી.

૩. બ્રહ્મા વેદને જાણે છે. અને પરબ્રહ્મને પણ જાણે છે તેથી બ્રહ્મણ્યણાને પામેલા છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનને સિદ્ધ થવા કે વેદાધ્યયન તથા બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત કરવા બ્રહ્માની સેવા કરવી યોગ્ય છે. મોક્ષાર્થ સેવાતા નથી. ૧૦

બ્રહ્મા મોક્ષ નથી આપતા તેનું કારણ કહે છે.

મૂલમ્—તે સર્વાર્થા ન ચાદ્યેન શાસ્ત્રં કિંચિદુદીરિતમ્ ।

અતઃ શિવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ જગતો હિતકારકૌ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—તે ઉપર કહેલા ચાર પુરુષાર્થો આદ્ય એટલે બ્રહ્માજી સિદ્ધ કરી શકતા નથી. કારણ બ્રહ્માજીએ વૈખાનસ શાસ્ત્ર કહેલું છે (તેમાં પણ પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થોનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કર્યું છે, પરંતુ મોક્ષ આપનાર ભગવાન છે એવું કહી ગયા છે.) માટે શિવજી અને વિષ્ણુ એ બન્ને ચારે પુરુષાર્થો આપી શકે છે. તેથી તે જગતના હિત કરનારા છે.

વિવેચન—બ્રહ્માથી ચારે પુરુષાર્થો મળી શકતા નથી. પરંતુ એક જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેમની પાસેથી વેદાધ્યયન મેળવવું હોય તો તેમની ઉપાસના કરવી. એમણે વરદાનમાં પણ કોઈને મોક્ષ આપ્યો

નથી. વળી તેમણે વૈખાનસ શાસ્ત્ર કહ્યું છે, તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામનું પ્રતિપાદન લાખ અધ્યાયથી કર્યું છે. તેવું મોક્ષનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી, મોક્ષમાં કહે છે કે પરમાત્મા મુખ્ય છે, તે મોક્ષ આપી શકે છે, એવી રીતે વર્ણન કરી ગયા છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે મોક્ષ આપનાર બ્રહ્માજી નથી પરંતુ શિવ અને વિષ્ણુ છે. તે બન્ને જગતના હિત કરનારા છે. કારણ કે તે ચારે પુરુષાર્થ આપે છે. વળી શિવજી સંહારનું કાર્ય કરે છે અને વિષ્ણુ પાલન કાર્ય કરે છે માટે તે પણ જગતનું હિત કરનારા છે. ૧૧

નીચેના શ્લોકમાં શિવજીનું અને વિષ્ણુનું કાર્ય દર્શાવે છે.

મૂલમ્—વસ્તુનઃ સ્થિતિસંહારૌ કાર્યૌ શાસ્ત્રપ્રવર્તકૌ ॥

ब्रह्मैव तादृशं यस्मात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥ १२ ॥

અર્થ—નારદપંચરાત્ર અને પાશુપાન વિગેરે શાસ્ત્રોને ચલાવનારા અને વસ્તુ માત્રની સ્થિતિ અને સંહારરૂપી જે મુખ્ય કર્તાવ્યવાળા વિષ્ણુ અને શિવજી છે. બ્રહ્મ જ શિવ વિષ્ણુરૂપે પ્રગટ થએલ હોવાથી ઉપર કહેલા તથા બીજા કેટલાક શાસ્ત્રોમાં સર્વાત્મકપણાથી વર્ણવેલા છે.

વિવેચન—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર અનુક્રમે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ (રક્ષણ) અને સંહાર (નાશ) આ ત્રણ કાર્ય કરનારા છે. ચતુર્વર્ગ^૧ પ્રતિપાદન કરવા વાળું વેદસંમત જે પંચરાત્રશાસ્ત્ર તેને પ્રવર્ત-

૧ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ તે ચતુર્વર્ગ કહેવાય છે.

નારા વિષ્ણુ છે. અને ચતુર્વર્ગ પ્રતિપાદક વેદસંમત પાશુપતશાસ્ત્ર
 પ્રવર્તક શિવજી છે. કર્મપુરાણમાં મોહશાસ્ત્રની ગણતરી કરેલી છે.
 તેમાં કહે છે કે પાંચરાત્ર પાશુપતં તથાન્યાનિ સહસ્રિશઃ । પાંચરાત્ર
 અને પાશુપત વિગેરે હજારો મોહ શાસ્ત્રો કેશવે અને શિવે વેદબાહ્ય
 પાપીઓની રક્ષા વાસ્તે કહ્યાં છે આમાં જે પાંચરાત્ર અને પાશુપત-
 શાસ્ત્ર લખ્યાં છે. તે બે શાસ્ત્રમાં અનેક દોષો હોવાથી વેદને અસંમત
 છે, પરંતુ વેદાનુકુળ જે પાંચરાત્ર અને પાશુપતશાસ્ત્ર છે તેજ નિર્દોષ
 હોવાથી અત્રે ગ્રહણ કરવાનાં છે. વળી શ્વેતાશ્વતરીય, અથર્વશિર,
 અથર્વશિખા, મંત્રોપનિષદ એ ઉપનિષદોમાં શિવરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિપા-
 દન કર્યું છે, અને મહોપનિષદ, નારાયણોપનિષદ, સુબ્રહ્મણ્યોપનિષદ, મહા
 નારાયણોપનિષદ વિગેરે ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું
 છે. તેવી રીતે શ્રુતિ અવિરૂદ્ધ પાંચરાત્ર અને પાશુપતશાસ્ત્રોમાં પણ
 તે બેને બ્રહ્મરૂપેજ વર્ણવ્યા છે, તેથી શ્રુતિથી અવિરૂદ્ધ ઉપલાં બે
 શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાં એજ સાર છે. ૧૨

મૂલમ્—નિર્દોષપૂર્ણગુણતા તત્તચ્છાસ્ત્રે તયોઃ કૃતા ॥

ભોગમોક્ષફલે દાતું શક્તૌ દ્વાવપિ યદ્યપિ ॥ ૧૩ ॥

ભોગઃ શિવેન મોક્ષસ્તુ વિષ્ણુના ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥

લોકેઽપિ યત્પ્રમુર્ધુક્તે તન્ન યચ્છતિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—ઉપર કહેલા શિવ અને વિષ્ણુને અનુક્રમે
 પાશુપત અને પાંચરાત્રમાં બન્નેને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણ
 વાળા કહેલા છે. (આ બન્ને ભગવાનના ગુણાવતાર છે)

તેથી શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફળને આપવા સમર્થ છે, અર્થાત્ જો વહાલા ભક્તને ઇચ્છા થાય તો આપી શકે ખરા, પરંતુ સ્વતંત્રતાના વિષયપૂર્વક તેમના ગુણનો વિચાર કરતાં શિવજીથી ભોગ સિદ્ધ થાય છે, અને મોક્ષ તો વિષ્ણુથી સિદ્ધ થાય છે, એવો નિશ્ચય જ છે, કારણ કે જુઓ લૌકિકમાં પણ જે સ્વામીને ભોગવવાની વસ્તુ હોય છે, તે સેવકોથી ભોગવાતી નથી, અર્થાત્ સ્વામી સેવકોને સ્વભોજ્ય વસ્તુ કદાપિ આપતા નથી, અન્યતઃ સર્વ આપે છે.

વિવેચન—શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે—પાશુપત શાસ્ત્રમાં શિવને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળા વર્ણવ્યા છે. અને પંચરાત્રમાં વિષ્ણુને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળા કહ્યા છે. અર્થાત્ બન્નેનું તે બે શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મપણાર્થી વર્ણન કર્યું છે. પશુ એટલે જીવ તેને સંસારમાંથી છોડાવવા જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું તે પાશુપાત શાસ્ત્ર કહેવાય—આમાં પાંચ અધ્યાય છે. કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ, અને દુઃખાંત. કાર્ય જીવ છે તે પશુ કહેવાય છે. કારણ પતિ ઈશ્વર કહેવાય છે. યોગ એટલે—પશુપતિ (શિવજી)માં ચિત્ત સમાધાન તે યોગ, અને ત્રિકાળ સંધ્યાદિક કર્મ તે વિધિ. અને દુઃખાંત એટલે મોક્ષ આ પ્રમાણે પાશુપત શાસ્ત્રનો સાર છે.

પંચરાત્રમાં—વાસુદેવ નિરંજન જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. અને સંકૂર્ષણ પ્રવૃત્ત અને અનિરૂદ્ધ એ સર્વ મળીને ચતુર્બૂહ થાય છે.

મહાભારતના શાંતિપર્વના ૩૫૦ માં અધ્યાયમાં કહે છે કે*
 વેદ, સાંખ્ય, યોગ, પંચરાત્ર અને પાશુપત આ પાંચ શાસ્ત્રના તાત્પર્યરૂપ નારાયણ જ છે અર્થાત્ પાંચે શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય ભગવાન જ છે. અને પંચરાત્રને કહેનાર ભગવાન છે. અહીંનાં શંકા થાય કે ભગવાને કહ્યું ત્યારે વેદની માફક અલૌકિક કહેવાય ? ત્યાં સમાધાન કરે છે કે:—

ભગવાને નારદજીના અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ કરીને તેમના મુખ-
 દ્વારા કહેવડાવ્યું છે. તેથી જીવ વિચારત લૌકિક છે. આ પ્રમાણે ઉપરનાં પાંચે શાસ્ત્રોમાં સાંખ્ય-યોગમાં જીવની સ્વરૂપસ્થિતિ ને મોક્ષરૂપ કહેલી છે. અને પાશુપત અને પંચરાત્ર પ્રમાણે ચાલનારને શ્રીમદ્વાચાર્ય મૂળ શ્લોકમાં કહે છે કે ભોગ અને મોક્ષને શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને આપી શકે છે પરંતુ તેમના ગુણનો વિચાર કરતાં જે મનુષ્ય શિવનું આરાધન કરે છે, તેને ધનાદિક મળે છે. અને ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. (શિવની ઉપાસનાથી ભોગાદિક મળે છે-મોક્ષ નથી મળતો.)

ભાગવત-અં ૮૮-૧, શિવ સંહાર કરવાની શક્તિવાળા છે.

* આ પાંચ શાસ્ત્રથી થનાર મોક્ષ. સગુણ-સ્માર્ત છે તેથી તેમનાથી ભજનાનન્દ ઝળી શકતો નથી, ભજનાનન્દ અલૌકિક છે. તે શ્રીકૃષ્ણથી જ મળે છે.

૧ શિવ જે કે પોતાના ભક્તોને ભોગ જેવી સાધારણ વસ્તુ ન આપે પરંતુ કેટલાક ધનાદિકની ઇચ્છાવાળા ભક્તોને તો ભોગ આપે છે. અને છેવટ તે અહંકારી અભિમાની ભક્તો થાય છે. જ્ઞાન-ઇચ્છાવાળાને જ્ઞાન પણ આપે છે.

વિષ વિગેરેને લોકને માટે ધારણ કરનારા છે ત્રણ પ્રકારના સાત્ત્વિકાદિ અહંકારથી યુક્ત છે. આ શિવની પૂજાથી ભોગ વિગેરે ઐશ્વર્ય મળે છે. અને જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાને જ્ઞાન પણ મળે છે. ईश्वराज्ज्ञान-मन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेत् जनार्दनात् ॥ જેને જ્ઞાન કે ભોગની ઇચ્છા હોય તેણે શિવોપાસના કરવી. અને ભોક્ષની ઇચ્છા હોય તો વિષ્ણુની ઉપાસના કરવી. આ પ્રમાણે વેદ સંમત પુરાણથી સિદ્ધ જ છે કે ભોગ (ધન વિગેરે) ની ઇચ્છા હોય તો શિવની ઉપાસના કરવી. કારણ કે શિવ ભોગાદિક ઐશ્વર્ય આપી શકે છે.

(વિષ્ણુની ઉપાસનાથી ભોક્ષ મળે છે.)

વિષ્ણુ પ્રકૃતિથી પર છે, પુરુષ છે, સર્વને જોવાવાળા છે. અન્તર્યામિ રૂપ છે. તેને ભજનાર ભક્ત મુક્ત થાય છે. ભક્તોના દુઃખરૂપ જે ધનાદિ ભોગો તેને હરનાર છે. માટે તેમનું હરિ નામ આપેલું છે પોતાના સાત્ત્વિક ભક્તોને ધનાદિક ભોગ આપે તો ભા.૦ સ્કં.૦ ૧૦ અ.૦ ૮૧ માં કહેવા પ્રમાણે ધનથી મદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને મદ થયા પછી તેનો પાત થાય. એમાં નવાશ નહિ. માટે પોતે લક્ષ્મી ભક્તોને આપતા નથી. પરંતુ જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. તેના દ્રવ્યને ધીમે ધીમે હરે છે* કારણ કે તેમ કયાંથી તેની અહંતા મમતા ન્યુન થાય છે. એટલે ભોક્ષ આપવો સુલભ પડે છે.

વળી કોઇ પુરાણોમાં શિવ ભોક્ષ આપે છે. વિષ્ણુ ભોગ પણ આપે છે. એવું કહ્યું છે તે ખરૂં છે. કારણ કે સામર્થ્યને લીધે આપવા સમર્થ છે. આ સામર્થ્ય ન હોય તો ઇશ્વરપણામાં દોષ આવે

* यस्याहमनुगृह्णामि हरिण्ये तद्धनं शनः ભા. ૧૦-૮૮-૮

માટે સમર્થ છે. પરંતુ તે આપતા નથી તેનાં થોડાં શાસ્ત્રકારણ ઉપર બતાવ્યાં અને શ્રીમહાપ્રભુજી લૌકિક્યુક્તિ નીચે બતાવે છે.

લોકમાં સ્વામી જે પદાર્થનો ઉપભોગ કરે છે, તે પદાર્થ સેવકને કદી આપતા નથી અર્થાત્ સ્વામી ભોજ્ય વસ્તુ સેવકને મળતી નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં શિવ અનેક પ્રકારના ભોગોનો ત્યાગ કરી ભસ્માદિકને ધારણ કરી મુક્તિને જ અનુભવ કર્યા કરે છે તેથી સ્વોપયોગી મુક્તિ અન્યને આપતા નથી. અને ભોગનો ત્યાગ કરે છે તેથી તેની ઇચ્છાવાળા ભક્તોને ભોગ આપે છે વિષ્ણુ સદા ભોગનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ સદા અપેક્ષા વગરના રહે છે. લક્ષ્મીની દરકાર કરતા નથી. પરંતુ લક્ષ્મીજી તેમના ચરણારવિન્દને છોડતાં નથી.

તેથી નિશ્ચય થયો કે શિવ નિરંતર મોક્ષનો ઉપભોગ કરે છે અને વિષ્ણુની પાસેજ લક્ષ્મીજી રહે છે. તેથી ભોગનો અનુભવ તે જ કરે છે. તેથી ભક્તોને અનુક્રમે શિવ મોક્ષને અને વિષ્ણુ ભોગને આપતા નથી. પરંતુ શિવ ભોગને અને વિષ્ણુ મુક્તિને આપે છે.

યાદ રાખશો કે શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને સામર્થ્યને લીધે ભોગ અને મોક્ષ આપી શકે છે. પરંતુ તે પુરાણ પુરુષોત્તમની આજ્ઞાથી જ આપી શકે છે. કારણ તે બન્ને કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે. વિષ્ણુ સત્વગુણ-યુક્ત છે, તેથી જે વિષ્ણુ દ્વારા મોક્ષ મળે છે. તે સગુણ મુક્તિ કહેવાય છે. પરંતુ શ્રીમદ્વાચાર્ય ચરણના વેદાક્ત *વિચાર પ્રમાણે નિર્ગુણ મુક્તિ તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રથી જ થાય છે. કારણ કે

*મજનં સર્વરૂપેષુ ફલસિદ્ધૈ તથાપિ તુ ॥ આદિમૂર્તિઃ કૃ-
ષ્ણા એવં સેવ્યઃ સાયુજ્યકામ્યયા ॥ નિર્ગુણા મુક્તિરસ્માત્ હિ ॥

તેમને વેદાદિકમાં પુરાણ પુરુષોત્તમ કહ્યા છે. માટે તેમનાથી જ નિર્ગુણ સર્વાનન્દ થાય છે. બીજાં રૂપોની સેવાથી સગુણ મુક્તિ મળે છે. સત્વાત્ સંજાયતે જ્ઞાનં સત્વગુણથી જ્ઞાન થએલું હોવાથી, જ્ઞાનથી પણ સાત્વિક મુક્તિ થાય છે. મૂળ પુરુષોત્તમ શીવાય સર્વ દેવ સગુણ હોવાથી પર ભગવાન શીવાય નિર્ગુણ મુક્તિ મળતી નથી. આ જ કારણથી ઉપર બતાવેલો જીવ વિચારિત લૌકિક મોક્ષ તે ધમ્મરે કહેલો નહિ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં તેનું ગ્રહણ કરેલું નથી માટે કોઈ ભક્તિ-માર્ગીય ભક્ત આ લૌકિક શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષમાં ભૂલથી ધમ્મી કરે નહિ તેથી જ આ લૌકિક મોક્ષનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

વળી ભક્તિમાર્ગીય ભક્તને તો કર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ વિગેરેથી જે ફળ થવાનાં હોય છે તે જળ ભક્તિથી જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન કહે છે કે મારા ભક્તને મોક્ષની પણ ધમ્મી હોતી નથી. પરંતુ કેવલ ભક્તિને જ શ્રેષ્ઠ માની તેની ધમ્મી રાખે છે. માટે ભક્તને ભગવાન સેવાને વાસ્તે જોઈતા પદાર્થો સાથે શિવાદિકની વિપાસના કરવી પડતી નથી. માટે કદાપિ પણ ભક્તે કામના વિગેરે કોઈ પણ કારણથી અન્યાશ્રય ન કરવો, કારણ કે ભગવાન ભક્તોનું ઇચ્છિત આપ્યા જ કરે છે. માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના ન કરવી તેમ અન્યાશ્રય પણ ન કરવો. ૧૪

હવે એમ શંકા થાય કે વિષ્ણુ પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, દ્રવ્ય વિગેરે ભોગ આપતા નથી, ત્યારે તેમની ભક્તિને કલ્પદ્રુમ જેવી કેમ કહી શકાય ? અને શિવજી મોક્ષ ન આપે ત્યારે તેમનું પાશુપત શાસ્ત્ર મોક્ષ આપનારું એમ કેમ કહી શકાય ? આ શંકાના સમાધાન સાથે નીચેના શ્લોક આરંભે છે,—

મૂલમ્—અતિપ્રિયાય તદપિ દીયતે ક્વચિદેવ હિ ॥

નિયતાર્થપ્રદાનેન તદીયત્વં તદાશ્રયઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—કોઈ વખતે પોતાના અતિશય વહાલા ભક્તને જ (શિવ મોક્ષ આપે છે અને વિષ્ણુ ભોગ પણ) આપે છે. અને નિયમ પૂર્વક ભોગ અને મોક્ષ આપે છે. તેથી તે દેવનું સેવકપણું અને તેનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન—જે ભક્ત શિવનો કે વિષ્ણુનો અત્યંત વહાલો છે તે ભક્તને પોતાના ભોગવવાના પદાર્થો પણ આપે છે. જેમકે શિવ-જીએ પોતાને ભોગવવા લાયક મોક્ષ મયદાનવને આપ્યો હતો. અને ભગવાને પોતાને ભોગવવા લાયક ભોગ ઉપરિચર વસુને આપ્યો હતો. ખાટે ભોગ અને મોક્ષ આપવા બંને સમર્થ છે પરંતુ જે બહુ વહાલો હોય છે તેને જ આપે છે. વળી જે ભગવદ્ભક્ત ન હોય તેને ભોગની ઈચ્છા થાય તો શિવની ઉપાસના કરે અને મોક્ષની ઈચ્છા હોય તો વિષ્ણુનું ભજન કરે અને ભગવદ્ભક્ત હોય અને તેને વિષ્ણુ ભગવાન પાસેથીજ બંને અર્થ સિદ્ધ કરવા હોય તો તેમના બહુ જ વહાલા થવા સાથે તેમનો સેવક થઈ તે ભગવાનનો જ આશ્રય કરવો.

મૂલમ્—પ્રત્યેકં સાધનં ચૈતદ્વિતીયાર્થે મહાન્ શ્રમઃ ॥

જીવાઃ સ્વાભાવતો દુષ્ટા દોષાભાવાય સર્વદા ॥૧૬॥

શ્રવણાદિ તતઃ પ્રેમ્ણા સર્વં કાર્યં હિ સિદ્ધ્યતિ ॥

મોક્ષસ્તુ સુલભો વિષ્ણો ભોગશ્ચ શિવતસ્તથા ॥૧૭॥

અર્થ—ઉપર બતાવેલા બે સાધનોથી બન્ને પાસેથી ભોગ અને મોક્ષ ફળ મળે છે. પરંતુ વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં અને શિવને મોક્ષ આપવામાં બન્નેને મોટો શ્રમ પડે છે. કારણ કે જીવ માત્ર સ્વભાવથીજ (એટલે દેવ, મનુષ્ય અને આસુરાદિકના ધર્મથી અથવા ભગવતસેવા રૂપી ફરજ નહિ અદા કરવાથી) દોષવાળા છે. માટે તે દોષના અભાવ સારું હંમેશાં શ્રીભાગવત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું અને નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવી તેથી ભગવાનમાં પ્રેમ થાય છે. અને તેથી આ લોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. (માટે સર્વ વિચાર કરતાં એ જ સિદ્ધ થાય છે.) કે મોક્ષ તો વિષ્ણુથી સુલભ છે અને ભોગ શિવજીથી સુલભ છે.

વિવેચન—જો શિવ ભજન અને વિષ્ણુ ભજન રૂપી બન્ને સાધનો કરવામાં આવે તો કોઈક વખત વિષ્ણુ ભોગ આપે છે. અને શિવ મોક્ષ પણ આપે છે, પણ તે ફક્ત પોતાના વહાલા ભક્તને જ પોતાની ભોગવવાની વસ્તુઓ આપે છે કારણ કે શિવને મોક્ષ આપવામાં બહુ જ મહેનત પડે છે. અને વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં બહુ જ મહેનત પડે છે. જો કે તેઓ ઉદાર છે તો પણ શ્રમને લીધે તે દરેકને આપતા નથી.

હવે શ્રમ પડવાનું કારણ કહે છે—જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય છે. એક રીતે વિચાર કરતાં જીવ અહમનો અંશ હોવાથી અને ત્રિદંશ યુક્ત હોવાથી સ્વરૂપથી ખવિત્ર છે, તોપણ, તે જીવ દેવ,

મનુષ્ય ને આસુર વિગેરે યોનિમાં આવવાથી આ સંસારમાં અવિ-
ધાનાં *પાંચ પર્વને લીધે અને કામ અને કર્મને લીધે જે વાસના
ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી જીવ દુષિત થાય છે. તે વાસના જ દોષરૂપ
છે. હવે જ્યારે તેમના સ્વભાવ બદલાય ત્યારે દોષ દૂર થાય
અને જ્યારે નિર્દોષ જીવ થાય ત્યારે જ તેમને મોક્ષ આપી
શકાય. આ પ્રમાણે શિવ અને વિષ્ણુને જીવોના સ્વભાવ
બદલવામાં બહુજ શ્રમ પડે છે.

કારણ બીજું—મત્સ્યપુરાણ—કલ્પ ચાર પ્રકારના છે. ૧
સંકીર્ણ ૨—તામસ ૩—રાજસ ૪—સાત્ત્વિક આ ચાર પ્રકારના કલ્પમાં
અનુક્રમે સંકીર્ણમાં સરસ્વતી અને પિતૃ, તામસમાં, શિવ અને અગ્નિ,
રાજસમાં બ્રહ્મા, અને સાત્ત્વિકમાં હરિનું માહાત્મ્ય વ્યાપ્ત છે. હવે
વિચાર કરવાનો કે સાત્ત્વિક કલ્પમાં ભક્તને મોક્ષ આપવો હોય તો
ભક્તનો સત્વગુણ દૂર કરી મોક્ષ સહેલાઈથી આપી શકાય. પરંતુ
વિષ્ણુને ભોગ આપવો હોય તો નથી આપી શકાતો, કારણ કે
સાત્ત્વિક ભક્તનો સત્વગુણ કાયમ રાખવો અને રજોગુણ અને તામ-
સગુણને લાયક ભોગ આપવો એ વિષ્ણુને બહુ જ શ્રમ પડે છે.
હવે શિવજીનો ભક્ત તામસ કે રાજસ હોય તે તામસ કે રાજસ
ગુણનો નાશ કરી નિર્ગુણ મોક્ષ આપવો એ પણ શિવજીને બહુ જ
મહેનત પડ્યા વગર રહેશે નહિ. માટે શિવ તામસ ભક્તને ભોગ
આપે છે. કારણ ભોગ આપવામાં તેમને ભક્તનો રાજસ કે તામસ

*૧ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અગ્નિ. ૨. ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ૩ પ્રાણાધ્યાસ ૪
અન્તઃકરણાધ્યાસ ૫ દેહાધ્યાસ. આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાથી જીવને
સંસારમાં આવી બંધન થાય છે.

ગુણ ફેરવવો પડતો નથી. સારાંશ કે સાત્ત્વિક કદપમાં હરિનું માહાત્મ્ય હોવાથી પોતાના ભક્તોને નિર્ગુણ મોક્ષ આપે છે. પરંતુ રાજસ અને તામસ ગુણને લાયક ભોગ આપતાં બહુ જ શ્રમ પડે છે, કારણ કે પોતાને પ્રિય હોવાથી સાત્ત્વિક ગુણ કાયમ રાખવો પડે છે. અને તામસ કદપમાં શિવનું માહાત્મ્ય હોવાથી તે પોતાના ભક્તને નિર્ગુણ મોક્ષ આપતાં તેમનો તામસ અને રાજસ સ્વભાવ બદલવો પડે છે તેથી તેમને બહુ જ શ્રમ પડે છે.

ઉપર બતાવેલા સ્વભાવોના દોષો દૂર કરવા સારું હમેશાં શ્રવણ, કીર્તન, વિગેરે કરવાં. આ શિવ કે વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન કરવાથી શિવ પાસેથી ભોગરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. અને વિષ્ણુ પાસેથી મોક્ષરૂપી કાર્ય સુલભ થાય છે.

શ્રીદેવકીનાંદનજી કહે છે કે શ્રવણ, કીર્તન વિગેરે કરવાથી દોષ નિવૃત્ત થાય છે. અને દોષ નિવૃત્ત થવાથી પ્રભુમાં સ્નેહ થાય છે. અને આ સ્નેહથી મોક્ષ અને તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ પ્રભુની ભક્તિરૂપી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. માટે જીવો પ્રભુની સેવારૂપી સ્વધર્મ પાળતા નથી તેથી દોષરૂપ થાય છે. માટે હમેશાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુની સેવારૂપી પોતાનો ધર્મ પાલી નિર્દોષ થવું જોઈએ. ૧૭

મૂલમ્—સમર્પणेनात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्भुवम् ॥

अतदीयतया चापि केवलश्चेत् समाश्रितः ॥૧૮॥

અર્થ:—પોતાના આત્મા વિગેરે સર્વ ધન, શ્રવ્ય, ધર, સ્ત્રી, પુત્ર આદિ વસ્તુઓનું સમર્પણ કરવાથી નક્કી

જીવને તેનાપણું (તદ્દીયપણું) થાય છે. તદ્દાસ અને જો તે દેવપણું ન થાય તોપણ તેમનો આશ્રય તો છોડવો નહિ. (કારણ કેવળ આશ્રય રાખવાથી પણ સારી ગતિ થાય છે.)

વિવેચન—આત્મસમર્પણ—જે વસ્તુ પોતાની છે. એવું જેની અંદર માફ અને હંપણું દેખાતું હોય તે સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું. અને હંમેશાં યાદ કરવું કે આ સર્વ વસ્તુ પ્રભુની છે, માફ તેમાં કંઈપણ નથી, દેહ પણ તેમનો છે આવી ભાવના રાખવાથી છેવટે એવી ઉત્તમ ખુદ્ધિ થશે કે હું પણ ભગવાનનો જ (દાસ) છું આવી ભાવના થવાથી ભગવદીયપણું થાય છે.

આત્મસમર્પણ સિદ્ધ કરવા સાફ પ્રથમ શ્રવણ, પછી કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, પૂજન, વંદન એટલે નમસ્કાર, દાસ્ય-મક્તિ, પછી સખ્યભક્તિ, આ સર્વ એક પછી એક કરવાથી છેવટે આત્મનિવેદન સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે ભગવદીય થાય છે. આ આત્મસમર્પણ સિદ્ધ ન થયું હોય અને ભગવદીય ન થવાયું હોય તોપણ શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે કે, આશ્રય તો દ્રઢ રાખવો જ. અને પ્રભુ માફ શરણ છે, એવી ભાવના રાખવી. કારણ તેનાથી ભગવદીયપણું થશે. ગી. ૯-૪૨.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

અર્થ:—મારો આશ્રય કરનાર સર્વે પણ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે.

મૂલમ્—તદાશ્રયતદીયત્વબુદ્ધયૈ કિંચિત્ સમાચરેત્ ॥

સ્વધર્મમનુતિષ્ઠન્ વૈ ભારદ્વૈગુણ્યમન્યથા ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ભગવાનને આશ્રય અને ભગવદીયપણું જાણવા સાઈ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનું આચરણ રાખીને શ્રી-આચાર્ય ચરણ દ્વારા શરણરૂપી સાધન સારી રીતે કરવું. અને જે વર્ણાશ્રમ ધર્મ ન પાળે તો નક્કી બમણો ભાર પડે છે, અર્થાત્ બમણો અધર્મ થાય છે.

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે (તદીયપણું) ભગવદીયપણું મેળવવા સાઈ શ્રવણ, કીર્તન વિગેરે કરીને ભગવાનને આશ્રય કરવો, અર્થાત્ તેમને શરણે જવું જોઈએ, શરણથી જ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

વળી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પણું અવશ્ય પાળવો, અને શ્રવણાદિક કરવાં, જે વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળવામાં ન આવે અને ફક્ત શ્રવણાદિક એકલાં જ કરવામાં આવે તો તેના ઉદ્ધાર કરવામાં પ્રભુને બહુ જ શ્રમ પડે છે, કેમકે એ પ્રકારનો ભાર થાય છે.

૧ વર્ણાશ્રમધર્મનું આચારણ ન કરે તો દોષિત થાય.

૨ દોષથી દુષ્ટ સ્વભાવ થઈ જાય છે, તેને બદલવામાં બહુ જ ભાર થાય છે. આ બેવડા ભારથી ફળમાં વિલંબ થાય છે.

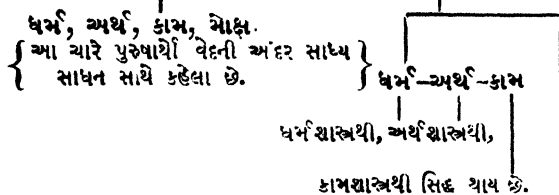
આ બાળબોધ ગ્રંથની અંદર પાંચ વિષય કહ્યા છે. ૧ વૈદિક. ૨ સાંખ્ય. ૩ યોગ. ૪ પારુષત ૫ વૈષ્ણવ. તે આગળના ત્રણથી સ્પષ્ટ માલુમ પડશે.

મૂલમ્—ઇત્યેવં કથિતં સર્વં નૈતજ્ઞાને ભ્રમઃ પુનઃ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે સર્વ અન્ય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેનું જ્ઞાન થશે તો કોઈ પણ પ્રકારનો ભ્રમ થશે નહિ. પુરુષાર્થચાર.

(અલૌકિક) ઈશ્વર વિચારિત.— (લૌકિક) જીવ વિચારિત.

મોક્ષ

સ્વતોમોક્ષ

પરતોમોક્ષ

૧ સાંખ્યશાસ્ત્રથી ૨ યોગશાસ્ત્રથી

શિવથી. વિષ્ણુથી.

૧ સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે સર્વ અનાત્મ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ (કારણ ટીકામાં વાચ્યો.) શિવ અને અહંતામ્રમતાનો નાશ કરી જીવ જ્યારે વિષ્ણુ અનુક્રમે પાશુપત અને પંચ-આત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળો થાય ત્યારે જ રાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોને રચનારા છે. જીવ મોક્ષ દશાને પામે છે. બ્રહ્મા જ શિવ અને વિષ્ણુરૂપે પ્રગટ

૨ યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે હું કંઈ કરતો નથી, એમ મનવડે ત્યાગ કરવો નથી, એમ મનવડે ત્યાગ કરવો નથી, એમ મનવડે ત્યાગ કરવો નથી, એમ મનવડે ત્યાગ કરવો નથી.

અને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, શક્તિથી ભોગ અને મોક્ષ સમાધિ, આ આઠ અંગ કરવાં અને આપવા બંને સમર્થ છે. પરંતુ તેનાથી યોગ સિદ્ધ થશે તો કૃતાર્થ પોતાને વાપરવાની વસ્તુ હોવાથી થશે. વહાલા ભક્તશીવાય શિવ મોક્ષ અને

આ શિવ અને વિષ્ણુ પુરાણ પુરુષો વિષ્ણુ ભોગને આપતા નથી. જીવ તમના ગુણાવતાર હોવાથી પુરુષોત્તમ સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય છે તેથી શિવને તે દ્વારા દુળ અપાવે છે. પરમાત્મા મોક્ષ આપવામાં અને વિષ્ણુને ભોમ નન્દ તો શ્રીકૃષ્ણથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આપવામાં બહુજ અમ પડે છે.

પરમપુણ્યભક્ત કંઈ પણ કામના શિવાય ભક્તિ કરે છે, આ ભક્તને મોક્ષની પણ ઇચ્છા હોતી નથી, પ્રભુ સાચુક્ય-મુક્તિ આપે છે. પણ આ ભક્ત પ્રભુભક્તિ શિવાય કંઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી એમ માની તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. (મત્સ્યેવનં વિના) આ જ ભક્તમાં કક્ષા રૂપ છે.

વિભૂતિનું યજન કરનારને પ્રભુ તે તે દેવોદ્ધારાં તેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. પરંતુ પરમાનન્દ તો શ્રી કૃષ્ણ પોતે જ આપે છે.

આ અંથમાં કહેલા પુરુષાર્થો મર્યાદિત છે, પુષ્ટિમાર્ગીય પુરુષાર્થનું વર્ણન આગળ આવશે.

इति श्रीमद्भलभाचार्यविरचितबालबोधः संपूर्णः

॥ नमः श्रीकृष्णाय ॥

श्री सिद्धान्तमुक्तावली.

साद्धान्तकविचारचारुचटुलां दत्वा सुधुन्युषमाम्
लीलास्वादलयौ कथं भगवतः स्यातां तदादर्शनीम् ॥
नानाशास्त्रचयां चकार चतुरः सिद्धान्तमुक्तावलीम् ।
जैत्रौ वै जयतात् सतां स शरणो वदान्खवेद्यो विभुः ॥

(शास्त्री ची० ह०)

श्री

મહાપ્રભુજી બાલબોધ અંથની અંદર અન્ય
મતાદિકનું દિગ્દર્શન કરાવી સ્વમતનું દર્શન
કરાવાની ઇચ્છાથી પોતે સિદ્ધાંતમુક્તાવલી
નામનો અંથ પ્રારંભે છે. આ અંથમાં સેવા,
અક્ષરબ્રહ્મ, જગત્, પરબ્રહ્મ અને મર્યાદાનું

સ્વરૂપ વિગેરે વિષયોનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ
ઉપરના વિષયોની દૃઢતા સાથે શ્રીમહાપ્રભુજી ગંગાજીનું દશાન્ત યોગે
છે. તેથી આ અંથ સહેલાઈથી વાંચકવૃન્દ સમજી શકશે. આ અંથની
શ્રીપુરુષોત્તમજી તથા શ્રી કલ્યાણુરાયજી વિગેરે મહારાજશ્રીઓની સંસ્કૃત
દીક્ષા, ટીપણી છે તે સર્વનો આશય વિવેચનમાં દર્શાવવામાં આવશે.

હવે શ્રીમહાપ્રભુજી મંગળાચરણ પૂર્વક સ્વમાર્ગના સિદ્ધાન્ત દર્શાવવા શરૂ કરે છે.

મૂલમ્—નત્વા હરિં પ્રવક્ષ્યામિ સ્વસિદ્ધાન્તવિનિશ્ચયમ્ ॥

કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ॥૧॥

અર્થ—(પાપને હરણ કરનાર) શ્રીહરિને પ્રણામ કરીને પોતાના એટલે સ્વમાર્ગના સિદ્ધાન્તના નિશ્ચયને સારી રીતે (વિચાર કરીને) કહું છું—(હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે.) શ્રીકૃષ્ણસેવા હંમેશાં કરવી, આ સેવામાં માનસી સેવા ઉત્તમ છે.

વિવેચન—શ્રીમહાપ્રભુજીના વાક્યની રચના એવી છે કે વાંચનારને તેના શબ્દમાં રહેલા ગૂઢાર્થથી જ સારા સિદ્ધાન્તોનું બાન થઈ જાય છે, જુઓ કે આ તૃતીય ગ્રંથમાં પણ નત્વા (પ્રણામ કરીને) એવો શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે, તે સ્વમાર્ગમાં પ્રણામ શીવાય ભગવાનને ભજવામાં કંઈ પણ સાધન નથી, એવું સૂચવી આપે છે.

પોતાના સિદ્ધાન્તનો નિશ્ચય સારી રીતે વેદની અંદર વિચારકરીને કહે છે તેથી અન્ય મતના સંદેહનું નિરાકરણ આ ગ્રંથથી થઈ જશે.

હવે સ્વસિદ્ધાન્ત દર્શાવતાં શ્રી મહાપ્રભુજી લખે છે કે—“ શ્રીકૃષ્ણ સેવા હંમેશાં કરવી. એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે પરમ ફળરૂપ અને પોતાના જીવનના સાક્ષ્યરૂપ મુખ્ય કર્તવ્ય ક્ષી પ્રથમ આદરવું જોઈએ. શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ જણાવે છે કે આ જગ-

તમાં સર્વે જીવો પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સહજ દાસ છે, પ્રભુના સેવક છે. માટે તેમણે હંમેશાં સેવા કરવી એ એમનો સહજ ધર્મ છે. અને આ સેવાથી જ સર્વ વસ્તુ કરતાં ઉત્તમ પરમાનંદમય વસ્તુ કે જે પરબ્રહ્મ રૂપ છે, તે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ* સર્વદા પ્રાપ્ત થાય છે, બ્રહ્માએ પણ વેદનો ત્રણ વખત તપાસ કર્યો અને સારાંશ ખોળી કાઢ્યો કે ભગવાનમાં પ્રેમ થાય એ જ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને પ્રેમ તે તેમની સેવાથી જ થાય છે, (સ્કંધ ૨-૨૪ ભાગવત.) ઉદ્ભવજીને પણ ભગવાનથી ખુલાસો મળ્યો હતો કે આ દુનિયામાં બહુ જ પ્રકારના મતો છે, પરંતુ તેમાં આનંદ બહુ જ થોડો હોય છે, હે સભ્ય ! જે ચારે તરફથી અપેક્ષા રહિત થઈ મારામાં જ જીવાત્માને અર્પણ કરી રહેલા છે તેઓને પરમાનંદ મળે છે.+ આ ઉપરથી સિદ્ધ જ થાય છે કે ભક્તિ એ જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એ જ પુરુષાર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણની સેવા પોતે પુરુષાર્થ રૂપ હોવાથી પૂર્ણદશાને પામેલા ભક્તો પણ સેવા શીવાય કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી. ૧

આ સેવા એ પ્રકારની છે, એક રૂપરૂપ સેવા અને બીજી સાધન રૂપ સેવા, તેમાં રૂપરૂપ માનસી સેવા એ મુખ્ય છે, અને બીજી તતુજ્ઞ અને વિત્તજ્ઞ આ એ પ્રકારની સેવા એ અવાન્તર રૂપરૂપ છે. આ એ પ્રકારની સેવા હંમેશાં કરવામાં આવે તોજ માનસી

* શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે, એ વિષય તૃતીય શ્લોકમાં આપેલો છે.

+ ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અ. ૧૪. ૧ જીઓ, ભાગવત સ્કંધ ૩ અ. ૨૬ શ્લોક. ૧૨.

૧ નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ સાલોક્યાદિચતુષ્ટયમ્.

સેવા સિદ્ધ થાય છે. સાધનરૂપ સેવા શિવાય કૃણસેવા સિદ્ધ થનાર નથી. પ્રેમરૂપ માનસી સેવા સિદ્ધ થયા પછી ભક્તને કોઈ પણ ઉપ-દેશની જરૂર રહેતી નથી. અને વ્રજભક્તની માફક કૃતાર્થી થઈ જાય છે.* સારાંશ એ જ કે પ્રથમ તનુજા વિત્તજા સેવા કરવી, તેનાથી માનસી સેવા જે ઉત્તમ કૃણરૂપ છે, તે સિદ્ધ થાય છે.

આ બીજા શ્લોકમાં માનસી સેવાનું લક્ષણ અને સાધન સેવાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

મૂલમ્—ચેતસ્તત્પ્રવળં સેવા તત્સિદ્ધયૈ તનુવિત્તજા ॥

તતઃ સંસારદુઃખસ્ય નિવૃત્તિર્બ્રહ્મબાંધનમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—શ્રીકૃષ્ણની અંદર મન એકતાન થઈ રહે તેને માનસી સેવા કહેવાય છે, આ માનસી સેવાની સિદ્ધિ માટે તનુજા અને વિત્તજા સેવા સાધનરૂપ છે, આ સાધનરૂપ સેવાથી અહંતા મમતાત્મક સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, અને પ્રહ્લનો બોધ થાય છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં પ્રથમ માનસી સેવાનું લક્ષણ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રહે અને તેમને તાબે થઈ તેમનામાં જ અખંડ પરોવાઈને રહે બીજા પદાર્થ ઉપર કંઈ પણ ધ્યાનાંશ ન રહે ત્યારે માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ એમ માનવું. જેમકે ગોપીજનો પ્રભુમાં એકતાન થઈ રહ્યાં પછી તેમને દેહ, સગાં, આલોક કે પરલોક વિગેરેનું ભાન રહ્યું ન હતું.

આ માનસી સેવાની સિદ્ધિ સારૂ પ્રથમ તનુજા એટલે દેહથી

* તાતાવિદ્મચ્યનુષંગબુદ્ધયઃ મા. ૧૧-૧૨-૧૨.

યતી સેવા અને વિત્તળ એટલે દ્રવ્યથી યતી સેવા અવશ્ય કરવી જોઈએ, આ સાધનરૂપ બન્ને સેવાઓ કર્યા શિવાય કેવળ માનસી સિદ્ધ યતી નથી, માટે પ્રથમ માનસી સેવા સારૂ પ્રયત્ન ન કરતાં સાધન સેવાનો આરંભ કરવો ઉચિત છે.

તતુળસેવા—શ્રવણં કીર્તનં. વિગેરે શ્લોકની અંદર તતુળ સેવાનાં લક્ષણ શાસ્ત્રોમાં બતાવે છે કે, પ્રભુનાં ચરિત્ર સાંભળવાં તેનું કીર્તન કરવું, પછી તે ચરિત્રોનું મનન કરવું. પાદસેવન કરવું. શ્રીસ્વરૂપ સેવામાં સમગ્ર અંગની ઇન્દ્રિયો પ્રભુસેવામાં રોકવી. આ સેવા તે વિત્તળ સેવા કરતાં ઉત્તમ કહેવાય છે, અને તેનાથી માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે.

વિત્તળસેવા—પ્રભુમાં દ્રવ્યનો વિનિયોગ કરવો. શ્રીવિદ્ય-લેશ પ્રભુ કહે છે કે દ્રવ્ય આપીને નોકર પાસે સેવા કરાવવી અને પોતે પણ કરવી, પરંતુ આ વિત્તળ સેવા કેવળ નોકર પાસે કરાવે અને પોતે જરા પણ સેવામાં મન ન રાખતાં ઉદાસ રહે તો તે વિત્તળ સેવા યોગ્ય ગણાતી નથી, કારણ વિત્તળ સેવા તતુળ સેવાથી સંયુક્ત હોય તો ફળ મળે છે.

આ બે સાધનસેવા કરનાર ભક્તને માનસી સેવા રૂપી પરમ ફળ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં અવાન્તર ફળ મળે છે તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે— કે અહંતા મમતાત્મક સંસાર કે જેમાં હું અને આ માફ એવું અજ્ઞાન હોવાથી દુઃખ રૂપ છે, આ સંસારથી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. સંસાર દુઃખની નિવૃત્તિથી અહંતા મમતા નાશ પામતાં શ્લોકોમાં કહે છે કે બ્રહ્મનો બોધ થાય છે, અર્થાત્ આ પ્રપંચ (જગત) માં બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી પણ ભક્તિવર્દિનીમાં કહે છે કે

સેવામાં તત્પર રહેવાથી ભગવાનમાં સ્નેહ થાય છે, પછી પ્રભુમાં આ-
સક્તિ થાય છે, અને છેવટે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે, અને કૃતાર્થ થાય
છે. આ પ્રમાણે સાધન સેવાથી અવાન્તર રૂળ મળે છે, માટે પ્રથમ
સાધન સેવા કરવી, એ મહાન સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૨ ॥

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્

અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સગ્વ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ ૧ ॥

કરૌ હરેર્મદિરમાર્જનાદિષુ શર્વૌ કરૌ નૌકુરુતઃસપર્યામ્ ॥૨॥

હવે નીચેના શ્લોકમાં અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

મૂલમ્—પરં બ્રહ્મ તુ કૃષ્ણો હિ સચ્ચિદાનન્દકં બૃહત્ ॥

દ્વિરૂપં તદ્દિ સર્વં સ્યાદેકં તસ્માદ્વિલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—શ્રુતિ સ્મૃતિ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં શ્રીકૃષ્ણને જ
પૂર્ણાનંદ પરબ્રહ્મ કહેલા છે, અને સત્-ચિદ્ અને આનંદ
જેમાં થોરો છે એવું અક્ષરબ્રહ્મ છે, અને આ અક્ષરબ્રહ્મ તે
જે પ્રકારનું છે, એક જગદ્સ્વરૂપ અને બીજું તેથી વિલક્ષણ
એટલે જ્ઞાની લોકોને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.

[વિવેચન:—પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે અને અક્ષરબ્રહ્મથી શ્રેષ્ઠ છે.

શ્રીકૃષ્ણ એ પરબ્રહ્મ છે, તે જ પૂર્ણાનંદ છે, અર્થાત્ તેમના આ-
નંદની ગણતરી નથી, એવો બધા શાસ્ત્રોનો મત છે. મૂળ શ્લોકમાં
શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ લખ્યો છે તેજ સૂચવી આપે છે કે કૃષ્ એ ભૂવાચક

છે, જ એ આનંદવાચક છે, આ બે શબ્દો મળી સદાનંદ—સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ વિગેરે શ્રીકૃષ્ણ જ છે, એવો અર્થ થાય છે. ભાગવતમાં પણ કહે છે કે “કૃણ્ણસ્તુ મગચાન્ સ્વયમ્” જેને યશોદાજીએ લાડલાડાવ્યાં છે તે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. ગીતાજીના ૧૫ મા અધ્યાયના ૧૮ મા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે:—“અક્ષરાદ્ અપિ ચાંત્તમઃ” અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ છું. વિવૃત્તિમાં શ્રી વિઠ્ઠલેશ પ્રભુ પણ કહે છે કે અક્ષરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનું ધામ છે, અક્ષરબ્રહ્મને આનંદ ગણી શકાય એવો હોવાથી પુરુષોત્તમના અગણિત આનંદ આગળ તે ન્યૂન છે.

પ્રપંચ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયો છે, આ પ્રપંચ “જગત્” બ્રહ્મરૂપ છે—સત્ય છે. જગત્તા જડ પદાર્થોમાં સદંશ રહેલો છે. જીવમાં સદંશ અને ચિદંશ બે ધર્મો રહેલા છે અને અંતર્યામિમાં ત્રણે ધર્મો છે, માટે જ આ જગત્ અક્ષરબ્રહ્મનું જ કાર્ય છે એવું સ્પષ્ટ છે, બીજું અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓને પરમ સ્થાન રૂપ છે, ઉપાસના યોગ્ય છે. અને ભક્તોને પુરાણ પુરુષોત્તમનું ધામ છે. ગીતામાં પણ કહેલું છે કે:—તદ્દામ પરમં મમ । અક્ષરબ્રહ્મ એ માંડે પરમ ધામ છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે:—તદક્ષરે પરમે વ્યામન્ । તે પરબ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મમાં વ્યાપ્ત થઈ રહે છે. વિગેરે પ્રમાણોથી ભક્તને પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું ધામ લાગે છે. સારાંશ કે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે, અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં અતીત છે, અક્ષરબ્રહ્મ એ જગત્નું કારણ છે, અને તેનું બીજું સ્વરૂપ પુરુષોત્તમનું સ્થાન છે, જ્ઞાનીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. ૩

મૂલમ્—અપરં તત્ર પૂર્વસ્મિન્ વાદિનો વહુધા જગુઃ ।

માયિકં સગુણં કાર્યં સ્વતંત્રં ચેતિ નૈકથા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—આ અક્ષરબ્રહ્મના પ્રપંચ (જગત્) ને વેદ-

મતથી બીજા મતોમાં બહુ બહુ પ્રકારોથી વર્ણવે છે. કોઈ મતવાળા (માયાવાદી) માયિક કહે છે. કોઈ (સાંખ્ય) ગુણોનું કાર્ય છે, એમ કહે છે. કોઈ (નૈયાયિક) ઇશ્વરનું કાર્ય છે એમ કહે છે. કોઈ (મીમાંસક) સ્વતંત્ર એટલે આવું ને આવું જગત્ પ્રથમથી જ છે, એવું કહે છે અને આ શિવાયના બીજા કેટલાક મતો છે. તે પોતાની મરજી મુજબ વર્ણવે છે.

વિવેચન—ગયા શ્લોકમાં અક્ષરબ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ કહ્યાં. તેમાં જે આ જગદ્દર્શને રહેલું તેમાં ધણા મતભેદ છે. જોકે આ મતોના કેવા વિચારો છે તે સંપૂર્ણ દર્શાવવાથી ગ્રંથ મોટો થાય, તેથી આપણા વિચારનું જ શ્રુતિપ્રમાણથી પ્રતિપાદન કરવાથી બીજા મતોનું ખંડન થઈ જશે.

વેદનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે—આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થએલું છે. બ્રહ્મમય છે. તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં કહે છે કે—જેનાથી આ પ્રાણી માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થએલાં જેનાથી જીવે છે, અને જેનામાં અન્તે પ્રવેશ કરે છે, તે બ્રહ્મ છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ જે આ કંઈ છે તે સત્ય છે. એમ પ્રાચીન ઋષિઓ કહે છે. “આત્મા રૂપ આ જગત્ બ્રહ્મે ઉત્પન્ન કર્યું છે.” “આ સધળું પરબ્રહ્મ સંબંધિ છે.” “સર્વં ક્ષલુદ્દં બ્રહ્મ” “સધળું આ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે” વિગેરે અનેક વેદના પ્રમાણથી સિદ્ધ જ થાય છે કે આ જગત્ (અક્ષર) બ્રહ્મનું કાર્ય છે, અર્થાત્ આ સધળું જગત્ સત્ય છે. બ્રહ્મરૂપ છે, બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થએલું છે. બ્રહ્મથી જ રક્ષણ કરાયેલું છે અને છેવટે બ્રહ્મમાં જ તેનો લય થાય છે. જગત્ સત્ય છે. પરંતુ સંસાર અસત્ય છે, મિથ્યા છે, અહંતા-મમતારૂપ છે, મોહક છે, તેથી જગત્તા કરતાં

સંસારમાં બદ્ધ રૂં છે, *“માયાના ઉપાદાનથી આ જગત્ થયેલું છે અને છીપોલી ઉપર ચાંદીની બ્રાન્તિ થાય છે તેવી રીતે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં આ જગત્તની બ્રાન્તિ થાય છે,” એમ માયાવાદી કહે છે. “સત્, રજ અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણોથી જગત્ થયેલું છે,” એવું સાંખ્ય શાસ્ત્રકાર કહે છે. “પંચમહાભૂતોનાં ગીણાં કણો ધૃષ્ટિરેચ્છાથી મત્સ્યા તેથી આ જગત્ થયું છે,” એવું તર્કશાસ્ત્રો કહે છે. પૂર્વમી-માંસામાં કહે છે કે “આ જગત્ જેવું છે એવું જ છે, સ્વતંત્ર છે, કોઈ કર્તા નથી,” વળી આ શીવાય અનેક મતો છે તેતો વેદને માનતા જ નથી. જેમકે બૌદ્ધ, જૈન ચાર્વાક વિગેરે. માટે તેમનો વિચાર કરવાનું કારણ જ નથી. સારાંશ કે—શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે. અને આ સર્વ જગત્ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ અન્ય મતવાળા જૂદા જૂદા પ્રકારે કહે છે. તે વેદસિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ છે, એમ શુદ્ધદૈત સિદ્ધાન્ત વાંચ્યાથી મालૂમ પડશે. ૪

હવે આ નીચેના શ્લોકમાં ગંગાજીનું દષ્ટાન્ત આપીને અક્ષર બ્રહ્મનાં જે જે સ્વરૂપ છે તેમાં એક જગત્ અને બીજી જ્ઞાનીને ઉપાસના યોગ્ય તે જે સ્વરૂપ શ્રુતિને માન્ય છે એવું બતાવે છે.

મૂલમ્—તદેવૈતત્પ્રકારેણ ભવતીતિ શ્રુતેર્મતમ્ ॥

द्विरूपं चापि गंगावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥

माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ॥

मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

અર્થ;—તેજ અક્ષરબ્રહ્મનું એક સ્વરૂપ પ્રપંચાત્મક

*અહિંઆંથી અન્ય મતોનો સારાંશ બતાવે છે. તેથી તેમાં વેદ સિદ્ધાન્તથી કેટલો ફેર છે, તે સ્પષ્ટ મલૂમ પડશે.

એટલે જગદ્ગુપ છે, એમ શ્રુતિનો મત છે. જેમ ગંગાજીનું એક સ્વરૂપ જળરૂપે છે અને બીજું સ્વરૂપ મહાત્મ્યવાળું તીર્થરૂપે છે તે મર્યાદામાર્ગના પ્રકારથી સેવા કરનાર મનુષ્યોને ભોગ-મોક્ષ આપનાર છે તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મનાં પણ બે સ્વરૂપ છે. એક જગદ્ગુપે અને બીજું જ્ઞાનીને સેવવા યોગ્ય.

વિવેચન—ગંગાજીના દષ્ટાન્તથી એમ સમજવાનું છે કે—ગંગાજીનાં બે સ્વરૂપ એક ૧ વરસાદ આવ્યાથી જેમાં વૃદ્ધિ થાય અને તાપથી જેમાં ઘટી જાય એવું જળરૂપે આધિભૌતિક સ્વરૂપ રહેલું છે. ૨, બીજું તીર્થરૂપ છે. તેને આધ્યાત્મિક કહે છે, આ તીર્થરૂપ ગંગાજીનું સ્વરૂપ મર્યાદામાર્ગની વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરનારને ભોગ અને મોક્ષ આપે છે.

હવે આપણે વિચાર કરીએ કે પહેલા દષ્ટાન્તને અનુસરતું અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જગત્ છે, કેમકે ગંગાજીમાં જેમ જળ વૃદ્ધિ પામે છે. ને ઓછું થાય છે તેમ જગત્માં પણ (આવિર્ભાવ-તિરોભાવથી વૃદ્ધિ પામે છે ને ઓછું પણ થાય છે. માટે અક્ષરબ્રહ્મનું એક સ્વરૂપ જગત્ છે, તે તો નક્કી સમજાયું.

હવે બીજું તીર્થરૂપ છે તેને જેમ મર્યાદામાર્ગીય પ્રકારથી સેવે છે અને ભોગ અને મોક્ષ મેળવે છે. તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મના બીજા સ્વરૂપની જ્ઞાનીઓ ઉપાસના કરે છે, અને તેમાં જ લય થાય છે આ દષ્ટાન્ત પણ મળી રહ્યું.

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે—ગંગાજીનું જળ સો બસો ગાઉ ઉપર લઈ જઈ સ્નાન કરવામાં ફળ નથી અને જે સાક્ષાત્ ગંગાજીના પ્રવાહની અંદર સ્નાન થાય છે તેજ ફળ આપે છે, જે કે સો બસો ગાઉ ઉપર

લઈ ગયેલું જળ ગંગાજીનું જ છે, છતાં રજથી બૂડું માલૂમ પડે છે. તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મના જગતસ્વરૂપની કોઈ ઉપાસના કરતું નથી, પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મની જ ઉપાસના ચાનીઓ કરે છે. આ પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ છે, એમ સારી રીતે સમજાયું. ૬

ઉપલા શ્લોકમાં ગંગાજીના આધિભૌતિક દૃષ્ટાંતથી જગતનું સ્વરૂપ બતાવી અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટાંતથી અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ બતાવી આગળના શ્લોકમાં આધિદૈવિક, કે જે પહેલાં મન્ને કરતાં ઉત્તમ છે, તેના સ્વરૂપના દૃષ્ટાંતથી ભગવાનના પૂણું પુરુષોત્તમ (આધિદૈવિક સ્વરૂપ) નું પ્રતિપાદન કરે છે.

મૂલમ્—તत्रैव देवता मूर्तिर्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ॥

गंगायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले

विहिताश्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥

અર્થ:—આધિભૌતિક ગંગાજીમાં અને આધ્યાત્મિક ગંગાજીમાં રહેલાં દેવતારૂપ આધિદૈવિક ગંગાજી ન્યારે ભક્તિ અધિક થાય ત્યારે કોઈ ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે ભક્તના “ પ્રવાહથી ગંગાજી ભિન્ન નથી, ” એવી બુદ્ધિ છે, અને દેવતારૂપ ગંગાજીમાં જેની બહુજ ભક્તિ છે, તેને પ્રવાહમાં દર્શન આપે છે. અન્યથા આ આધિદૈવિક ગંગાજી કંઈ સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી, તોપણ ન્યારે તેવા ભક્તને પ્રત્યક્ષ થાય તેટલા સારૂં ગંગાજીમાં સ્નાનાદિક કરી

સર્વ ગંગાજીમાં આધિદૈવિક ગંગાજી રહે છે એવો ભાવ રાખવો. અને તેમાં જ તીવ્ર ઇચ્છા રાખવી, કે જેથી શાસ્ત્રમાં કહેલા ફળ કરતાં પણ અન્તઃકરણની પ્રતીતિથી બહુ જ અધિકપણું મેળૂમ પડશે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જે તીર્થસ્પર્થી પણ ઉત્તમ આધિદૈવિક દેવતાસ્થ મૂર્તિસ્વરૂપ છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે. આ સ્વરૂપ જે ભક્તને તીવ્ર ભક્તિયોગ જ્યાં જ્યાં થાય છે, ત્યાં આગળ ભક્તને આ મૂર્તિનું દર્શન થાય છે.

દેવતાસ્થ આધિદૈવિક ગંગાજીનું શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રતિપાદન નીચે પ્રમાણે થાય છે.

શાસ્ત્રપ્રમાણ—બુદ્ધિવાદિમઠી રામાયણ. ભગીરથ રાજાએ પ્રસન્ન કરી સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં અને વરદાન મેળવ્યું હતું, અને તે વખતે શરદ્ ઋતુના ચંદ્રમા જેવા ધોળા, ચાર હાથ, મકર વાહન, સ્વતવસ્થ જેમણે ધારણ કર્યું છે એવું મૂર્તિ સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું હતું.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ—ભક્તિથી ગંગાજીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. આ ગૃહમાં કે ગંગાજીમાં તે પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય કે જેને અત્યંત ભક્તિ વધે છે, ત્યારે કોઈ કોઈએ તે આગ્રહવાળા ભક્તને દર્શન દે છે માટે મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે ઉપાસના કરનારને આ દર્શન થવાં ધણું દુર્લભ છે. ધારણ કે તીવ્રભક્તિવાળા અને પ્રવાહમાં અને આધિદૈવિક ગંગાજીમાં જેને ભેદ બુદ્ધિ નથી એવા ભક્તને સાદું દર્શન આપે છે.

આ દષ્ટાંતથી સમજવાનું કે જેવી રીતે ભક્તની ગંગાજી પ્રવાહમાં અને આધિદૈવિકમાં અભેદ બુદ્ધિ થાય છે અને તીવ્ર ભક્તિ

થાય છે, ત્યારે સાક્ષાત્ ગંગાજીની મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે, તેવી રીતે આ દેખાતા સર્વ જગતમાં ભગવાન ખીરાજે છે, ભગવાનરૂપ છે. એવી અભેદ બુદ્ધિવાળા અને આ પ્રમાણે જગતમાં ભગવાનને દેખી રહેનારા સ્નેહાતિશયવાળા ભક્તને સાફ ભગવાન પ્રકટ દર્શન આપે છે. આ દર્શન ભક્તને આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક અક્ષરબ્રહ્મમાં થાય છે, માટે અક્ષરબ્રહ્મનું પણ જ્ઞાન જોઈએ. માટે આ જગતમાં ભગવાનથી ભેદ બુદ્ધિ જોનારને દર્શન થતાં નથી. ૭

દૃષ્ટાંત—આ સ્વરૂપનું કાંઈ બધાંને દર્શન થતું નથી પરંતુ કોઈ વિરલા ભક્તને જ થાય છે, પરંતુ જેને દર્શન ન થયાં હોય એવા ભક્તને એવું સમજવું કે મારે જેનાં દર્શન કરવાનાં છે તે આ જગતમાં ખીરાજે છે, અને ઉત્તમઅધિકારીની માફક મને પણ દર્શન દેશે એમ સમજીને શાસ્ત્રમાં નિષેધ ન કરેલા સર્વ વ્યવહારો સ્નાન વિગેરે ગંગાજીમાં કરવા.

(સિદ્ધાન્ત) આ ઉપરથી સમજવાતું કે જેમ ગંગાજી મૂર્તિરૂપે સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી તેમ ભગવાનનું મૂર્તિસ્વરૂપ પણ સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી. માટે જગતમાં ભગવતશાસ્ત્રમાં જેની મના ના કરી હોય એવા સર્વ વ્યવહારો જગતમાં કરવા અને તીવ્રબુદ્ધિ રાખી આ જગતમાં મારા ઉપર કૃપા થશે ત્યારે મને દર્શન થશે, એવી બુદ્ધિ રાખી સ્નેહાતિશય વધારવો કે જેથી ભગવાનનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે.

(દૃષ્ટાંત) આ પ્રમાણે જે ગંગાજીનાં દર્શન થયાં છે તે દર્શન શાસ્ત્રમાં કહેલા ગંગાજલનાં દર્શન કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ જાણવામાં આવે છે. અને સર્વજલ કરતાં આ ગંગાજલમાં તેની ઉત્તમ બુદ્ધિ થાય છે.

(સિદ્ધાન્ત-) તેવીજ રીતે જેને ભગવાનનાં દર્શન ન થયાં હોય તેવા ભક્તે ભગવત્પ્રતિભામાં ભજનાદિક કરવું અને આમાંજ મને ભગવાન સાક્ષાત્કાર થનાર છે, એવું માની સ્નેહાતિશય કરવો. અને ભગવદ્ભક્તમાં પણ સર્વ મનુષ્યો કરતાં ઉત્તમ બુદ્ધિ રાખવી આ પ્રમાણે વર્તવાથી જે ભગવાનનાં પ્રગટ દર્શન થાય છે અને આનંદ પ્રગટે છે, તે આનંદ જ્ઞાનીને કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારને મળતો નથી, ભગવાન ભક્તિથી પૂર્ણાનન્દનું દાન કરે છે. ૮

આ નીચેના શ્લોકમા ઉપર આવેલા દષ્ટાંતોની સિદ્ધાન્તોમા સરખાવટ કરે છે.

મૂળમ્—યથા જલં તથા સર્વં યથા શક્તા તથા વૃદ્ધત્

યથા દેવી તથા કૃષ્ણઃ તથાપ્યેતદિદોચ્યતે ॥ ૯ ॥

અર્થ—૧ જેમ દેખાતું આ પ્રવાહરૂપી ગંગાજીનું જલ, તેમ જ આ બધું જગત્ જાણવું. ૨ જેમ પાપાદિકને નાશ કરવામાં સમર્થ ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક તીર્થરૂપ સ્વરૂપ, તેમ સિદ્ધાન્તમાં અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવું. ૩ અને જેમ દેવતા રૂપી આધિદૈવિકી શ્રીગંગાજી કે જે સાક્ષાત્ પરમભક્તને જ દર્શન આપે છે, તેમ અહિંઆ શ્રીકૃષ્ણ જાણવા. હવે આ આધિદૈવિક વિષે અને આધિ-ભૌતિક જગત્ વિષે લખવા વિચાર છે તે લખીએ છીએ.

વિવેચન—આ શ્લોક પૂર્વે જે ગંગાના ત્રણ સ્વરૂપના દષ્ટાંત આપ્યાં તેને સિદ્ધાન્તમાં સ્પષ્ટ કરવા સારૂ શ્રી મહાપ્રભુજીએ આ શ્લોક

કહેશે છે. આપણે તેમના દષ્ટાન્ત સાથેજ સિદ્ધાન્ત પાછલ સાતમા અને આઠમા શ્લોકના વિવેચનમાં લખી જણાવેલો હોવાથી પિટપેપણ કરવું ઉચિત નથી. ૬

આ નીચેના શ્લોકમાં જે વિશેષ કહેવાનું છે તે કહે છે તેમાં જગત ત્રણ પ્રકારનું છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

મૂલમ્—જગતુ ત્રિવિધં પ્રોક્તં બ્રહ્મવિષ્ણુશિવાસ્તતઃ

દેવતારૂપવત્પ્રોક્તા બ્રહ્મણીત્યં હરિર્મતઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જગત્તો (સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ) ત્રણ ગુણોને લીધે ત્રણ પ્રકારનું કહેલું છે. અને તેથી જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આ ત્રણ રૂપાનુસાર દેવતા કહેલા છે, અને પરબ્રહ્મ તો શ્રીકૃષ્ણને શાસ્ત્રમાં માનેલા છે.

વિવેચન—સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ અને તમોગુણ. આ ત્રણ ગુણને અનુસરી જગત પણ ત્રણ પ્રકારનું થએલું છે. ભગવતમાં કહેલું છે કે—(૫-૧૮) સત્ત્વ રજઃ અને તમોગુણ, એ નિર્ગુણ પરમાત્માના ગુણો છે. જગત્કર્તાના ત્રણ ગુણોનો માયાએ જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરવા સાર ઉપયોગમાં લીધા છે. માયા એ ભગવાનની શક્તિ છે. અને ગુણો પણ ભગવદ્દર્શ છે. અને માયા-શક્તિને વશ થઈ રહેલા છે.

ગુણના સ્વરૂપ અને તેથી જીવને બંધન. ગીતાજી અ. ૧૪

સત્ત્વગુણ—નિર્મલ છે, પ્રકાશ છે. અને નિરોગનો હેતુ છે, તેથી વૈદિક સુખમાં જીવને મગ્ન કરે છે. અને વૈદિક વૈદિક ક્રિયામાં પણ પ્રેરણા કરે છે, તેથી સુખાત્મક યોગિનિમાં પણ બંધાવે છે, જન્મ આપે છે. **રજોગુણ—**તૃષ્ણા અને સંયમે વધારનાર છે અને પાપ પુણ્ય કર્મ કરાવી જીવને બાંધનાર છે. **તમોગુણ—**તી ઉત્પત્તિ અગાનથી છે. સર્વ પ્રાણી-

ઓને મોહ કરનાર છે. પ્રમાદ, આલસ, અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાથી જીવને બાંધનાર છે.

આ ત્રણ સત્ય, રજ, તમે ગુણોને નિયમમાં રાખવા અનુક્રમે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને શંકરને પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમે પ્રકટ કર્યા છે. પુરુષોત્તમ સ્વતંત્ર છે. અને આ ત્રણ દેવોને નિયમમાં રાખનાર છે અને પુરુષોત્તમને અધીન આ ત્રણ દેવો પોતપોતાના ગુણોને નિયમમાં રાખે છે.+ શ્રીપુરુષોત્તમ અંશી છે. અને તેમના આ ત્રણ અક્ષરો દિ દેવો અંશ છે તે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રહ્મા રજો ગુણોના પ્રકાશ કરી ઉત્પત્તિ વિગેરે કાર્ય કરે છે. વિષ્ણુ સત્યનો પ્રકાશ કરી રક્ષાણી કાર્ય કરે છે. અને શિવજી તામસ ગુણોના પ્રકાશ કરી પ્રલય વિગેરે કાર્ય કરે છે. અને શ્રીપુરુષોત્તમ નો નિર્ગુણ, લીલા માત્ર કરે છે. બ્રહ્મણોત્થં હરિર્મતઃ પરંતુ બ્રહ્મમાં જેની નિષ્ઠા છે, જેને આ સર્વ વાસુદેવ છે એવું જ્ઞાન થએલું છે અને શરણાગતિ સિદ્ધ થઈ છે, શુદ્ધ અદ્વૈતનું જ્ઞાન થયું છે, એવા ભક્તનો ઉદ્ધાર કરનાર પર-બ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણ છે. ૧૦

આ નીચેના શ્લોકમાં તે ગુણવાળા અને બ્રહ્માદિ દેવોને બજનાર પ્રાણીઓની કામનાઓ તે તે દેવોથી મળે છે. અને ઉપર બતાવેલા ભક્તની કામના પરમાત્મા પોતેજ પૂરી કરે છે. એ કહેવામાં આવે છે.

મૂલમ્-કામાચારસ્તુ લોકેસ્મિન્ બ્રહ્માદિભ્યો ન ચાન્યથા ॥

પરમાનન્દરૂપે તુ કૃષ્ણે સ્વાત્માનિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૧ ॥

+યસ્યાજ્ઞયા જગત્સર્વં બ્રહ્મા સૃજતિ નિત્યશઃ વિષ્ણુઃ

શાલ્કી નિત્યં હરઃ સંહારકસ્તથા (નારદીયપુરાણં)

અતસ્તુ બ્રહ્મવાદેન કૃષ્ણે બુદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥

આત્મનિ બ્રહ્મરૂપે તુ છિદ્રા વ્યોમ્નીવ ચેતના ॥૧૨૮॥

અર્થ—આ હોકની અંદર તે તે ગુણવાળા મનુષ્યોની કામના અહ્માદિકથી પૂર્ણ થાય છે, બીજા કોઈથી થતી નથી. ભક્ત જનોની કામનાની પૂર્ણતાતો પરમાન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણથી જ થાય છે. અથવા ભક્તજનોને પોતાના હૃદયમાં બીરાજતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પાસેથી સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થઈ શકે છે, તેથી વેદમાં કહેલા અહ્મવાદ વડે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં બુદ્ધિ સારી રીતે રાખો. જેમ કાણાંવાળી ચારણીથી આકાશમાં નાનાં છિદ્રો જેવું માલૂમ પડે છે, તેમ જીવો અહ્મના અંશરૂપ હોવાથી અહ્મરૂપ જીવાત્મામાં અવિદ્યા (ચેતના-બુદ્ધિ)ની ઉપાધિથી ક્ષુદ્રત્વ; દુઃખીપણું વિગેરે અયોગ્ય ધર્મો દેખાય છે. મારે અવિદ્યાનો નાશ કરવા શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ રાખો.

અહ્માદિક દેવોથી કોની કામના પૂર્ણ થાય છે ?

વિવેચન—આપણે પહેલાં વાંચી ગયા કે અહ્માદિક ગુણાધીન દેવતાઓ પરઅહ્મના અંશ છે. અને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તે છે. જે બ્રાણી આ ત્રણ ગુણને અધીન થઈને અહ્માદ દેવોની ઉપાસના કરે છે, તો તે તેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. આ ગુણાધીન દેવતા કરતાં ગુણાતીત ભગવાનનો ભક્ત ઉત્તમ હોય છે, તેથી તેનો મનોરથ પણ ઉત્તમ હોવાથી આ અહ્માદિક દેવતાથી પૂર્ણ થઈ શકતા.

નથી. તે બ્રહ્માદિકદેવતાઓ આ જગત સંબંધી અલ્પકૃણવાળી કામનાઓ પૂર્ણ કરવા શક્તિવાન છે તે પણ શ્રીકૃષ્ણની આગાથી જ.

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણથી જ ભક્તની કામનાઓની પૂર્તિ અને પૂર્ણાનંદનું દાન થાય છે. તે પછી ભક્તને અન્યાય કરવાની શી જરૂર ?

લોકમાં રહેનારા નિષ્કામ ભક્તજનોના નિયામક (ઉપરી) શ્રીકૃષ્ણ જ છે અને જેમના અંતઃકરણમાં પરમાનન્દ થઈ રહ્યો છે, અને શ્રીકૃષ્ણમાં જ જેનું મન સ્થિર છે, અને દૃઢ વિશ્વાસવાળા કે મારા મનોરથ શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ કરનાર છે એવા ભક્તના મનોરથો શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ ભગવાન પણ તેને વશ થઈ રહે છે. “અહં ભક્તપરાધીનઃ” (હું ભક્તનેજ અધીન છું) મા-૮-૪ આ અંબરીષના આખ્યાનમાં ભગવાન જ પોતે કહે છે. અને આ ક્ષોધથી ભક્તવત્સલતા પોતે બતાવી છે. ગીતાજીમાં પણ ભગવાન કહે છે કે (અ. ૯-૨૨) હે અર્જુન ! જે અનન્ય ભક્ત છે, અર્થાત્ બીજા દેવથી કૃણની ઇચ્છા ન રાખનારા અને માઈજ (શ્રીપુરુષોત્તમનું) ચિંતન કરનાર અને ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે સેવા કરનાર, મારો સંબંધ રાખનારા એવા ભક્તોનો યોગક્ષેમ (સેવામાં ઉપયોગી ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, અલંકાર, વિગેરે સર્વ) પૂર્ણ કરું છું. અને તેનું સંરક્ષણ પણ હું જ કરું છું. સર્વ મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેઽઞ્જસા ॥ ભગવાનની ભક્તિ દૃષ્ટદ્રુમ સમાન છે. ભક્તિથી ભક્ત સર્વ મેળવી શકે છે. મૃત્યુના પાશમાંથી બચે છે. વધારે શું ? ભગવાન ભક્તોના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપી ચારે પુરુષાર્થો પૂર્ણ કરવા માથે રાખે છે. ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા એટલે સુધી વર્ણવે છે કે, ભગવાન દાનથી, તપથી, યોગથી, કે ત્યાગથી અને ક્રોધથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી.

પણ કેવળ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. પૂર્ણ ભાગ્યવાન ભક્તના હૃદયમાં સાક્ષાત્ પરમાત્મા ખીરાળ છે. પોતે વશ થઈ રહેલા છે. ત્યાં તેની કામનાઓ પોતેજ વિચાર માત્રમાં બાંધી પૂર્ણ કરે છે. ભક્તિરૂપી પાત્રમાં પરમાનન્દ વર્ષાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ ભગવાનને અનન્ય (ભક્ત) ના અધિપતિ વર્ણવેલા છે. ગૃહ, ધન, દ્રવ્ય, દેહ, પ્રાણ, સ્ત્રી, આત્મા વિગેરે સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરી પ્રભુની શરણાગતિમાં રહેલા અને પરબ્રહ્મ પ્રભુ જેના હૃદયસ્થાનમાં પ્રકટી રહ્યા છે, એવા ભક્તને શું અન્ય સગુણ દેવોનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે? શું તેમની પાસે પ્રાર્થના કરવી કંઈ જરૂરની છે? શું આ ભક્તને કંઈ પણ કામનાની પૂર્તિમાં કે આનન્દની પ્રાપ્તિમાં કંઈ ન્યૂનતા રહે છે? કંઈ પણ નહિ. સર્વ પ્રભુ જ સેવોપયોગી ધન, દ્રવ્ય, સુખ, શરીર સંપત્તિ વગેરે સર્વ પૂર્ણ કરે છે, અને પૂર્ણાનન્દનું દાન કરતાં સાક્ષાત્ લીલોપયોગી સર્વ સંપત્તિ મળી જાય છે. વિચારો પછી આ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને અન્યાશ્રયની શી જરૂર છે?

આ સર્વ સિદ્ધાન્ત ઉપર સ્પષ્ટ થયું કે બ્રહ્માદિક દેવોની ઉપાસના કરનારાઓને પણ ભગવાન તે દેવોદ્ધારા ફળ અપાવે છે અને પુષ્ટ ભક્તની કામના તો ભગવાન જ પોતે પૂર્ણ કરે છે.* તો સધાળાને ફળ આપનાર પોતે જ થયા તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનની જ ભક્તિ કરવી, અને તેમાં જ બુદ્ધિ પરાવવી એ જ ઉત્તમ છે. કારણ કે બધા પણ શ્રીકૃષ્ણને અધીન છે. માટે બ્રહ્મવાદથી શ્રીકૃષ્ણમાં જ મન પરાવવું જોઈએ. x બ્રહ્મવાદનું ઢુંકામાં સ્વરૂપ એવું છે કે

* જુઓ. ગીતાજી, અ. ૭ શ્લોક ૨૧-૨૨

x બ્રહ્મવાદ કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પુષ્ટિસુધાકરના પાન ૮ થી ૩૬ સુધી વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. વિશેષ જીઝાસુએ એમાં જોવું.

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે, અક્ષર એ એમનું ધામ છે, આ સર્વ જગત્ પરબ્રહ્મના કટાક્ષથી અક્ષર બ્રહ્મમાંથી થયું છે, જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. બ્રમવાન આ જગતમાં સત્ ચિત્ અને આનંદાંશથી ઓતપ્રોત થઈ રહેલા છે. પરમાનન્દ તો શ્રીકૃષ્ણથી જ મળે છે, માટે શ્રીકૃષ્ણમાં મન પરાવવું.

જીવનું સ્વરૂપ ઢુંકામાં કહેવામાં આવે છે—જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. જીવ વાળના છેડાના સોમા ભાગના પણ સોમો ભાગ જેવડો અણુ છે. અવિદ્યા તેને ઉત્પન્ન કરતી નથી, પણ તેને બાંધે છે. અગ્નિમાંથી તણુખાની માફક જીવ બ્રહ્મમાંથી નીકળેલો છે. જીવ અનેક છે. ત્રિદંશ તેમાં મુખ્ય છે. આનંદાંશ મુખ્ય છે. જીવ હૃદયમાં રહે છે, પરંતુ ધરના એક ખુણામાં મુકેલા દીવાથી જેમ આખા ઘરમાં અજવાળું પડી રહે છે, તેમ આખા શરીરમાં તેનું ચૈતન્ય ફેલાઈ રહે છે. શ્લોકમાં કહેવા મુજબ આકાશમાં ચારણી ધરી જોઈએ ત્યારે જેમ ચારણીથી ઝીણું ઝીણું છીદ્ર દેખાય છે, પરંતુ ચારણી લઈ લઈએ ત્યારે કંઈ પણ છીદ્ર દેખાતાં નથી, તેમ જીવમાં અવિદ્યાની ઉપાધિથી જીવમાં ક્ષુદ્રત્વ, દુઃખીપણું, ભેદપણું, પરાધીનપણું વિગેરે મારૂંમ પડે છે. આ અવિદ્યા પાંચ પર્વવાળી છે, પાંચ પર્વવાળી વિદ્યાથી અવિદ્યાનું ઉપમર્દન થાય ત્યારે જન્મમરણ વિગેરે જીવને દુઃખ રહેતું નથી. માટે શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી અને અવિદ્યાથી થએલા બંધનથી જીવને છોડાવવો, એ મનુષ્યાવતારનો મુખ્ય પુરુષાર્થ છે. ૧૨

પહેલાંના શ્લોકમાં જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું અને અવિદ્યા તેને બંધન કરે છે તથા એમ કહ્યું, હવે તેને કેવી રીતે મુક્ત કરવો એ કહે છે.

* જીવનું સ્વરૂપ ૩૬ થી ૬૦ પાન સુધી છે. “પુષ્ટિસુધાકર.”માં

મૂલમ્—ઉપાધિનાશે વિજ્ઞાને બ્રહ્માત્મત્વાવબોધને ॥

ગંગાતીરસ્થિતો યદ્દેવતાં તત્ર પश्यति ॥ ૧૩ ॥

તથા કૃષ્ણં પરં બ્રહ્મ સ્વસ્મિન જ્ઞાની પ્રપश्यति

અર્થ—જેમ ગંગાજીના કાંઠા ઉપર બેઠેલો ગંગાજીનો ભક્ત પ્રવાહરૂપ ગંગાજીમાં આધિદેવિક મૂર્તિરૂપી ગંગાજીનાં દર્શન ભક્તિથી જ કરે છે, તેવી જ રીતે ભક્તિથી અવિદ્યારૂપી ઉપાધિનો નાશ થયા પછી આપું જગત પ્ર-
હ્માત્મરૂપે બાણુવું. એ રૂપી જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાની પોતાને વિષે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને પોતામાં સારી રીતે જુએ છે.

વિવેચન—અવિદ્યારૂપી ઉપાધી જીવને લાગુ થઈ છે. તેથી જીવને ભગવાનનું દર્શન થઈ શકતું નથી. અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ છે. ૧ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન. ૨ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ. ૩ પ્રાણાધ્યાસ. ૪ અંતઃકરણાધ્યાસ. ૫ દેહાધ્યાસ. આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાથી જીવને સંસારમાં આવવું પડે છે. (ત૦ જિ૦ ૩૨) આ ઉપાધિનો નાશ થાય છે, ત્યારે ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. વળી જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા થાય છે કે અમુક જીવનો ઉદ્ધાર કરવો છે, ત્યારે તે જીવ પાસે સારાં કર્મ કરાવી ગુરુદ્વારા શરણાદિક અપાત્રી તેની અવિદ્યાનો નાશ કરે છે અને પછી અક્ષર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરાવે. છે, ત્યારબાદ જેમ ગંગાજીમાં ગંગાજીના ભક્તને ગંગાજીનાં દર્શન થાય છે તેવી રીતે અક્ષરમાં પુરુષોત્તમના દર્શન થાય છે. ત્યારે કોઈ પ્રકારની અપેક્ષા રહેતી નથી. “મિચતે હૃદયગ્રન્થિઃ છિદ્યન્તે સર્વસંશયઃ” સર્વ સંશયો છેદાઈ જાય છે.

હવે સંસારી ભક્તની વ્યવસ્થા લખે છે—

મૂલમ્—સંસારી યસ્તુ ભજતે સ દૂરસ્થો યથા તથા ॥

અપેક્ષિતજલાદીનામભાવાત્તત્ર દુઃસ્વભાક્ ॥૧૪॥

અર્થ—જે ભક્ત થઈ સંસારમાં આસકત હોય, અહંતા મમતાવાળો હોય, છતાં ગુરુના ઉપદેશથી ભગવાનને ભજે છે, તે જેમ ગંગાજીનો ભક્ત દૂર દેશમાં રહી ગંગાજીને ભજે, પરંતુ ગંગાજીના જળનો લાભ મળતો નથી, અને ગંગાજીનાં દર્શનનો પણ લાભ થતો નથી, અને જેમ કલેશી થાય છે, તેવી રીતે ભગવાનનાં દર્શન નહિ થવાથી દુઃખી થાય છે.

વિવેચન—અહંતમમતાથી સંસારમાંથી નિવૃત્ત થયા પગર ભગવાનનું ભજન કરનારને અવિદ્યાથી પડેલો નડે છે, તેથી ભગવાનનું દર્શન નહિ થવાથી દર્શનમાં પ્રવેશ થાય છે. દૂર દેશમાં રહી ગંગાજીના દર્શનની ઇચ્છાવાળાને ગંગાજીના જળપાન કે દર્શનનો લાભ મળી શકતો નથી. એ દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ મालૂમ પડશે કે સંસારી ભક્તને ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી તેથી દુઃખી થાય છે. ૧૪

હવે પુણ્યભક્તની વ્યવસ્થા કહે છે.

મૂલમ્—તસ્માચ્છ્રીકૃષ્ણમાર્ગસ્થો વિમુક્તઃ સર્વલોકતઃ ॥

આત્માનન્દસમુદ્રસ્થં કૃષ્ણમેવ વિચિંતયેત્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—માટે શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં રહી સર્વ લોક (સંસાર)થી મુક્ત થઈ આત્માનન્દથી સમુદ્રમાં વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરવું અને ભક્તિ કરવી.

વિવેચન—સંસારી ભક્તને ભગવાનનું દર્શન ન થવાથી છેવટે ક્લેશ થાય છે, એ વાત ગયા શ્લોકમાં આવી ગઈ. માટે સંસારમાંથી છૂટા થઈ અહંતા મમતા દૂર કરી શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત થઈ પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણને (સેવવા) ભજવા જોઈએ. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે, તનુજા, વિત્તજા, અને માનસી એ પહેલાં વાંચી ગયા. તે પ્રમાણે માનસી સેવા સિદ્ધ થાય એમ યત્ન કરવો. વળી આપણને જે ભગવાનની લીલા ઉપર વિશેષ પ્રેમ હોય તે લીલાનું સ્વરૂપ પધરાવી ત્રણસુંદરીમાં વિનોદ કરતા શ્રીકૃષ્ણને ભજવા આથી જ ભગવાન પૂર્ણાનન્દનું દાન કરે છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે કનિષ્ઠ અધિકારીનું વર્ણન કરે છે

મૂલમ્—લોકાર્થી ચેદ્વજેત્કૃષ્ણં ક્ષિપ્તો ભવતિ સર્વથા ॥

ક્ષિપ્તોપિ ચેદ્વજેત્કૃષ્ણં લોકો નશ્યતિ સર્વથા ॥૧૬॥

અર્થ—લૌકિક કામનાની ઇચ્છાવાળા થઈ જો ભગવાનને ભજો તો નક્કી દુઃખી થાય છે, અને લોકથી વિરક્ત થઈ સંસારને છોડી અહંતામમતા વગરનો થઈ શ્રીકૃષ્ણને ભજો તો નક્કી સર્વ રીતે લોક એટલે સંસાર નાશ પામે છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં કનિષ્ઠ અધિકારીનું વર્ણન કરે છે. જે લૌકિક પદાર્થની ઇચ્છા રાખી અથવા પુત્ર-કલત્રાદિની મતલબથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે તે લોકાર્થી કહેવાય છે, આ માણસને ભગવાનનો ભજનાનન્દ મળતો નથી. પરંતુ છેવટે ક્લેશવાળો થાય છે. દ્રવ્યની ઇચ્છાથી સેવા કરે તો તે પણ કનિષ્ઠ અધિકારી છે, વળી દેવને ઉદ્દેશી દ્રવ્ય લે અને તેના ઉપર દેવદ્રવ્યની ખુદ્દિ ન રાખે અને પોતાના મોજશોખમાં વાપરે તે દેવલક કહેવાય છે, તે શાસ્ત્રમાં હલકો છે.

ભગવાન જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે ભક્તને લૌકિક સુખ કે જે સુખથી કેવળ અહંતામમતારૂપી સંસાર થાય એવું સુખ આપતા નથી પરંતુ અલૌકિક આનંદ આપે છે. કે જેનાથી પૂર્ણ અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સંસારી ત્રણ પ્રકારના કનિષ્ઠ ભક્તો કહ્યા. ૧ સંસારની નિવૃત્તિને ઇચ્છનાર. ૨ લોકાર્થી હોવાથી સેવામાં આગ્રહી. ૩ સેવા થાય તો શું ? અને ન થાય તો શું ? એવો આગ્રહ વગરનો. હવે સંસારમાં ક્ષેષ પામેલો, કુટુંબીઓના અપમાનથી વિરક્ત થઈ ગએલો જે ભગવાનને ભજે છે તો તેને કંઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ રહેતું નથી અને લોક એટલે સંસાર નાશ પામતાં ભગવદ્દર્શન થાય છે. પરંતુ સંસારિક કામનાઓથી ભગવાનને ભજે તો દુઃખી થાય છે.

હવે મધ્યમાધિકારી પુષ્ટિમાર્ગીય પણ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તો શું કરવું એનો વિચાર કરે છે—

મૂલમ્—જ્ઞાનાભાવે પુષ્ટિમાર્ગી તિષ્ઠેત્પૂજોત્સવાદિષુ

મર્યાદાસ્યસ્તુ ગજ્ઞાયાં શ્રીભાગવતતત્પરઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને આત્મજ્ઞાન કે ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો શ્રીભાગવતમાં સાવધાન થઈ શાસ્ત્રમાં કહેલી ભગવાનની પૂજા જ્યાં થતી હોય અથવા જ્યાં ભગવાનના ઉત્સવો થતા હોય ત્યાં આગળ રહેવું. મર્યાદામાર્ગમાં રહેનારા ભક્તો જ્ઞાન ન હોય તો શ્રીભાગવતમાં તત્પર રહી શ્રીગંગાજીના પવિત્ર સ્થાનમાં જઈ રહેવું.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય મધ્યમાધિકારીને પૂજા સંગ્રહ કહ્યો છે તે ટુંકામાં અહિં બતાવાય છે. (સ્કંધ ૧૧-૩૯) પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું, ભગવાનમાં ચિત્ત પરાવર્તન, પરમભક્તના આચરણનો આશ્રય કરવો, ભગવત્કીર્તન, ભગવાન સર્વમાં ખીરાળો છે એવું જ્ઞાન, સર્વમાં સમાન દષ્ટિ, ક્રોધ, સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા, તિરસ્કાર વિગેરેનો ત્યાગ, અને પારકા તિરસ્કારનું સહન, આ વિશ્વમાં બ્રહ્મભાવ, સર્વ કર્મ ભગવાનમાં અર્પણ, અહંતા ભક્તિનો ત્યાગ, અભિમાનનો ત્યાગ સેવામાં પૂર્ણ આગ્રહ, આ પ્રમાણે ભગવદ્ધર્મ પાળવા જેથી કોઈ પ્રકારે પ્રતિબંધ વગર મધ્યમાધિકારી ઉત્તમ અધિકાર બની જાય છે. મર્યાદામાર્ગીયે તો ગંગાજીના સ્થાનમાં રહી શ્રીભાગવતમાં તત્પર થવું જોઈએ. અને પવિત્ર ધર્મ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરવી. અને પરિક્ષિતને જ્યાં સિદ્ધિ થઈ ત્યાં આગળ રહેવું એવો એનો નિયમ છે. ૧૭

પૂર્વશ્લોકમાં મર્યાદામાર્ગી ભક્તને રહેવાનું સ્થાન બતાવ્યું. અને આ શ્લોક પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને રહેવાનું સ્થાન બતાવે છે.

મૂલમ્—અનુગ્રહઃ પુષ્ટિમાર્ગે નિયામક. ઇતિ. સ્થિતિઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ જ નિયમ કરનાર છે, તેથી જ્યાં આગળ ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યાં આગળ રહેવું. અમુક જ સ્થાનમાં રહેવું એવો નિયમ નથી.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે ક્યાં રહેવું? એના ખુલાસા સાર આ ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે કે—ભગવાન જે સ્થલમાં અનુગ્રહ કરી રાખે તે સ્થલમાં રહેવું. પુષ્ટિમાર્ગીમાં ભગવાનના અનુગ્રહ જ ઉપર

સર્વ આધાર છે. પુષ્ટિ એટલે પોષણ, અને “પોષણં તદનુગ્રહઃ.”
 પોષણ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ, આ અનુગ્રહ એ ભગવાનનો એક
 ધર્મ છે, અનુગ્રહ બે પ્રકારનો છે, એક સાધારણ અને બીજો વિશેષ.
 સાધારણ અનુગ્રહથી લૌકિક અથવા ભગવત સંબંધિ જે પદાર્થોની
 ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ થાય છે. જેમકે ઇન્દ્ર વિગેરે ઉપર તેવા સાધા-
 રણ અનુગ્રહથી ફલ સિદ્ધ થયું હતું. અર્થાત્ ભગવતસ્વરૂપ શિવાય
 ઇતરપદાર્થોની પૂર્તિ જે અનુગ્રહથી થાય તે સામાન્ય અનુગ્રહ, અને
 કેવળ ભગવતસ્વરૂપની જ ઇચ્છાવાળાને પ્રમેય બળથી જે સ્વીકાર કરે
 તે વિશેષ અનુગ્રહ. આ અનુગ્રહ પુષ્ટિબક્તિથી જ થાય છે, મર્યાદા
 માર્ગિયને મોક્ષની ઇચ્છા રહે છે તેથી તે પુષ્ટિ ન કહેવાય. કારણ કે
 વૃત્તાસુરે “હું મોક્ષ પણ ચાહતો નથી, હું તો હે ભગવાન ? આપની
 સેવા જ ચાહું છું.” માટે મોક્ષ કરતાં પણ પુષ્ટિ બક્તિ અધિક છે.
 મોટામાં મોટા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, લક્ષ્મીજી વિગેરેએ જે અનુગ્રહને
 ન મેળવી શક્યા તે યશોદાના હાથે બંધાઈ ભગવાને પોતે ભક્તવત્સ-
 લતા બતાવી અનુગ્રહ કર્યો હતો, એમ ન હોય તો સર્વત્ર વ્યાપક
 એવા ભગવાનનું દોરડા (દામ)માં બંધન શી રીતે સંભવે ? નહિ જ,
 માટે તે અનુગ્રહ નહિ તો બીજું શું ?

પુષ્ટિમિત્ર મર્યાદા ભક્તને શું રજ ? અને જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં
 ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે. એ આ નીચેના શ્લોકથી કહે છે,—

મૂલમ—उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ॥

ज्ञानाधिको भक्तिमार्गे एवं तस्मान्निरूपितः ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—મર્યાદામાર્ગના જ્ઞાની અને ભક્ત આ બન્ને ઉપર ભગવાન એ અનુગ્રહ કરે તો પુષ્ટિમાર્ગમાં તેમનો સ્વીકાર થાય છે અને પૂર્વોક્ત (માનસીસેવા) પણ પ્રાપ્ત થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં જ સ્થિતિ કરાવે તો મુક્તિ જ મળે છે, ભજનામૃત મળતું નથી. તેથી જ જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ અધિક છે, ઉત્તમ છે, માટે આ ગ્રંથમાં ભક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું છે.

વિવેચન—એક મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની અને ભક્ત આ બન્ને ઉપર ભગવાન અનુગ્રહ કરે તો તેમાં મર્યાદાનો અંશ દૂર કરી તેમનો પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવે છે અને માનસીસેવા સિદ્ધ કરાવે છે. વળી પુષ્ટિમિત્ર મર્યાદાભક્ત હોય તો તેમ માનસી સેવા સિદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ કેવળ મર્યાદામાં સ્થિતિવાળાને મુક્તિ મળે છે. પુષ્ટિ (અનુગ્રહ-ભક્તિ) આપવા નથી.

જ્ઞાની કરતાં ભક્ત ઉત્તમ શાસ્ત્રી?

જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મમાં જ પૂર્ણતા હોય છે, ભક્ત તે અક્ષરને ભગવાનનું ધામ જાણે છે, ગીતાજીમાં કહેવા પ્રમાણે તેમાં રહેલા પુરુષોત્તમનાં દર્શન રૂપી વિશેષ લાભ થાય છે. જ્ઞાનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં અને અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં મોટો ક્ષેષ પડે છે, જ્ઞાનીને મળતી અક્ષરપ્રાપ્તિ સાક્ષાત્ રસાનન્દરૂપ નથી, પણ જેમ મીઠું જલમાં નાંખતાં ઓગળી એક થઈ જાય છે, તેમ અક્ષરમાં જ્ઞાનીનો લય થાય છે. ભક્તને અક્ષર કરતાં ઉત્તમ પૂણ્યાનન્દ પરબ્રહ્મનો લાભ થાય છે; લીલાસ્વદ મળે છે; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ રસિકભક્ત સાથે લીલા

કરવા અક્ષરબ્રહ્મનો કલેશ દૂર કરી અલૌકિક દેહવાળા જીવને સ્વતઃ અંગીકાર કરે છે, અને રસાત્મક આનંદ દાન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ છે, એના આનન્દની ગણતરી નથી. અક્ષરબ્રહ્મના આનન્દની ગણતરી હોવાથી પૂર્ણાનન્દ નથી. અક્ષર પ્રકર નથી, શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભક્તમાત્રથી મેળવી શકાય છે, અક્ષર કુટસ્થ છે, શ્રીકૃષ્ણ વિહાર કરે છે, અક્ષર ચલ નથી તેમ વિહાર કરવા સક્તિમાન નથી. શ્રીકૃષ્ણ આધિદૈવિક છે, અક્ષરબ્રહ્મ આધ્યાત્મિક છે. માટે જ મીતાજીમાં ભગવાન કહે છે કે (અ. ૧૨. શ્લો. ૬. ૭) જે ભક્ત મને સર્વ ઓપીને મારે અધીન થઈ મારી સેવા કરે તો તેને સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું, કારણ તેઓનું ચિત્ત મારામાં જ હોય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગના જ્ઞાની કરતાં ભક્તિમાર્ગનો ભક્ત ઉત્તમ છે, એમ વેદાન્તશાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. અને ગંગાજીના દષ્ટાન્તથી પણ સિદ્ધ જ છે કે આધ્યાત્મિક અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં આધિદૈવિક પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ રસાત્મક છે, ઉત્તમ છે.

લલિત ના હોય તો શી દશા થાય ?

મૂલમ્—ભક્ત્યભાવે તુ તીરસ્થાં યથાદુષ્ટૈઃ સ્વકર્મભિઃ ॥

અન્યથા ભાવમાપન્નસ્તસ્માત્સ્થાનાન્ન નર્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—જેમ ગંગાજીના કાંઠા ઉપર રહેલો ગંગાજીનો ભક્ત લલિત (સ્નેહ) વગરનો હોય તો પોતાના દુષ્ટ કર્મથી ભક્ત છતાં પતિત થાય છે, તેમ ભગવાનની સમક્ષ રહેતો હોય તેમ છતાં જો લલિત (સ્નેહ) ન પ્રકટે તો તે પોતાના દુષ્ટ કર્મથી પતિત થાય છે, નાશ પામે છે.

વિવેચન, દષ્ટાન્ત—ગંગાજના કાંઠા ઉપર રહેલો ભક્ત ગંગા-
જને પહેલાં તીર્થરૂપે જાણે છે, પરંતુ ભક્તિ સ્નેહ ન થાય ત્યારે
તેને પાપાયરણ થાય છે, પૂજ્યબુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. અને ઉત્તમ કૃણ
ન મળતાં પતિત થાય છે.

સિદ્ધાન્ત—તેમજ અહિંમાં પણ ભગવાનની નજીક રહેતો હોય
છતાં સેવા વિગેરેમાં પ્રીતિ ન રાખે અને મિલકુલ સ્નેહ ન થતાં
સાધારણત્વ બુદ્ધિ થાય એટલે પાપાયરણ કરવાની બુદ્ધિ થાય છે,
એવે કૃપાણુ ભક્ત ઉપર ધર્મ દ્વેષ વિગેરે વૃદ્ધિ પામતાં પતિત થાય
છે, નાશ પામે છે. માટે જ—

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદઢઃ સર્વતાંધ્રિકઃ ॥ સ્નેહો ભક્તિ-
ગિતિપ્રાંક્તસ્તયા મુક્તિર્ન જ્ઞાન્યથા ॥ ભગવાનની મોટાઈ જાણી
દઢ અધિક સ્નેહ થાય તે જ ભક્તિ કહેવાય અને તેનાથી જ મુક્તિ
થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

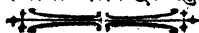
મૂલમ્—एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम्

एतद्बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंगयात् ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—આ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગીય-શાસ્ત્રીય સર્વ સિ-
દ્ધાન્તો જો કે ગુપ્ત હતા છતાં (અધિકારી સાહેબ) નિરૂપણ
કર્યા છે, તે આ પ્રમાણે જાણી સમજી મનુષ્ય સર્વ સંશ-
યમાંથી છુટે છે.

વિવેચન—ભક્તિ શિવાય અન્ય કર્તવ્ય શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ
નથી. માટે આ ગ્રંથમાં કહેલા નિયમોને સમજી આચરણમાં મુકી
પ્રભુના લીલા સ્વાદને મેળવવો, એ જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

इति श्रीमदाचार्यप्रणीता श्रीसिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता.

॥ श्रीभक्तिवर्धिनी. ॥

શ્રીમદ્વાયાર્થજી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની ભક્તિ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે તેનો પ્રકાર જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

મૂલમ્—યથા ભક્તિઃ પ્રવૃદ્ધા સ્યાત્ તથોપાયો નિરૂપ્યતે ॥

વોજમાવે દૃઢે તુ સ્યાત્ ત્યાગાચ્છ્રવણકીર્તનાત્ ॥૧॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોની ભક્તિ જે ઉપાય કરવાથી વૃદ્ધિ પામે તે ઉપાય આ ગ્રંથમાં જતાવવામાં આવે છે (હવે ઉપાય દર્શાવે છે કે) બ્રહ્મસંબધ મંત્રનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યા પછી ભગવાન જીવનો અંગીકાર કરે, એ રૂપી બીજ ભાવ દૃઢ થયા પછી અર્થાત્ સંપૂર્ણ રીતે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવતપરાયણ થાય ત્યાર પછી બીજાં સાધનો કરવાની અપેક્ષા મટાડીને સ્વમાર્ગીય સાધનો કે ભગવદ્ધર્મનું શ્રવણ અને ભગવદ્ગુણોના કીર્તનથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન—આ ગ્રંથના આરંભમાં શ્રીમદ્વાયાર્થજી દર્શાવે છે કે સર્વથી વિભક્ષણ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ જે સાધનો કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે તે સાધનોનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં દર્શાવાય છે.

જો કે ભક્તિના ઉત્પત્તિના પ્રકારો પુરાણ વિગેરે ગ્રંથોમાં દર્શાવ્યા છે અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી સાધન કર્યા શીવાય પણ વૃદ્ધિ

પામે છે, તો પછી આ અંથ રચવાનું શું કારણ ? એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય પરંતુ, ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ, વિગેરે ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા સાધનોથી જે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મર્યાદાભક્તિ કહેવામાં આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિમાં તેની ગણતરી થતી નથી, કારણ કે તે ભક્તિનાં સાધનો શાસ્ત્રમાં કહેલી મર્યાદા પ્રમાણે જ કરવાં પડે છે. માટે શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રીએ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિની વૃદ્ધિના ઉપાયો દર્શાવવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે. શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને કામના શીવાય પ્રભુમાં દૃઢ પ્રેમ થાય અને લૌકિક કે વૈદિક આવરણો કાંઈ પ્રતિબંધ ન કરે, તેવી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ જીવેને પ્રાપ્ત થાય તે ભક્તિની વૃદ્ધિ કરવાને સ્વમાર્ગના સાધનો બતાવવાની ખાસ જરૂર છે કે જે સાધનોથી શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સેવાની પ્રાપ્તિ તુરંત પ્રાપ્ત થાય. આ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનો ભક્તિનું સ્વરૂપ અને ભક્તિનું ફળ કરતાં મર્યાદામાર્ગીય સાધનો, ભક્તિનું સ્વરૂપ અને ભક્તિનું ફળ વિલક્ષણ છે. એવું સમજવામાં આવે તેવી રીતે આ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

હવે શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ ટીકામાં ભક્તિનું લક્ષણ અને સ્વરૂપ દર્શાવતાં લખે છે, કે ભગવાન કહે છે “કે આ જગતમાં મને વધેલી ભક્તિ સિવાય કોઈ પણ દાન, તપ, યોગ, સાંખ્ય વિગેરે સાધનો મારી પ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી.” માટે શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રી ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય એવા ઉપાયો દર્શાવે છે. વળી આ ભક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે કે પ્રભુની મોટાઈ જાણ્યા પછી તેમાં મનમુત અને સર્વ કરતાં વધારે સ્નેહ થાય છે. તે ભક્તિ કહેવાય છે. અને તે જ ભક્તિથી મુક્તિ થાય છે. આ જ ભક્તિ આ અંથમાં કહેવામાં આવી છે.

હવે ઉત્તરાધેમાં સાધનનું નિરૂપણ દર્શાવતાં કહે છે કે—

સાધનો લગાડતાં પહેલાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે ખીજ ભાવને દૃઢ

કરવો જોઈએ. આ બીજા ભાવનું સ્વરૂપ શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ એવું દર્શાવે છે કે—શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીઆચાર્યશ્રીના અનુગ્રહ પૂર્વક સ્વમાર્ગની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ ભગવાનને આત્મનિવેદન કરીને અર્થાત્ બ્રહ્મસંબંધ મંત્રનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યા પછી જ્યારે આત્મનિવેદનનું વારંવાર સ્મરણ થયા પછી સર્વ વસ્તુપર ભગવાનનો પૂર્ણ હક્ક છે એવું ભક્ત જાણે ત્યારે ભગવાન તે જીવનો અંગીકાર કરે છે. આ બીજા ભાવ દેહ થવાનું લક્ષણ છે. આ બીજા ભાવ દેહ થયા પછી ભક્ત નિરંતર ભગવાનમાં પરાયણ થઈને પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કરીને જ રહે છે.

આ બીજાભાવ દેહ થયા પછી સ્વમાર્ગનાં સાધનોમાં જ તત્તર રહી અને ત્યાગાત્ એટલે સ્વમાર્ગીય સાધન શીવાયનાં બીજાં સાધનોનો ત્યાગ કરી, તેમજ સ્વમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના શ્રવણથી તથા ભગવદ્ગુણોના કીર્તનથી સ્વમાર્ગીય ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. આ શ્રવણ સ્વમાર્ગીય ગ્રંથોમાં જેવું ભગવદ્ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું હોય તેવુંજ હોવું જોઈએ અને એ ધર્મનું શ્રવણ કર્યા પછી તે ધર્મનું સ્વરૂપ જ રાખી સમજી તે પ્રમાણે બીજાને ધર્મો કહી સંભળાવવા, તેનું નામ કીર્તન છે. આ સાધન રૂપ શ્રવણ અને કીર્તન કરવામાં આવે તોજ ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. શ્રીપુરૂષોત્તમજી મહારાજ કહે છે કે* ભગવાનના સ્વરૂપ, ગુણ, અને લીલાની ભાવના સાથે કીર્તન કરવાથી ભક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. અર્થાત્ સ્વરૂપ, ગુણ, તથા લીલાનું જે શ્રવણ કર્યું હોય તેની ભાવના કરતાં કીર્તન કરવું. ૧.

શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ આગળ ચાલતાં કહે છે કે—પહેલાં

* આનું વિવેચન નિરોધલક્ષણ નામના ગ્રંથમાં કરેલું છે. ત્યાં આગળ જોઈ લેવું.

ભક્તિના ખીજની દઢતાનો પ્રકાર કહ્યો તોપણ કેઇ વખતે ખીજના ફૂસંગને લીધે વિદ્યો આવવાનો સંભવ રહે છે, માટે ખીજના દુઃસં-
ગોનો નાશ કરીને ભક્તિના ખીજની દઢતા શી રીતે થાય તે માટે
ભગવાનના ભજન રૂપી ખીજને પ્રકાર શ્રીઆચાર્યજી કહે છે.

મૂલમ્—बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ॥

अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजयाश्रवणादिभिः ॥ २ ॥

અર્થ—ઘરમાં રહીને પણ સ્વધર્મથી પોતાનું વર્તન
ચલાવીને ભક્તિના ખીજની દઢતા કરવાનો ઉપાય નીચે પ્ર-
માણે કરવો. પોતાના સ્વમાર્ગના ભગવદ્ધર્મથી નિવૃત્ત થયા
બગર ભગવાનની પૂજા વડે શ્રવણ કીર્તન વિગેરેથી શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનને સેવવા જોઈએ.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં ઘરમાં રહીને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે ધર્મો
પાળવા, એમ કહ્યું છે, તેનું કારણ એ જ કે ભગવત્સેવા ભજન
વિગેરે કરવાનું મુખ્ય કર્મ ઘરમાં રહેવા શીવાય બની શકતું નથી,
તેથી ઘરમાં રહીને ભજન કરવું. સ્વધર્મથી પોતાનું વર્તન ચલાવવું,
એમાં સ્વધર્મથી વર્ણાશ્રમના ધર્મો ન સમજવા પરંતુ ભક્તિમાર્ગના
ધર્મોથી જ વર્તન કરવું. કેમકે વર્ણાશ્રમના ધર્મો તો જાતિ પ્રમાણે
વળગેલા જ છે, શ્રીમદાચાર્યજી પણ કહે છે કે શક્તિ પ્રમાણે જરૂર
વર્ણાશ્રમના ધર્મો પાળવા, પરંતુ વર્ણાશ્રમના ધર્મોથી ભગવદ્ધર્મોને
પાઘ ન થવો જોઈએ. તેથી આ ઠેકાણે ભક્તિમાર્ગીય ધર્મો સમજવા,
અત્ર સ્વધર્મ એવો શબ્દ છે, સ્વ એટલે આત્મા સંબંધિ (વર્ણાશ્રમ
સિવાયના) પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મો એવો અર્થ થાય છે. હવે ગૃહસ્થાશ્ર-
મમાં રહ્યા શીવાય સેવોપયોગી પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને શ્રીમદ્ વલ્લભ પ્રભુએ જે વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોના શેખરરૂપ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રેમરૂપ સેવાનો પ્રકાર બાંધ્યો છે, તે પ્રમાણે સવારે મંગળાથી આરંભિ રાજભોગ પર્યંત અને ઉત્થાપનથી શયન સુધી દીનતા પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રેમપૂર્વક ઋતુ પ્રમાણે સેવા કરવી. આ સેવામાં ભગવાનના સ્વરૂપને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ માનવા, સમાગમ માટે વિરહ કરવો, હું સેવક છું, એવી શરણુની ભાવના રાખવી. આ પ્રકારે વસ્ત્ર, આભરણ, કીર્તન, નમન, ચંદન વિગેરેથી પ્રભુની સેવા કરવાથી નવ પ્રકારની શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સમ્યગ્ અને આત્મનિવેદન. આ નવ પ્રકારની ભક્તિ પણ આવી જાય છે. આ પ્રકારે સેવા કર્યા પછી બચ્ચતાવખતમાં બીજાનો દુઃખ થાય નહિ તેટલા સાડે શ્રવણ વિગેરે નવ પ્રકારની સેવા કરવી. એમ આજ્ઞા કરી છે. સારાંશ કે—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સેવા કરવાથી, અને શ્રવણ વિગેરેથી નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવાથી (ભગવાનમાં અત્યંત પ્રેમરૂપી) પુષ્ટિમાર્ગીય બીજા દેહ થાય છે. એવું સૂચવ્યું. ૨

મૂલમ્—વ્યાવૃત્તોઽપિ હરૌ ચિત્ત શ્રવણાદૌ યતેત્ સદા ॥

તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિર્વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ ॥ ૩ ॥

વીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે દૃઢં યન્નાપિ નશ્યતિ ॥

અર્થ—(સેવામાં મદદગાર સ્ત્રી વિગેરે સાધને ન બળી આવ્યાં હોય અને બીજા શ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબ સેવા કરવામાં અસક્ત નિવડે તો) અને તેથી જુદા પ્રકારના વ્યવસાય (કાર્ય પ્રવૃત્તિ)માં રોકાઈ જવાય ખરું, પરંતુ તેમાંથી એકદમ છુટા થઈને શ્રીહરિમાં જ ચિત્ત લગાડીને

શ્રવણ વિગેરે નવ પ્રકારની ભક્તિ માટે જરૂર યત્ન કરવેલો. આ પ્રમાણે યત્ન કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે, અર્થાત્ સ્નેહનો અંકુર થાય છે. આ સ્નેહ પછી આસક્તિ થાય છે (આ આસક્તિથી ચિત્ત પ્રભુમાં લાગીને તેમાં જ તત્પર પડેલું રહે છે.) ત્યારે પ્રભુમાં ભક્તને વ્યસન થાય છે. (આ વ્યસનથી ભક્ત પ્રભુ શીવાય ગોપિકાઓની માફક બીજે કંઈ રહી શકતો નથી.) આ પ્રમાણે વ્યસન થવાથી બીજા ભાવ દઢ થાય છે. કે જે દઢ બીજા કોઈ પણ પ્રકારે ખસતું નથી.

વિવેચન—શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ જણાવે છે કે સેવાનાં સાધનો વગર જે ભક્ત હોય તેણે પ્રભુકથાશ્રવણ વિગેરેમાં યત્ન કરવો. આ પ્રમાણે શ્રવણાદિક સાધનો ક્યાંથી પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. પ્રેમ પછી આસક્તિ અને આસક્તિ પછી વ્યસન થાય છે. અર્થાત્ જેમ ગોપિકાઓને ભગવાનનું વ્યસન લાગેલું હતું અને તેથી તેમને ભગવાન સિવાય એક ક્ષણ પણ રહી શકાતું નહતું, તેની માફક જ્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે, ત્યારે ભક્તને પ્રભુ શીવાય બીજું કંઈ પણ વ્યતું નથી. આ પ્રમાણે વ્યસન થવાથી બીજા ભાવ દઢ થાય છે અર્થાત્ પહેલા શ્લોકમાં બીજાભાવનો અર્થ બતાવ્યામુજબ આત્મનિવેદનથી પ્રભુએ જીવનો કરેલો અંગીકાર રૂપી બીજાભાવ કદાપિ નાશ પામતો નથી. આ શ્લોકનો સારાંશ દર્શાવતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ લખે છે કે જે ભક્તને સેવાનાં સાધનો હોય તેણે સેવા અને શ્રવણ બંને કરવા અને જેમને સેવાનાં સાધનો નથી, તેમણે શ્રવણ વિગેરેમાં યત્ન કરી સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થએલી ઈન્દ્રિયો, સર્વ વસ્તુઓ અને ચિત્ત, ભગવાનમાં જ જોડવાં. તેનાથી જ બીજા દઢ થશે. ૩

આ આવતા ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં શ્રીગોકુળનાથજી જણાવે છે કે—ભગવાનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવામાં ત્રણ કારણો આડાં આવે છે. ૧ ભગવાન શિવાયના પદાર્થોમાં સ્નેહ. ૨ ગૃહમાં આસક્તિ અને ૩ ભગવાન શિવાય એકક્ષણ પણ ગાળવી. આ ત્રણ પ્રકારના વિઘ્નોને નાશ કરવા સાર ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે.

મૂલમ—સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાદાસક્ત્યા સ્યાદ્ ગૃહારુચિઃ ॥

ગૃહસ્થાનાં વાધકત્વમ્ અનાત્મત્વં ચ માસતે ॥

યદાસ્યાદ્વચસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્તદૈવ હિ ॥૫॥

અર્થ—પ્રભુમાં સ્નેહનો અંકુર થાય છે, ત્યારે ભગવાન શિવાય ઈતર પદાર્થોમાંથી સ્નેહ નાશ પામે છે. અને ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે અર્થાત્ પ્રભુમાં દૃઢ પ્રેમભાવ થાય છે; ત્યારે ઘરની અંદર રહેલી આસક્તિનો નાશ થાય છે. ભગવાનમાં આસક્તિ થવાથી ઘરની અંદર રહેલાં સ્ત્રી પુત્રાદિક જો પોતાના જેવા ભાવવાળા ના હોય તો આ મારા સરખાં ભાવવાળાં સ્ત્રી પુત્રાદિક નથી, માટે મારા ભગવદ્-ભાવને બાધ કરનારાં છે, એવું લક્ષ્મણે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. અને અમુક ભગવદ્વીય નથી અને અમુક ભગવદ્વીય છે. એવું સ્પષ્ટ ભાન થાય છે (તેથી ભગવદ્વીયોમાં તે લક્ષ્મણે ભગવાન પાણું ભાસે છે.) અને આમ કરતાં પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થઈ જાય છે.

વિવેચન—ઉપર કહ્યું કે પ્રભુનો સ્નેહ થવામાં ત્રણ પ્રકારનાં વિઘ્નો આડાં આવે છે. તે વિઘ્નોના નાશ કરવાના ઉપાયો દર્શાવતાં કહે

છે કે શ્રવણાદિક સાધનો કરી અને પ્રભુની સેવા કરીને પ્રભુમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરવો. તેથી ભગવાન શીવાય છતર વસ્તુઓમાંથી પ્રેમ નાશ પામશે, અને પછી તે પ્રેમ દઢ થાય ત્યારે પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે આ આશક્તિથી ધરની આસક્તિ નીચેના બે કારણોથી દૂર થાય છે.

૧—ધરમાં રહેનારા સ્ત્રી પુત્રાદિક બે પોતાના સરખા બાળવાળાં ન હોય તોતે મારા ભાવને નાશ કરશે એવું ભક્ત સમજે છે તેથી તેમનો સંબંધ ન રાખતાં તેમનાથી તરસ્થ રહે છે.

૨—ઉપર પ્રમાણે પોતાના સરખા ભગવદ્ ભાવ વગરનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક હોય તો તેમના ઉપર પોતાપણાનું અભિમાન ભક્તોને રહેતું નથી. કેમકે તેનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ હોવાથી ભગવાનમાં જ પોતાપણાનો ભાવ રાખે છે અને ભગવાનના સંબંધ વાળા ભગવદ્દયોમાં જ પોતાપણાનો ભાવ રાખે છે. તેથી બે સ્ત્રી પુત્રાદિક બે કાંઈ ભગવદ્દય હોય અને પ્રભુમાં કિંકૃષ્ટ ભાવવાળા હોય તે જ તેમાં પોતાપણાનું ભાન રાખે છે.

૩—આ પ્રમાણેનું વર્તન કરતાં પ્રભુમાં અધિકાધિક પ્રેમ થાય ત્યારે ભક્તને વ્યસન થાય છે. ત્યારે ભગવાનના પ્રગટ દર્શન શીવાય તથા તેમના સંબંધ વગર આ ભક્ત જરા પણ રહી શકતો નથી. આ વ્યસન પ્રાપ્ત થતાં તે કૃતાર્થ થાય છે. અર્થાત્ પ્રભુસંબંધ રૂપી સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તને મળી ગય છે. ૫

આ નીચેના શ્લોકમાં શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ જણાવે છે. કે ઉપરના શ્લોકમાં કહેવા મુજબ જે ભક્તને પ્રભુવ્યસન પ્રાપ્ત થયું હોય તે ભક્તોની યોગ્યતા બતાવી તેમ ભાવ અને કૃણ પણ બતાવ્યું હવે આ શ્લોકમાં તેવી વ્યસન વાળા ભક્તની વ્યવસ્થા બતાવે છે—

મૂલમ્—તાદૃશસ્યાપિ સતતં ગૃહસ્થાનં વિનાશકમ્ ॥

ત્યાગં કૃત્વા યતેચ્ચસ્તુ તદર્થાર્થેકમાનસઃ ॥ ૬ ॥

લભતે સુદૃઢાં ભક્તિં સર્વતોડ્વ્યધિકાં પરામ્ ॥

અર્થ—જે માણસની અવસ્થા પ્રભુનું વ્યસન પ્રાપ્ત થવા સુધી આવી છે, તે માણસને ઘરની અંદર સ્થાન કરી હંમેશાં રહેવું એ નહિ તેને પ્રભુ સંબંધી ભાવનો નાશ કરનાર છે. માટે ઘરનો ત્યાગ કરીને ભગવાન માટે જ પોતાના મનને રાખનારા થઈને યત્ન કરે તો તે પરમ ભક્ત દૃઢ અને સર્વ કરતાં અધિક પરા ભક્તિને મેળવે છે.

વિવેચન—જે ભક્તને પ્રભુ સંબંધિ વ્યસન લાગેલું છે, તે પરમભક્તને ઘરમાં જ રહેવાથી તેને પોતાના સરખા ભાવવાળા સંતસંગનો લાભ મળી શકતો નથી, તેથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રભુસંબંધિ ભાવ નાશ પામે છે. કેમકે ભગવદ્ભાવ વગરનાનો સંગ થવાથી તેનો થએલો ભાવ નાશ પામે છે. માટે ઘરમાંથી નીકળીને તે ભક્તે પ્રભુ ભાવનો યત્ન કરવો. નકામો વખત ગુમાવવો નહિ.

અને ભગવાનને માટે જ મનને ધારણ કરનારા થવું જોઈએ અને ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે યત્ન કરવો. આ યત્ન કરવાથી સુદૃઢ એટલે અત્યંત દૃઢ સર્વથી પણ અધિક સર્વાત્મભાવ રૂપી ભક્તિ કે જે સાક્ષાત્ સ્વરૂપના અનુભવના ફળને આપનારી છે તેવી ભક્તિને મેળવે છે. આ ભક્તિ સાક્ષોક્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિ કરતાં બહુ શ્રેષ્ઠ છે. આ જ પરાભક્તિ છે. આ પરાભક્તિ મેળવવા સારૂ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજના કહેવા મુજબ સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીઓના સંગથી અથવા તો સ્ત્રીઓના સંગ કરનારાઓનો સંગ કરવાથી જેવો ક્લેશ અને બંધ

થાય છે, તેવો ક્લેશ અને બંધ બીજા પ્રસંગોથી થતો નથી, માટે ધરનો ત્યાગ કરીને જ વ્યસન ભાવવાળા ભક્તે મનને પ્રભુ પરાયણ કરીને ભગવાનમાં મન સ્થિર થાય એવી પવિત્ર જગ્યા ઉપર જઈ પરમ ભગવદીયોના સંગમાં જ વખત ગાળવો જોઈએ. ૬

ગૃહ ત્યાગ ક્યારે કરવો ?

હવે આગળ શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ કહે છે કે—ભક્તિમાર્ગનું અનુકરણ કરનાર કોઈ પણ ભક્ત ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજ્યા શીવાય અને વ્યસન સુધીની પાત્રતાને પામ્યો ન હોય છતાં હું પણ ગૃહનો ત્યાગ કરીને ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે યત્ન કરીશ એમ વગર વિચારે અને અધિકાર વગર ગૃહનો ત્યાગ કરે તો તેને બહુ જ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે એવું આ સાતમા શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે—

મૂલમ્—ત્યાગે બાધકભૂયસ્ત્વં દુઃસંસર્ગાત્ તથાન્નતઃ ॥૭॥

અર્થ—ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર જો ગૃહત્યાગ કરવામાં આવે તો તેને દુષ્ટ માણસોનો સંબંધ થાય છે. (અને ગૃહનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી) તેને અન્નને સાફ અહિતહીં રખાવું પડે છે અને તેથી અપ્રસાદી અન્ન ખાવાથી તેને અનેક પ્રકારના દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન—ઉપર કહી ગયા કે પ્રભુના વ્યસનપર્યંત જે ભક્તની સ્થિતિ રહેલી છે. તેથી ભક્તિનો નાશ ન થાય એવું બીજા દૃઢ થયું હોય તેવા ભક્તેજ ગૃહનો ત્યાગ કરવાનો છે તેથી તેને બાધ થતો નથી. પરંતુ ઉપર કહેવા મુજબ વ્યસન સ્થિતિએ ના પહોંચેલો હોય અને ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજ્યા શીવાયનો સાધારણ ભક્ત જો ધરનો ત્યાગ કરે તો તેને ફળસિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે ત્યારે

તે: ભગવદ્ભાવ વગરનાઓને ઓળખી શકે છે, સાધારણ ભક્તની ભગવાનમાં આસક્તિ નહિ હોવાથી તે ભગવદીયોને ઓળખી શકતો નથી, તેથી તેને પોતાના સરખા સાધારણ ભક્ત અને કેટલાક દુષ્ટજનોના સમાગમ થવાથી તેના સાધારણ ભાવ પણ નાશપામે છે. સર્વત્ર પ્રસાદીજન, અન્ન વિગેરે નહિ મળી શકવાથી અપ્રસાદીનો ઉપયોગ કરે તેથી તેની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. અને બહિર્મુખ થાય છે. માટે જ્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે આપો આપ ગૃહ છૂટી જાય છે.

મહારાજશ્રી કહે છે કે ઉપર પ્રમાણે જે અધિકાર વગરનાઓને ગૃહત્યાગ કરવાનો નિષેધ કર્યો તે ભક્તે કેવી રીતે વર્તવું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

મૂલમ્—અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ॥

અદુરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ ॥૮॥

અર્થ—જે હીન અધિકારવાળા ભક્તોને ઘરનો ત્યાગ કરવા વાસ્તં નિષેધ કરેલો છે. અર્થાત્ અધિકાર વગરના ભક્તે ઘરનો ત્યાગ ન કરવો, એવું જે પહેલાં કહ્યું તે અનધિકારી ભક્તે શ્રીભગવાનમાં પરાયણ એવા ભગવદીયો પાસે રહેવું કે જ્યાં સેવા વિગેરે પ્રકાર સારો ચાલે છે, તેવા ભગવત્સ્થાનમાં બહુ દૂર ન પડે અર્થાત્ કંઈક છેટે આપણા મનમાં બહુ પરિચયથી તેમના ઉપર દોષ ન આવે અને તેમના ચિત્તમાં આપણા ઉપર દોષ દૃષ્ટિ ન થાય, એવી રીતે ભગવદીયો પાસે રહેવું.

વિવેચન—ભક્તિવાળો પણ અધિકાર વગરનો જે ભક્ત હોય તેણે પ્રભુના ઉત્તમ સ્થાન શ્રીજી જેવામાં જામી રહેવું. અને ત્યાં ભ-

ગવાનમાં તત્પર રહેનારા ભગવતસેવા અને ભગવદ્ગુણ ગાનારા ભક્તો સાથે રહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી ભક્તિનો નાશ થતો નથી. વળી શ્લોકમાં થોડેક છોટે રહેવું, એવું કહ્યું છે તેનું કારણ એવું છે કે— ભગવદીયની અત્યંત પાસે જ હમેશાં જો રહે તો હીનાધિકારીના મગજમાં ભગવદીયોની મોટાઇ રહે નહિ માટે જરા દૂર વાસ કરી ઘણાખરો સમય તેમના સંગમાં જ ગાળવે. અને તેમાં મુખ્ય એ જાળવવું કે ભગવદીયો ઉપર આપણી દુષ્ટપુદ્ધિ થઇ ચિત્ત દુઃખ ન થાય અને ભગવદીયોનું આપણા ઉપર ચિત્ત દૂષિત થઈ દોષ દષ્ટિ ન થાય, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કારણ કે તેમ થવાથી ભગવદ્ધર્મનો ખોલ થતો અટકે છે. અને ભગવાનથી બહિર્મુખ થવાય છે. માટે ભગવદીયોના સંગમાં નિર્દોષપણાથી રહેવાય એમ કરવું. આ ભગવદીયના સંગથી દુષ્ટ સંગથી બચાશે અને અન્નાદિકમાં પણ અપ્રસાદીનો દોષ આવશે નહિ, કારણ કે ભગવદીયોમાં પ્રસાદી વસ્તુનો ઉપયોગ થાય છે.

હવે આગળ કહે કે—શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત જે સેવા અને કથામાં આસક્ત હોય તેને આ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાની સિદ્ધિ થાય છે એમ શ્રીમદ્વાયાર્જી દર્શાવે છે.

મૂલમ્—સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્દઢા ભવેત્ ॥

યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન કાપીતિ મતિર્મમ ॥૧॥

અર્થ—શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય સેવામાં અથવા તે ભગવત્કથામાં જે ભક્તની જીવન પર્યંત દઢ આસક્તિ રહેલી હોય, તે તે ભક્તની કોઈ ઠેકાણે ખરાબી થતી નથી. એવો મારો ખાસ અભિપ્રાય છે.

વિવેચન—શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય અને શ્રીઆચાર્યજીએ પ્રકટ કરેલા

સેવાના પ્રકારથી સેવા કરવામાં અને સેવાના અનવસરમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવાનની લીલા દર્શક કથામાં જે ભક્તને સંપૂર્ણ આસક્તિ હોય અને ચિત્તની દૃઢતાપૂર્વક જેનો દૃઢ આગ્રહ પ્રભુમાં જીવન પર્યંત અંધાય તો તેની કોઈ દેશમાં કે કાલમાં ખરાબી એટલે અધમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સેવા અને કથા એવા બે શબ્દો શ્લોકમાં લખેલ હોવાથી અન્નેમાંથી ભગવદીચ્છાથી જેમાં આસક્તિ થાય તે આસક્તિ પરમ જ્ઞાને આપનારી છે. પરંતુ તે આસક્તિ જન્મ પર્યંતની હોવી જોઈએ આમાં જ્ઞાની પ્રાપ્તિ તુરત થાય છે. એવું શ્રીમદ્વાયર્થે પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે. ૧૮

આ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે કે કોઈ સાધારણ અભણ્યો ભક્ત સામા બીજા કોઈ ભક્તને સેવામાં અશક્ત અને કથામાં પ્રેમવાળો જોઈને પોતે પણ ભક્ત ઉત્સાહથી જ દેખા દેખી સેવા ત્યાગ કરી સ્મરણ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવી ગૃહત્યાગ કરે ને એકાન્ત વાસની ઇચ્છા રાખે તો તેમાં બાધ થાય છે. આ બાધનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

મૂલમ્—બાધસંભાવનાયાન્તુ નૈકાન્તે વાસ ईदृश्यते ॥

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥૧૦॥

અર્થ—કોઈ પણ સંસારિક કારણથી સેવામાં બાધ આવતો હોય (તેથી પોતાને સેવામાં અશક્ત માની ભગવાનના સ્મરણ સાડ) એકાન્તમાં વાસ કરવાનો વિચાર કરે તો તે આ ભક્તને ઈષ્ટ નથી. (દારણ કે એકાન્ત વાસ ટીકામાં કહેવા મુજબ અયોગ્ય ગણ્યો છે) માટે સેવાનો ત્યાગ કર્યા શીવાય સેવામાં જ તત્પર રહેવું કેમકે ભગવાન આ તરફથી રક્ષણ કરશે એમાં સંશય નથી.

વિવેચન—કોઈ માણસ માનસિક શિક્ષણથી અથવા તો સાંસારિક ભોગમાં આસક્તિને લીધે સેવામાં બાધ આવતો જોઈને ધરતો ત્યાગ કરીને એકાન્તમાં ભગવાનના નામ સ્મરણ કરવા સારૂ એકાન્ત રહેવા માગે, તો એ તેની એકાન્તની સ્થિતિ પસંદ કરવા લાયક નથી, કારણ કે સેવાનો ત્યાગ કરીને જે સ્મરણ વિગેરે કરવાનું છે, તેવી એકાન્ત સ્થિતિ કરવાની શ્રીમદ્વાચાર્યજી મના કરે છે. માટે જે ભક્તને સેવામાં અડચણ આવતી હોય તો પણ માણસે સેવાની દૃઢતા ન છોડવી, ગમે તેટલી અડચણો આવતી હોય તે સહન કરીને સેવામાં જ તત્પર રહે તો ભગવાન પોતાના ભક્તનો સેવામાં આગ્રહ જોઈને પોતાની શક્તિથી ભક્તની માનસિક શિક્ષણ અને સંસારિક, વૈદિક વિગેરે સર્વ અડચણો દૂર કરીને સેવાનીજ સંપત્તિ પૂરી પાડે છે. માટે જરા પણ સંશય રાખ્યા શીવાય સેવામાંજ તત્પર રહીને ભગવત્સ્મરણ વિગેરે કરવાં. સેવાનો ત્યાગ સર્વથા કરવો નહિ. આમ કરતાં વ્યસન અવસ્થાથી આપોઆપ ગૃહસ્થાન થશે.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.

મૂલમ્—इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ॥

ए यतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥११॥

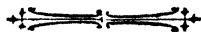
અર્થ—આ પ્રમાણે છાના તત્ત્વવાળું ભગવાનમાં ભક્તિ વધવાના ઉપાયવાળું શાસ્ત્ર નિરૂપણ કર્યું. આ શાસ્ત્રને જાણે છે; તેને પણ ભગવાનમાં દૃઢ પ્રીતિ થાય છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં કૃતિ શબ્દ સમાપ્તિને મૂલ્યવે છે, આ પ્રમાણે શ્રીપુરુષોત્તમની ભક્તિને, વધારવાની શિખામણ આપનારું આ શાસ્ત્ર છે, એમ સિદ્ધ કર્યું. આ શાસ્ત્ર ફક્ત વાંચવાથી માલૂમ પડતું

નથી. પરંતુ આચરણમાં મુકી અનુભવ લેવાથી જ આ શાસ્ત્રનું સ્વ-
રૂપ યથાર્થ સિદ્ધ થાય છે. અને આ શાસ્ત્રનો શબ્દાર્થ અને તેના
સિદ્ધાન્તોનો જ્ઞાન પૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે અને તે જ પ્રમાણે
પાઠ કરવામાં આવે તો અંતઃકરણના દોષો નિવૃત્ત થઈને આ માર્ગના
સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. અને તેથી શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાનમાં દૃઢ ચિત્ત
થાય છે. માટે અર્થ અને જ્ઞાન પૂર્વક પાઠ કરવો ઉચિત છે.

इति श्रीमदाचार्य विरचिता श्रीभक्तिवर्धिनी समाप्त-

શ્રીનવરત્ન ગ્રંથ.

આ ગ્રંથના નવ શ્લોકો છે, તે ખરેખર નવ રત્ન ખરેખર
છે. દ્રવ્ય ઉપર મમતાવાળો જેમ રત્નને સં-
ભાળીને રાખે છે. તેમ આ નવ શ્લોકોરૂપી રત્નોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળ-
વી, સંભાળવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એવો ભાવ નિકળે છે.

પ્રકાશમાં જણાવે છે કે ભગવાન ભક્તને સર્વ પદાર્થો પૂર્ણ કરે
છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે. યોગક્ષેમં વહામ્યહં, એમ ગીતામાં કહ્યું
છે. તો પછી ભક્તને ચિન્તા ઉત્પન્ન થવાનું પ્રયોજન શું રહ્યું ?

વાદી કહે છે કે એક ચિન્તા છે, જુઓ કે-આત્મનિવેદન કરે-
લાઓને જ સેવામાં અધિકાર હોય છે, નહિ કે બીજાઓને, ત્યારે
આત્મનિવેદન કરેલાને આ લોક કે પરલોકનું કંઈ પણ વસ્તુ સમર્પ્યા
શીવાય બાકી રહેતી જ નથી જો આ પ્રમાણે સર્વ ભગવાનનું
થાય તો દેહનિર્વાહ શાથી કરવો ? એમ સહજ શંકા થાય છે. ભગ-
વાનની આજ્ઞા સિવાય ભગવાનનું વાપરવું એ શું યોગ્ય કહેવાય ?

અને આજ્ઞા પણ શી રીતે જાણવી ? ધારો કે આજ્ઞા થાય પણ ભગવાનનું થયું એટલે શી રીતે વપરાયજ ? ત્યારે શું નિવેદન કર્યા શીવાયની વસ્તુ વાપરવી ? નહિ. નહિ. એતો મહાન દોષ. શ્રીમહાપ્રભુજીની ખાસ મના જ છે કે ભગવાન ને નિવેદન કર્યા શીવાયની વસ્તુ ઉપયોગમાં લેવી જ નહિ, આ પ્રસંગમાં દેહ ધારણ કરવાનું નિર્વાહ ન રહેવાથી ભજન પણ થવું મુશ્કેલ, અને છેવટે માર્ગનો ઉચ્છેદ થવા સંભવ ઉપર આવશે ? આ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન સાંભળો.

ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં જુઓ. સ્ત્રી, ધન, પુત્ર, ગૃહ, પ્રાણ, વિગેરે ભગવાનને અર્પણ કરવું કે જેનાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે આત્મનિવેદનની જરૂર પડતી આપે છે. જેવી રીતે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રી વૈશ્યનો વૈદિક કર્મમાં અધિકાર ઉપરીત સંસ્કારથી થાય છે, તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણયંત્રના ભજનનો અધિકાર આત્મનિવેદનથી જ થાય છે. માટે જેટલી વસ્તુની ખાસ જરૂર હોય તેટલી નિવેદન કરેલી વસ્તુ ઉપયોગમાં લેવી. માટે જ વિવાહ પછી સ્ત્રીનું પણ પ્રભુને નિવેદન કરવામાં આવે છે અને પુત્રાદિકનું પણ નિવેદન કરવું પડે છે.

દાન અને નિવેદનમાં જહુ તફાવત છે દાન કરેલી વસ્તુને ઉપયોગ લેવો તેમાં શાસ્ત્રની મના છે, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુને આત્મનિવેદન કરીને પ્રસાદી કરેલા નિર્દોષ પદાર્થોને વાપરવામાં દોષનો લેશ પણ નથી.

જો નિવેદન કરેલી વસ્તુનો આધ હોય તો “ ભગવાનના પ્રસાદી થયેલા અન્ન-વસ્ત્ર-જળ-અલંકાર વિગેરે સર્વ નિવેદન કરેલા વાપરવાં ” એમ આજ્ઞા કરે નહિ, જે વસ્તુ ભગવાનને નિવેદન થઈને

* જુઓ પુષ્ટિસુધાકર પાન. ૭૬ અને સિદ્ધાંતરહસ્ય—શ્લોક. ૫ માના. વિવેચનમાં.

ભગવાનને વાસ્તે તેના ઉપયોગ થયો તેથી આ ભગવતપ્રસાદી છે, એમ માની એ પવિત્ર વસ્તુ ઉપયોગ કરવામાં કંઈ પણ બાધ નથી. “ઉચ્છિષ્ઠ મોજિનો દાસાસ્તવ માયાં જયેમહિ” વિગેરે પ્રમાણોથી જણાવે છે કે પ્રસાદી ભક્ષણ કરી ભક્તો ભગવાનની માયાને પણ જીતી જાય છે. માટે આ વિષેની ચિંતા કરવી અયોગ્ય છે.

વળી એક શંકા રહે છે. પ્રભુને નિવેદન કર્યા પછી વિશેષ વસ્તુ સંપાદન કરવા યત્ન કરવો નહિ ?

સમાધાન—જો યત્ન કરવામાં આવે તો તે વસ્તુ મેળવવામાં ચિત્ત દોડતાં સેવામાં પ્રતિબંધ (અડચણ) થાય છે અને ઇન્દ્રિયોના વ્યવહાર તેમાં પરોવાતાં તે અહિર્ભુજ થાય છે. હવે જો આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં યત્ન ન કરવો તે સિદ્ધ થાય છે.* તો પછી ભગવાનને વિનિયોગ કરવાનું કંઈ પણ રહેતું નથી. તો ભક્તને આ વિષે ચિંતા થાય તેના નિવારણ સાર શ્રીમહાપ્રભુજી કૃપા કરી નિચેના શ્લોક આરંભે છે.

મૂલમ્—ચિન્તા કાઽપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મભિઃ કદાપીતિ ।

ભગવાનપિ પુષ્ટિસ્થો ન કરિષ્યતિ લૌકિકીં ચ ગતિમ્ ॥

અર્થ—પ્રભુને નિવેદન કરેલા ભક્તે કદાપિ પણ ચિંતા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવાન પુષ્ટિમાગીય ભક્તને લૌકિક ગતિ આપતા જ નથી.

વિવેચન—શ્રી, પુત્ર, ગૃહ, ગ્રાણ વિગેરે પ્રભુને અર્પણ કર્યા પછી ભક્તને કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરવી યોગ્ય નથી; જગત્-નિયંતા પ્રભુ શરણે આવેલાનું ભરણ અને પોષણ, સર્વ વસ્તુનું સંપાદન પોતે જ કરી આપે છે એમ સ્વમુખે કહે છે. માટે દૈવ વિશ્વાસ રાખવો કે માફે સર્વ રીતે પ્રભુ શરણ છે. તે સર્વ સિદ્ધ કરશે, કોઈ

વખત પરીક્ષાની ખાતર પ્રભુ વસ્તુ મેળવી આપવા વિલંબ કરે તો પણ ચિંતા કરવી નહિ, વળી એમ પણ શંકા ન લાવવી કે હું કુટુંબમાં જોડાઈને :હેલ હું તેથી મારી પ્રભુ લૌકિક ગતિ કરશે ? કેમકે પ્રભુને શરણે ગયેલાઓનો પ્રભુ પોતાપણાથી સ્વીકાર કરે છે તેથી મર્યાદામાર્ગીય વૈરાગ્ય નહિ હોય તો પણ લૌકિક ગતિ કરશે જ નહિ, માટે સર્વ રીતે શરણુ ભાવના રાખવી એજ યોગ્ય છે.

આ બીજા શ્લોકમાં કહે છે કે ઉપર પ્રમાણે ચિંતા છોડી સ્વચ્છંદ વ્યવહાર કરવામાં આવશે તો ઉદ્ધતાઈ ગણાશે, એવી શંકા કરવી નહિ.

મૂલમ્—નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ।

સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥૨॥

અર્થ—જેમણે નિવેદન કર્યું છે એવા ભગવદ્દીયોએ હમેશાં ભગવાનને કરેલું નિવેદન સ્મરણમાં રાખવું અને પ્રભુ પાસે કંઈ પણ પ્રાર્થના ન કરવી અને સર્વના ઇશ્વર અને આત્મા એવા શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ઇચ્છાથી સર્વ પૂર્ણ કરશે, એવી લાવના રાખવી.

વિવેચન—જેઓ પ્રભુને નિવેદન કરી ભગવદ્દીય બન્યા છે તેમની સાથે રહી નિવેદન કરેલા ભક્તે હમેશાં નિવેદનનું સ્મરણ કરવું કે આ દેહ, આ આત્મા, પ્રાણ, ધર, ધન, દ્રવ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, વીગેરે સર્વ શ્રી પ્રભુનું જ છે, ને માફે શરણુ સર્વ રીતે પ્રભુ જ છે, આવી રીતે સ્મરણ કરતાં અહંકાર, મમતા સર્વે દૂર થઈ ભગવદ્બુદ્ધિ થાય છે, અને શુદ્ધ ચિત્ત થઈ સેવામાં અખંડિત મન રહ્યા કરે છે. વળી કોઈ પ્રસંગે સેવા કરવામાં ન આવે તો અને નિવેદનનું સ્મરણ કરવામાં ન આવે તો આસુરા વેશ થાય છે આમ શ્રી ગુસાંધજી ટીકામાં કહે છે.

શંકા—લૌકિક કે અલૌકિક વસ્તુની ઇચ્છા વાસ્તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી કે કેમ ?

* સમાધાન—શ્રીમહાપ્રભુજી વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં કહે છે કે કદાપિ પણ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવી નહિ, કેમકે સેવકોના સ્વામી પ્રભુ છે, તે સેવકોને પોતાપણાથી સ્વીકારે છે, તો ભક્તના હૃદયમાં રહેલા ભગવાન ભક્તની ઇચ્છાઓ સ્વતઃ જાણે છે, અને પોતાની સ્વેચ્છા મુજબ પૂર્ણ પણ કરે છે, માટે નિવેદન કર્યા પછી સર્વાત્મા, સર્વ કરવાને સમર્થ, પૂર્ણાનંદ શ્રીકૃષ્ણ સ્વેચ્છાથી સર્વ સિદ્ધ કરશે, એવી ભાવના રાખવી એ ભગવદીયનું ભૂષણ છે. પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો પણ પ્રભુ સ્વેચ્છાથી જ આપે છે, માટે પ્રાર્થના કરવામાં સ્વધર્મની હાનિ થાય છે. ૨

હવે ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવે છે કે પ્રભુને અર્પણ કરેલ દેહાદિક સ્ત્રી પુત્ર વિગેરેના ઉપયોગમાં આવે તો સ્વધર્મની હાનિ થશે, એવી ભક્તને ચિંતા ન કરવી.

મૂલમ્—સર્વેષાં પ્રભુસંબંધો ન પ્રત્યેકમિતિ સ્થિતિઃ ॥

અતોઽન્યવિનિયોગેઽપિ ચિંતા કા સ્વસ્ય સોઽપિ ચેત્ ॥૩॥

અર્થ—બધાનો પ્રભુને વિષે સંબંધ છે. એકનો મુખ્ય ને એકનો ગૌણ એવો નિયમ નથી, તેથી સામા સામી વિનિયોગ કરવામાં આવે તો પણ કોઈ પ્રકારની ચિંતા નહિ કરવી.

વિવેચન—આત્મનિવેદન કરતી વખતે પ્રભુને સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે સર્વ અર્પણ કરવામાં આવે છે, અને વિશેષમાં તેમને પણ બ્રહ્મસંબંધ થતાં પ્રભુ પાસે સર્વનો વિનિયોગ એક સરખી રીતે જ થાય છે, એકનું વિશેષ ને એકનો ઓછો, એવો નિયમ છે જ નહિ. કોઈના ઉપર વખત વિશેષ અનુગ્રહ માલૂમ પડે, તો તે પુષ્ટિ છે, એમ માનવું. પરંતુ પ્રભુનો

* જુઓ વિવેકધૈર્યાશ્રય. શ્લોક ૨ ને, ૧૪ ખાના, વિવેચનમાં.

સંબંધ તો સર્વને સમાન છે, તેથી જેમ અચેતન વસ્તુઓ વસ્ત્રાદિ-
કને મુકવા સાર પેટીનો ઉપયોગ થાય તેમાં કંઈ દોષ નથી. તેમ
અહિંયા પણ સ્ત્રી પુત્ર વિગેરેનો સામાસામી ઉપયોગ થતાં બાધ નથી.
તેમ પોતાનો પણ વિનિયોગ ભગવદ્દીયોમાં થતો હોય તો ચિંતા નથી.
સિદ્ધાંતરહસ્યમાં કહેલું છે કે જીવ જુદા જુદા હોવાથી દરેકને અવિદ્યા
બાધે છે, અને પાંચ પ્રકારના સહજાદિ દોષો લાગુ થાય છે, તેથી પ્રત્યેક
જીવ, દેહ, ભિન્ન હોવાથી દરેકને બ્રહ્મસંબંધ લેવાની જરૂર છે, કેમકે
દરેકને અવિદ્યા અને સહજાદિ પાંચ દોષોને નિવારણ કરવાની જરૂર
છે, તેથી ધરમાં મુખ્ય માણસો સ્ત્રી, પુત્ર, વિગેરે અર્પણ કર્યા પછી પુનઃ
સ્ત્રી વિગેરેને બ્રહ્મસંબંધ લેવાની જરૂર છે કે નહિ, એવી શંકા કરવી
નહિ. કારણ કે શતધા જરૂર જ છે, માટે બ્રહ્મસંબંધથી પવિત્ર થયેલા
સ્વકીય સ્ત્રી પુત્રાદિક જોડે સંબંધ રાખવામાં બાધ નથી. ૩
પોતાનો અન્ય વિનિયોગ થાય તો નિર્ણય કરે છે.

મૂલમ્—અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાત્કૃતમાત્મનિવેદનમ્ ।

યૈઃ કૃષ્ણસાત્કૃતપ્રાણૈસ્તેષાં કા પરદેવના ॥ ૪ ॥

અર્થ—જાણુથી કે અજાણુથી પણ જો આત્મનિવેદન
કરીને જેમણે શ્રીકૃષ્ણ સાથે પ્રાણો જોડી દીધા છે તેમને
શું દુઃખ છે? શી ચિંતા છે? (કંઈ નહિ.)

વિવેચન—આત્મનિવેદન કર્યા પછી પ્રભુ મારો અંગીકાર કરશે
કે નહિ તેની ચિંતા કરવી નહિ, વળી જ્ઞાનપૂર્વક આત્મનિવેદન કર-
વામાં આવ્યું હોય, જેમકે ભગવાન સર્વરૂપ છે, માર્ગને પ્રવૃત્તનાર ને
ઉપદેશ આપનાર ગુરુ સત્યવિદ્યાનંદરૂપ છે, હું અર્પણ કરું છું તે વસ્તુ
સર્વ ભગવાનની જ છે, એવા જ્ઞાનપૂર્વક, કે જ્ઞાનનો અભાવેથી હીના-
પદાર્થ હો, સ્ત્રી હો, કે પુરુષ હો, હો તે હો, પરંતુ આત્મનિવેદન

કરી પ્રભુ અધીન જેમણે પ્રાણ, દેહ વિગેરે ક્યાં છે. તેમનું શરણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ જ છે. ઉદ્ધાર કર્તા પણ તે જ છે. વધારે તો શું ? તેમના હૃદયમાં આવી પ્રભુ સ્થિર થાય છે. માટે હીનાધિકારી કે મધ્યમાધિકારીએ કોઈએ પણ ચિંતા કરવી નહિ. ૪

શ્રવણ, કીર્તન, વિગેરે સાત પ્રકારની સેવ્ય પ્રભુની ભક્તિ, અવાધીન હોવાથી બની શકે છે. તેમાં ભગવત્ક્રિયાની જરૂર પડતી નથી પરંતુ સખ્ય અને આત્મનિવેદનમાં પ્રભુની ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવો પડે છે, તો આ ક્રિયાના અભાવમાં પ્રભુએ આત્મનિવેદન ગૃહણ કર્યું છે કે નહિ, એવી ચિંતા કરવી નહિ. એવું આ શ્લોકમાં જણાવે છે.

મૂલમ્—તથા નિવેદને ચિંતા ત્યાજ્યા શ્રીપુરુષોત્તમે ।

વિનિયોગેऽપિ સા ત્યાજ્યા સમર્થો હિ હરિઃ સ્વતઃ ॥૫॥

અર્થ—શ્રીપુરુષોત્તમને નિવેદન કરવામાં પણ પ્રભુ અંગીકાર કરશે કે કેમ ? એવી ચિંતા કરવી નહિ, ભૂલમાં અન્ય વિનિયોગ થાય તો પણ ચિંતા ન કરવી કેમકે, શ્રી હરિ પોતે જ સર્વ સમર્થ છે કે સાધનની અપેક્ષા ન રાખતાં પ્રમેય બળથી જ ઉદ્ધાર કરે છે.

વિવેચન—જે કે નિવેદન કરવામાં પ્રભુની ક્રિયાનો અભાવ દેખાય છે, પરંતુ શ્રીપ્રભુ જ ગૃહણ કરે છે, સ્વીકારે છે, શરણે આવેલા નો ત્યાગ કરતા નથી, એમ અંબરીષના આખ્યાનમાં દુર્વાસા પ્રત્યે “યે દ્વારાગારપુત્રાસાન્” એ શ્લોકમાં કહેલું છે. વળી મળલીલામાં દ્રષ્ટિ કરો. ત્યાં ગોપેને ઇંદ્રના યજ્ઞનો નિષેધ કર્યો ત્યારે ભગવદ્દ્વારા પ્રભાણે તેમણે ગોવર્ધન પૂજન કરી ભગવાનને શરણે ગયા, ત્યારે પ્રભુએ તેઓને અધીન કર્યા હતા. તેમ “ભગવાન્ મને પણ નિરોધલીલાથી અન્યના ભજનમાંથી વાળી પોતાના શરણે લીધેલો છે. તેથી મારે કોઈ

પ્રકારની ચિંતા નથી. તેમ બકતે માનવું જોઈએ.” શ્રી ભગવતપ્રેરણા શીવાય આત્મનિવેદનની સંભાવના પણ નથી માટે પ્રભુએ સ્વેચ્છાથી જ આ નિવેદન કરાવ્યું છે. એ પક્ષથી પણ બકતે આત્મનિવેદન સ્વીકારશે કે નહિ, તેવી ચિંતા ન કરવી જોઈએ. વળી પ્રસંગોપાત્ લૌકિક ભય પ્રાપ્ત થાય અને તેવા પ્રસંગમાં જીવના કુદક સ્વભાવનો અનુસરી ભૂલેચુકે અન્યવિનિયોગ થઈ જાય તોપણ ચિંતા ન કરવી. કારણ ? પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે, સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના પ્રમેય બળથી સાધનોની અપેક્ષા રાખ્યા શીવાય પોતે ઉદ્ધાર કરે છે, માટે શરણ-ભાવના રાખવી અને ચિંતાનો ત્યાગ કરવો. એ જ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. શરણે આવેલાનો પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે. ૫

ભગવાને અંગીકાર કર્યો છે. તેમાં બીજું લક્ષણ બતાવે છે.

મૂલમ્—લોકે સ્વાસ્થ્યં તથા વેદે હરિસ્તુ ન કરિષ્યતિ ॥

પુષ્ટિમાર્ગસ્થિતૌ યસ્માત્સાક્ષિણો ભવતાઽસ્થિલાઃ ॥૬॥

અર્થ—ભગવાન શ્રીહરિ લૌકિકમાં અને વેદમાં ભક્તની સ્થિરતા કરતા નથી. અને પોતા તરફ સ્થિરતા કરે છે. ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં તેનો અંગીકાર થયો એમ માનવું અને પૂર્વ થઈ ગયેલા ભકતોનો દાખલો લઈ પોતે લોકમાં અને વેદમાંથી આસક્તિ ઓછી કરવી. ૬

વિવેચન—ભાગવતના ચોથા સ્કંધના ૨૯ મા અધ્યાયમાં નારદજીએ પ્રાચિનબર્હિષ રાજા પ્રત્યે કહ્યું છે કે—યદા યસ્યાનુગૃહ્ણતિ મગધાનાત્મભાવિત ॥ સ જહાતિ મર્તિ લોકે વેદે ચ પરિનિષ્ટિતામ્”

જનુઓ દશમસ્કંધમાં ભગવાન પાસે અકૂરજી આવ્યા ત્યારે કહે છે કે, આપના ચરણાર્વિન્દને શરણે આવ્યો છું એ આપનો અનુગ્રહજ છે.

અર્થ—“ આત્મા વડે ભાવના કરાયેલ ભગવાન જ્યારે તેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. ત્યારે તે લોકમાં અને વેદમાં નિષ્ઠા વાળી થઈ ગએલી બુદ્ધિને છોડી દે છે, અર્થાત્ જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તે ભક્તને લૌકિક સગાં વહાલાં ધન-દ્રવ્ય વિગેરેમાંથી આસક્તિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને વેદમાં પણ કહેલાં અગાધ કર્મોમાંથી આસક્તિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.” આ પ્રમાણે લૌકિક અને વૈદિક કાર્યોમાં વિદ્વંસ થાય છે, પૂર્ણ થતાં નથી, ત્યારે પ્રભુએ આસક્તિ છોડાવવા સારું આ વિદ્વંસ નાંખ્યાં છે, એમ જાણી તેમાંથી આસક્તિ છોડી, પ્રભુની શરણુ ભાવના કરવી. કારણુ ભક્તનાં સર્વ કર્મ, ધર્મ, પ્રભુ પ્રમેયબળથી પૂર્ણ કરે છે. માટે ભગવાન લૌકિકમાં અને વૈદિકમાં ભક્તની સ્થિરતા કરતા નથી, માટે પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યા પ્રમાણે યાતિ-પુત્ર-માતા-પિતા અને બીજા સર્વ સંબંધીઓમાં જે વ્યવહારો પાળવામાં આવે તેમાં મમતા છોડી અનુમોદન આપતા બંધ થવું. અને પડેલાં થઈ ગએલા ભક્તોનું અનુકરણ કરવું. કે લૌકિક, વૈદિક, વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનાં કર્મમાં આસક્તિ ન રાખતાં તેની ચિન્તા ભક્તે ન કરવી. ૬

સેવા કરવામાં વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય રાખવાં અને લૌકિક અને વૈદિકમાં પણ આસક્તિ છોડવી એવો નિયમ છે. આવા સમયમાં લૌકિકમાં રહેવું અને લૌકિક વ્યવહારો છોડવા બહુજ મુશ્કેલ છે, વિગેરે કારણોને લીધે સેવા ન બની શકે તો ભક્તને તે તરફની ચિન્તા થાય. માટે શ્રીમહાપ્રભુજી સેવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવતાં કહે છે કે—

મૂલમ્—સેવાકૃતિર્ગુરોરાજ્ઞાઽબાધંન વા હરીચ્છયા ॥

અતઃ સેવાપરં ચિત્તં વિધાય સ્થીયતાં સુખમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ—ગુરુએ આજ્ઞા કરી હોય એ જ પ્રમાણે સેવામાં પ્રવૃત્તમાન થવું. પરંતુ આ ગુરુ આજ્ઞા કરતાં હરિની ઇચ્છાથી

વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે વર્તવું. માટે સેવામાં ચિત્ત પરોવી મુખેથી રહેવું.

વિવેચન—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ ॥ તસ્યૈતે કથિતાઽર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાન્મનઃ॥ જેને દેવ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર નિર્મલ ભક્તિ છે, અને જેવી દેવમાં છે, તેવી જ ગુરુમાં છે. તેને જ મહાત્માના સિદ્ધાન્તોના આશયો સ્ફૂરે છે. આ પ્રમાણે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે આત્મનિવેદન કર્યા પછી સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું. અને આજ્ઞા પ્રમાણે જ સેવા કરવી કે જેથી વિવેક, ધૈર્ય વિગેરે સર્વ પ્રભુ સેવાથી મેળવી આપશે એવી ભાવના રાખવી.

આ સેવા કરતાં કરતાં ભોગ વિગેરે કાંઈ પણ સેવાસંબંધમાં પ્રભુની આજ્ઞા અસ્વપ્રમાણ થાય કે અન્તઃકરણદ્વારા થાય, તો તે પ્રમાણે ખાસ કરીને વર્તવું. આ પ્રભુઆજ્ઞા ગુરુઆજ્ઞા કરતાં વિશેષ હોવાથી ગુરુઆજ્ઞાને બાધ કરનારી હોય, કે બાધ કરનારી ન હોય, તો પણ આ પ્રભુની આજ્ઞા વિશેષ હોવાથી જરૂર માનવી, અને તે પ્રમાણે વર્તવું, એમ શ્રીગુણધર્મ પ્રકાશ નામની ટીકામાં કહે છે. માટે જ ઉત્તરાર્ધમાં આજ્ઞા કરે છે કે સર્વવસ્તુ સિદ્ધકરીઆપનારી શ્રીપ્રભુની સેવામાં યથાસ્થિત ચિત્ત પરોવીને બીજા કશામાં પણ ચિત્ત ન રાખવું. ચતુશ્લોકીમાં કહ્યું છે કે સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણના સેવકાએ તેમની શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી, એ મુખ્ય પુરુષાર્થ છે. ૭

સાધારણ લૌકિક દુઃખ હોય તો ભક્તોની માફક સહન કરીએ પરંતુ મહાન દુઃખો આવે તો શી રીતે ધૈર્ય રહે ? આવી ચિંતા થાય તો તેના જવાબ આપે છે.

મૂલમ્—ચિત્તોદ્દેગં વિધાયાઽપિ હરિર્યદત્કરિષ્યતિ ॥

તથૈવ તસ્ય લીલેતિ મત્વા ચિન્તાં દ્રુતં ત્યજેત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે જે દુઃખ કરી પ્રભુ ચિન્તાનો ઉદ્દેગ વિગેરે જેજે કરે, તે તે સર્વ પ્રભુની લીલા છે, એમ માની ચિન્તાનો તુરત ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન—ભગવાન કસોટી કરવા, કે પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થવા સારુ દુઃખ કરે તો તે દુઃખને સહન કરવું એ ધૈર્યનું લક્ષણ છે. માટે જે જે દુઃખો થાય તે સર્વ પ્રભુની લીલા છે, અને આપણા પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ કરવા સારું આ દુઃખો છે, એમ માની ચિન્તા ન કરવી. ચિન્તાઓથી મન રોકાઈ જતાં વ્યાકુળ બને છે, અને પ્રભુ તેવા ચિન્તાથી બળી રહેલા અન્તઃકરણમાં ખીરાજતા નથી. માટે વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરવા સારુ, છાશ જેમ નિઃસાર છે, તેમ દેહ વિગેરેને પણ નિઃસાર જાણી મમતા છોડવી, જડમરતજીએ પોતાના સગાવહાતાના તિરસ્કાર સહન કર્યા, રહુગણુ રાજાની પાલખી ઉપાડી, બોધના જેવા તિરસ્કારો સહન કર્યા, ચોર લોકોના ઘરમાં અગ્નિકાના બવનમાં વધ થવાની તૈયારી સુધીના મોટામાં મોટા દુઃખમાં ચલાયમાન થયા ન હતા, તો છેવટે પ્રભુએ તેમને સહાય કરી હતી. આ પ્રમાણે ધૈર્ય રાખી પ્રભુ મોટા દુઃખો કરે તે પણ પ્રભુની લીલા છે એમ માનીને તેમાંથી ચિન્તાનો ઉદ્દેગ કરનારી ચિન્તાને એકદમ છોડી દેવી. કેમકે કાણું વાસણમાં જેમ જળ રહેતું નથી તેમ ચિન્તાવાળા અન્તઃકરણમાં ભક્તિભાવ રહેતો નથી. ૮

આ વૃત્તાન્તની ઉપસંહારની દૃષ્ટિ રાખી જણાવે છે કે—આ સર્વ નવરત્નમાં લખ્યા પ્રમાણે વર્તવું મુશ્કેલ છે. કેમકે નવ પ્રકારની ભક્તિ તેમાં શ્રવણથી આરંભીને સખ્યપર્યંત સંપૂર્ણ ભક્તિ થાય

ત્યારે આત્મનિવેદન થઇ શકે. માટે નિવેદન વિગેરેની ચિન્તા છોડવાનું કહ્યું, પરંતુ તે ચિન્તા ઉપસ્થિત રહે છે. એવી શંકાનું સમાધાન કરવાના વિચારમાં સાધન અને ધૃણને એકત્ર બતાવતાં કહે છે.

મૂલમ્—તસ્માત્સર્વાત્મના નિત્યં શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ,

વદન્નિરેવ સતતં સ્થેયંમિત્યેવ મે મતિઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—સર્વ સિદ્ધ કરવા સાડ૩ સર્વ રીતે “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ” એ પ્રમાણે હૃદયમાં બોલવું, અને ધૈર્ય રાખી બેસવું, એવી મારી મતિ છે, કેમકે તેનાથી જ સર્વ સિદ્ધ થશે.

વિવેચન—શ્રીઆચાર્ય ચરણ આગ્રા કરેછે કે, આ સર્વ બતાવેલું અશક્ય લાગેતો “આત્મનિવેદન કર્યા પછી જેને શરણે ગયોહું, એ પ્રભુ જ માડું સર્વ સિદ્ધ કરશે.” એવી બુદ્ધિ રાખીને સર્વ પ્રકારના અશક્ય વિચારો છોડી દેવા. કેમકે સેવામાં ચિત્ત લાગ્યા પછી શ્રીપ્રભુસેવામાં ભક્તનો આગ્રહ જોઇ સેવામાં આવતા સધળા પ્રતિમંધો પોતે જ દૂર કરે છે. કેમકે તે સર્વ રીતે સમર્થ છે. માટે મારાથી આ વિધોનું નિવારણ બનીશકે એમ નથી, એમમાની પોતામાં અશક્યપણાનો બાન લાવી પોતે દીનતાપૂર્વક પ્રભુ શરણની ભાવના કરવી, કે જેથી પ્રભુ ભક્તની અશક્તિ દેખતાં સર્વ સેવાના પ્રતિમંધો દૂર કરી દે છે. માટે જ દીનતા ભૂષણ છે. આ વાક્ય ભૂલાવવું ન જોઇએ. વળી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા આત્મનિવેદન લઇ સેવાધિકાર ગ્રહણ કરવો, એ પ્રભુકૃપાનું પરિણામ છે. અન્યથા શરણે જવાની બુદ્ધિપ્રગટે નહિ. પૂર્વ જન્મમાં ભક્ત હોય અને તેમાં વળી કોઇ કારણસર આ જન્મમાં આવેલા એવા ઉત્તમ ભગવદીયોનો જ પ્રવેશ હોય છે. તેથી આત્મનિવેદનવાળા ભક્ત ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ છે જ એજ સિદ્ધાન્ત રમણીય છે. તો પછી પ્રભુને આત્મનિવેદન કરી અનુગ્રહવાળા બનેલા ભક્તે અશક્યની ચિન્તા કરતી, એ ધણું જ અયોગ્ય નહિ.

શ્રીનવરત્ન.

તો બીજું શું ? પરમાનંદ-સર્વજ્ઞના સ્વામી, કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ એવા શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માના શરણથી વિશેષ કોઈ સાધનઉચ્ચ કક્ષા ધરાવે છે ? તો પછી સર્વ સિદ્ધ થઈ જવામાં શું વિલંબ છે ? કંઈ પણ નહિ. આ લોક અને પરલોક સંબંધિ સર્વ પ્રભુ સિદ્ધ કરી લેશે. એવી ભાવનારૂપી પુરુષાર્થ ભગવદીયોથીજ બને છે. પરમ કૃપાળુ રસિક પ્રભુ તો અહંમત્ત પરાધીનઃ હુંબકતને સ્વાધીન છું, એમ પ્રતિજ્ઞા પણ કરેછે; તો પછી આત્મનિવેદનવાળા બકતને કોન્યોર્થોઅવશિષ્ટ્યતે, બીજો ક્યો અર્થ બાકી રહે છે ? પ્રભુની કૃપા શીવાય શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે ? શ્રુતિ પણ એજ રમણીય સિદ્ધાન્તોને ટેકો આપે છે. નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન વહુના શ્રુતેન યમેષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ॥ આ પ્રભુ વાક્યોથી લભ્ય નથી, બુદ્ધિ કે ધારણા શક્તિથી પણ મેળવી શકાય એમ નથી. શાસ્ત્રોના બહુશ્રુતપણાથી પણ મેળવી શકાય એમ નથી, એ તો આ જીવ મારો છે, એમ પોતાપણાથી સ્વીકારે તેનાથી મેળવી શકાય એમ છે ત્યાર પછી આત્મનિવેદનથી કૃપાપાત્ર થએલા અને શરણે આવેલાને પોતાપણાથી સ્વીકારનાર પ્રભુને શરણે ગયેલા બકતને અશક્યમાં “ શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ ” શીવાય બીજું ઉચ્ચારણ કરવાનું શું બાકી રહ્યું ? કંઈ નહિ. માટે હૃમેશાં આ શરણ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી સેવામાં ચિત્ત પરોવવું, એ જ સિદ્ધાન્ત પર્યવસાન પામે છે.

અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ॥

અશક્ય કે શક્યમાં પણ હમેશાં શ્રીહરિની જ શરણુભાવના કરવી એજ ભૂપણ છે.

इति श्रीमदाचार्यविरचितम् श्री नवरत्नम् समाप्तम्.

॥ नमः श्रीकृष्णाय ॥

॥ श्रीसिद्धान्त रहस्यम् ॥

कथं हा ते शिष्याः, कलिमलसदाचाररहिता
भवेयुः सेवार्हा, इति दहनचिन्तां, सुगृहितुम् ॥
विभुः प्रादुर्भूय ग्रथि तशुभमन्त्रं दधति यः
शरण्यो वै भूयान्मम तु, शरणं वल्लभ इति ॥ १ ॥

ग्रंथનો ઉપક્રમ.

સ્વમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એવો છે કે પ્રભુ ઇચ્છા આ સર્વ
કાર્યનું કારણ છે. આ ઇચ્છાજ પુષ્ટિમાર્ગ
પ્રકટ કરવો એવી સ્થિતિ ઉપર આવતાં પ્રભુએ શ્રીમદ્વાચાર્યજીને આજ્ઞા
કરી કે પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરો. આ આજ્ઞા પ્રમાણે ભૂતલ ઉપર પધારી
નિર્ગુણ સ્નેહરૂપ ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો અને પોતે ‘દૈવોદ્ધારપ્રય-
ત્નાત્મા’ કહેવાયા, શુદ્ધ અદ્વૈતનું જ્ઞાન કરાવ્યું, પૂજામાર્ગ કરતાં શુદ્ધ
ભક્તિમાર્ગ વિલક્ષણ છે, એવું જણાવી આપ્યું. સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મની
સેવાનો પ્રકાર બતાવ્યો. વિગેરે સર્વ રીતે સરળ માર્ગો બતાવ્યા.

પરંતુ પોતે એક વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ કલિયુગ છે. અને
સેવામાં પ્રથમ પ્રવર્તમાન થતા પહેલાં દોષ નિવૃત્તિનો ઉપાય બતા-
વવામાં આવ્યો નથી. અને તેની ખાસ જરૂર છે.

કેમકે સેવ્ય પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ, દોષરહિત, પૂર્ણ ગુણવાળા,

આનંદરૂપ, સર્વઅવયવવાળા સર્વોત્તમ અને નિર્દોષ છે. અને સેવા કરનાર સેવકો કલિયુગના દોષથી દુષ્ટ અને દોષથી ભરેલા છે. આવા દોષવાળાઓની સેવાને પ્રભુ અંગીકાર કેમ કરે? અને સેવાનો ન્યારે સ્વીકાર કરે ત્યારેજ ફળ મળે. વળી સેવા સ્વીકાર ન કરે ત્યારે સેવા-માર્ગ-ભક્તિમાર્ગ પણ સફળ ન થાય? આવા વિચારની ચિંતામાં હાથુવાર રહ્યા છે, તેટલામાં ગોકુલેન્દુ (શ્રીકૃષ્ણ) આપ પોતે જ પ્રકટ થયા. પ્રકટ થઈ પોતાની સેવામાં પ્રતિબંધ કરનારા દોષોની નિવૃત્તિ થવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજીને આ ગ્રંથમાં કહેલું ઉપદેશ કર્યું. જે ઉપદેશ બ્રહ્મસંબંધ ગ્રહણ કરતી વખતે લેવામાં આવે છે, તેનાથી જીવના બ્રહ્મસંબંધ થતા પહેલાંના દોષો નિવૃત્ત થાય છે, તે ઉપરાંત સેવામાં બ્રહ્મસંબંધ પછી પણ કોઈ પણ (આગળ ગણાવામાં આવશે) એ દોષોનો સંબંધ થતો નથી, માટે પોતાના ભક્તો આ ઉપદેશ જાણે એવો વિચાર કરી ભગવદીયો ઉપર કૃપા કરીને ભગવાને કહેલું ગૂઢ રહસ્ય આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્વાયાર્ય ચરણ પ્રકટ કરે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આ ગ્રંથ ઉપર એક વિચાર આરંભિ-શંકાનું સમાધાન કરે છે.

શંકા—એકાદશસ્કંધમાં ચાર ઠેકાણે સમર્પણ-નિવેદનનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ “શરીરથી, મનથી, વાણીથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી, જે કંઈ કરવામાં આવે તે પ્રભુનેજ અર્પણ કરવું સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ગ્રાણુ તપ, જપ, વિગેરે પોતાને વહાલું હોય તે પર-માત્માને અર્પણ કરવું. વિગેરે બતાવી નવ યોગેશ્વરોએ નિમિરાગ્નને અને ભગવાને ઉદ્ધવજીને ભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.” આજ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસંબંધ રૂપી સમર્પણનો ઉપદેશ કર્યો છે તે એકાદશ

શ્રીકૃષ્ણ શબ્દમાં “કૃપ” શબ્દ સત્તાને સૂચવે છે, અને જુ શબ્દ સુખને સૂચવે છે. તે બંનેનો એકઠો અર્થ કરીએ તો પરબ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણ જ થાય છે.

સ્કંધના વચનેનેજ અનુસરતો છે, એટલે તેનો અનુવાદ* કર્યો છે, એમ માલૂમ પડે છે, કેમકે બ્રહ્મસંબંધનો પણ ભાવાર્થ એવો જ છે, તેથી આચાર્યશ્રીએ નવું કંઈ ઉપદેશમાં આપ્યું એમ માલૂમ પડતું નથી.

સમાધાન—નીચેનાં કારણથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ એકાદશ સ્કંધનો અનુવાદ કર્યો નથી સાંભળો ?

૧. આચાર્યશ્રીને સાક્ષાત્ પરમાત્માએ પ્રકટ થઈ આવણ શુકલ એકાદશીએ કહેલું છે. તેથી અનુવાદ કરવાની જરૂર ન હતી. તેથી શ્લોકમાં ભગવાનનું કહેલું “અક્ષરે અક્ષર” કહેલું એવું વાક્ય મુક્યું છે.

૨ સેવા કરવી એવા ઉપદેશ પહેલાં બ્રહ્મસંબંધ કરવો એવો ઉપદેશ ગદ્યમંત્રમાં છે. એકાદશમાં ૧૭ આથી વિલક્ષણ છે. તેમાં આત્મનિવેદન પછી ભક્તિ થાય છે. ગદ્યમંત્રમાં તો નિવેદન પૂર્વક સેવા કરવામાં આવે તો મહાપુરુષો જે ભક્તિ શોધે છે તે ભક્તિને પ્રગટ કરી શકે છે.

૩ એકાદશમાં કહેલા સમર્પણ કરતાં અન્તઃકરણ અને વિત્ત આ બે શબ્દો વધારે છે.

૪ એકાદશના સમર્પણમાં અધિકારી સંસ્કાર વાળા જોષ્ઠએ, અધિયાં ગદ્યમંત્ર જ સર્વ સંસ્કાર પૂર્ણ કરે છે.

૫ અન્તઃકરણ ને વિત્ત બે વધારે શબ્દો ગદ્ય મંત્રમાં છે, તેથી પ્રમાણ વગરના ન માનવા કારણ કે સ્કંધ ૯. અં ૨૨માં અંબ-રીપતું આખ્યાન છે. તેમાં ભગવાનેજ કહ્યું છે કે—“જે લોકો સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, સ્વઅંધુ વર્ગ, પ્રાણ ને વિત્તનો x ત્યાગ કરી મારે શરણે આવે છે તેનો હું કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી.” માટે સપ્રમાણ છે.

* અનુવાદ—એટલે કોઈના કહેલાં વચનને પુનઃ તેજ વચન બોલવાં તે.

x ત્યાગ એટલે છાડી જતું રહેવું એવો અર્થ નથી. પરંતુ સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરવું, અને તેમાં આસક્ત ન થવું તે ત્યાગ, આક્રીના રાગ

૬ એકાદશ રકંધમાં સમર્પણ ને પુરુષ જ અધિકારી છે, અ-
હિંઆં ગદ્યમંત્રમાં સ્ત્રી પુરુષ વિગેરે ભક્તમાત્ર દેવી જીવો અધિકારી
છે. જુઓ ભાગવત. પ્રહ્લાદની માતાને નારદે નવ પ્રકારની ભક્તિનો
ઉપદેશ આપ્યો હતો. અને ભગવાન કહે છે કે વિદ્યાધર, મનુષ્ય,
વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી, અત્યંત વિગેરે, અને રજોગુણ તમોગુણ વાળા વૃત્તા-
સુર વિગેરે બહુજ પ્રાણીઓ ભક્તિથી મને મળેલા છે. ” માટે આમાં
સ્ત્રી વિગેરેનો અધિકાર સ્પષ્ટ શાસ્ત્રોક્ત છે, માટે ગદ્યમંત્ર સ્વતંત્ર છે.

આ સર્વ કારણોથી મારૂમ પડશે કે ગદ્યમંત્ર સ્વતંત્ર છે. કોઈ
નાં વચનને પુનઃ બોલેલાં નથી. વળી સાક્ષાત્ પ્રભુએ કહેલું એ વેદ
સમાન જ છે, વેદ પણ ઈશ્વરે કહેલો છે. આ મંત્ર પણ પ્રભુએ
કહેલો છે, આ મંત્રમાં “ આત્મા સાથે ” એમ સાથે શબ્દ આત્મા
સાથે જોડેલો હોવાથી, પિતા સાથે પુત્ર આવેછે, તેમાં જેમ
પિતાની મહોટાઈ ગણાય છે. તેમ અહિંઆં આત્માની મહોટાઈ છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની શંકાઓને નિર્મૂલ કરી આ ગ્રંથનો
આરંભ કરાય છે. તેમાં કીયા દિવસે પ્રભુએ પ્રકટ થઈ કહ્યું તે દિવસ
અતાવવામાં આવે છે.

મૂલમ્—શ્રાવણસ્યામલે પક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ।

સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશ્ચ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રાવણ માસના શુકલપક્ષમાં એકાદશીની મધ્ય
રાત્રિએ સાક્ષાત્ ભગવાને (પ્રકટ થઈ) જે ઉપદેશ કયો છે.
તે અક્ષરે અક્ષર (આ ગ્રંથમાં) કહેવાય છે. એમ શ્રીમહા
પ્રભુએ કહે છે.

વિવેચન—જે ઉત્તમ કાર્ય છે. તેના આગળ પાછળના સંજોગો
પણ ઉત્તમ જ હોય છે. આ નિયમાનુસાર આ દિવસ પણ વિચાર
કરતાં દૈવી ભાસે છે. માસ શ્રાવણ-શ્રવણ નક્ષત્ર જે પૂર્ણિમાએ હોય

તે શ્રાવણ માસ. શ્રવણ નક્ષત્ર વૈશ્ણવ છે, માસ પણ વૈશ્ણવ જ છે, તેથી પવિત્ર કરનાર છે. પક્ષ શુકલ-અજવાળીઆમાં જેમ ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે અને અંધકાર નાશ પામે છે. તેમ શરણે આવેલાના અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દોષ નાશ પામે છે. ભાવ વૃદ્ધિ પામે છે.

એકાદશી તિથી—એટલે ઉપવાસથી પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અગીયારમું મન મળી અગીયારે ઇન્દ્રિયોને નિર્દોષ કરનારી આતિથિ છે. તેથી ભક્તના અધ્યાત્મિક દોષ નાશ થાય છે. સમય મધ્ય રાત્રિનો છે. તે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ અંતરંગ ભક્ત ગોપીજનોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા, અને તે દ્વારા ગોકુલવાસીઓના પણ મનોરથો સિદ્ધ કરવા મધ્ય રાત્રીએ ગોકુલમાં પ્રકટ થયા હતા. તેમ અહિંઆ પણ શ્રીઆચાર્યજી માટે અને તે દ્વારા સર્વે ભગવદીયોના પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવા મધ્ય રાત્રીએ પ્રકટ થયા, એ ભાવ નિકળે છે.

આ પ્રમાણે જે પવિત્ર સમયમાં પ્રભુએ ઉપદેશ આપ્યો, તે સાધનરૂપ બની ભક્તના સર્વ દોષોને હરે છે.

ભગવાનની આજ્ઞા કોઈ વખત સ્વપ્નદ્વારા થાય છે, કોઈ વખત સેવકદ્વારા થાય છે, કોઈ વખત આકાશવાણીથી થાય છે વિગેરે, પરંતુ આ આજ્ઞાઓ સાક્ષાત્ આજ્ઞા ન કહેવાય, પરંતુ આચાર્યશ્રીને સાક્ષાત્ પ્રભુએ પ્રકટ થઈ કહેલી છે, તે પરમકૃપાથીજ, આચાર્યશ્રીની પ્રાર્થનાથી કહેવામાં આવ્યો એમ નથી. ૧

આ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરી હવે જે ઉપદેશ સાંભળવામાં આવ્યો તે ઉપદેશ કહેવા શરૂ કરે છે.

મુલમ્—ब्रह्मसंबंधकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः ॥

सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषाः पंचविधाः स्मृताः ॥ २ ॥

અર્થ—બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વેના દેહ અને જીવના સર્વે દોષની નિવૃત્તિ નિશ્ચય થાય છે, આ દોષો પાંચ પ્રકારના છે.

+અહ્ન સંબંધ એટલે શું ?

વિવેચન—સંબંધ એટલે જોડાવવું. કાંઈ વ્યવહાર શરૂ કરવા જે સમાગમ થાય તે સંબંધ, અહિંઆં સેવ્ય સેવકનો વ્યવહાર શરૂ કરવાના આરંભમાં પ્રભુને આત્મનિવેદન (સમર્પણ) કરાય છે એથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ સાથે જે સંબંધ થાય તે બ્રહ્મસંબંધ. આ બ્રહ્મસંબંધ પછી સેવામાં અધિકાર થાય છે. તેથી સેવ્ય સેવકનો વ્યવહાર શરૂ થાય છે. આત્મનિવેદનમાં પોતાને જગતમાં અહંતા મમતા ઉત્પન્ન કરનારી જેટલી પ્રિય વસ્તુઓ હોય તે બધી ગુરૂનીઆજ્ઞાથી ભગવદ્દર્શણ કરી, તેમાં ભગવદ્બુદ્ધિ કરી ભગવાનનું સ્વામીપણું સ્થાપી, સદોષ વસ્તુઓને નિર્દોષ કરી, પ્રભુ આજ્ઞાથી વ્યવહાર કરવો એ બ્રહ્મસંબંધનો ઉદ્દેશ છે. આ ઉદ્દેશ પ્રમાણે વર્તનારના દેહ અને જીવના સેવામાં પ્રતિબંધ કરનારા દોષો નિવૃત્ત થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

અધિકારી—શ્લોકમાં સર્વના દોષની નિવૃત્તિ લખી છે. તેથી સર્વ શબ્દથી દેવ, અસુર, મનુષ્ય, ગન્ધર્વ વિગેરે સર્વ બ્રહ્મસંબંધ કરી સેવામાં અધિકારી છે. ભગવદ્દ્વારણ કરવો, અને પોતાના સ્વામીની સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું, એ કોના અધિકારથી છેલું છે ?

દેહ અને જીવનો સ્ફોટ—દેહ શબ્દથી સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીર લેવું, કે જેમાં દશ અથવા એકાદશ ઇન્દ્રિયોના વ્યવહારથી દોષો ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. અને જીવ, પંચપર્વાત્મક અવિદ્યાર્થી બંધાય છે, તેથી જીવ શબ્દથી અવિદ્યાયુક્ત જીવ જ લેવો યોગ્ય લાગે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મસંબંધથી દેહ અને જીવોના સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, કારણ કે નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણવાન પરબ્રહ્મના સંબંધનું સામર્થ્ય

+ આ વિષય પુષ્ટિસુધાકર ગ્રંથના પ્રાન ૭૦ થી ૭૭ સુધી વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. તેમાં જગાસુએ જોવું.

જ બળવાન છે, જેથી પુનઃદોષો થવાનો સંભવ પણ રહેતો નથી. પૂજ્ઞમાર્ગના ઉપાસકોને પૂજ્ઞની શરૂઆતમાં શુદ્ધિ સાંઝ દરરોજ ભૂત-શુદ્ધિ નામનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. કેમકે તે ઉપાસકોના દેવતા નિર્દોષ નથી, સદોષના સંબંધથી નિર્દોષ થાય એવું સાંભળ્યું નથી.

આ ૩ શ્લોકમાં દોષોની સંખ્યા ગણાવે છે.

મૂલમ્—સહજા દેશકાલોત્થા લોકવેદનિરૂપિતાઃ ॥

સંયોગજાઃ સ્પર્શજાશ્ચ ન મન્તવ્યાઃ કથંચન ॥ ૩ ॥

અર્થ—દેહની સાથે જ ઉત્પન્ન થનારા, દેશ અને સમયને અનુસરી ઉત્પન્ન થનારા, સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા, અને સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થનારા, આ પાંચ દોષો લોક અને વેદમાં નિરૂપણ કર્યા છે, તે બ્રહ્મસંબંધથી (નિવૃત્ત થાય છે.) તેથી કોઈ પ્રકારે (અડચણ રૂપ) માનવા ન જોઈએ.

વિવેચન—ત્રીયે જતાવેલા પાંચ પ્રકારના દોષો બ્રહ્મસંબંધ કર્યા પછી નાશ પામે છે. તેથી આ દોષોથી હું નિવૃત્ત થઈ નિર્દોષ છું, એમ માની સેવા કરવી જોઈએ. નિર્દોષ ભક્તની સેવા નિર્દોષ પ્રભુ પ્રેમથી સ્વીકારે છે.

૧ સહજ દોષ—સહજ દોષ બે પ્રકારનો છે, સ્થૂલ દેહમા માતા પિતાની અપવિત્રતાથી સાથે જ રોગાદિ થાય છે તે, અને પાંચ મહાભૂત (પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ,)ના પાંચ દોષો છે. જેને સાંઝ પૂજ્ઞમાર્ગીયને ભૂતશુદ્ધિ કરવી પડે છે, ૨ જીવની સાથે જ અવિદ્યા

x ૧ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ૨ પ્રાણાધ્યાસ ૩ દેહાધ્યાસ ૪ અન્તઃકરણાધ્યાસ, આચારથી ૫ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ. આ પાંચ પર્વ છે. પર્વ એટલે ભાગ.

(અહંતા મમતા) થી ઉત્પન્ન થનારા દોષો છે, તે સહજ દોષ એટલે સાથે ઉત્પન્ન થનારા છે.

૨ દેશથી થનારા—પૂજના સ્થાનમાં અપવિત્રતા હોય છે. માટે આસન શુદ્ધિ કરવી પડે છે. અને મગધ, મારવાડ, સિન્ધ વિગેરે દેશો દોષવાળા ગણેલા છે. તેથી દેશથી થનારા દોષ તે સમજવો.

૩ કાલથી થનાર—સૂર્યોદયને પાંચ ઘડી થઈ જાય, તો સૂર્યને ત્રણ અર્ધ્યને બદલે એક કાલ વીતી ગયા બદલનો વધારે એક અર્ધ્ય આપવો પડે. અમુક મુહૂર્તમાં અમુક કામ કરવું, તે કાલ વીતી જાય તો તે પણ કાલ દોષ લાગે છે તે કાલ દોષ. અથવા કલિદોષ.

૪ સંયોગથી થનાર—બુદ્ધિપૂર્વક જે કામના કરવામાં આવે તેને સંયોગ દોષ કહેવાય. વળી પૂજમાર્ગમાં વરુણ પૂજનથી શુદ્ધ જળ કરવામાં આવે છે. તેમાં સામાન્ય જળ ભળે તો તે પણ ખેના સંયોગ (ખેડાવા) થી દોષ રૂપ થાય છે. તે સંયોગ દોષ જાણવો.

૫ સ્પર્શથી થનાર—પૂજ સામાનમાં અપવિત્ર, શુદ્ધ વિગેરેને સ્પર્શ તે સ્પર્શ દોષ. આમાં અપવિત્રને અડકવાથી થનારા દોષોને સમાવેશ થાય છે.

આ પાંચ પ્રકારના દોષો વેદમાં અને લોકમાં એટલેસ્મૃતિ વિગેરેમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. કારણ કે તેને નિવારણ કરવા પૂજમાર્ગીય મથે છે. આ પાંચ દોષો કદાપિ પણ સેવામાં પ્રતિબંધ કરનારા થતા જ નથી, અને મનમાં વિચાર પણ ન લાવવો કે બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી આ પાંચ દોષો મને દોષયુક્ત કરશે કારણ કે નિર્દોષ પૂર્ણાનન્દ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી સર્વ વસ્તુ પવિત્ર થાય. એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ જ છે. ભગવાન કહે છે કે ચાંડલ, સ્ત્રી, શુદ્ર, પણ જો મારામાં નિષ્ઠા રાખી ભક્તિ કરે તો તે પવિત્ર થાય છે, તો આ દોષો નિવૃત્ત થાય એમાં નવાઈ શી? માટે આ દોષો પૂજમાર્ગીય ને જ લાગુ થાય છે.

પૂજામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં બહુજ તફાવત છે:-પૂજામાર્ગમાં જેની સેવા થાય છે તે પુરુષોત્તમથી ઉતરતા દરજ્જાના એટલે ભગવાનની વિભૂતી છે. ભક્તિમાર્ગમાં પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમની જ સેવા થાય છે, તેથી નિર્દોષ થાય છે. પૂજામાર્ગનો કર્મમાર્ગમાં સમાવેશ થાય છે ભક્તિનો (સ્નેહ) માર્ગમાં થાય છે. પૂજામાર્ગમાં તે દેવને બોલાવે છે ને કામ પુરુ થયે વિસર્જન કરે છે. તેથી મંત્ર બોલ્યા કે આવે, ને વિસર્જનનો મંત્ર બોલ્યા કે જાય, તેથી તે મંત્રને તાબે છે, પુરુષોત્તમ તો જ્યાં ભક્તનો પ્રેમ દેખે ત્યાં વગર બોલાવે પણ તેના હૃદયમાં સ્થિર થાય છે, પૂજામાર્ગમાં અમુકનો જ અધિકાર છે. ભક્તિમાર્ગમાં સર્વ ગન્ધર્વ, મનુષ્ય, પશુ, ગજ વિગેરે સર્વ પ્રભુમાં સ્નેહથી અધિકારી છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી પોતે દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, જીવ, ધન, દ્રવ્ય, ગૃહ, બાર વિગેરે સર્વ ભગવાનનું જ છે. એવી ભગવદીયત્વ બુદ્ધિ થાય છે. માટે જ ભક્તિમાર્ગીય ભક્તને આ દોષો દોષવાળા કરતા નથી. પૂજામાર્ગમાં આવો ભાવ લેશ પણ નથી. ૩ બ્રહ્મસંબંધ કર્યા શીવાય દોષ નિવૃત્ત કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય નથી.

મૂલમ્—અન્યથા, સર્વદોષાણાં ન નિવૃત્તિઃ કથञ્ચન ॥

અસમર્પિતવસ્તૂનાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—પ્રભુને નિવેદન કર્યા શીવાય સર્વ દોષની નિવૃત્તિ, કર્મ જ્ઞાન કે પ્રાયશ્ચિત્ત વિગેરે કોઈપણ પ્રકારથી થતી નથી, તેટલા માટે ન સમર્પેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો નાહ.

વિવેચન—ભગવાનને અર્પણ કરવાથી જેવી રીતે સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. તેવી રીતે બીજા કોઈ પ્રકારથી થતી નથી. જુઓ.

કે ભાગવત ચોથા સ્કંધમાં “ સુખની પ્રાપ્તિ કર્મથી થનાર નથી. ” એમ કહ્યું છે.

પ્રાયશ્ચિત્તથી સમૂલદોષની નિવૃત્તિ થતી નથી. પણ સ્કંધમાં કહે છે કે હે પરિક્ષિત! પ્રાયશ્ચિત્ત તો અવિદ્યાને સાફ એક કારણ છે. પરંતુ તેનાથી દોષની નિવૃત્તિ થતી નથી.

જ્ઞાનથી—સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે એવું ગીતાજી વિગેરેમાં કહ્યું છે, પરંતુ જ્ઞાન થવામાં પ્રથમ યમ, નિયમ, દમ એટલે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ. તપ, બ્રહ્મચર્ય, શમ, તિતિક્ષા વિગેરે સર્વ નિયમો પાળે અને વેદ વેદાન્તનું પૂર્ણજ્ઞાન સંપાદન કરે ત્યારે કંઈક જ્ઞાન સંપાદન થાય, ત્યારબાદ દોષ નિવૃત્ત થાય, એ આ કલિકાલમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું મુશ્કેલ હોવાથી જ્ઞાનથી દોષ નિવૃત્ત થવાની આશા રાખવી. એ નકામી છે. માટે જ ભાગવતમાં કહે છે કે “ જ્ઞાનમાર્ગથી કંટાળી સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે અને સૂર્યના ઉદયથી ઝાકળ નાશ પામે છે તેમ ભક્તિના ઉદયથી સર્વ દોષની નિવૃત્તિ છે. ”

માટે નિર્દોષ પ્રભુને દેહ—પ્રાણ—જીવ—ધન—દ્રવ્ય વિગેરે સર્વ પદાર્થો અર્પણ કરી, દોષ વગર કરવાં, અને આ સર્વ ભગવાનનાં છે. એવી ખુદ્ધિ રાખવી. અને પ્રભુમાં ચિત્ત રાખી સેવામાં જોડાવવું. તેથી જ નિર્દોષ થાય છે. સેવા પ્રવર્તમાન થયા પછી પણ એક એવો નિયમ રાખવો, કે પ્રભુને અર્પણ કર્યા શીવાયની કોઈ પણ વસ્તુ ઉપયોગમાં લેવી નહિ. કે જેથી આ કલિકાળમાં દેશ અને કાળના કોઈ દોષ લાગુ થાય નહિ, માટે સર્વ વસ્તુઓ અર્પણ કરવી યોગ્ય છે.

પ્રભુને અર્પણ કર્યા પછી તેમાંથી પોતે અન્નાદિદ્વિતો ઉપયોગ કરે, તો અર્પણ કરેલું વપરાય તો દોષવાળું થવાય કે કેમ ? તેનો ખુલાસો કરે છે. અને નિવૃત્તિનો ઉપાય બતાવે છે—

મૂલમ્—નિવેદિભિઃ સમર્પ્યૈવ સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ ॥

ન મતં દેવદેવસ્ય સામિશ્રુતં સમર્પણમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—જેણે પ્રભુને નિવેદન કર્યું છે, તેણે તો પ્રભુને સર્વ અર્પણ કરીનેજ સર્વ કાર્ય કરવાં. એવી ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા છે. દેવના પણ દેવ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુ અર્પણ કરવી યોગ્ય નથી.

વિવેચન—આ ભક્તિમાર્ગીય ગુરુદ્વારા જેણે ભગવાનને ધન, ગૃહ, સ્ત્રી, પ્રાણ, પુત્ર, વિત્ત વિગેરે સર્વ અર્પણ કર્યું છે અને સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે સ્વકુટુંબવર્ગને સેવામાં યોજેલાં છે, તેણે તો સર્વ ભગવાનનેજ અર્પણ કરી સર્વે કાર્ય કરવાં, અર્થાત્ દરેકજ ખાવાનાં અન્ન વિગેરે પ્રભુને અર્પણ કરીનેજ ઉપયોગ કરવો, વસ્ત્ર—અલંકાર સર્વ તેમને અર્પણ કરવાં, એવો આ માર્ગનો ખાસ નિયમ છે. શ્રાદ્ધ હોય ત્યારે પિતૃઓને પણ પ્રસાદી અન્નથી તૃપ્ત કરવા. યજ્ઞ કરવો હોય તો પ્રભુને અર્પણ કરીને જ હુતદ્રવ્ય ધી વિગેરે વાપરવું. લક્ષ વિગેરે પ્રસ્તુતમાં બ્રાહ્મણભોજન પણ ભગવાનને અર્પણ કરીને વાપરવું. સૂર્યને અર્ધ વિગેરેમાં જળ પણ પ્રસાદીજ વાપરવું જોઈએ, એવો ખાસ નિયમ રાખવો જોઈએ.

અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુ ભગવાનને અર્પણ કરવી નહિ—પ્રભુને અર્પણ કરવા આણેલી વસ્તુમાંથી બાળક કે સ્ત્રી વિગેરેએ અજ્ઞાનથી ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે અર્પણ કરવી નહિ. અથવા એક વસ્તુ આણી અને અર્ધો ભાગ પોતે ઉપયોગમાં લીધો હોય આમ વાપર્યા પછી તે વસ્તુ પ્રસાદી કરવા અર્પણ કરવી નહિ, માટે તેની ખાસ મના કરે છે. ભગવાનને સાઈ ચીજ લાવતી વખતે તે સારી છે કે ખોટી તેની પરીક્ષા કરવા સાઈ સુંધરી કે ચાખવી તે અર્ધ ભોગવેલી ન કહેવાય.

પરંતુ તેને લાવ્યા પછી તેના ઉપર ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા કરી ખાવાની હોય તો ખાવી અને પહેરવાની હોય તે પહેરવી. તે અર્ધા ભોગવેલી કહેવાય. માટે આણેલી વસ્તુઓ ઉપર પ્રસાદી થયા વગર કોઈપણ પ્રકારની લાલસા કરવી નહિ, અને ભૂલેચૂકે લાલસા થઈ જાય તો પ્રભુની ક્ષમા માગવી કે મારાથી જે અપરાધ થયો છે તે પુનઃ હવે નહિ કરું, પછી મનનો નિગ્રહ કરી અન્ન જે રીતે ઘરમાં રંધાતું હોય તે અને વસ્ત્ર-અલંકાર, ફળ, ફુલ, મેવો વિગેરે જે કાંઈ હોય તે પોતે લાલસા કર્યા શીવાય પ્રભુને અર્પણ કરી ઉપયોગમાં લેવું. ૫

માટે હંમેશાં અર્પણ કરવું કહી, હવે શંકાતું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—તસ્માદાદૌ સર્વકાર્યે સર્વવસ્તુસમર્પણમ્ ॥

દત્તાપહારવચનં તથા ચ સકલં હરેઃ ॥ ૬ ॥

ન ગ્રાહ્યમિતિ વાક્યં હિ ભિન્નમાર્ગપરં મતમ્ ॥

સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધયતિ ॥ ૭ ॥

તથા કાર્યં સમર્પ્યૈવ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ॥

અર્થ—માટે હંમેશાં વૈદિક કે લૌકિક સર્વ કાર્યના આરંભમાં પ્રભુને સર્વ વસ્તુનું અર્પણ કરવું. વળી ભાગવતમાં કહે છે કે “આપેલું દાન, અને પ્રભુનું કંઈ પણ ગ્રહણ કરવું નહિ” આ ભાગવતનું વચન અન્ય પૂજા માર્ગને લાગુ પડે છે. ભક્તિમાર્ગના સમર્પણનો પ્રકાર જુદીજ રીતનો છે—

સેવકોનો જેવી રીતે વ્યવહાર ચાલતો હોય—અર્થાત્ જે વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ હોય તે પ્રમાણે સમર્પણને જ કાર્ય કરવું તેથી જ સર્વ વસ્તુ નિર્દોષ અને પ્રદક્ષિણ બને છે.

વિવેચન—સર્વ વસ્તુ ભગવાનને અર્પણ કરવી, એવો ખાસ નિયમ છે, પરંતુ એક શંકા થાય છે કે ભગવાને કહ્યું છે કે “ મને અર્પણ કરેલો એક દીવો હોય અને તેનો પ્રકાશ પણ ઉપયોગમાં ન લેવો ” એવું ભાગવતમાં કહ્યું છે તો ભગવાનને સમર્પણ કરેલી વસ્તુ-ઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય ? તેનું સમાધાન કરે છે.

*સમાધાન—સમર્પણ અને દાન, એમાં બહુ જ તફાવત છે. જે વસ્તુ જેની હોય તે તેને સોંપી કે અર્પણ કરવી, એ સમર્પણ, અને પોતાનો હક વસ્તુ ઉપરથી ઉઠાવી સામા પાત્રનો હક બેસાડવો એ દાન કહેવાય . દાન કરેલી વસ્તુનો ઉપયોગ લેવો શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે એક રીતે વિચાર કરતાં પૂજ્ઞમાર્ગમાં સમર્પણનો ખ્યાલ પણ નથી, અને તેમાં આ બીજા દાનની વ્યાખ્યા કહી તેનો પ્રચાર છે, તેથી તેમાં પાત્રને દાન આપે છે. તે કોઈ બ્રાહ્મણ કે દાન લેવા અધિકારી મનુષ્ય જ હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો અર્પણ કરવાનું સાક્ષાત્ પ્રભુને જ છે. અને તે સર્વ ભગવાનની બનાવેલી વસ્તુઓ જ ભગવાનને અર્પણ કરવાની છે. અને ભગવાનના પ્રસાદથી જ ભક્ત નિર્વાહ કરી પોતે પવિત્ર બને છે. એ ભક્તનું ભૂષણ છે. પ્રભુ પોતે પણ કહે છે કે મને પત્ર, પુષ્પ, ણ વિગેરે જે ભક્તિથી અર્પણ કરે છે તો હું સર્વ અંગીકાર કરું છું. ઉચ્છિષ્ટ મંજિનો દાસાસ્તવ માયાં જયેમહિ ॥ અને ભક્તો કહે છે કે હે ભગવાન ! તમારી પ્રસાદી વસ્તુ-ઓનો ઉપયોગ કરી અમે તમારી માયાને પણ તરી જઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં સમર્પણથી સર્વ વસ્તુ પવિત્ર પ્રભુ રૂપ થાય છે, અને અર્પણ કરીને જ વાપરવાનો પ્રચાર છે. અને જે પાછું ન લેવું એ જે વચન છે તે પૂજ્ઞમાર્ગના દાનના વિષયને લાગુ પડે છે. ભક્તિ માર્ગમાં તેનો લેશ પણ નથી.

*આ વિષય ઉપર વિશેષ જુઓ પુષ્ટિસુધાકર પાન ૯૯ માં.

શંકા—પ્રસંગોપાત કોઈએ જન્મવા કે કોઈ ફલાદિકને ખાવા સાર આગ્રહ કર્યો તો ત્યાં આગળ કેવી રીતે સમર્પણ કરવું ?

સમાધાન—સેવા કરનારનો xસેવકોનો વ્યવહાર લોકોમાં પ્રસિદ્ધ જ હોય છે. તે પ્રમાણે વર્તવું. શિષ્ય શુરની આજ્ઞા શિવાય કંઈ કાર્ય ન કરે એવો રીવાજ શાસ્ત્રોક્ત છે, તેમ પ્રભુને પણ ભક્ત સર્વ કાર્યના આરંભમાં વિજ્ઞાપન કરે છે. અથવા મનથી પણ સમર્પિત કરે છે, તે પણ સમર્પિત કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે સમર્પિત કરવાથી બ્રહ્મતા થાય છે. દોષરહિતપણું થાય છે, ભગવદીય થાય છે. અને ક્ષતિ વિગેરેનો કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ દોષિત કરતો નથી. તેથી સેવામાં અધિકારી હોઈ સેવા પણ પ્રભુ પ્રેમથી સ્વીકારે છે.

હવે આ ઉપસંહારમાં આખા ગ્રંથનો સાર બતાવી આપવા દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

મૂલમ્—ગંગાત્વં સર્વદોષાણાં ગુણદોષાદિવર્ણના ॥

ગંગાત્વેન નિરૂપ્યાસ્યાત્તદ્વદત્રાપિ ચૈવ હિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ગંગાજીમાં મળેલા દોષિત જળ કે સારા જળના દોષ કે ગુણ ગંગામાં મળ્યા પછી જુદા ગણાતા નથી. તેમ અહિં આં પણ જ્યાં સુધી બ્રહ્મસંબંધ લઈ ભગવદીય થયા નથી ત્યાં સુધીજ તેને દોષો બાધ કરે છે. પછી બાધ થવાનો સંભવ પણ નથી.

x ચરણામૃત પધરાવી પવિત્ર કરે છે. એવો રીવાજ પણ સ્વમાર્ગીયોમાં પ્રચલિત છે.

વિવેચન—ગંગાજીમાં પરનાળનું જળ જાય છે. અને સાફ પણ જળ જાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પરનાળનું જળ જુદું હોય છે ત્યાં સુધી અપવિત્ર વિગેરે રહે છે, પરંતુ ગંગાજીમાં મળી ગયા પછી જેમ ગંગાજીરૂપ થતાં પવિત્ર થાય છે. અને બિલકુલ આ પરનાળનું જળ અને ગંગાજળ જુદું પડતું નથી, પણ પવિત્ર જ જણાય છે, તેવી રીતે અહિંઆં પણ જ્યાંસુધી ભક્તિમાર્ગીય આચાર્યદ્વારા નિવેદન નથી, ત્યાં સુધી જ તેને પહેલા ગણાવેલા પાંચ દોષો તથા કલિના દોષો બાધ કરી શકે છે, પરંતુ આત્મા અને દેહ સુદ્ધાં સહપરમાત્માને અર્પણ કરી સર્વ શુદ્ધ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરી પવિત્ર બ્રહ્મરૂપ જ્યારે બને છે, ત્યારે તેને દોષ કંઈ પણ બાધ કરી શકતા નથી. માટે આચાર્ય પાસે ગદ્યમંત્ર ગ્રહણ કરી સેવાનો અધિકાર મેળવી. આત્મનિવેદનને હમેશાં સ્મરણમાં રાખી, દીનતાપૂર્વક સેવા કરવી જેથી બ્રહ્મભાવ અને પરમાનન્દ ઈળ સહેલાઈમાં મેળવી શકે. ૯

જેને દેવમાં જેવી શ્રદ્ધા, તેવી જ ગુરુમાં હશે તેને તો આ કહેલા સિદ્ધાન્તો અમૃતરૂપ લાગે છે, નહિ તો ખાટા લાગે છે.

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मवैवर्तपुराणविरचितं सिद्धान्तरहस्यं संपूर्णम् ॥

“ શ્રી અન્તઃકરણ-પ્રવોધ. ”

આ ગ્રંથ ઉપરથી અન્તઃકરણને બોધ આપવાનો કે ભગવાનનો સ્વીકાર નિત્ય છે, ભગવાન સમર્પણ કરી શરણે આવેલા ભક્તનો અંગીકાર કરે છે, તે ભક્તને અંગીકારથી બહાર કાઢનાર નથી. એવો ભક્તે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. અને પ્રભુ કૃપા

યતાં અભિમાન ન કરવું. અભિમાનથી કૃપા ન્યૂન થાય છે. આરા પ્રસંગમાં પણ પ્રભુ અંગીકારથી છોડતા નથી.

ભગવાને વિચાર્યું જે શ્રીભાગવતનો અર્થ મારા શીવાય ખીજથી શુદ્ધ વેદાનુસાર કરવો અશક્ય છે. એવો વિચાર કરી, પોતાની વાણીના અધિપતિરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજીને પ્રકટ કરી, શ્રીભાગવતનો અર્થ કરવાની આજ્ઞા કરી શ્રીસુખોદિનીજી કરાવ્યાં, તેમાં ત્રણ સ્કંધમાં જ ધણો વખત જવાથી, શ્રીમહાપ્રભુજીના વિયોગને ન સહન કરી શકવાથી, દેહ ત્યાગ કરવાની પહેલી આજ્ઞા કરી. પછી દશમસ્કંધની વિવૃત્તિ કરવાની વિશેષ આજ્ઞા કરી. પછી દેશ ત્યાગ કરવાની બીજી આજ્ઞા કરી, આ આજ્ઞા યતાં પહેલાં ત્રણ સ્કંધ પૂરા કરી ઉત્તમોત્તમ દશમ-સ્કંધને શરૂ કર્યો આ સંપૂર્ણ યતાં શ્રીઠાકોરજીએ જલદી પોતાની પાસે આવવાની ત્રીજી આજ્ઞા આપી ત્યારે પોતે ભગવન્માર્ગ ચલાવનાર હોવાથી અને ભગવતકૃપાની મોટાઈ તરફ નજર રાખી ને તેના આવેશથી બે વખત આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું. આ પ્રમાણે ભગવાનનો આગ્રહ છતાં આજ્ઞોલ્લંઘનની ધૃષ્ટતા કરનાર સ્વકીયાન્તઃકરણને પ્રભુ સંબંધી નિત્યસ્વીકારનો વર ઉપદેશ આપે છે. પરંતુ ભગવદીયોને જ માટે કૃપા કરી આ ગ્રંથ શ્રીમહાપ્રભુજીએ લખ્યો છે એમ માનવું ભૂષણ છે.

મૂલમ્—અન્તઃકરણમદ્વાક્યં સાવધાનતયા શ્રુણુ ॥

કૃષ્ણાત્ પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥૧॥

અર્થ—હે અંતઃકરણ? સાવધાન થઈને મારું વચન સાંભળ ? ખરેખર રીતે વિચાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણ શીવાય દોષરહિત બીજું એકે દૈવત નથી.

વિવેચન—ભાગવતમાં કહે છે કે “ઇન્દ્રિયો અથ છે અને મન લગામ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે અન્તઃકરણ દશેન્દ્રિયનું

અધિપતિ છે. તેથી તેને જ બોધ આપે છે. સાવધાન થઈ સાંભળવાનું કારણ એજ છે કે—જોપીજનોને ભગવાને પાછાં ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ ભગવદ્વિરહ થવાનો હોવાથી તે પાછાં ઘેર ન જતાં બધાના ઉત્તર આપી પોતે શ્રીકૃષ્ણ સાથે રમણ કરી, આનંદ મેળવ્યો હતો. તેવી રીતે તારે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું યોગ્ય નથી, કેમકે તેમને વિરહ થવાનો હતો અને શ્રીકૃષ્ણની સાથે સર્વથી ઉત્તમ પૂર્ણાનંદ મલવાનો હતો તે થાત નહિ, આ બે મુખ્ય કારણોથી તેમનું આજ્ઞોલ્લંઘન ભૂષણરૂપ છે. પણ તારે તો પ્રભુ પાસે જવા આજ્ઞા છે. તેથી તે તારે તેનાથી વિપરીત હોવાથી અલૌકિક આનંદ પ્રાપ્ત નહિ થાય. સાવધાન પણથી સાંભળ; એમ કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞામાં વિલંબ થશે માટે વિપરીત રૂળ થશે કેમકે શ્રીકૃષ્ણથી બીજું ઉત્તમ દેવ નથી એજ સર્વથી ઉત્તમ છે. પહેલાંની ભાવના પ્રમાણે પોતે ભાગવતનું વિવરણ કરે તો તે શ્રીકૃષ્ણમાંજ નામરૂપ સેવા થાય છે. પરંતુ સિદ્ધાન્તના નિરૂપણ વખતે બીજા સિદ્ધાન્તોનું નિરાકરણ કરવું પડે, બીજા દોષરૂપ ઝઘડામાં પડવું પડે, તેથી ભગવદ્ભાવ શિવાય બીજા ભાવમાં પડવું અયોગ્ય હોવાથી પ્રભુ આજ્ઞા પ્રમાણે તેમની પાસે જવું યોગ્ય છે. ૧

એક બાળુએ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું તેથી ૧૭ ન મળે અને દેહ છોડાવાથી ભાગવતનો વિચાર પણ ન થાય ? એમ બંનેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય તો ભાગવતનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે ! એવી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે.

મૂલમ્—ચાण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ॥

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

અર્થ—ચાંડાલી જે રાજપત્ની થાય અને રાજની માનીતી થાય, પરંતુ કોઈ કારણસર અપમાન થાય. અર્થાત્ અણુમાનીતી થાય તોપણ તેને મૂળ રાજની રાણીપણું કંઈ જતું રહેતું નથી.

વિવેચન—ચાણ્ડાલી રાજની રાણી થઈ હોય અને તે માનીતી થાય પણ કંઈ કારણસર અપમાન થઈ, અણુમાનીતી થાય, પરંતુ તેનું રાણીપણું જતું નથી. જેમ વડતાં પાન ખરી જઈ શરદ્ઋતુમાં નવાં આવી પુનઃ પહેલાંના જેવાં થઈ જાય છે, તેવી રીતે તેજ પાછી સમયાનુસાર માનીતી થાય છે. આ દ્રષ્ટાન્તથી સમજવાનું કે ચાંડાલી અડકવાને અયોગ્ય હતી, છતાં દેવેચ્છાથી રાજના અંગીકારથી ઉત્તમ રાણી થઈ. આ ઉપરથી સમજવાનું કે તે તો પ્રભુનો અંગીકાર નિત્ય છે, તેમાં જીવે તો અંગીકાર કરવા લાયક જ છે. આવા નિત્ય અંગીકાર કરનારા પ્રભુના સંયોગરૂપ ફલ મળવામાં જે વિલંબ થાય તો તારે અપમાન થએલી રાણીની માફક ચિન્તા ન કરવી આ ભાગવતનું જ વિવરણ કરવું, એવી એકાન્ત હઠ ઉપર ન આવવું. સંયોગ ન થવાથી વિયોગ થશે તો વિયોગરૂપી વિલંબ એ સાક્ષાત્ક્ર દ્રશ્ય બરોબર છે તેથી તારે નિત્ય સ્વીકાર કરનારા ભગવાનના સંયોગરૂપના વિલંબમાં ચિન્તા ન કરવી.

ઉપરની વાતને દૃઢ કહે છે.

મૂલમ્—સમર્પણાદહં પૂર્વમુત્તમઃ કિં સદા સ્થિતઃ ॥

કા મમાધમતા ભાવ્યા પશ્ચાત્તાપો યતો ભવેત્ ॥ ૩ ॥

સ્વમાર્ગમાં સંયોગાવસ્થા કરતાં વિયોગાવસ્થા ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે.

અર્થ—સર્વ નિવેદન કર્યા પહેલાં શું હું નિત્ય ઉત્તમ હતો ? મારી એવી અધમતા વિચારવાની છે જ નહિ, કે જેનાથી મને પશ્ચાત્તાપ થાય.

વિવેચન—અરે અન્તઃકરણ ! તું વિચાર કર કે આ માનભંગ થયો છે ? શ્રીપ્રભુકૃપા શીવાય તારામાં માન મેળવવાની યોગ્યતા કંઈ હતી ? વળી માનભંગ તો સમાનમાં ગણવાનો હોય, પરમાત્મા આગળ માનભંગની વાર્તા અયોગ્ય છે. પ્રભુને નિવેદન કર્યાથી તો આ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમ ન હોય તો નિવેદન પહેલાં શું ઉત્તમતાનો દેશ ક્યાં હતો ? માટે તારે કોઈ પણ પ્રકારનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ મહાન અયોગ્ય છે* ॥૩૥॥

ફલમાં વિલંબ થાય તો શું કરવું ?

મૂલમ્—સત્યસંકલ્પતો વિષ્ણુર્નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ॥

આજ્ઞૈવ કાર્યા સતતં સ્વામિદ્રોહોન્યથાભવેત્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—ભગવાન સત્યસંકલ્પ વાળા છે. માટે ફળ દેવામાં વિલંબ કરશે જ નહિ. માટે તારે શ્રીકૃષ્ણની જ આજ્ઞા માનવો એ જ યોગ્ય છે. નહિ તો સ્વામીનો દ્વેષ કર્યો ગણાશે.

વિવેચન—ભગવાનનો સંકલ્પ સાચો છે. તેમણે એક વખત કરેલો સ્વીકાર ફરીથી અસ્વીકાર થતો જ નથી, માટે તારે કોઈ પ્રકારે ફલમાં વિલંબ થશે એમ માનવું નહિ. અને ભગવાનની કૃપાનું માન રાખી તારે કોઈ વખત ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, પહેલાં શ્લોકના વિવેચનમાં ગોપિકાઓનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તેમાં ગોપિકાઓના

*આત્મનિવેદન કરેલા ભગવદીયોએ આત્મનિવેદન પછી કોઈ પ્રકારની ચિન્તા ન કરવી. એ આ શ્લોકના સારાંશથી બોધ લેવાનો છે.

પ્રમાણે તું પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીશતો તારે વિપરીત ફળ ભોગવવું પડશે કારણ કે ગોપીજનોને ભગવાનનો વિરહ થવાનો હતો અને તારે તો ભગવાન પાસે જવાની આજ્ઞા છે. માટે તારે ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. કરવાથી તારે સ્વામીનો દ્રોહ થશે. અને તેઓશ્રીએ આપવા ધારેલ ઉત્તમ ફળમાં પ્રતિબંધ થશે અને ફલમાં વિલંબ થશે, માટે ભાગવત વિચારવાનો આગ્રહ છોડી દેવો યોગ્ય છે.

ભાગવતવિચારની આજ્ઞા પહેલાંની છે અને પોતાની પાસે આવવાની આજ્ઞા પછીની છે. આ બેમાં બળવાન કોણ છે ?

મૂલમ્—સેવકસ્ય તુ ધર્મોઽયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ॥

આજ્ઞા પૂર્વે તુ યા જાતા ગંગાસાગરસંગમે ॥ ૫ ॥

યાઽપિ પશ્ચાન્મધુવને ન કૃતં તદ્વ્યં મયા ॥

અર્થ—ચોથા શ્લોકમાં કહેલો સેવકનો તે ધર્મ છે. અને સ્વામી પણ પોતાના અસાધારણ ધર્મો સેવક સમજી શકે એમ કરશે જ. વળી ગંગા અને સાગરના સમાગમમાં જે આજ્ઞા થઈ અને પાછલથી મધુવનમાં જે આજ્ઞા થઈ તે બંને પણ મેં પાળી નથી.

વિવેચન—પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, વિગેરે સેવકના અસાધારણ ધર્મો તારામાં હશે તો પ્રભુ અસાધારણ (ઉત્તમ) ભક્તિ જોઈ શ્રીપ્રભુ પણ પોતાના સ્વામીપણના અસાધારણ ધર્મો તારાથી સમજાય એમ કરશે. માટે તારે સેવકના ઉત્તમોત્તમ ધર્મો પાળવા એ જ તારી ફરજ છે. તેમ છતાં ગંગા અને સાગરના સમાગમમાં થયેલી પહેલી આજ્ઞા અને બીજી મધુવનમાં થયેલી આજ્ઞા આ બંને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. (માટે આ ત્રીજી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી ભાગવતના વિચારનો આગ્રહ છોડી પ્રભુ પાસે જવું એ સારાંશ છે.)

આજ્ઞા કેવા પ્રકારની તેની ગણના કરે છે.

મૂલમ્—દેહદેશપરિત્યાગસ્તૃતીયો લોકગોચરઃ ॥

પશ્ચાત્તાપઃ કથં તત્ર સેવકોઽહં ન ચાન્યથા ॥૬॥

અર્થ—પહેલી દેહત્યાગ કરવાની, બીજી દેશત્યાગ કરવાની, અને ત્રીજી સંન્યાસ લેવાની. ત્રીજી આજ્ઞામાં મને પશ્ચાત્તાપ કેમ થાય ? હું સેવક છું, એમાં ફેર નથી.

વિવેચન—પહેલી દેહત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.

દેહત્યાગ પ્રારબ્ધ કર્મ સુધી થતો નથી. અને બળાત્કારે કરવો એ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે, પરંતુ અહિં આં સર્વે જીવોની લગામ હાથમાં રાખનારા સાક્ષાત્ પરમાત્માની આજ્ઞાથી દેહત્યાગ કરવામાં બાધ નથી, આજ્ઞા ન પાળવામાં આવે તો તે પ્રતિબંધક (બાધ) રૂપ છે. બીજી દેશ ત્યાગની આજ્ઞા હતી, ત્રીજી આજ્ઞા લોકમાં એટલે સ્મૃતિ વિગેરેમાં સ્પષ્ટ દેખાતી સંન્યાસ નામની છે. તેથી ધરતો ત્યાગ કરવો એ એમાં કારણ છે. પહેલી બે આજ્ઞાઓ ન પાળી અને આ ત્રીજી આજ્ઞા પાળવામાં આવવાથી પહેલી બે આજ્ઞાઓ પાળવા બરોબર થશે. તેમ છતાં અંતઃકરણને પહેલી બે આજ્ઞાઓનું ઉદ્ધંધનના અપરાધની ચિન્તા થાય તો કહે છે કે—કૃણમાં વિલંબ થાય તો તે એક શિક્ષારૂપ છે. માટે સેવકે પશ્ચાત્તાપ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે હું સેવક છું અને પ્રભુ મારી સેવા સ્વિકારે છે, તેથી તેમની આજ્ઞાના ઉદ્ધંધનના અપરાધ તરફ નજર રાખી મારી સંભાળ પણ ન લે ? અને પોતાનો છે. એમ માને છે, તેથી જ કૃણના વિલંબરૂપ શિક્ષા કરી છે. માટે હું સેવક છું તેથી મને કોઈ પ્રકારની ચિન્તા કરવાનું કારણ નથી. કે

કોઈ કહે છે કે રાજા મિત્ર કેન દૃષ્ટં મૃતં વા રાજા તે કોઈનો મિત્ર થયો એવું જોયું કે સાંભળ્યું ? આ વિચાર પ્રમાણે ભગવાન પણ સંભાળ ન લેતો શું કરવું ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—લૌકિકપ્રભુવત્કૃણ્ણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કથંચન ॥

સર્વં સમર્પિતં ભક્તયા કૃતાર્થોસિ સુખી ભવ ॥ ૭ ॥

અર્થ—લોકના રાજાની માફક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને માનવા ન જોઈએ. તેમને ભક્તિપૂર્વક બધું અર્પણ કર્યું છે, માટે કૃતાર્થ (ભાગ્યશાળી) છે, અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી સુખી થા.

વિવેચન—સામાન્ય રાજાઓની માફક શ્રીકૃષ્ણને ન માનવા જોઈએ. કારણ કે ક્યાં અલૌકિક પરમાનન્દ પરબ્રહ્મ સર્વ જગતના નિયન્તા શ્રીકૃષ્ણ અને સામાન્ય એક અવિદ્યાબદ્ધ થયેલો જીવ રાજા ક્યાં ? શ્રીકૃષ્ણને! અંગીકાર નિત્ય છે. સ્વીકારેલાનો ત્યાગ કરતા નથી. કારણ કે તારા ઉપર કૃપા હતી તેથી શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને સર્વ અર્પણ કર્યું છે, તે પણ ભક્તિપૂર્વક, અર્પણ કરેલું હોવાથી તારો અંગીકાર કરેલો છે તેથી તું કૃતાર્થ થયો છું, વચમાં કૃપાના માનથી આજ્ઞા પ્રમાણે ન વર્તવામાં આવ્યું તેથી ફલના વિલંબ રૂપી શિક્ષા થઈ છે. હવે ભાગવતવિવરણનો આશ્રય છોડી ત્રીજી પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને પહેલાંની માફક સુખી થા. આમ અન્તઃકરણને બોધ આપે છે. ૭

ભગવાનને! અંગીકાર નિત્ય છે એ સાબીત થયું. પરંતુ પહેલાંના જેવું ક્ષણ આપશે કે કેમ ? એ શંકાનું નિવારણ કરે છે.

મૂલમ્—પ્રૌઢાપિ દુહિતા યદ્વત્સ્નેહાન્ન પ્રેષ્યતે વરે ॥

તથા દેહે ન કર્તવ્યં વરસ્તુષ્યતિ નાન્યથા ॥૮॥

અર્થ—પોતાની જીવાન છોકરી સ્નેહથી તેના વરને ત્યાં ન મોકલવામાં આવે તો વર જેમ ખેદવાળો થાય છે,

તેમ દેહને વિષે ન કરવું, અને મોકલવામાં આવે તો કિલ્લ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તેમ શ્રોકૃષ્ણસ્વામી પ્રસન્ન થાય એમ સર્વ દેહાદિક અર્પણ કરવું.

વિવેચન—હે અન્તઃકરણ ? પ્રભુને તારી જરૂર છે તેથી તારા દોષ ઉપર દષ્ટિ નહિ રાખતા તને પૂર્ણ ફળ આપશે જ, પ્રેરક અવસ્થામાં આવેલી કન્યા ઉપર બાપનો અતિશય સ્નેહ હોય તેથી વર પાસે ન મોકલે તો વર ખેદવાળો થાય છે, માટે તેવી રીતે દેહના સંબંધમાં ન કરવું. શ્રીપ્રભુને પોતાની અપેક્ષા (જરૂર) પડી છે એમ જાણતાં છતાં તેમ ન કરવામાં આવે તો પ્રભુ અસંતુષ્ટ થાય છે. અને આશાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. માટે જો આ પ્રમાણે નહિ કરતાં ત્યાં જવામાં વખત નહિ લગાડવામાં આવે તો પહેલાંની માફક સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર પ્રભુ પૂર્ણ ફળ આપશે જ. માટે ભાગવતના વિવરણનો આગ્રહ છોડી દઇને પ્રભુ આશા પ્રમાણે વર્તવામાં આવશે તો પૂણ્ણ જળ મળશે અને આશાનું પાલન થશે. માટે દેહ ત્યાગમાં વિલંબ કરવો એ ઉચિત નથી. ૮

શ્રીભાગવતનો અર્થ કરવાથી લોકમાં સારી પ્રસિદ્ધિ થશે અને ફરીથી કોષ્ઠક વખતે પ્રભુ પાસે જવાશે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

મૂલમ્—લોકવચ્ચેત્ સ્થિતિર્થે સ્યાત્ કિં સ્યાત્ इति विचारय ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मागाः कथंचन ॥ ९ ॥

અર્થ—(ભાગવતનો અર્થ કરી લોકિકમાં પ્રસિદ્ધિથી) લોકફળનો પ્રાપ્તિ થાય તેનું મારે શું પ્રયોજન છે ?

વિચાર કર ? અને (શરીર ત્યાગ એ અશક્ય છે. એમ પણ ન માનવું.) કારણ કે અશક્ય વસ્તુમાં શ્રીકૃષ્ણ સહાય કરે છે. માટે કોઈ પ્રકારે મોહ પામીશ નહિ.

વિવેચન—આસે આસસૂત્ર બનાવી જેમ પ્રસિદ્ધિ કરી તેવી રીતે અલૌકિક વેદાનુસાર ભાગવતના અર્થ કરી પ્રસિદ્ધિ અને ઉત્તમતા લોકમાં મેળવવાની મારે શી જરૂર છે ? કારણ કે એના કરતાં સર્વ કામ પૂર્ણ કરનાર ભક્તિમાર્ગના ઉત્તમોત્તમ ફળરૂપ શ્રીકૃષ્ણના પૂર્ણ-નન્દરૂપી અલૌકિક ફલ ભોગવવું એ હજાર દરજે શ્રેષ્ઠ છે. આ અલૌકિક ફળ આગળ મોક્ષનો પણ હીસાખ નથી. માટે આ ફળ મેળવવા પ્રભુની આરા પાળવી એ જ ઉત્તમ છે. વળી દેહ ત્યાગ એ અશક્ય માનવામાં આવે તો કહે છે કે-ભગવાનની આરાથી દેહત્યાગ કરવો એમાં કંઈ અશક્ય છે જ નહિ, કારણ કે અશક્ય વસ્તુનું દુઃખહરનાર શ્રીકૃષ્ણ સર્વત્ર સહાય છે. માટે અલૌકિક ફળ મેળવવામાં દેહત્યાગ અશક્ય અને પહેલાંની માફક ફળ મળશે કે કેમ ? વિગેરે કોઈ પણ મોહ (ચિંતા)માં ન પડવું.

ઉપસંહાર અને ઉપદેશનું ફળ.

મૂલમ્—इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ॥

चित्तंप्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥૧૦॥

અર્થ—આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના દાસ શ્રીવલ્લભાચાર્ય-જીએ અન્તઃકરણને કહેલું હિતકારી વચન જે સાંભળે છે તે ભક્ત પણ ચિન્તાવગરનો થાય છે.

વિવેચન—ભક્તસહિત લીલારસથી યુક્ત પરમાત્માના દાસ અને પ્રભુને વહાલા એવા શ્રીવલ્લભનું વચન હિતકારી છે, કારણ કે

શ્રીવલ્લભનું વચન આપવાક્ય છે માટે દરેક રીતે તે પ્રમાણુ છે અને ચિત્તને પણ તેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર છે.

આ પ્રમાણુ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ફળમાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિ દોરી આ ગ્રંથના સાંભળનારા પોતાના ભક્તો પણ ચિન્તાવગરના થશે એવી વૃત્તિ બતાવે છે. માટે આ પ્રમાણુ સાંભળી નિઃશંક અને નિશ્ચિન્તા થવું એ ભગવદીયનું કર્તવ્ય છે.

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितः श्रीअन्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ॥

નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય.

॥ श्रीविवेकधैर्याश्रयानिरूपणम् ॥

શ્રી આચાર્યચરણને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી વાંચકવૃન્દને આ ગ્રંથનો ઉપક્રમ દર્શાવવામાં આવે છે.

બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી સેવકનો સેવામાં અધિકાર થયો. હવે સેવામાં પ્રવર્તમાન થયા પછી શરણુ ભાવના રાખવી એ ભગવદીયનું પ્રથમનું ભૂખણુ છે. આ સમય બારીક છે. તેથી સેવામાં અને ભગવાનના સ્નેહમાં ધણા વિક્ષેપો આવે એ સ્વાભાવિક છે. આ વિક્ષેપોને સહન કરવાનો રસ્તો બતાવવો એવો પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્વાચાર્યજીને વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે જેથી આ ગ્રંથમાં ભક્તને કેવી રીતે વિવેક રાખવો, કેવી રીતે વિક્ષેપોમાં ધૈર્ય રાખવું, અને ભગવદ્વાચાર્ય કેવી રીતે રાખવો. આ ત્રણ પ્રકારના અમૃતરસને પાત્રમાં ભરવા “ વિવેકધૈર્યાશ્રય ” નામનો ગ્રંથ ભગવદીયો ઉપર કૃપા કરી લખે છે.

વિવેકનું સ્વરૂપ —

મૂલમ્—વિવેકધૈર્યે સતતં રક્ષणीये तथाश्रयः ॥

વિવેકસ્તુ હરિઃ સર્વે નિજેચ્છાતઃ કરિણ્યતિ ॥૧॥

,, પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્ ? સ્વામ્યભિપ્રાયસંશયાત્ ॥

સર્વત્ર તસ્ય સર્વે હિ સર્વક્ષામર્થ્યમેવ ચ ॥ ૨ ॥

,, અભિમાનશ્ચ સંત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વભાવનાત્ ॥

વિશેષતશ્ચેદાજ્ઞા સ્યાદન્તઃકરણગોચરઃ ॥ ૩ ॥

,, તદાવિશેષગત્યાદિ ભાવ્યં ભિન્નં તુ દૈહિકાત્ ॥

આપદ્મત્યાદિકાર્યેષુ હઠસ્ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા ॥ ૪ ॥

,, અનાગ્રહશ્ચ સર્વત્ર ધર્માધર્માગ્રદર્શનમ્ ॥

વિવેકોયમ્ સમાખ્યાતો × × ॥ ૫ ॥

અર્થ—વિવેક અને ધૈર્ય અને ભગવાનનો આશ્રય આ ત્રણે તો હમેશાં રાખવાં (કારણ કે આ ત્રણથી શ્રેષ્ઠ પદ મળે છે.) વિવેકનું સ્વરૂપ એવું છે કે શ્રીપ્રભુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેમ કરવું હશે તેમ કરશે ॥૧॥ માટે કોઈ પ્રકારે તેમની પાસે કશાની પણ પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ. શ્રી પ્રભુને આપવાની મરજી છે કે નહિ તે જાણ્યા શીવાય

* વાંચનારને “ વિવેક ” નું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાય એવા આશ્ચર્યથી આ પાંચ શ્લોકોનો અર્થ અને વિવેચન સાથે કરેલું છે. કારણ કે પાંચ શ્લોકથી વિવેકનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે. ચાર શ્લોકથી ધૈર્ય, અને પૂર્ણ થતા સુધી આશ્રય સમજાવેલ છે.

તેમની પાસે યાચના કરવાથી પણ શું વળવાનું છે ? અને ભગવાનને આપવું હશે તો તે સામર્થ્યવાળા છે, એમને કશું દુર્લભ નથી. ॥ ૨ ॥ વળી આ સંઘનું પરમાત્માને આધીન છે. એમ આત્મનિવેદન કર્યા પછી ભાવના રાખી અભિમાન (મમતા) મુકી દેવું જોઈએ. વળી શ્રીમહાપ્રભુજીની સેવાની આજ્ઞાઓ કરતાં પ્રભુની સેવાસંબંધી વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે આજ્ઞા અવશ્ય કરવી; આ આજ્ઞા ભક્તને સ્વપ્ન વિગેરે દ્વારા થાય છે. ॥ ૩ ॥ (ભગવાનની આજ્ઞા સામાન્ય લૌકિક હોતી નથી.) તેથી દેહ સંબંધથી એટલે સ્ત્રીનો વિવાહ જનોઈ વિગેરે લૌકિક આજ્ઞાથી જુદી જ સેવાસંબંધી આજ્ઞા હોવી જોઈએ. અને પોતાની પાસે દ્રવ્ય વિગેરે ભગવત્ કાર્યોમાં ટોટો પડતો હોય તો (દેવું કરીને પણ તે પ્રમાણે કરવું) એવી હઠ રાખવી નહિ, સ્માર્ત અને વેદમાં કહેલાં કર્મ અને ધર્મમાં પણ આગ્રહ ન રાખવો, કેમકે સેવામાં વિક્ષેપ પડે અને ધર્મ અધર્મનો વિચાર સૂક્ષ્મ અવલોકનથી કરવો. આ પ્રમાણે વિવેક કહ્યો. (હવે પછી ધૈર્યનું સ્વરૂપ કહેવાશે.)

વિવેચન—આ પાંચ શ્લોકમાં વિવેક બતાવ્યા છે. બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી આ વિવેક પ્રમાણે વર્તવું અને સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું.

વિવેક ૧—આ લોક સંબંધિ ધન, દ્રવ્ય વિગેરે પ્રભુ જ મેળવી આપે છે અલૌકિક સેવામાં ઉપયોગ આવતા પદાર્થો પણ પ્રભુ જ મેળવી આપે છે. માટે કશા વાસ્તે સેવા છોડી લેખ ન કરવો અને મનુષ્યોમાં પણ યાચના ન કરવી જ.

વિવેક ૨—પ્રાર્થના ન કરવી અર્થાત્ પ્રભુ પાસે કંઈ પણ યાચના

ન કરવી, કારણ કે પ્રભુ સર્વ જગતમાં અને વિશેષે ભક્તના મનોરથો સમજે છે, જાણે છે, અને ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પૂરા પણ કરે છે.

વિવેક ૩—*સ્વામી શ્રીપ્રભુ પાસે આપણે જે વસ્તુ માગીએ

*આ સ્થલે પોતાના સ્વામી પાસે કંઈ પણ માગવા જતાં આપણને શું ખમવું પડે છે તેનો આગેહુખ ચિતાર દર્શક એક ઐતિહાસિક દાખલો આપને બતાવવા માગું છું તે એકે—

એક રાજાને ત્યાં કોઈ એક માણસે જાતે નિમકહલાલ હોઈ ધણી પાસેથી કંઈ પણ પગારની આશા રાખ્યા શીવાય ધણીજ વફાદારીથી રાજ્ય વહીવટનું કામ કરવા માંડયું. આમ કરતાં ધણીજ વખત વહી જતાં તેની હોંશીયારી ભરેલી નોકરીથી રાજાના મનમાં એવું આનંદ કે આ નોકરીની કદર મારે પીછાનવી જોઈએ એવા દૃઢ નિશ્ચય કરી રાણીને ખાનગીમાં બોલાવી નિશ્ચય જાણાવ્યો કે આપણે ત્યાં આ નોકર ધણા વખતથી તનમન ધનથી વફાદારીથી બીન પગારે નોકરી કરે છે તેવા નોકરની કદર કરવાનું કામ આપણું છે. તેની લાયકાત જોઈ હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે—

“આપણે ત્યાં એક કન્યા શીવાય બીજી સંતતિ નથી. આ વહાલી કન્યા તેને આપી તથા તમામ રાજ્ય તેને બક્ષીસ કરી તેને રાજ કરવો” આ સંબંધમાં આપનો શો વિચાર છે ? રાણીએ કહ્યું કે કન્યાદાન દેવામાં આપનો સ્વતંત્ર હક છે માટે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું એજ મારો ધર્મ છે. મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે જેમ બને તેમ આ કન્યા દુઃખી ન થાય એવા સ્થાનમાં આપશો.” પછી કન્યા તથા રાજ્ય દેવાના નિશ્ચય ઉપર રાજા આવ્યો તેટલામાં પેલા નોકરને વિચાર આવ્યો કે આ રાજાની નોકરી ધણા વર્ષથી કરી પણ રાજાને કદર કરવાની બુદ્ધિ નથી માટે મારે જ કંઈ તેને મોઢે ચઢી માગ્યા શીવાય છુટકો નથી. આમ વિચારી રાજા પાસે આવીને હાથ જોડી વિનંતી કરવા લાગ્યો કે રાજાધિરાજ ? આપની નોકરી મેં ધણા વખતથી કરી હવે મારે એક ઇચ્છા છે તે આપ

છીએ તે વસ્તુ આપવાનો અભિપ્રાય છે કે નહિ તે જાણ્યા શિવાય પ્રભુ પાસે યાચના કરવી એ અવિવેક છે. કેમકે તેમની ઇચ્છા હશે તો યાચના વગર આપશે. નહિ ઇચ્છા હશે તો યાચનાથી પણ નહિ આપે. જીવ અદ્યક્ષ હોય છે તેથી તેની યાચના પણ અદ્યક્ષ હોય છે પ્રભુ અદ્યક્ષ વસ્તુ આપી ભલ્લુંગનું તુકસાન કરતા નથી. જુઓ ભાગવતમાં કુપ્પળને યાચનાથી અદ્યક્ષગજ મળ્યું.

વિવેક ૪—પ્રભુનું સામર્થ્ય એવું છે કે પોતાની ઇચ્છા થતાં ભક્તને આપવાની વસ્તુ તુરત મેળવી આપે છે. કારણ આ જગતના અધિપતિ પોતે છે, તેમાં આ માફ છે. આનો અધિપતિ હું છું, એવું બાન રાખવું એ અવિવેક ગણાય છે. માટે ભગવાન ગમે તે રીતે સ્વેચ્છા છતાં પૂરી પાડે છે. માટે સેવા છોડી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવો નહિ.

વિવેક ૫—દેહ, આત્મા, ધન, દ્રવ્ય વિગેરે પ્રભુને અર્પણ કર્યા પછી દેહની અંદર રહેલી ૧૨ ઇન્દ્રિયોને પ્રભુમાં જોડવી. લૌકિક વ્યવહારમાં આ ઇન્દ્રિયો જોડાય તો અવિવેક છે. વળી દેહની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં સ્ત્રી, પુત્ર, વિગેરે કુટુંબમાં અભિમાન છોડી દઇ તેમને પણ પોતાની સાથે સેવામાં જોડવાં, અને તેમના ભરણ પોષણ સાફ પ્રયત્ન કરવો નહિ, કારણ આત્મનિવેદનમાં સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેનું સમર્પણ કરી દીધું છે, તેથી તેમનું શરણ ભગવાન હોવાથી શ્રીને જ તેમની શીકર છે.

વિવેક ૬—શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિબંધ વિગેરે ગ્રંથોમાં સેવા સાફ

પૂર્ણ કરો તો સાફ. રાજાએ ઇચ્છા દર્શાવવા કહ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે આપ મને એક દાસી પરણાવો. આ સાંભળી રાજાએ તેની હુલ્ક બુદ્ધિની ક્ષમતા કરી તેની બુદ્ધિ પ્રમાણે તે દાસીનેજ લાયક છે એમ માની રાજ્ય કન્યા વિગેરેનો વિચાર બંધ રાખી તેને દાસી જ પરણાવી. જુઓ માગણીમાં કેવું ખેદકારક પેરિણામ આવ્યું ! ! (શાસ્ત્રી-છ. અ.)

આરાઓ કરી છે. આ આરાઓ કરતાં વિશેષ શ્રીપ્રભુની સેવાસંબંધમાં આરા થાય તો તે અવશ્ય કરવી. આ આરામાં ભગવાનને અમુક કાર્ય ધણ છે, વહાલું છે, એવું માલૂમ પડે તો તે ખાસ કરવું. આ આરા ભક્તના અન્તઃકરણમાં સ્વપ્ન દ્વારા ભગવાન કરે છે. આ આરા પ્રમાણે વર્તતાં ભક્તને ભગવાન સર્વાંશે સ્ફુરે છે, આ આરા ન થઈ હોયતો શ્રીમહાપ્રભુજીની આરા પ્રમાણે વર્તવું. ધણું કરીને પ્રભુની આરા લૌકિક કાર્ય સાઈ થતી નથી, તેથી દેહના સંબંધવાળા કુટુંબવર્ગે શીવાય જૂદા જ પ્રકારની સેવાસંબંધમાં આરા થાય છે, તેથી વિવાહ જનોાઇ વિગેરેમાં આ ભગવાનનું ધન છે, એવું માની યશની આશાએ વિશેષ ખર્ચ કરવું નહિ.

વિવેક ૭—પોતાની પાસે ધન અધિક હોય તે અવસ્થામાં વિશેષ પ્રભુનાં કર્મ ભોગ વિગેરે કર્યા. અને આપત્તિમાં (ધન ન હોય તે સમયમાં પણ તેટલું જ દેવું કરીને ભોગ વિગેરે કરવું, એવી હક સેવી નહિ. કારણ ભગવાન સ્નેહથી અર્પણ કરેલી જૂજ વસ્તુ પણ આનંદથી સ્વીકારે છે.

વિવેક ૮—વેદમાં કહેલાં અને સ્મૃતિ વિગેરેમાં કહેલાં કર્મોને પણ આગ્રહ વગર સેવામાં અડચણ ન કરે એવી રીતે કરવાં, અને ભગવાનની સાથે સંબંધ નહિ રાખનારાં જેટલાં કર્મ છે, તે છોડી દેવાં.

વિવેક ૯—જે કર્મો કરવાથી અધર્મ થાય તે કર્મ ન કરવાં અને જે કર્મો ન કરવાથી દોષ લાગતો હોય તે સેવાથી ખચતા વખતમાં કરવાં, ૧ સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મો. ૨ વેદમાં કહેલા ધર્મો. ૩ ભગવાનના ધર્મો. આ ત્રણમાં એક એકથી અનુક્રમે બળવાન છે. તેથી ભગવાનના ધર્મો પાળતાં વેદ અને સ્મૃતિના ધર્મોનો બાધ કરવામાં દોષ નથી. કારણ ભગવાનના ધર્મોને શાસ્ત્રમાં બળવાન ગણ્યા છે, આ

સમજીને વેદ-સ્મૃતિ-દેહ-અને લૌકિક સર્વે ધર્મો ઉપર આગ્રહ રાખ્યા શીવાય કરવાં, સેવાથી બચતાવખતમાં વેદાસાનાં કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

આ પ્રમાણે સેવા સંબંધમાં કહેલા વિવેકોને બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી અવશ્ય પાળવા જોઈએ. અને બહારના વિષયને લગતા વિવેક રાખવા એ ભગવદીયોતું બૂધણ છે. હવે ધૈર્ય કેવી રીતે રાખવું તે કહેવામાં આવે છે ॥ ૫ ॥

મૂલમ્—x x x ધૈર્યં તુ વિનિરૂપ્યતે ॥ ૫ ॥

ત્રિદુઃસ્વસહનં ધૈર્યમામૃતેઃ સર્વતઃ સદા ।

તત્રવત્ દેહવત્ ભાવ્યં જડવદ્રોપભાર્યવત્ ॥ ૬ ॥

,, પ્રતીકારો યદૃચ્છાતઃ સિદ્ધશ્ચેન્નાગ્રહી ભવેત્ ॥

ભાર્યાદીનાં તથાઽન્યેષામસતશ્ચાક્રમં સહેત્ ॥ ૭ ॥

,, સ્વયમિન્દ્રિયકાર્યાણિ કાયવાઙ્મનસા ત્યજેત્ ॥

અશૂરેણાપિ કર્તવ્યં સ્વસ્યાસામર્થ્યભાવનાત્ ॥ ૮ ॥

,, અશક્યે હરિરેવાસ્તિ સર્વમાશ્રયતો ભવેત્ ॥

,, એતત્સનહમત્રોક્તમ્ x x ॥ ૯ ॥

અર્થ—ઓધિલૌકિક, આધ્યાત્મિક, અને આધિદૈવિક આ ત્રણ પ્રકારના દુઃખનું મરણ સુધી સહન કરવું એ ધૈર્ય કહેવાય છે, તે સહન કરવા સાડા છાશની માફક દેહવાળાએ દેહાદિકમાં અને તેના સંબંધીઓમાં પણ રહેવું અને જડભરતની માફક આચરણ કરવાં અને ગોપત્રીઓની માફક રહેવું. ॥ ૬ ॥ શ્રીભગવાનની ઇચ્છાથી સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે અનુકુલ હોય અથવા ઉદાસ હોય કે ગમેતેમ હોય,

પરંતુ સેવામાં આડાં ન આવતાં હોયતો તેઓનો ત્યાગ કરવામાં આગ્રહ ન કરવો. તેમ બીજા બન્ધુ, સંબંધીઓનો પણ સેવામાં પ્રતિબંધવાળાં ન હોયતો ત્યાગ ન કરવો, અને હલકા માણસોના તિરસ્કાર વિગેરે સહન કરવું, ॥ ૭ ॥ પોતે કાયા, મન, અને વાણીથી ઇંદ્રિયોના લૌકિક વિષયો ત્યાગ કરવા. (અને ભગવદ્ વિષયમાં જોડવા.) આ સર્વ વિષયો વિગેરેનો ત્યાગ કરવામાં દુઃખસહન કરવામાં ધીરજ ન રહે તો પણ (દીનતા પૂર્વક) એટલે પોતાના પ્રયત્નથી કંઈ સાધ્ય નથી, એવું અસામર્થ્યપણું મનમાં લાવી ધીરજ પકડવી જોઈએ ॥ ૮ ॥ આ ઉપર બતાવેલું ધૈર્ય ન બની શકે તો દીનતા પૂર્વક શ્રીહરિને શરણે જવું, તેથી સર્વ વિવેક અને ધૈર્ય સિદ્ધ થશે. માટે આ પ્રકારે ધૈર્યનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે પછી આશ્રયનું સ્વરૂપ સમજાવશે. ॥ ૯ ॥

વિવેચન—દેહના સંબંધી જે દુઃખ રોગ વિગેરે, અને પ્રાણીવાધ વિગેરે તથા સગાસંબંધીથી જે દુઃખ થાય તે બધાનો આધિભૌતિકમાં સમાવેશ થાય છે. અને કામ તથા ગ્રહો વિગેરેથી જે દુઃખ થાય તેનો આધ્યાત્મિકમાં સમાવેશ થાય છે. અને પરમાત્માએ આપણી કસોટી જોવા કે કંઈ સ્વેચ્છાથી જે કંઈ દુઃખ કર્યું હોય તે આધિદેવિક દુઃખ કહેવાય છે. આ ત્રણ દુઃખોને સહન કરવાં એ ધૈર્ય છે. આ ધૈર્ય મરણ સુધી રાખવું. ધૈર્ય નહિ હશે તો મન ચંચલ થઈ દુઃખી થઈ સેવામાં વિરોધ આવશે.

આ ધૈર્ય રાખવા સાડું સહેલા ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. દેહના અભિમાનનો અને સર્વ લૌકિક પદાર્થના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. જેમ છાશ હોય છે, તે સારવગરની છે, એમ

માની એના ઉપર પૂરતો અભિમાન હોતો નથી, તેમ ભગવાન શીવાય
સર્વ નિઃસાર છે, એમ માની અભિમાન છોડવું અને માખણની માફક
સાર વાળા ભગવાનમાં મન રાખવું, આનાથી પહેલું દુઃખ સહન થશે.
આ છાશના દાખલા ઉપર એક વાત છે તે નીચે પ્રમાણે

શ્રીવ્રજેત્સવજી માહારાજ કહે છે કે—કોઇ એક બ્રાહ્મણ તેમની
સ્ત્રી અને તેમનું બાલક પુત્ર, આ ત્રણે જણુ યાત્રા કરવા વાસ્તે
નીકળ્યાં, તેઓ ત્રણે એક સ્થલે વનમાં સુતાં હતાં તેવા સંયોગમાં કોઇ
એક રાજા ત્યાં આવી ચઢ્યો તે તે બ્રાહ્મણીને ખુબસુરત જોઈ તે
તરફ લલચાઈ તેને ઉઠાવી ગયો, પણ તે બ્રાહ્મણી પ્રતિવ્રતા હોવાથી
રાજાના ધરમાં જઈ તેણે રાજાને જણાવ્યું કે છ માસ સુધી મારે
અમુક જાતનું કોઈ એક વ્રત છે માટે હું તમારી સાથે તમારી ઇચ્છા
પ્રમાણે વર્તી શકીશ નહિ, અને હમેશાં અમુક સંખ્યામાં પરદેશી
બ્રાહ્મણને જમાડ્યા પછી જમીશ તે વાત રાજાએ સ્વીકારવાથી દર-
રોજ પરદેશી બ્રાહ્મણોને જમાડવા લાગી. આ બ્રાહ્મણ પત્નીનો પતિ
વનમાં સુતો હતો તે જાણ્યો ત્યારે પોતાની સ્ત્રીને નહિ દેખવાથી
વિહ્વલ થઈ સૂતેલા બાલકને બૂલી જઈ સ્ત્રીને ખોળવા નીકળી પડ્યો.
તેટલામાં કોઈ વણ્ણજારો શેઠ તે સ્થળે આવ્યો તેને સંતતિ નહિ
હોવાથી તે સૂતેલા બાલકને લઈ ગયો. આવી રીતે બ્રાહ્મણ અને
તેની સ્ત્રી તથા બાળક ત્રણે વિખૂટાં પડ્યાં તે પછી કેટલાક સમયે
દેવ ઇચ્છાથી તેણીનોજ પતિ ત્યાં જોજન લેવાને આવી ચડ્યો,
પતિને દેખી હર્ષ પામેલી સ્ત્રીએ તે પતિ સાથે હર્ષથી વાતચિત
કરી તેને શિવાલયમાં મલવા સંકેત કર્યો. ત્યાર પછી રાજાને આ
બ્રાહ્મણ પત્નીએ સંદેશ કહેવડાવ્યો કે આજે હું આપના અમાગમમાં
રાત્રી પસાર કરીશ. રાજાએ હર્ષાંધ આ સંદેશ વધાવી લીધો રાત્રીએ
રાજા પાસે જઈ વિહાર સારી રીતે થાય તે માટે મદિરાની જરૂર

છે એમ સમજવી રાજને ખુબ મદિરા પાઇ બેભાન કરી તેને મારી નાંખ્યો. અને તુરત પોતાના પતિના સંકેત વાળા સ્થળમાં મલવા ગઇ. પતિ પાસે આવતાં દેવેચ્છાએ સર્પદંશથી મૃત્યુ પામેલા પતિને જોઇ બહુજ વિદ્વિલ થઇ ગઇ. આ અતિશય દુઃખમાં પણ ધૈર્ય રાખી પોતાના દેશ તરફ આવવા નીકળી આવી, રસ્તામાં આવતાં એક વેશ્યાને હાથ પકડાઇ ગઇ ત્યાં તેને વેશ્યાના હુકમથી બલાતકારે વેશ્યાનો ધંધો ચલાવવો પડ્યો. એક દિવસે એવો પ્રસંગ આવ્યો કે જે તેણીને પુત્ર તેનાથી વિખૂટો પડ્યો હતો તે વેશ્યાનું ઘર ખોળતાં જે ઠેકાણે તેની મા હતી તેજ સ્થલે આવી ચઢ્યો. કેટલાક સમાગમમાં આવતાં પોતાના પુત્રને ઓળખીને બહુ જ પસ્તાવો કરવા લાગી. છેવટે અકળાઇ તે ચિતાની અન્દર પેદી. અને ચિતા સળગાવી. આ અવસ્થામાં એકદમ ધમધાર મુશલધાર વરસાદ પડ્યો અને ચિતા હોલવાઈ ગઇ ને એવું સખત પુર આવ્યું કે તેમાં તે તણાઇ ચાલી, ત્યાં એક ગોવાલીઆને દયા આવી તેણે પાણીના પ્રવાહમાંથી બહાર કાઢી તેને સ્વસ્થ કરી પોતાની સ્ત્રી તરીકે રહેવા હુકમ કર્યો, કોઇ બીજો કિપાય નહિ હોવાથી તે ગોવાલણુ બની. ગોવાલણુનો ધંધો કરતાં એક વખત સાહેલીઓ સાથે છાશ વેચવા ગઇ હતી ત્યાં રસ્તે ચાલતાં આખલાના તોશાનથી તે સર્વ ગોવાલણુની છાશની મટુકીઓ પડીને ભાગી ગઇ તેથી બીજી ગોવાલેણુ દિલગીર થઈ. ત્યારે આ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ તો હસવા માંડ્યું બીજી ગોવાલેણુએ પુછ્યું કે આમ નુકશાન થવા છતાં હસે છે તે શું વ્યાજખી છે ? ત્યારે તેણીએ જવાબ આપ્યો કે—

હત્વા નૃપં પતિમવેક્ષ્ય મુજઙ્ગદ્દષ્ટં

દેશાન્તરે વિધિવશાદ્ ગણિકાપિ જાતા ।

પુત્રં પતિં સમધિગમ્ય ચિતાં પ્રવિષ્ટા

શોચામિ ગોપગૃહિણી કથમદ્ય તત્રમ્ ।

શિખરિણી-હણ્યો રાજને મેં પતિ મરણ પામ્યો ભુજંગથી,
પડી વેશ્યા હાથે નસિય બલ વેશ્યા બની રહી;

ગૃહી પુત્રે વેશ્યા શરમાઇ ચિતામાં કુદિ પડી,
બળી ના ગોપી છું વદ સખિ શું શોચું જ મથની.

૨. જડભરતણ પોતે કોઇ પણ વિષય ઉપર, ઈંદ્રિયો ઉપર, દેહ ઉપર પણ આસક્તિ વગરના હતા, જેથી રહ્મણ રાજની પાલખી ઉગક-વાનું અને અંખિકાના આગળ વધ રૂપી અપમાન વિગેરે દુઃખો સહન કર્યાં, પણ દેહ ઉપર અભિમાન નહિ હોવાથી ક્રોધાદિક નહિ કરતાં માન અપમાન સમાન માન્યું હતું. તેમ અભિમાન છોડી, માન અપમાન સમાન માની, કામ ક્રોધાદિકથી મનને રોકવું. આનાથી આધ્યાત્મિક દુઃખ સહન થશે.

૩. ગોપન્ધીઓ. કે જેમના પતિઓએ ભગવાનની પાસે જવા દેવામાં આવ્યાં ન હતાં, એ અન્તર્ગૃહગતાઓનો પ્રારબ્ધભોગ પૂરો થયો કે તરત પ્રભુ પ્રાપ્તિ થઇ હતી. તેમ ભગવાન કંઈ ફળ આપવામાં વિલંબ કરે કે કંઈ પ્રારબ્ધ ભોગ પૂરો કરવા સાફ દુઃખથી કસોટી કરે, પણ પોતે જરાપણ ધૈર્ય ન છોડતાં પ્રભુ સ્વેચ્છાનુસાર સર્વ પ્રાપ્તિ કરી આપશે, એમ ધારી સહન કરવું. -વળી રાસમાં સામેલ થનારી ગોપીજનો પોતે વેણુનાદ સાંભળી આવ્યાં ત્યારે ભગવાને તેમને પાછા જવા આજ્ઞા કરી, પરંતુ પાછું જવાથી ફળ મળે એમ ન હોવાથી પોતે ગભરાયાં, તોપણ ધૈર્ય રાખી, મદ્મદ્ કંઈથી ભક્તિવાળો જવાબ આપ્યો કે જેથી

તેમને જળ મળ્યું તેવી રીતે તેવા દુઃખોમાં ધૈર્ય રાખી ભક્તિમાર્ગમાં રહેવાથી જળ મળે જ. એ ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થયો.

૪ સ્ત્રી વિગરે સેવામાં અનુકૂળ હોય તો તેમની પાસે સેવા કરાવવી, અનુકૂળ ના હોય તો પોતે સેવા કરવી, અને તેઓ સેવામાં અડચણ-રોધ-કરનાર હોય તો જ ત્યાગ કરવો. રોધ કરનાર ના હોય તો ત્યાગ કરવાની મના છે. કારણ તેમનું ભરણપોષણ ન થવાથી સામા થઈ દુઃખી કરે તો વિશેષ રોધ થાય છે.

૫ સેવાના મહાપ્રસાદરૂપ ભોગોનો ઉપભોગ કરતાં બાધ નથી. માટે તેનો ત્યાગ ન કરવો, પરંતુ સંસારિસુખોને વાસ્તે કે પોતાના સુખ સાથે ભોગો ભોગવવા દોષરૂપ છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવો. એ ત્યાગ કરવામાં ધૈર્યની જરૂર છે.

૬ પેઠી પરંપરાથી મળી આવેલું ધન શુદ્ધ હોવાથી તેનો ત્યાગ ન કરતાં પ્રભુમાં યોજવું. અને તેનાથી અન્નાદિકના ભોગો પ્રભુને ભોગવાવવા, અને તે પ્રસાદી ભોગો ભોગવવામાં બાધ નથી. કારણ કે તે ઇશ્વરેચ્છાથી મળી આવેલા છે.

૭ સંબંધી, સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુઓ, મિત્રો, પિતૃઓ વિગેરેના સંબંધમાં ન્યૂનતા થાય કે કોઈ અનેક કારણસર સામા થઈ અપમાન કરે તો પણ ક્રોધ ન કરવો. અને તેમના કરેલા અપરાધને ક્ષમા આપવી. એ ભૂષણ છે. ક્રોધથી મન ચંચલ થતાં સેવામાં પ્રતિબંધ થાય છે. એ યાદમાં રાખવું. માટે ક્રોધ જાળવવા ધૈર્યની જરૂર છે.

૮ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, કાયાના, વાયાના, અને મનના, આ ત્રણ પ્રકારના છે, તે લૌકિક ત્યાગ કરવા. અને અલૌકિક પ્રભુસંબંધમાં જોડવા. આ લોકમાં રહેવું અને લૌકિક વિષયોનો ત્યાગ કરવો, એ મહાન કઠણ હોવાથી તેમાં ધૈર્યની જરૂર છે.

૯ દરિદ્રાવસ્થામાં પૈસો ટકો ન હોય તો અને આ ભગવાને કસોટી કરવા દુઃખ કરી સેવામાં ઉપયોગી વસ્તુઓ મળવી દુર્લભ કરી હોય તેવી અવસ્થામાં પણ ધૈર્ય રાખી પ્રભુ ઇચ્છા થશે ત્યારે સર્વ આપશે. એવી બુદ્ધિ રાખવા ધૈર્યની જરૂર છે.

૧૦ વિષયોનું ધ્યાન ન કરવું, ક્રોધ ન કરવો, નિસ્પૃહ થવું, એ મનનો ત્યાગ છે. ભોગ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ ન કરવું, શરીરથી કાઢને દુઃખ ન દેવું. એ કાયાનો ત્યાગ છે. કડવાં વસ્તુ ન ખોલવાં, ખપ વગરનું ન ખોલવું, થોડું અને રહસ્યવાળું ખોલવું. એ વાણીનો ત્યાગ છે, આમાં ધૈર્યની જરૂર છે.

૧૧ સ્વભાવ જીતવા સાડ દીનતા કરવી. કે હું કંઈ સમર્થ નથી. એમ ભાવના કરવી, અને પ્રભુ ઇચ્છાથી મળી આવેલા ભોગોનો ત્યાગ ન કરવો, શરીર નિર્વાહ સાડ તેની જરૂર છે પરંતુ વિશેષ મેળવવા ઇચ્છા ન રાખવી, આમાં ધૈર્યની જરૂર છે.

૧૨ સેવામાં પૂરું મન હોય પરંતુ ઉપર જતાવેલા ધૈર્યને રાખવા અસમર્થ થાય તો ભગવાનનું શરણ રાખવું, તેમને આશ્રયે જવું. ભગવાન શરણે આવેલાનું સર્વ રીતે પૂર્ણ કરે છે, અને ધૈર્ય પણ તેમનાથી પ્રાપ્ત થશે, અશક્ય વસ્તુ શક્ય થઈ જાય છે, માટે દરેક રીતે આ ધૈર્યના નિયમો પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરવો એથી સેવાનો નિષ્કંટક માર્ગ માનસીક પર્યત પ્રત્યક્ષ થશે.

હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કહે છે.

મૂલમ્—x x x આશ્રયોઽતો નિરૂપ્યતે ॥૯॥

ऐहिके परलोके च सर्वथा शरणं हरिः ॥

दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥ १० ॥

मूलम्—भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते ॥

अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥

„ अहंकारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ॥

पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥

„ अलौकिकमनः सिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः

एवं चित्ते सदाभाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥

„ अन्यस्य भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ॥

प्रार्थना कार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

„ अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ॥

ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥

„ यथाकथञ्चित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ॥

किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्हरिम् ॥ १६ ॥

„ एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ॥

कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥ १७ ॥

इति श्रीविवेकधैर्याश्रयनिरूपणम् समाप्तम् ॥

अर्थ—आ लोक तथा परलोक सम्बन्धी सुखे भोग-
ववा भाटे, दुःखने निर्मूल करवा भाटे, पाप नाश कर-
वाभां, लय वधते, संसारीक सुखे भोगववा भाटे, प्रलुनी
४ शरणावावना राखी. १० वणी लगवानना लक्तोने द्रोह
थई गये होय, लक्ति प्राप्त न थती होय, लगवानना लक्तो

આપણું અપમાન વિગેરે કરે તો અથવા કંઈ અશક્ય કાર્ય કરવું હોય કે બની શકે એવું હોય, તો પણ ભગવાનની શરણુભાવના રાખવી. ॥૧૧॥ અહંકાર કયો હોય, અને કું-ટુંબ વિગેરેના પોષણ સાડ, અને તેમણે તથા શિષ્યે આપણું અપમાન વિગેરે કર્યું હોયતો, ॥૧૨॥ અને સઘળી ઈંદ્રિયો અલૌકિક બનાવવા સાડ, અલૌકિક સઘળા પદાર્થો મેળવવા સાડ, પ્રભુને શરણે જવું અને શ્રીહરિની ભાવના પૂર્વક વાણીથી તેમનું કીર્તન કરવું. ॥ ૧૩ ॥ બીજા દેવોના ભજનને ત્યાગ કરવું, અને બીજા દેવના સ્થાનમાં ન જવું, તેમ કાર્યસિદ્ધ કરવા સાડ બીજા દેવોની પ્રાર્થના પણ મુકી દેવી, ॥ ૧૪ ॥ અવિશ્વાસ કરવો નહિ, કારણ કે તે બાધકરૂપ છે. અવિશ્વાસ કરે તો બ્રહ્માસ્ત્રની માફક થાય, અને આતકપક્ષી સ્વાતિ નક્ષત્રના જલનો વિશ્વાસ રાખે છે તેમ વિશ્વાસ રાખવો. અને જે મળે તે મમતા શીવાય ભોગવવું, ॥ ૧૫ ॥ વળી કરવા લાયક લૌકિક કે વૈદિક કાર્ય કરવામાં પણ આસક્તિ ન રાખવી. વધારે શું કહીએ સર્વ હરિના આશ્રય (શરણુ) થી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥ આ પ્રમાણે સઘળા લોકોને હિતકારી આ આશ્રયનું સ્વરૂપ સમજાયું છે માટે તે પ્રમાણે વર્તવું. કારણકે આ કલિયુગમાં ભક્તિ વિગેરે માર્ગો દુઃખે થઈ શકેએવા છે ૧૭

વિવેચન—આશ્રયનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે

૧૬

અને પરલોકના સર્વ કાર્યોમાં ભગવાનનો આશ્રય કરવો. ભગવા

શરણુ રાખવું, એ ભગવદીયોનું ખાસ ભૂષણ છે. પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

૧-સેવામાં ગિત હોય પરંતુ સેવામાં દેહ, અને ઇન્દ્રિયો, વિગેરેનાં આગળ ગણાવેલાં દુઃખો અડચણ કરે તો તે ત્રણ પ્રકારનાં, દુઃખનો નાશ કરવા પ્રભુનો આશ્રય કરવો.

૨-ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે કે, “ સર્વ ધર્મોનિ છોડી મારે શરણુ આવ, માટે સેવામાં કંઈ અપરાધ રૂપી પાપ થયું હોય તો ક્ષમા ચાચના કરી ભગવાનનો આશ્રય કરવો, પ્રાયશ્ચિતની જરૂર નથી, પ્રાયશ્ચિત પારકાને હોય છે. આપણે ખાસ ભગવાનના હોવાથી જરૂર નથી.

૩-અને બ્રહ્મા વિગેરેથી પણ ન મેળવી શકાય એવા પ્રભુ મારાથી કેવી રીતે મેળવી શકાશે, એવા ભયમાં પણ પ્રભુનો આશ્રય કરવો. શંકરે પણ ભસ્માસૂરના ભયમાં ભગવાનનો આશ્રય લીધો હતો.

૪-આ સોકનાં સુખ વાસ્તે ઇચ્છા હોય તો પણ પ્રભુનો આશ્રય કરવો.

૫-ભૂતમાં કે જીવના હલકા સ્વભાવથી કોઈ વખત ભક્તને દ્રોહ થયો હોય તો ભગવાનના આશ્રય શિવાય બીજો રસ્તો નથી. જુઓ ભાગવતમાં દુર્વાસા પાછળ મર્યાદાભક્ત અંબરીષનું રક્ષણ કરવા ભગવાનનું ચક્ર પાછલ પડ્યું, ત્યારે છેવટે ભગવાનનો આશ્રય લેવો પડ્યો. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનો દ્રોહ કરે તો ભગવાન કેમ સહન કરે !

૬-સેવામાં પ્રવર્તમાન થાય પરંતુ ભક્તિમાં પ્રેમ ન થાય તો પણ ભગવાનનો આશ્રય કરવો.

૭-ભક્તોનું અપમાન વિગેરે કંઈ કરવું નહિ, તેમ છતાં ભક્ત આપણું અપમાન (તિરસ્કાર) કરે તો સહન કરી મારો કંઈ દોષ હશે

* પાપ મટાડવા સાઈ શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય કરવા તે પ્રાયશ્ચિત. ”
તેનાથી થયાર્થ શુદ્ધિ નથી.

એવો વિચાર કરી, દોષ શુદ્ધિ માટે ભગવદ્દાશ્રય કરવો.

૮-પોતાથી નહિ બની શકતાં કાર્યોમાં ભગવાનનો આશ્રય કરવો. પરંતુ બની શકતાં એવાં કાર્યોમાં પણ પ્રભુ આશ્રય રાખી, આ શ્રી પ્રભુના આશ્રયથી બન્યું એમ માનવું. મેં કર્યું એવું અભિમાન ન રાખવું. કારણ પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે, તે બની શકે એવાને પણ ન બની શકે એવું કરી દે છે.

૯-અભિમાન થાય છે ત્યારે આસુરાવેશ આવે છે. અને તેમાં બહુજ અધર્મને અન્યાયનાં કામ થાય છે. પરંતુ વિવેક મેળવતાં એમ લાગે કે આ અભિમાનથી આ કામ કર્યું છે, તે ખોટું છે. તેના તેના નિવારણ સાર પ્રભુનો આશ્રય કરવો.

૧૦-કુટુંબ વિગેરેના પોષણ સાર પ્રભુનો આશ્રય કરવો, અને કુટુંબ વગેરેથી કે શિષ્યથી અપમાન કે તિરસ્કાર થાય તો તેના સામે ક્રોધ ન કરતાં પ્રભુનો આશ્રય બળવાન છે.

૧૧-દેહ, ઇન્દ્રિય, મન વિગેરેમાંથી સામાન્ય આચાર વિચારો કાઢી ઉત્તમ અલૌકિકમાં શી રીતે દોરાય ? એ સવાલના જવાબમાં પ્રભુનો દઢ આશ્રય શીવાય બીજો ઉપાય નથી. માટે જ્ઞાનરૂપ ચિત્તમાં શ્રીહરિનો આશ્રય રાખવો અને વાણીથી કીર્તન કરવું.

૧૨-અન્યાશ્રયથી એટલે બીજા દેવમાં ચિત્ત પરોવવાથી શ્રીકૃષ્ણની એકતાન ભક્તિ ખંડિત થતાં ભ્રષ્ટ થાય છે. તેમ અન્યાશ્રય થાય તેવા સ્થાનમાં ગમન ન કરવું, કેમકે ભગવાનના આશ્રયમાં ખામી લાવનાર છે. ભગવાને ગીતામાં અનન્યાઃ ચિન્તયન્તો માં અર્થાત્ કેવળ માંજ ચિન્તવન કરનારા ભક્તો મને વહાલા છે, એમ કહ્યું છે.

૧૩-ભગવાન શીવાય બીજા પાસે પ્રાર્થના પણ ન કરવી. અને સ્વમાર્ગના નિયમ પ્રમાણે પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન હોવાથી પ્રભુ પાસે

પણ પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા નથી,

૧૪-પ્રભુના આશ્રયમાં જરા પણ અવિશ્વાસ ન રાખવો કેમકે અવિશ્વાસથી આશ્રય (શરણુ) રહેતું નથી. પ્રભુ પણ દૃઢ વિશ્વાસ વગરનાને સહાય આપવા તત્પર થતા નથી. જુઓ રામાયણ હનુમાનજીને ઇન્દ્રજીતે એક સુતરના તાંતણામાં બ્રહ્માજીની ભાવના કરી બાંધ્યાને રાવણ પાસે લાવ્યા. રાવણને બ્રહ્માજીના તાંતણા ઉપર વિશ્વાસ ન રહ્યો અને સાંકળે બાંધવા હુકમ કરતાં બ્રહ્માજી અવિશ્વાસથી છુટું થઈ ગયું અને હનુમાનજીને લોહાની સાંકલોનો હીસાબ ન હતો તેથી તેને તોડી લંકા બાળી. માટે અવિશ્વાસ રાખવો એ દૃઢ આશ્રયને હાનિ કરનાર છે, માટે ચાતકની માફક વિશ્વાસ રાખવો ચાતક પક્ષી સ્વાતિનું જળ પીવું એવો દૃઢ આગ્રહ રાખી એસે છે. ને વરસાદની વાટ જુએ છે. ત્યારે ભગવાન તેને સ્વાતિના જળનું પણ પાન કરાવે છે એ વિશ્વાસનું ફળ છે.

૧૫ માટે પ્રભુ ઇચ્છાથી મળેલું હોય, અને મળે તે સધળું અહંતામમતા વગર ભોગવવું. વાપરવું-અને સુખ દુઃખ પણ સમાન રીતે, આશ્રયપૂર્વક, ધૈર્યતાથી, સહન કરવાં.

૧૬-લૌકિક અને વેદમાં કહેલાં કાર્યો મમતા રાખ્યા શિવાય સેવામાં બાધ ન આવે એવી રીતે અને વેદ એ પ્રભુની આજ્ઞા છે એમ સમજી કરવાં તેમાં જ આગ્રહ રાખવામાં આવે તો શરણુ ભાવના તુટે.

૧૭-આ આશ્રયનું સ્વરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમી, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થી કે સંન્યાસી હોય, બ્રાહ્મણ હોય, કે ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શુદ્ર હોય, ગમે તે હો. પરંતુ આ ભગવદ્આશ્રયનું સ્વરૂપ સમજવાની અને પાળવાની સર્વને જરૂર છે. કારણ કે આ કલિકાલમાં ભગવદાશ્રય(પ્રભુનું શરણુ)શિવાય કોઈ પણ ઉપાય તરવાને અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી, સાધ-

તોમાં સાધનત્વ રહ્યું નથી, કર્મોમાં દોષત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. જ્ઞાન તે અવૈરાગ્યથી અપજ્ઞાન થયું, તો પછી ભગવદાશ્રય કયો અંધ ન કરે? इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितम् “विवेक धैर्याश्रयनिरूपणम्”

समाप्तम्.

नमः श्रीकृष्णायः

श्रीकृष्णाश्रयः

दोषान्दलति यः सर्वान्કાલકર્મસ્વभावજાન ॥

કાંક્ષે તં કૃષ્ણકટાક્ષં રાસલીલાર્થસંયુતમ્ ॥ ૧ ॥

યઃ શ્રુતિલોકદેશાનાં દોષાણાં શ્રેષ્ઠિ શ્રમમ્ ॥

શ્રયે તમાશ્રયં કૃષ્ણં શ્રન્થયે પોષણાદ્વિમોઃ ॥ ૨ ॥

પશ્ચામિ યદહં ગૂઢં ગોવિન્દાશ્રયગુમ્ફિતમ્ ॥

કૃપૈવ ગુરુવર્યાણામ્ અન્યથા નાસ્તિ મે ગતિઃ ॥ ૩ ॥

शास्त्री. ची ह.

શ્રી મદાચાર્ય ચરણે આ ગ્રંથ લખવા જે પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે કેવલ સ્વાશ્રયાગ્રભવર્ગ ઉપર કૃપાર્થે જ કરી છે. કે જે વાંચવાથી આ કલિકાલ જેવા સર્વાનુચિત સમયમાં ભગવદાશ્રય શીવાય અહ્યાનન્દ મેળવવામાં કોઈ છતર સાધન નથી, એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે. દેશ, કાલ, મન્ત્ર, વિગેરે છ વસ્તુઓની ખવિતતાના અભાવથી કર્મ કરી શક્યાં મુશ્કેલ છે, તો ફક્ત તો આશ્રય

જ ? અરે બાલકને ઔષધ પાવા સાંઝે મોદકની જેમ લાલચ આપે છે, તેવી રીતે મોક્ષાદિક લાલચ આપનારાં કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ કરવારૂપી કર્મ બળવે તેજ સાંઝે કહેવાય. કર્મમાં પણ ભક્તિની એટલે ભગવદાશ્રયની જરૂર છે. નહિ તો કર્મ સિદ્ધ થતાં જ નથી.

જ્ઞાન—વૈરાગ્યના અભાવથી જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટદશા સુધી જઈ સ્થિતિ કરે એવા અધિકારી દસ્યમાન થવા મુશ્કેલ છે, આ જ્ઞાન પણ શુદ્ધાદૈત્ય શિવાય અન્ય ન હોવું જોઈએ. ભગવાન સંબંધી જો આ જ્ઞાન ન હોય તો કેવલ કુશકાખંડન જેવું થવાનું જ અને તે જ્ઞાનથી અક્ષર બ્રહ્મમાં લય થાય છે. પ્રભુનો જ્ઞાનદેવ તેમાં નથી હવે ભક્તિ અવશેષ રહી ? માહાત્મ્યજ્ઞાન પછી પ્રભુમાં અખંડીત સ્નેહધારા થાય તેજ ભક્તિ “ દાન, તપ, યોગ, વેદ, વિગેરે કંઈ પણ સાધનથી હું પ્રસન્ન નથી. શુદ્ધભક્તિથીજ પ્રાપ્ત છું. આમ સ્વમુખથી પ્રતિજ્ઞા કરી તો પછી બીજા પ્રમાણની શી જરૂર રહી ! ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી એ પણ કૃપા હોય ત્યારે જ બને છે. ભક્તિદાન કૃપા શીવાય આપતા નથી, સ્વકીયનેજ આ ભક્તિ મળે છે. ગૃહ, સ્ત્રી, દેહ, આત્મા, વિગેરે સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરી, તદાશ્રય કરીનેજ રહેલાનો પ્રભુ સ્વીકાર કરે છે સ્વકીય જ માને છે. પ્રભુ ભક્તપરાધીન થઈ રહે છે. આમ પ્રભુ પોતે કહે છે તો પછી સર્વ આત્માદિક અર્પણ કરી પ્રભુ આશ્રય કરવો એજ અવસાન થઈ રહે છે. તેથી ભક્તને સાધનની કંઈ પણ જરૂર રહેતીજ નથી, કળરૂપ ભગવાન જ સર્વ સાધનરૂપ થઈ જાય છે. ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ પણ પોતે જ સિદ્ધ કરી લે છે* તેથી જ ભગવાનનો આશ્રય કરવો એ મુખ્ય છે. આ આશ્રયનો વિચાર કરવા આ શ્રંથ પ્રારંભેલ છે.

આ સ્તોત્ર પ્રાણોની માફક સર્વ સાધનરૂપ છે. ભગવાન દશ

પ્રકારના ભક્તથી સેવામ છે. તેથી દશ શ્લોકથી આ ગ્રંથમાં આશ્રયનું નિરૂપણ કર્યું છે. અગીયારમો શ્લોક ઉપસંહારનો છે.

હવે સાધનમાં મુખ્ય અંગ કાલ ગણે છે. પરંતુ આ કલિકાલનો સર્વ સાધનોનો જ નાશ કરનાર છે. એવું બતાવવાનીચેનો શ્લોક કહે છે.

મૂલમ્—સર્વમાર્ગેષુ નષ્ટેષુ કલૌ ચ સ્વલભમિષિ ॥

પાષ્ઠપદ્મચુરે લોકે કૃષ્ણ એવ મતિમમ ॥ ૧ ॥*

અર્થ—ખલ માણસોના ધર્મરૂપ આ કલિયુગમાં સર્વ માર્ગ નાશ પામ્યા છે. લોક પણ પાષંઠમાર્ગમાં રચી પચી રહ્યા છે. આવા સમયમાં માર્ગ શરણ શ્રીકૃષ્ણજ છે.

વિવેચન—મૃગ્યન્તે ઇતિ માર્ગાઃ જેમાં પુરુષાર્થના ઉપાયો ખોળાય તે માર્ગ. આ માર્ગો પાંખડીઓના પ્રવેશથી નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છે. કર્મો ચિત્તશુદ્ધિ કરી શકતાં નથી. તો પછી દેવા પાવા જેમ લાડુની લાલચ અપાય તેમ સ્વર્ગ વિગેરે બતાવેલાં મોટાં ફળ તે તો આંધી જ આપી શકે ? જ્ઞાનમાર્ગ પણ માયાવાદ વિગેરેના પ્રવેશથી કલુષિત થયો છે. શુદ્ધાદૈતનું જ્ઞાન થાય એતો આશ્રય શીવાય બનવાનું જ નથી. તેનું ફલ અક્ષરાત્મક છે.

યોગમાં તો આઠ અંગમાં સર્વ સમાવેશ કર્યું. પરંતુ ઇશ્વર છે એવું જ્ઞાન તેઓનું જતું રહેવાથી તે પણ નકામો છે. આપણે સહજ વખત પ્રતિપાદન કરી ગયા કે પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણ છે, બાકીની સર્વ વિભૂતિઓ છે. અક્ષર વિગેરે સર્વ દેવતાઓ ભગવાનને આધીન છે. ગાતાજીનો પણ આજ આશ્રય વિભૂતિયોગાધ્યાયમાં

* સર્વમાર્ગ તો નષ્ટ થયા છે; કલિ ખલ ધર્મ ન્યાં વ્યાપ્યો છે; પાંખડી લોકો પેઠા ન્યાં, કૃષ્ણ એજ મતિ મારી છે.

સ્પષ્ટ લખ્યું થાય છે, પૂજ્યમાર્ગવાળાઓ આ વિભૂતિરૂપ દેવતાઓનું પૂજન કરનારા છે, તેથી પૂર્ણાનંદ તેમાં નથી, તે કષ્પસનામાર્ગ પણ શા કામનો ! વિગેરે સર્વ માર્ગો ખરેખર આ કલિની પ્રબળતાથી નાશ પામ્યા છે. માટેજ શ્રીકૃષ્ણ જ ગતિ હો. “શ્રીકૃષ્ણ શીવાય છતર અંશ, વિભૂતિ, કલા વિગેરેમાં મારી મતિ ન થાય ” એજ જ્ઞ શબ્દથી સૂચન થાયછે. શ્રીપુરુષોત્તમ મુખારવિન્દરૂપ વૈશ્વાનરને શ્રીમહા-પ્રભુજીને આશ્રય પ્રાર્થના કરવાની જરૂર વહિ. તોપણ સ્વઆશ્રય આવેલાભક્તાર્થ બોધ-દઢાપ્યવિગેરે કરવાની ઇચ્છાથી જ પોતેજ “કૃષ્ણ એ જ મારી ગતિ થાઓ”એવી પદ્ધતિથી શ્લોક રચના કરીછે.

શંકા-ઉપર સર્વ માર્ગો નાશ પામ્યા કલા, ત્યારે ભક્તિમાર્ગ પણ અંદર આવી ગયો. ત્યારે ભક્તિમાર્ગીયોને કલિકાલનો બાધ થવાનો અને લૌકિક ક્રિયામાં જોડાતાં પાપવાળા હોવાથી ઉદ્ધાર ક્યાંથી થવાનો ? મુખ્ય ફલ પણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થવાનું ? માટે કર્મ માર્ગ જેવો જ આશ્રય માનીયે છીએ, તેથી આશ્રયનું કામ શું છે ?

સમાધાન-ભક્તિમાર્ગમાં ઉપર કહેલા દૂષણો આવતાં નથી. ભાગવતના પણ એવો જ વિચાર કરેલો છે કે, કન્યુગમાં ભગવાનની ભક્તિ શીવાય કોઈપણ સાધન નથી. ભક્તને રાગાદિ દોષો બાધ કરતા નથી. સેવામાં તત્પર રહેનારાને આ કલિ શલરૂપ છે. “ ધુનો તિ સર્વ હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ ” ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં વિરાજમાન થઈ જાય છે. ત્યાં આગળ કલિના દોષનો સ્પર્શ પણ થતો જ નથી, ભક્તિથી દુરાચારિ પણ પવિત્ર થઈ જાય તો આચાર વિચારયુક્તની સારી ગતિ થાય જ ? કર્મને જ ભક્તિ શીવાય ચાલતું નથી. ભક્તિથી તો સર્વ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અધિકારીની ગણના જ નથી- સર્વે ભક્તિના તો અધિકારી જ છે. કર્મ ક્યારે પૂર્ણ થાય કે જ્યારે

છેવટે ભગવત્સમરણ થાય ત્યારે જ. આ રીતે સર્વમાં ભક્તિની જ ઉત્તમતા જ સિદ્ધ થાય છે. સાધનતો કોઈ છેજ નહિ. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય કરો કે ભગવાન ભક્તિનું દાન કરે. ૧
કોઈ સારા પવિત્ર સ્થાન-દેશમાં જઈ રહીશું કે જેથી સર્વ સિદ્ધ થઈ જશે તો આ આશ્રય કરવાની શી જરૂર છે? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્*+લેચ્છાઃ+ત્ત્વો દેશેષુ પાપૈકનિલયેષુ ચ ॥

સત્પીઠાવ્યગ્રલોકેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૨ ॥

અર્થ—પાપી મનુષ્યોએ પવિત્ર સ્થાન રોકી દીધાં છે, તેથી સારાં પવિત્ર સ્થાન પણ પાપરૂપ થયાં, લોકનાં ચિત્ત પણ સારા સાધુ પુરુષોને દુઃખ દેવામાં રોકાયાં, આવા ગહન સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જ મારી ગતિ હો. —

વિવેચન—જાતિથી ભેદ નીચ છે, અને તેમાં પાપાયરણ કરનારા તેથી ભગવદ્દેષ કરનારા છે. ગીતામાં કહેલાં દૈવી જીવેનાં લક્ષણ જેમાં એક પણ નથી, એવા દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ નહિ સમજનારા ભેદરોથી પવિત્ર દેશો રોકાઈ ગયા છે. વળી સિન્ધ, મારૂ વિગેરે કેટલાક એવા દેશો છે કે જેમાં જવાથી પણ પુનઃ સંસ્કાર કરવા પડે છે. વહેપાર સારા ચાલતા હોય તો તેવા દેશમાં જવામાં શો બાધ છે ? એવી શંકા થાય પરંતુ તેના જવાબમાં કહે છે કે કુદેશોના લોકો સ્વધર્માચરણમાં બાધ કરનારા હોય છે. તેમાં સાધુ પુરુષોને તો દુઃખ દેવામાં તેઓ વિશેષ તૈયાર હોય છે. તેથી તેવા દુષ્ટ લોકોના સમાગમમાં રહેવાથી શ્રીકૃષ્ણસેવા વિગેરે કંઈ પણ થઈ શકતું નથી, સારાંશ કે દેશ એવા જોઈએ કે જેમાં શ્રીકૃષ્ણસેવા વિગેરે

* ભેદરોએ દેશોને રોક્યા પાપપુંજ અતિ મારી છે;
સાધુને સંતાપી દીધા; કૃષ્ણ એ જ ગતિ મારી છે.

સારી રીતે થઈ શકે. દુષ્ટ લોકો જેમાં સાધુ પુરુષોને પીડા કરતા ન હોય એવા દેશોનો હાલ અભાવ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ જ માફ શરણ હો ? શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ છે. એવી રીતે ભગવાનનો દૃઢ આશ્રય રાખવો કે જેથી કુદેશ વિગેરે કંઈ પણ બાધ કરી શકશે નહિ. ૨ ગંગાજી વિગેરે તીર્થો છે. તે સર્વસિદ્ધ કરશે, આશ્રયની શી જરૂર છે ? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્*ગંગાદિતીર્થવર્યેષુ દુષ્ટૈરેવાવૃતેશ્વિહ ॥

તિરોહિતાધિદૈવેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ગંગાજી વિગેરે ઉત્તમ તીર્થોપણુ દુષ્ટ માણસો-થી વીંટાઈ ગયાં છે. તેથી આધિદૈવિક ઉત્તમ મૂર્તિ સ્વરૂપો પણુ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયાં છે. માટે શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો—આશ્રય હો.

વિવેચન—ગંગાજી વિગેરે સારાં સ્થલો દુષ્ટ માણસોથી વિંટાય-લાં છે. તેથી તેવાં સ્થાન પણુ કંઈ ઉપયોગનાં ન રહ્યાં, જોકે બ્રાહ્મણો વિગેરે ત્યાં આગળ રહે છે, પરંતુ તેમને ગંગાજીનો અતિ પરિચય હોય છે. તેથી તેઓને ગંગાજીની ઉત્તમતાનું બાન રહેતું નથી, એક સામાન્ય જલ માફક માને છે, અને દુરુપયોગમાં પણુ લેછે. ભક્તિના અભાવથી તેમને પણુ દુષ્ટપણું જ છે. જો કે ગંગાજીના જલથી સ્નાન કરે તો પણુ તેની શુદ્ધિ થતી જ નથી. તે ભાવ વગરના તે મધર, કાચબા વિગેરે જેમ ગંગાજીમાં હંમેશ રહ્યા કરે છે. પરંતુ ઉત્તમ જે આધિદૈવિક ગંગાજીના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકતા નથી. તેવી રીતે તે ભાવ વગરના પણુ કાચબા જેવા જ જાણવા. શાસ્ત્રમાં

* ગંગાદિક અતિ શ્રેષ્ઠ તીર્થોતો, દુષ્ટજનો અધિકારી છે.

તીર્થોમાંથી તત્ત્વ ગયું જ્યાં, કૃષ્ણ એ જ ગતિ મારી છે.

કહે છે કે 'વાધ વગરનું', ભાવ વગરનું, કરેલું કામ અસુર લોકોને અર્પણ થાય છે. ભાવ વગરનું હોવાથી ભગવાનથી પણ બહિર્મુખ થાય છે.

વળી મંંગાજ્ઞાનાં+ ત્રણ સ્વરૂપ છે. તેમાં ભક્તિ પ્રાપ્ય જે આધિ-
દૈવિક સ્વરૂપ તે પણ આ કલિયુગમાં દુષ્ટ પ્રત્યે દેખાતાં નથી. જ્યારે
આધિદૈવિક સ્વરૂપ અંતર્ધાન થઇ ગયાં ત્યારે પવિત્ર જલમાં પણ
કંઈ દોષ દષ્ટિ થતાં ભક્તિ વગરનો થઇ જાય છે. માટે જ આવાં પવિત્ર
તીર્થો પણ આ કલિયુગમાં કંઈ પણ તરવામાં સાધનરૂપ નથી. તેથી
શ્રીકૃષ્ણ જ મારો આશ્રય હો. શ્રીકૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો ? એવો દૃઢ
આશ્રય ભક્તે કરવો. ॥ ૩ ॥

વળી કર્તા શુદ્ધ ભાવવાળો હોય તો સર્વે બની શકે છે. આશ્ર-
યની શી જરૂર છે ? એવી શંકાતું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—અહંકારવિમૂઢેષુ સત્સુ પાપાનુવર્તિષુ ॥

લાભપૂજાર્યયત્નેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૪ ॥*

અર્થ—સારા પંડિતો પણ અહંકારથી મૂઢ થઈ જ-
એલા હોવાથી અને પાપમાં જ વર્તનારા હોવાથી અને પ-
રમાર્થિક કર્મને પણ લાભ પૂજા માટે કરનારા સારામાણુસો
થઈ ગયા, એવા બારીક સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ જ મારો આશ્રય હો.

વિવેચન—પંડિતો પણ પોતાના વિદ્યાત્વના અભિમાનથી
અહંકારી વેશવાળા થઈ ગયા. આવા પંડિતાભિમાનીને કંઈ પૂછવા
સાફ આવે તો કંઈ પણ અભિમાનથી કહેતો પણ નથી, વળી કેટ-

+ જુઓ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં.

૫. પંડિત પાપમાં વર્તે છે, મૂઢ બની અહંકારી છે;

મનસીલ સદ્ લાભ પૂજાય જ્યાં, કૃષ્ણ એજ ગતિ મારી છે.

લાક તો માયાવાદમાં મંડી રહી માયાના આવરણથી શુદ્ધ અદ્વૈત-
ભાનવગરના થઈ જાય છે. અને જગતને અસત્ય અપ્રતિષ્ઠ માની ગીતામાં
કહેવા મુજબ આસુર બને છે. આ લોકો ખરેખર આસુર હોય છે કે
જેથી તેઓ ભગવાનની માયાથી અંધ બની ભગવદીય ઉપર દ્વેષમાં
પ્રવર્તમાન થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવૃત્તિ પણ જેઓની દુષ્ટ હોય
છે. ૩૧ી કર્તાઓ હંમેશાં લૌકિક લાભ અને પૂજામાં પ્રવર્તમાન
થએલા હોય છે, કે જેથી તેઓને પોતાની મેળે ક્ષત્ર સિદ્ધિ થતી નથી.
આશ્રય શીવાય કંઈ પણ સિદ્ધિ છે જ નહિ. વેદનું તાત્પર્ય ખરે-
ખર ભગવાન કે ભગવદીય જ જાણે, માટે ભગવદાશ્રય કરી ભગવદીય
થવું યોગ્ય છે. ॥ ૪ ॥

મંત્રો સાર્થ ભણાવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે આશ્રયની શી
જરૂર છે. ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—અપરિજ્ઞાનનષ્ટેષુ મન્ત્રેષ્વત્રતયોગિષુ

તિરોહિતાર્થદૈવેષુ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૫ ॥*

અર્થ—મંત્રનું તાત્પર્ય, કૃષ્ણ, દેવતા અને સ્વરૂપ
નહિ સમજવાથી, શુદ્ધ કુળમાં વાસ કરી પ્રતાદિક પૂર્વક
મંત્રો ભણવામાં આવતા નથી તેથી, તેમ અંગ અને અર્થ
સાથે દેવતા વગરના મંત્ર થઈ ગયેલા હોવાથી તેપણ કંઈ
સાધન કરવા લાયક નથી, માટે શ્રીકૃષ્ણજી મારો આશ્રય હો.
વિવેચન—વેદમાં ગદ્યપદ્યાત્મક જે મંત્રો લખવામાં આવેલા હોય

* મંત્ર તંત્ર સૌ ગુપ્ત થયાં છે, જ્ઞાનશક્તિ પણ હારી છે;
અર્થ વિનાનો વેદ જાણે જ્યાં, કૃષ્ણ એજ મતિ મારી છે.

તે મંત્ર સત્પ્રયુગજેવા સારા સમયમાં આ વેદોક્ત મંત્રોથી પોતાના લૌકિક અને અલૌકિક મનોરથો મેળવી શકતા હતા, પરંતુ હાલમાં મંત્રો શિક્ષામાં કહેલા નિયમો પ્રમાણે ભણવામાં આવતા નથી, તેમ જ ગુરુ કુલમાં વાસ કરવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, શરૂના સાંભળતાં ન બોલવા, વેદના શાસ્ત્રો કહેલા અનધ્યયન પ્રતિપદ્ધિ વિગેરે ખરેખર પાળવા, તેમજ સાંગ, અને અર્થ સાથે ભણવા, આ નિયમ પાળવામાં આવતા નથી તેથી મંત્રો પણ ખરેખર ફળ વગરના થઇ ગયા છે. હાલમાં તો મંત્રના દેવતા ક્યા ? મંત્રનું શું ફલ ? મંત્રનું શું તાત્પર્ય ? એવા વિષયો જાણનારા તો કોણ જ હોય છે ત્યારે તેવા પોપટજીની માફક બબડાટ કરી ગએલા મંત્રો શા કામના ? હજી સુધી પણ મંત્ર પૂર્વક કરવામાં આવેલા કર્મના અન્તમાં કર્મ પૂર્ણ થવા સાંઈ સચો વંદે તમચ્યુતમ્ માંઈ કર્મ પૂરું થવા સાંઈ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ત્યારે મંત્ર પછી શ્રીકૃષ્ણાશ્રયની જરૂર છે. એમ સ્પષ્ટ થયું. મંત્રની સિદ્ધિ પણ આશ્રયથી થાય છે, એમ સમજાયું તેથી શ્રીકૃષ્ણ માંઈ સર્વથા આશ્રય હો એવી ભાવના ભગવદીયે રાખવી કે જેથી તેને સર્વ વૈદિક મંત્રો પણ સિદ્ધજ થાય. ॥ ૫ ॥

મીમાંસાશાસ્ત્રોમાં કર્મોનું સારી રીતે તાત્પર્ય આપેલું છે, ત્યારે કર્મથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે, આશ્રયનું શું પ્રયોજન છે ?

આ શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

મૂલમ્—નાનાવાદવિનષ્ટેષુ સર્વકર્મવ્રતાદિષુ ॥

પાષંદૈકપ્રયત્નેષુ કૃણ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૬ ॥*

અર્થ—જુદા જુદા પ્રકારના વાદથી કર્મ અને વ્રત

* સર્વ કર્મને વ્રત ગયાં છે, વાદ વૃત્તિ જ્યાં ભારી છે;

પાખંડી ટોળી જનની જ્યાં, કૃષ્ણ એજ ગતિ ભારી છે.

વિગેરે સર્વ નાશ પામ્યાં છે. વળી પાષંડ શાસ્ત્રોમાં જ મહાન પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોવાથી શ્રીકૃષ્ણજી મારો આશ્રય હો?

વિવેચન—સોમયાગ વિગેરે કર્મો શ્રેષ્ઠ છે, અને આ જગત અસત્ય છે, કોઇ કહે કે મિથ્યા છે, કોઇ કહે કે જેવું છે એવું જ છે, એવા અનેક પ્રકારના જૂઠા જૂઠા વાદો થઇ જવાથી નાશ પામ્યા છે. કોઇ કહે કે આવાં કર્મ કરવાં, કોઈ વળી એનાથી બીજી જાતનું ખતાવે એવી રીતે કર્મ, વ્રત પણ જુદા જુદા વાદો થઈ જવાથી નાશ પામી ગયાં છે.

મીમાંસાવાળા—એમ કહેવા મંડી પડ્યા કે કર્મથી બ્રહ્મા વિગેરે ઉત્તમ ગતિને પામ્યા માટે પૂર્વ વાસનાથી ઉત્તરોત્તર પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં કર્મો પણ ખાસ કરી કરવાં. કર્મ ફળ આપનાર કોઇ જુદો દેવતા નથી. મંત્રજ સર્વ સિદ્ધ કરે છે. નૈયાયિક કહે છે કે સોળ પદાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસ વિગેરે કરતાં આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. તેજ ફલ છે. સાંખ્યવાળા કહે છે કે—સર્વ પુરુષ શિવાય પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનો ત્યાગ કરી કેવલ સ્થિતિમાં રહેવું એ જ ફલ, કોઈ દેવ સેવ્ય નથી. આ નિરીશ્વર સાંખ્ય છે.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વાદથી કર્મ, જ્ઞાન, અને વ્રત નાશ પામી ગયાં છે. વસ્તુતઃ વિચાર કરીએ તો આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ છે, ભગવાનથી જ થએલું છે. અને ભગવાનની પ્રજ્ઞ રૂપ આ જગત ભગવાનના સેવકો છે. ભગવાનજી સેવવા લાયક છે. દેવ અસુર મનુષ્ય વિગેરે કોઇ પણ સેવા કરનાર ભક્ત ઉત્તમ ગતિ મેળવે છે. ભક્તના સ્નેહરસ શીવાય બીજા કોઇ સાધનથી પૂર્ણાનન્દ મેળવી શકાતો નથી.

આ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલાં બીજા માર્ગો વેદશાસ્ત્રથી જૂદા જ વિચારના છે એમ માલૂમ પડશે. વળી કેટલાક એકાંકીવ્રત પણ દશમીના વેધ વાળી કરી સ્વમતનો આગ્રહ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ કરે છે કેટલાક જોઈ વિગેરે આવાં અવળાં વ્રત વિગેરેમાં મળે છે, પરંતુ તે ભેદકો પાખંડ યુક્ત છે. પુરાણમાં કહ્યું છે કે જ્યારે ભગવાનને અસુર લોકોને પ્રમિત કરવા વિચાર થયો ત્યારે માયાવાદ અને બીજાં કેટલાંક મોહ શાસ્ત્રો રચવાની શંકરને આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણેના મોહશાસ્ત્રોમાં પણ મોહ પાગી અને વેદવિરૂદ્ધ વિચારોમાં વર્તે છે, ને પ્રમિત થાય છે. પણ એવું સમજતા નથી કે વેદે જે માર્ગ પ્રતિપાદન કર્યો હોય તેજ ઉત્તમ છે કોઈ દેવાદિક કારણસર રચેલા શાસ્ત્રો પ્રમાણ નથી. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર પાખંડ શાસ્ત્રો વધી ગયેલાં હોવાથી વ્રત અને કર્મ નાશ થયેલાં હોવાથી શ્રદ્ધા જ મારો આશ્રય છે એવી ભૂલે ભાવના કરવી. ॥ ૬ ॥

જીવ અવિદ્યાર્થી દુષ્ટ અને છે. પ્રભુરસાત્મક સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને જીવ તો દોષ વગરનો નહિ હોવાથી ભગવાનને શી રીતે ભજી શકશે ? માટે આશ્રય કરવામાં ધર્મ વિગેરેની જરૂર પડશે. એશંકાતું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—અજામિલાદિદોષાણામ્ નાશકોઽનુભવે સ્થિતઃ ॥

જ્ઞાપિતાશ્ચિલમાહાત્મ્યઃ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૭ ॥*

અર્થ—અજામિલ જેવા દોષથી ભરેલાના દોષોને પણ નાશ કરનારા ભગવાન અમારા અનુભવમાં રહ્યા કરે છે અને જેમણે અનેક પ્રકારનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે એવા ભગવાન મારો ગતિહો.

* અજામિલને જેણે તાર્યો, દોષ દુષ્ટ... આલી છે;

નિઃસાધન જનને જે તારે, કૃષ્ણ એજ ગતિ મારી છે.

વિવેચન—નાયમાત્માઁ આ શ્રુતિમાં કહે છે કે ભગવાન બહુ પ્રવચનથી મળતા નથી, બહુ ખુદ્ધિ કે શાસ્ત્રશ્રવણથી મળતા નથી પરંતુ ભગવાન જેનો સ્વીકાર કરે છે, તેનાથીજ મેળવી શકાય છે. વળી ગીતાશ્રમાં પણ ભગવાન કહે છે કે હું ભક્તિથી જ ગ્રહણ થઈ શકું છું. ભક્તને આધિન થઈ રહું છું. આ પ્રમાણે ભગવાન જેનો સ્વીકાર કરે છે, તેની જાતિ, ગુણ કે દોષો કંઈ પણ જોતા નથી; અને સ્વીકાર કરી સર્વ દોષો નાશ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેના સર્વ પુરુષાર્થો પણ પોતે જ સિદ્ધ કરી દે છે. માટે પ્રથમ ગુરુદ્વારા શરણાગતિ લઈ ભગવદ્નાશ્રય જ રાખવો કે જેથી સર્વ પાપ નિવૃત્ત થઈ જાય, આ જ ભક્તને પ્રાયશ્ચિત્ત છે, બીજાની જરૂર નથી, જો આમ ન હોય તો અન્નમિલ બહુ જ દોષોનો ભંડાર હતો. પરંતુ ભગવાને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા કરી કે જેથી પોતાના પાપદો દ્વારા ઉત્તમ ભગવદ્ધર્મનો બોધ અપાવ્યો અને અન્નમિલ પણ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતો ગંગાશ્રના સ્થાનમાં ભગવદ્ભક્તિ કરી સર્વપાપથી મુક્ત થયો અને ઉત્તમ ગતિ મેળવી. આ પ્રમાણે અન્નજાતાં બોલેલા નારાયણ નામનું ફલ બતાવ્યું છે, તો ખુદ્ધિ પૂર્વક ભગવાનને શરણે જાય તો ભગવાન પોતાપણાથી સ્વીકાર કરી લે, તો ત્યાં પાપનો શો હિસાબ રહે છે. ? બ્રહ્મસંબંધથી જ ભક્તના પૂર્વોત્તરપાપ નિર્મૂલ થઈ જાય છે. માટે આશ્રય જ મુખ્ય છે. ॥ ૭ ॥

વેદમાં સ્વાધ્યાયથી બ્રહ્મયજ્ઞવિગેરેથી અગ્નિ વિગેરેની સાયુજ્યતા મળે છે. અને બ્રહ્મના જ્ઞાનથી અક્ષરબ્રહ્મનું સાયુજ્ય થાય છે. ત્યારે કૃષ્ણાશ્રયથી શું વિશેષ છે ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનન્દકં બૃહત્ ॥

પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તસ્માત્ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૮ ॥*

* પ્રાકૃત દેવો શું તે તારે, અક્ષર બ્રહ્મ નહિ શોભે રે;

પૂર્ણાનન્દ દાતા પ્રભુ પોતે, કૃષ્ણ એ જ ગતિ મારી છે.

અર્થ—અથા દેવો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વિભુતિરૂપ હોઈ પ્રકૃતિથી ચએલા છે. અક્ષરબ્રહ્મ (ભગવાન્ના આનન્દ કરતાં) ગણી શકાય એવું (ઓછા) આનન્દવાળું છે. પરંતુ ભગવાનનો પૂર્ણાનન્દ અપ્રાકૃત હોવાથી તેજ મારી ગતિ હો.

વિવેચન—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મા વિગેરે અને અક્ષર બ્રહ્મના આનંદની ગણતરી છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ છે. આ મુખ્ય નિદાન્ત જુલાવવો ન જોઈએ.

સમગ્ર દેવો પ્રકૃતિથી ચએલા છે. સત્ત્વ અહંકારથી ચએલા છે. નૈતરીય ઉપનિષદમાં દરેકની આનંદની ગણતરી કરેલ છે. તેમાં બ્રહ્માદિકનો સોમણો આનન્દ થાય ત્યારે અક્ષરબ્રહ્મનો એક આનંદ થાય છે. આમ અક્ષરબ્રહ્મના આનંદની ગણતરી થઈ શકે છે. પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણના આનંદની ગણતરી નથી. દેવાદિકની ઉપાસનાથી દેવાદિકનું સાયુજ્ય મળે પરંતુ આગ્રહ્યભુવનાલ્લોકાઃ૦ । આ શ્લોકની અંદર બ્રહ્માદિક સુધીના લોકોને પુનઃ પૃથ્વી ઉપર જન્મ મરણમાં આવવું પડે છે, માટે તે પણ અસ્પષ્ટ છે, તેથી તેના આશ્રયની જરૂર નથી. વળી અક્ષરબ્રહ્મનો આનન્દ ઓછો હોવાથી ભૂખ્યાને એક દાણો અન્ન આપીએ તેની માફક તૃપ્તિ વગરનો છે. માટે પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણનો જ આશ્રય કરવો એજ ઉત્તમ છે, એ જ સિદ્ધાન્ત છે, શ્રીમદાચાર્યજી પણ કહે છે કે નિર્ગુણામુક્તિરસ્માત્ હિ । નિર્ગુણ મુક્તિ તો શ્રીકૃષ્ણથી જ થાય છે. વળી ભાગવતમાં એક જગ્યાએ “હરેરંશૌ દ્વિદ્વાગતૌ” એવું વચન છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણ અંશાવતાર છે, એવી શંકા ન કરવી. કેમકે સુભોધિનીજીમાં જ આનું સમાધાન કરી દીધું છે કે—“ભગવાન્ તે તે કાર્ય કરવા સાઈ વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરુદ્ધ, આ ચાર વ્યુહમાં તે તે અંશથી અહિં આ ભૂમાર ઉતારવાનો હોવાથી વ્યુહાંશથી પ્રાકટ્ય કર્યું

હું. નંદરાયજીએ ત્યાં વામુદેવબુદ્ધસહિત પોતે પ્રગટ છે. પુષ્ટિકાર્યમાં બુદ્ધરહિત સ્વયમ્ પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથીજ કૃષ્ણસ્તુ મમવાન્ સ્વ-
યમ્ । શ્રીકૃષ્ણપરબ્રહ્મ જ છે, અહિંમાં અંશવતાર એવો અર્થ
નથી. પરંતુ બુદ્ધાંશત્વ અર્થ કયો છે. માટે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ જ છે,
તેમનુંજ મને શરણ હો. એવી ભક્તે ભાવના કરવી. ૫ ૮ ॥

વિવેક-ધૈર્ય-વિગેરેથીજ ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે આશ્ર-
યની શી જરૂર છે ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—વિવેકધૈર્યમક્તયાદિસંસ્કારો વિશેષતઃ ॥

પાપાસક્તસ્ય દીનસ્ય કૃષ્ણ એવ મતિર્મમ ॥ ૯ ॥*

અર્થ—વિવેક, ધૈર્ય અને ભક્તિથી રહિત અને ઘણે
ભાગે પાપમાં આસક્ત થઈ રહેલા અને દીન એવા માંડે
શરણ (આશ્રય) શ્રીકૃષ્ણ જ હો !

વિવેચન—ગયા શ્લોકમાં પ્રભુના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો કે પર-
બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ જ છે, તેથી તેજ માંડે શરણ હો. હવે આ શ્લોકમાં
જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે.

* ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી સર્વ પૂર્ણ કરશે. તેમની પાસે
માગના કરવાની જરૂર નથી, આ લોક અને પરલોક સંબંધી માંડે સર્વ
સિદ્ધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણજ છે. આવી રીતે માનવું તે વિવેક અને આધિ-
ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાં
એનું નામ ધૈર્ય. આ વિવેક અને ધૈર્ય બન્ને નષ્ટ થયાં છે એટલુંજ

---

* વિવેક ધૈર્ય ને ભક્તિ ક્યાં છે ? ક્યાં છે સેવા ધારી રે;
ધાપી થઈ ખસતાવું હો ન્યાં, કૃષ્ણ એ જ ગતિ મારી છે.
* જુઓ વિવેક ધૈર્યશ્રય શ્લોક ૧ થી ૮ માં તલ્લેખ વિવેચન છે.

નહિ, પણ ભક્તિ કે જે પ્રેમરૂપા શ્રવણાદિક ભક્તિ તે અને પુણ્ય વિગેરે સર્વ સાધન કે જે સાધનોની ભક્તિમાં પણ જરૂર છે. તેપણ જરાતર છે, લગભગ નાશ પામ્યા છે, આટલા ઉપરાંત કોઈ બીજું સાધન પણ બની શકે એવું નથી, કેમકે દીન છું. તેથી નિઃસાધન થઈ મચ્છેલ હોવાથી નિઃસાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર જ મારો આશ્રય હો ! કેમકે બીજા દેવોથી નિઃસાધન દેવી જીવોનો સમુદ્ધાર થઈ શકતો નથી, માટે શ્રીકૃષ્ણ જ મારું શરણ હો ! શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વ વિદ્ય હરનાર છે. આ પ્રમાણે શ્રીમહાપ્રભુજી ભક્તને બોધ આપવા આશ્રયની પ્રાર્થના કરે છે. ॥ ૯ ॥

સાધનરહિતને ઇચ્છિતફલની પ્રાપ્તિ શી રીતે થશે ? કેમકે શ્રેય મેળવવું હોય તો તેમાં અનેક વિઘ્નો આવે છે, આવો વિચાર આવે ત્યાં સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—સર્વસામર્થ્યસહિતઃ સર્વત્રૈવાર્થિલાર્થકૃત્ ॥

શરણસ્થસમુદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ॥૧૦॥*

અર્થ—કાર્ય કરવા અને તેને પણ અલૌકિક રીતે કરવામાં સામર્થ્યવાળા અને આ લોક કે પરલોક સંબંધી સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનાર ભગવાન છે, તેથી શરણે આદેશાને ઉદ્ધાર કરનારા તે શ્રીકૃષ્ણને હું વિનંતિ કરું છું.

વિવેચન—ભગવાન સર્વરીતે સમર્થ છે. અબ્જમિલ જેવા પાપાચરણવાળાને પણ પોતાની ઇચ્છાથી દત્તમ ગતિ આપનારા છે. મર્યાદામાં જે ભક્તનો સ્વીકાર કરવાનો હોય છે, તેને જ્ઞાન, અશ્વર્ય વિગેરેનું દાન

* નથી આરો તરવાને મારે, આવો શ્રીહરિ મારી વારે;
શરણે લઈ જીવોને તારે, વિનવું ધ્યાણ વારંવારે.

કરવા પણ સમર્થ છે, ભક્તનાં અનિષ્ટ પણ પોતાના સુદર્શનચક્રના પ્રભા-
વથી દૂર કરે છે. મર્યાદા શીવાય પુષ્ટિમાં જેને અંગીકાર કરવાની ઈચ્છા
હોય તેને સર્વ દેશમાં, વર્ણાશ્રમમાં, કર્મમાં વિગેરેમાંના સર્વ પદાર્થો
પુરા કરી દે છે. અને શરણે આવેલાનો પોતાપણાથી સ્વીકાર કરે છે.
જે એકજ વખત સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, દેહ, આત્મા વિગેરે પ્રભુને અર્પણ
કર્તા પછી પ્રભુ તેનો ત્યાગ કરતા નથી. પોતાના મુખ્યાંજ આવી
પ્રતિજ્ઞા ભાગવતમાં કરે છે વ્રજવાસી જનો ભગવદાવિંભાવના સમયમાં
તામસ હતાં છતાં, તેઓએ કૃપાથી સારામાં સારું ઉત્તમ શ્રેણ મેળવ્યું હતું
તેમણે વેદની મર્યાદા કે જપ-તપ કંઈ પણ કર્યું નહતું, તેમ તેની
અપેક્ષા પણ રાખી નહતી. દુઃકમાં કોઈપણ સાધનની અપેક્ષા ભગવાને
રાખી નહતી. અને અલૌકિક રસાત્મક દાન તીવ્ર પ્રેમથી પરાંકિત મેળવી
હતી, માટે કોઈ પણ સાધન શીવાય ભગવદાશ્રય હશે, તો કૃપા કરી
ભગવાનજ ઉદ્ધાર કરનાર છે. હૃદયમાં ખીરાજમાન થઈ કાલ, યમ,
વિગેરેના ભયથી ભક્તને નિવૃત્ત કરે છે. તો પછી ખીજ દેવતાઓના
ભયનો શો હીસાજ છે ? માટે દીનતાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણાશ્રય જ રાખવો એ
જ આ શ્લોકનું મુખ્ય રહસ્ય છે. ॥ ૧૦ ॥

પ્રાણીમાં દશ પ્રાણ અને અગીયારમો આત્મા છે, તેમાં દશ
પ્રાણોવડે જેમ સર્વ સિદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે આ આશ્રયવાળા દશ
શ્લોકથી સર્વ સિદ્ધ થશે અને અગીયારમો જેમ અક્ષય આત્મા છે
તેવી રીતે આ આશ્રયથી અક્ષય ફલ થાય છે, એવું કહેવા આ અગી-
યારમો શ્લોક કહે છે.

મૂલમ્—કૃષ્ણાશ્રયમિદં સ્તોત્રં યઃ પઠેત્ કૃષ્ણસન્નિધૌ ॥

તસ્યાશ્રયો ભવેત્ કૃષ્ણ ઇતિ શ્રીવલ્લભોઽબ્રવીત્ ॥૧૧॥*

* આશ્રયનો આ પાઠ કહો જે, કૃષ્ણ સન્નિધિ બહુશે રે;
ગોવર્ધનધર શરણે રાખે, એજ શ્રીવલ્લભ બાપે રે,

મર્થ—આ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્રનો જે શ્રીકૃષ્ણની પાસે રાજ દીનતા પૂર્વક પાઠ કરે છે. તેને શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય કૃપ થાય છે. આપમાણે શ્રીમહાપ્રભુજીનું વચન છે.

વિવેચન—શ્રી કૃષ્ણાશ્રયજી આ શ્લોકની દીકામાં લખે છે કે, શ્રીકૃષ્ણ જેનાથી સારી રીતે સેવાય અથવા જેનાથી કૃષ્ણનો આશ્રય લાયક તે શ્રીકૃષ્ણાશ્રય. અર્થાત્ જે સ્તોત્રથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય લાયક છે. આ સ્તોત્ર જો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પાસે એસી પાઠ કરવામાં આવે તો તેથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે.

કેવલ પાઠથી જ શું આશ્રય સિદ્ધ થશે? એવી શંકા થાય, ત્યાં કહે છે કે—નલકુબર અને મણિગ્રીવને નારદજીનો શ્રાવ થયો કે જેથી યમલાજીનું નામના ઝાડ થયા હતા. પણ “ભગવાન્ તમારો ઉદ્ધાર કરશે” એવું નારદજીએ વચન આપેલું, તેને સત્ય કરવાની ખાતર ભગવાને પોતે ત્યાં પધારી ખાણીપાણી ખેંચી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ પ્રમાણે સત્ય વચન કરનારા પરમાત્માના મુખાવિન્દ્ય શ્રીમહાપ્રભુજી કે જે શ્રીઆપની આશ્રયી દૈવીજીવોનો ઉદ્ધાર કરવા સાફ મૃત્યુ ઉપર પ્રકટ થયા છે, જે ભગવાનના સ્વરૂપને મથાર્ય જાણનારા છે, તેમનું વચન કેમ મિથ્યા થાય? માટે તેમના વચનાનુસાર દીનતા પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો દૃઢ આશ્રય રાખવો કે જેનાથી સર્વ સિદ્ધ થશે. ॥૧૩૧॥

॥ इति श्रीमद्वाचस्पतिविरचितं श्रीकृष्णार्चनस्तोत्रं समाप्तम् ॥

અન્યાશ્રયને છોડી હળી, કૃષ્ણ એજ મર્થ સારી છે;
બોલો મહત્તો બેમા મળે, કૃષ્ણ એજ મર્થ સારી છે.

નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય શ્રીચતુઃશ્લોકી ગ્રંથ.

શ્રીમદાચાર્યજીએ બાલબોધ ગ્રંથમાં મર્યાદાભાગી ય પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે, પુષ્ટિભાગીય પુરુષાર્થો જુદા જ છે, પુરુષાર્થો ચાર પ્રકારના છે, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, મનુષ્યનું ખાસ કર્તવ્ય છે કે આ દુર્લભ મનુષ્યાવતારમાં આવી અવસ્ય કર્તવ્ય પુરુષાર્થો કરી, શ્રેષ્ઠ પદ મેળવવું. જે પુરુષાર્થો મેળવવાથી પૂર્ણ આનંદ પ્રગટ ન થાય એને અમે પુરુષાર્થ કહેતા નથી, માટે મુખ્ય ક્યા પુરુષાર્થો છે, એ જણાવવા સાર અને આ પુષ્ટિભાગીય આત્મનિવેદન ગ્રંથ કરી શું મુખ્ય કર્તવ્ય છે? તે જણાવવા સાર આ ચતુઃશ્લોકી નામનો ગ્રંથ ભગવદીયો ઉપર કૃપા કરી લખવા પ્રારંભ કરે છે.

મૂલમ્—સર્વદા સર્વથાવેન મજ્જનીયો વ્રજાધિપઃ ॥

સ્વસ્થાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ કાપિ કદાચન ॥૧॥

અર્થ—હમેશાં સર્વાત્મભાવ પૂર્વક મજ્જના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ જાળવાં એ જ મનુષ્યનો ખાસ ધર્મ છે. આ શીવાય દેશમાં કે કોઈ કાલમાં બીજો ધર્મ જ નથી.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં નિજજનોનો શો ધર્મ છે. તે બતાવવા પ્રારંભ કરે છે. વસ્તુતઃ સર્વ ભુતિ ગીતા, ભાગવત વિગેરેનાં અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ જ છે કે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણજી અદ્વિતીય છે. “યસ્માં

ક્ષર મતીતોહં અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ । અતોસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ
 પુરુષોત્તમઃ ” હું ક્ષરથી અને અક્ષર બ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ છું તેથી
 લોકમાં અને વેદમાં પુરુષોત્તમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. એમ શ્રીભગ-
 વાન સ્વમુખથી જ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણશબ્દનો અર્થ જ પરબ્રહ્મ થાય છે.
 (બુઝો પાછળ પાન ૧૮ માં.) સર્વ જગત વિગેરેના આનંદની ગણતરી
 કરતાં બ્રહ્મા અને અક્ષરબ્રહ્મ સર્વ અણ્ણિતાનન્દ છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ જ
 પૂર્ણાનન્દ સર્વના સ્વામી છે, એમ* પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયનો રમણીય સિદ્ધા-
 ન્ત છે, તો પછી સ્વામીની સેવકે સેવા કરવી, એ એનો ધર્મ છે.
 ભાગવતમાં ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે તમે તમારા પતિતું સેવન
 કરો ત્યારે જવાબમાં ભગવાનને કહ્યું કે ખરા સ્વામી આપજ છો,
 આખા જગત્તા સ્વામી આપ હોવાથી અમે તમારા ચરણને શરણ
 આવેલાં છીએ. કે જેની સેવા કરવાથી પૂર્ણાનન્દનું દાન આપો છે.
 આ સંદર્ભ ઉપરથી સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણ જ છે એવો સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં
 સ્થિર થશે, તો હવે પછીના વિચારો સમજવા મુશ્કેલ નથી.

ઉપર બતાવેલા સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણની સેવા સર્વાત્મભાવ પૂર્વક કરવી,
 એમ શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. સર્વાત્મભાવ એ તો ભગવદીયતા સહજ
 કર્તવ્યમાં છે. દેહ, પુત્ર, ધર, ખાર, સ્ત્રી, ધન, દ્રવ્ય, પ્રાણ, આત્મા,
 વિગેરે સર્વ આત્મનિવેદન કર્યા પછી ભગવાનનું છે, એમાં મારે
 મમતા કરવી વ્યર્થ છે, એમ સ્પષ્ટ આત્મભાવ હૃદયમાં ભગવદીયને ચોટી
 રહે છે, આ સર્વમાં પરમાત્મા છે, સર્વાત્મભાવ પૂર્વક શ્રીપ્રભુ કે જે
 “ * નિઃસાધન દૈવી જીવોના કૃગર । પરમાત્મા નિઃસાધન જીવોનો

* શ્રુતિ, સૂત્ર, ગીતા, ભાગવત, આ ચારને પ્રસ્થાન સંજ્ઞા છે.

* નિઃસાધનફલાત્માયં પ્રાદુર્મૂતોઽસ્તિ ગોકુલે

તતો ધયંસુનિશ્ચિન્તા જાતાઃ સર્વતઃ પથ દિ ॥ સુબોધિનીજી.

હિંદાર કરવા સાઈ ગોકુળમાં પ્રકટયા છે” તેમની સદા સર્વદા (હમેશાં) સેવા કરવી એ જ ભગવદીયોનો ધર્મ છે, આ શિવાય કોઈ દેશમાં કે કોઈ વખતે પણ ખીજો ધર્મ જ નથી, તો પછી + “સ્વધર્મમાં મરણુ સાઈ, પણ બચરૂપ પારકા ધર્મનો આશ્રય કરવો એ ખોટું છે.” આ ગીતાના વાક્યને અનુસરી વ્રજેશ્વર શ્રાકૃષ્ણચંદ્રનું સેવન કરવું. એ રૂપી સ્વધર્મનું પાલન કરવા સર્વ રીતે તત્પર થવું, એ જ પુરુષાર્થ. આ શિવાયનો અન્ય ધર્મિક પુરુષાર્થ છે જ નહિ. ॥ ૧ ॥

હવે આ ખીજા શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને કેવા અર્થ રૂપી પુરુષાર્થ ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે? તે જણાવાય છે, કેમકે આ શ્લોકમાં બહુ ઠેકાણે આર્યિક પુરુષાર્થ કરવા મમતાપૂર્વક મંડી પડ્યા છે, તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે અર્થ નામના પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ જાણવું, અને તે સંપાદન કરવા યત્ન કરવો કે નહિ? તે જણાવે છે.

મૂલમ્—एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ॥

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिततां व्रजेत् ॥ २ ॥

અર્થ—આ શ્લોક સંબંધી અને પરશ્લોક સંબંધી સર્વ પ્રકારના અર્થો ભગવાનજ સિદ્ધ કરશે, એવો વિશ્વાસ રાખીને ભક્તે ચિન્તા રહિત થવું જઈએ.

વિવેચન—પહેલા શ્લોકમાં કહેલી આજ્ઞાનું પાલન કરી શ્રાકૃષ્ણની સેવામાં પ્રવૃત્તમાન થએલા ભક્તે “અર્થ” મેળવવા સાઈ યત્ન કરવની જરૂર છે? એ જ પ્રથમ સવાલ હિંદો થાય છે, કેમકે આ ભક્ત પ્રભુને સર્વ દેહ, પ્રાણ, ધન, દ્રવ્ય, અને આત્માસહ સર્વ અર્પણ કરી તેમના શરણુ થઈ રહ્યો છે, એક પ્રવાહરૂપે ચિત્ત ભગવાનમાં રહે, અને ભગવાનને શું શું કર્યાંથી સુખ થાય, ખુશી થાય, એવી કામળહ-

+ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ગીતાગી.

દયની ભાવનાથી જે સેવન કરવામાં આવે તેજ સેવા, આથી અનન્યતાસિદ્ધ કરી વહાલા થયા સાઈ સેવામાં તત્પર રહ્યો છે તો પછી વિચાર કરવાનો કે સેવામાં વિક્ષેપ કરનારા ખીળ કાઈ અવસાયનું અવલંબન કરવું, એ આ ભગવદીયને હાજર છે ?

ઉત્તરમાં કહે છે કે પૂર્ણ બકિતથી આત્મા પણ પ્રભુને સોંપી બેઠેલા ભક્તને દેહ નિર્વાહ કાણુ કરશે ? એવો ખ્યાલ લાવવાની પણ ભક્તને શી જરૂર ? સર્વના સ્વામી, જગતના અધિપતિ સર્વ સમર્થ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ દેવી શરણાંગતના ભરણુ પોષણુ કરનારા એજ છે, આ લોક અને પરલોકના અર્થો પણ સિદ્ધ કરવાની ગરજ તેમને જ છે, શરણાંગત ભક્તને નથી, એવી ભાવના કરવી એ જ બૂધણુ છે. અવિશ્વાસ કદાપિ ન થવો જોઈએ કે પ્રભુ મારૂં ભરણુ પોષણુ કરશે કે કેમ ? + કેમકે પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે, એમ શ્રીમહાપ્રભુજી આગા કરે છે. શરણે આવેલાનું યોગક્ષેમ પોતેજ કરવાનું ગીતાજીમાં પ્રતિપા કરે છે, યોગ એટલે સર્વ વસ્તુનું સંપાદન, ક્ષેમ એટલે સંપાદન કરેલી વસ્તુનું રક્ષણ, એ બન્ને પ્રભુ જ કરે છે. ૧ 'અહંમક્તપરાધિન.' જ-ક્તને તો હું આધીન છું. એ ભાગવતમાં દુર્વાસા પ્રત્યે કહેલા વચનનું મનન કરવું, જેથી સર્વ સિદ્ધાન્ત સમજાઈ જશે, આવા સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તને પૂર્ણ વિશ્વાસથી ભરેલા મનથી સેવામાં જ પ્રવર્ત થઈ ચિન્તા રહિત થવું એ જ કર્તવ્ય છે. * ૨

+ જુઓ વિવેકર્ષ્યાશ્રમ શ્લોક ૧૫ નું વિવેચન.

* માયા બદ્ધ જીવો લૌકિક સામાન્ય અર્થ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ એવટે તેમાં દુઃખી થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગીયભક્તને પ્રભુ શીવય કોઈની અછાંદ્યા જ નથી.

હવે સિદ્ધ થયું કે અર્થ નામનો બીજો પુરુષાર્થ બગવદ્દેવનો. બગવાન જ સિદ્ધ કરે છે. અને આ ત્રીજાં શ્લોકમાં કામ નામના પુરુષાર્થનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—યદિ શ્રીગોકુલાધીશ્ચો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ॥

તતઃ કિમપરં બ્રૂહિ લૌકિકૈર્વૈદિકૈરપિ ॥ ૩ ॥

અર્થ—સર્વાત્મભાવથી શ્રીગોકુલાધીશ શ્રીકૃષ્ણ હૃદયમાં સ્થિર થયા તો પછી લૌકિક અને વૈદિક ક્રમોથી બીજો કયો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો બાકી રહ્યો? શ્રીલો શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્ર જ સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર છે.

વિવેચન—શ્લોક બીજાના વિવેચનમાં જણાવવામાં આવ્યું કે ભક્તોને પ્રભુ શિવાય કોઈની પણ આકાંક્ષા નથી, અને આકાંક્ષા રાખવાની જરૂર પણ નથી.

શ્રીગોકુલાધીશ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ભક્તના હૃદયમાં ખીરાજમાન થાય છે, ભક્તની ઇચ્છા જાણેછે, સર્વ ઇચ્છા મુજબ પૂર્ણ પણ કરે છે. સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર હૃદયમાં ખીરાજમા પછી લૌકિક અને વૈદિક સાધનોથી કયો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો બાકી રહેછે? લોક અને વેદનો નિયમ કરતાં તેમ લોક અને વેદમાં નિયમ પ્રમાણે વર્તનરતને પણ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી જ મનોરથ પૂર્ણ થાયછે, તો પછી શરણાગતભક્તના હૃદયમાં ખીરાજેલા પ્રભુ પોતાના ભક્તના મનોરથ સિદ્ધ કરી દે, એ સ્વભાવિક છે, શ્રીપ્રભુ હૃદયમાં ખીરાજે એ જ ભક્ત મનોરથ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર શીવાય બીજો હૃદયમાં આર્થ છે જ નહિ, એ જ ખરમ વાર છે. એમ શ્રી મહાપ્રભુજીએ અંતઃકરણપ્રબોધ નામના અંધતા આરંભમાં દર્શાવેલ છે. માટે

લૌકિક વૈદિક સાધનોની અપેક્ષા રાખ્યા શીવાય સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું કે જેથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર હૃદયમાં રહી સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરેછે. ॥૩૩॥
આ પ્રમાણે ત્રણ પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કરી મુક્તિ નામનો ચોથો પુરુષાર્થ આ ચોથા શ્લોકમાં બતાવે છે.

મૂલમ્—અતઃ સર્વાત્મના શશ્વદ્રોકુલેશ્વરપાદયોઃ ॥

સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥૪॥

અર્થ—શ્રીગોકુલેશ હૃદયમાં ખીરાજમાન થયા, એટલે નિત્ય સર્વાત્મભાવથી શ્રીગોકુલેશ્વરના ચરણ કમળનું સ્મરણ અને ભજન કરવું, કદાપી આ બેનો ત્યાગ કરવો નહિ.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં સ્મરણ, અને ભજન (સેવા) સદા સર્વદા કરવું, એવી આજ્ઞા કરે છે, સેવાના બાકીના વખતમાં વિપ્ર-યોગ (વિયોગ) અવસ્થા હોય એવી રીતે દીનતા પૂર્વક પ્રભુનું જ સ્મરણ કર્યા કરવું “ પુનઃક્યારે સેવા પ્રસંગ આવે ” એમ વારંવાર સેવાના બાકીના વખતમાં શ્રીપ્રભુનું સ્મરણ કરવું, અને સેવાના સમયમાં પ્રભુ પાસે ખીરાજે છે, તેથી સમાગમના આનંદના અનુભવ પૂર્વક સેવા કરવી, આ પ્રમાણે સેવાના બાકીના વખતમાં સ્મરણ અને સ્નેહથી ભરેલા હૃદયથી સેવા સ્મરણ એ બન્ને અવિચ્છિન્ન કરવાં જેથી આસુરાવેશનો સ્પર્શ પણ ન થતાં. સદા સર્વદા મોક્ષનો જ અનુભવ થાય છે. આ જ ઉત્તમ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ કહ્યું. બાલમોષ વિગેરેમાં માયાદિક પુરુષાર્થો વર્ણવ્યા છે, અને આ ચતુઃશ્લોકીમાં શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ ભગવદીય ઉપર કૃપા કરી કહ્યું છે. માટે શ્રોવણમાય વૈશ્ણવરાય નમઃ એવું સ્મરણ કરી વિવેચન સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

इति श्रीमद्भक्तभार्याविरचिता चतुःश्लोकी समाप्तम् ॥

॥ नमः श्रीकृष्णाय ॥

श्रीपुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद.

मनः स्मारं स्मारं प्रकिर विधृतं कश्मलचयम्
 शुभंयन्त्रे वह्नैश्चरणशरणं कालकलिलम् ॥
 प्रवाहस्ते नष्टो जननमरणः पापमलिनः
 सदा पुष्टिस्थं त्वं किमपरसुखं जृम्भति ततः ॥

શ્રી નદાર્યા ચરણને અને શ્રીગુરુચર્યોને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર
 કરી આ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ભેદનું વિવેચન
 કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ.

સામાન્ય રીતે વિચાર કરતાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, ચિદંશ
 અને સદંશથી પ્રભુતી સમાન છે, પવિત્ર અને ઉત્તમ છે, પરંતુ આ
 જગતમાં પ્રગટ થયા પછી અવિદ્યામાં જોડાઇ જાય છે, અવિદ્યા તેને
 બાંધે છે, તેથી જ દુઃખીપણું-સુખીપણું હીનપણું વિગેરે જીવમાં માલૂમ
 પડે છે, એવો શુદ્ધ અદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત છે.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિચાર કરતાં દરેક જીવ એક સરખી પદ્ધ-
 તિના છે, તેમ છતાં કોઇ દુષ્ટ જીવ માલૂમ પડે છે, કોઇ મોક્ષ કરતાં
 પણ અધિક ફલ ભોગવનાર હોય છે, કોઇ સંસારમાંજ અયોગ્ય માયા-
 કૂટોમાં બળેલા હોય છે, તેમ ક્રિયાઓ પણ જૂદી જૂદી માલૂમ પડે છે,
 તેમ ફલ પણ જૂદી જૂદી જાતનાં ભોગવે છે, ને નાના મોટા ફળવાળા જીવો.

દેખાય છે, તે જીવોમાં બેદ પાડવાનું શું પ્રયોજન હશે ? તે સહજ જાણવાની શંકા થાય છે. વળી આ પૃથ્વી ઉપર ધાર્મિક માર્ગો એટલા બધા છે કે જેની એક સમે મળતી કરવી પણ અશક્ય છે, ભારે એ માર્ગોનો દૂકામાં સમાવેશ થાય અને તે સધળા માર્ગોમાં કયો માર્ગ ઉત્તમ છે ? એવું પોતાના સેવકોને જણાવવા સાફ પરમ કૃપાળુ શ્રીપુરુષોત્તમાવતાર શ્રીમહાપ્રભુજી આ “પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાસેદ”નામનો મંથ રચે છે.

મંથારંભ થાય છે.

મૂલમ્—પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા વિશેષેણ પૃથક્ પૃથક્ ॥

જીવદેહક્રિયાભેદૈઃ પ્રવાહેણ ફલેન ચ ॥ ૧ ॥

વક્ષ્યામિ સર્વસંદેહા ન ભવિષ્યંતિ યચ્છ્રુતેઃ

મક્તિમાર્ગસ્ય કથનાત્પુષ્ટિરસ્તીતિ નિશ્ચયઃ ॥૨॥

અર્થઃ—પુષ્ટિ, પ્રવાહ, અને મર્યાદા, આ ત્રણે માર્ગના જુદા જુદા ધર્મો, જીવ, દેહ, ક્રિયાના લેહથી, હંમેશાં ચાલતી સૃષ્ટિની પરપરાથી, અને ફલથી તે ત્રણે માર્ગો જુદા જુદા પ્રકારના છે, જે ત્રણે માર્ગોના પ્રકાર જાણવાથી સર્વ સંદેહો દૂર થઈ જશે, એવી રીતે નિરૂપણ કરીશ. “શાસ્ત્રમાં ઘણું ઠેકાણું ભક્તિમાર્ગ કહેવામાં આવ્યો છે તેથી પુષ્ટિ (અનુગ્રહ-માર્ગ) છે, એ નિશ્ચય છે.

વિવેચન—આ શ્લોકોમાં દોઢ શ્લોક મંથનો ઉપક્રમ બતાવે છે, તેમાં જણાવે છે કે માર્ગના ત્રણ ભેદ છે, ત્રણ ભેદમાં જ સધળા માર્ગોના સમાવેશ થઈ જાય છે, “મૃમ્યતે હિતિ માર્ગઃ” શાસ્ત્રના વિષય પ્રમાણે જેની શોધ કરાય તે માર્ગ, જેમાં ભગવાનના અનુગ્રહની ખોળ થાય તે અનુગ્રહમાર્ગ. (પુષ્ટિમાર્ગ.) જેમાં જન્મ મરણ રૂપી પ્રવાહ

ચાલી રહ્યો છે તેની પણ લૌકિક વ્યવહાર સાઈ શોધ કરવી પડે છે માટે તે પ્રવાહમાર્ગ. વેદમાં અનેક પ્રકારની મર્યાદા બાંધી છે તે મર્યાદા પ્રમાણે વર્તવા અને તે જ પ્રમાણે ફળ મેળવવા શોધ કરવી પડે છે, માટે તે મર્યાદામાર્ગ કહેવાય છે. આ ત્રણે માર્ગનાં કર્મ, ફળ, સ્વરૂપ, દેહ અને ઉત્પત્તિ સર્વે નિપુણતાથી વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જીવંત જીવંત જ માલૂમ પડે છે તે આ ગ્રંથમાં બતાવાય છે.

પુષ્ટિ, પ્રવાહ, મર્યાદા આ ત્રણ નવા કલ્પિત છે, કે સસાત્મ છે. એ બતાવતાં પ્રથમ પુષ્ટિનો વિચાર બતાવાય છે.

ભગવાનની માયાથી ચક્ષુ છતાં અંધ બની ગયેલા કેટલાક તો પુષ્ટિમાર્ગ શબ્દના વિચારમાં ગરક થતાં પણ સ્પષ્ટાર્થ જોઈ શકતા નથી પરંતુ અમારી દષ્ટિથી શાસ્ત્રમાં ઠેકઠેકાણે પુષ્ટિમાર્ગને મુરખી બનાવેલો જોવામાં આવે છે. ભગવાને સહેલાઈથી સ્વપ્રાપ્તિ સાઈ ગીતાજી, વેદ, ભાગવત વિગેરે ભક્તિમય શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં કેટલાંક પ્રમાણો આપેલાં છે. પુષ્ટિ એટલે પોષણ, અર્થાત્ ભગવાનનો અનુગ્રહ ભગવાને શાસ્ત્રમાં ભક્તિયોગ કહ્યો. એ પણ એમનો અનુગ્રહ-કૃપા એ જ કારણ છે. માટે જ ભાગવતમાં કહે છે કે* “ભગવાનને ભજનારાઓને મુક્તિ આપે છે, પરંતુ પૂર્ણ કૃપા શીવાય ભક્તિ કોઈને આપતા નથી.” વળી ભગવાન કહે છે કે “હે પાપરહિત ઉદ્ધવ ? ભક્તિયોગ મેં કહેલો છે, અને ફરીથી ભક્તિનું કારણ હું તમને કહું છું “મારી કથામાં શ્રદ્ધા, માઈ કીર્તન, સેવામાં પ્રીતિ, ભક્તમાં વિશેષ પ્રેમ, સર્વ ઠેકાણે હું છું એવી બુદ્ધિ, સર્વ વ્યવહાર છોડી મારામાંજ આસક્તિ. ભોગ સુખનો ત્યાગ, યજન, દાન, દ્રવ્ય, દેહ, આત્મા સર્વ મારે વિષે અર્પણ કરવું, આ પ્રમાણે આત્મનિવેદન કરનારને મારે વિષે ભક્તિ થાય છે, તેથી તેને બીજો

* ભાગવત સ્કંધ. ૫+૬+૧૮ +જીઓ ભાગવત સ્કંધ. ૧૧+૧૬ થી ૨૪ જીઓ અને સ્કંધ ૧૧, અ. ૧૨ ના ૧ થી ૧૫.

અર્થ મેળવવો બાકી નથી.” કષ્ટથી અને સંશયાત્મક કાર્ય બતાવવા કરતાં સહેલાઈથી બની શકે એવું નિશ્ચિત કાર્ય બતાવવું એ કૃપા શિવાય બનતું નથી, માટે વેરાગ્ય થાય; ત્યાર પછી જ્ઞાન થાય તેને પાછું મહા કષ્ટથી જળવવું, અને તે જ્ઞાનથી તો અક્ષરબ્રહ્મની જ પ્રાપ્તિ છે-વિશેષ નથી. જ્ઞાન કરતાં ઉત્તમ એવો ભક્તિમાર્ગ ભગવાને સહેલાઈથી થઈ શકે એવો બતાવેલો છે, એ કેવલ ભગવાનની કૃપા-અનુગ્રહનું જ પરિણામ છે. કારણ તેનાથીજ ઉત્તમફલ પૂર્ણાનન્દ ભગવાનની પ્રાપ્તિ છે. “દાન, તપ, જપ, યોગ, વિગેરે કંઈ પણ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી કેવલ ભાવ-ભક્તિથી કૃપા કરે છે, અનુગ્રહ કરે છે. +શ્રુતિમાં પણ આજ આશય છે કે ભગવાન જેને આ મરો છે. એમ કુરી સ્વીકારે છે તેણેજ મેળવી શકાય છે, ત્યાં જ પોતાનો આત્મા ભગવાન પ્રગટ કરે છે. :’ આ પ્રમાણે અનુગ્રહ સ્થિતિ રહેલી છે. કારણ કે “મક્તયા હમેકયા ગ્રાહ્યઃ” હું ભક્તિથી ગ્રહણ થઈ શકું છું ભક્તિ અનુગ્રહ શિવાય થતી નથી. જેને કંઈ પણ સાધન શીવાય ભક્તિ-સ્નેહ દદ થયાં છે. તેને પ્રભુનો અનુગ્રહ (પુષ્ટિ) છે એ નિશ્ચય છે. જુઓ વૃત્રાસુર, એનો આસુર સ્વભાવ પલટાઈ પ્રભુના અનુગ્રહથી ભગવદ્જ્ઞાન થયું હતું. શાસ્ત્રમર્યાદાના નિયમ વાળી મર્યાદા ભક્તિ કરતાં સ્નેહમય પ્રેમની ધારા વાળી પુષ્ટિભક્તિ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગ કહેલો હોવાથી પુષ્ટિશાસ્ત્રમાં છે, એ નક્કી છે, માટે વિચાર પૂર્વક પ્રભુ શરણે જઈ માયાને તરે તો આ જ્ઞાન થાય. ॥ ૨ ॥

એક રીતે વિચાર કરતાં માલુમ પડશે કે આ કલિયુગમાં મોટા યગ્નાદિક ક્રમ બની શકે એવું છેજ નહિ અને તેનો નાશ પણ થઈ

+ નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન યમે-
વૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનુસ્વામ્ ॥

ગયો છે. જ્ઞાન તેતો કહી ગયા કે વૈરાગ્ય અને પૂર્ણ વેદાન્ત જ્ઞાન શિવાય બની શકે તેમ નથી અને છેવટે તેમાંથી બ્રહ્મ થાય છે. આવા બારીક સમયમાં પ્રભુએ ભક્તિરૂપી જે સહેલો માર્ગ બતાવ્યો છે કે જેમાં તીવ્ર વૈરાગ્યની જરૂર નથી, હંકારમાં કોઈ સાધનની પણ જરૂર નથી, કેવલ પ્રભુના પ્રેમભાવની જરૂર છે, એવા ભક્તિમાર્ગનો ધણા શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશ કર્યો તે તેમની કૃપાજ છે, પુષ્ટિ જ છે, કૃપા કહો કે પુષ્ટિ કહો તે નામ સમાન છે, આ ભક્તિ દૈવીજીવોને સાર જ કહી છે, દૈવી જીવોને જ તેમાં પ્રીતિ થાય છે, ભક્તિના આધિકારમાં સીમાડો બાંધ્યો નથી તો પણ ભક્તિમાર્ગ ભગવાનની કૃપા (અનુગ્રહ-પુષ્ટિ) શિવાય રચી કારક થતો નથી. ‘મગવાન્ મજતાં મુકુન્દો મુક્તિં દદાતિ કહિચ્ચિત્ સ્મ ન મક્તિયોગમ્’ અર્થ-મોક્ષ આપનાર ભગવાન્ ભજનારાને મુક્તિ આપે પણ (પરમ કૃપા શીવાય) ભક્તિ આપતા નથી, આવી ઉત્તમેષ્ઠમ પ્રેમમય ભક્તિ કે જેથી પોતે પણ ભક્તને વશ થઈને રહે એવી ભક્તિનો માર્ગ શાસ્ત્રમાં જે બતાવી આપ્યો છે તેથી ભગવાનની કૃપા (પુષ્ટિ) છે. એ સહજ ખ્યાલમાં આવશે, માટે પુનઃ પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. ॥ ૨ ॥

આ શ્લોકમાં પ્રવાહ અને મર્યાદા નું પ્રતિપાદન કરે છે.

મૂલમ્-“દ્વૌ ભૂતસર્ગા”વિત્યુક્તેઃ પ્રવાહોપિ વ્યવસ્થિતઃ ॥

વેદસ્ય વિદ્યમાનત્વાન્મર્યાદાઽપિ વ્યવસ્થિતા ॥૩॥

અર્થ-ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ભૂતના જે પ્રવાહ (સર્ગ) છે, એક દૈવી પ્રવાહ અને બીજો આસુરી પ્રવાહ છે, માટે શાસ્ત્રમાં પ્રવાહ પણ કહેલો છે, અને વેદમાં અનેક પ્રકારની મર્યાદા બાંધી છે, માટે વેદની હયાતીથી મર્યાદામાર્ગ પણ રહેલો છે.

વિવેચન—પ્રવાહ એટલે શું?—હંમેશાં ચાલ્યા કરવું એનું નામ પ્રવાહ. જાયસ્વ, મ્રિયસ્વ, જન્મ થવું અને મરણ પામવું આ જે પરંપરા કદાપિ તૂટે નહિ, એવી સૃષ્ટિની પરંપરાને નહિ છોડનારા જેટલા માર્ગો તે બધાનો પ્રવાહમાં જ સમાવેશ થાય છે. આમાં કેટલાક દેવી હોય છે ને કેટલાક આસુરો હોય છે તે ગીતાજ્ઞના ૧૬ માં અધ્યાયમાં જોઈ લેવું.

મર્યાદા એટલે શું?—વેદમાં કહેલા કર્મ અને જ્ઞાનને વાસ્તે જે જે નિયમો બાંધ્યા છે, તે નિયમોનું નામ મર્યાદા. આમાં વેદના જ નિયમને અનુસરીને ચાલતારા માર્ગોનો મર્યાદામાર્ગોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આ મર્યાદા અને પ્રવાહ બન્ને શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ છે. માટે વિશેષ વિવેચન કરેલું નથી.

પુષ્ટિ એટલે ? ભગવાનનો અનુગ્રહ. પ્રભુમાં થએલા સ્નેહ ભક્તિરૂપ જેટલા માર્ગો તેનો સમાવેશ પુષ્ટિમાં થાય છે. ભગવાનના અનુગ્રહને દેશ, કાલ વિગેરે કોઈ પણ બાધ કરી શકતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું. જુઓ ગોપિકાઓ વેદ જાણતાં ન હતાં. ગજને ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું તેમ છતાં ગજ મોક્ષ પામ્યો, કુબ્જને વેદમર્યાદાનો હીસાબ ન હતો, છતાં ભગવાને અનુગ્રહથી—કૃપાથી (પુષ્ટિથી)જ સર્વ નો ઉદ્ધાર કરેલ છે. માટે જે મર્યાદામાર્ગ કરતાં તેથી વિલક્ષણ પુષ્ટિ માર્ગ કૃપામાર્ગ અધિક ઉત્તમ છે એમ આ દષ્ટાન્તથી માણ્યું પડશે. ૧૩૧

શંકા—પ્રવાહ, મર્યાદા, પુષ્ટિ, આ ત્રણે જીવોને જળ આપનાર પુરુષોત્તમ જ છે. અને સર્વે જીવ ચૈતન્યથી સમાન છે. તેમાં પ્રવાહવાળાને પણ ભક્તિમાર્ગ સમાન છે. તો પ્રવાહથી પુષ્ટિ જુદો નહિ પડી શકે? આ શંકાના સમાધાન સારું આ ચોથો શ્લોક છે. પાંચમો શ્લોકનો ઉપક્રમ આગળ આવશે.

મૂલમ્—કશ્ચિદેવ હિ ભક્તો હિ “યો મદ્ભક્ત” इतीरणात् ॥

સર્વત્રોત્કર્ષકથનાત્પુષ્ટિરસ્તીતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૪ ॥

ન સર્વોક્તઃ પ્રવાહાદ્દિ મિત્તો વેદાચ્ચ ભેદતઃ ॥

યદા યસ્યેતિ વચનાન્નાહં વેદૈરિતીરણાત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે * ॥ યો, મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ “આવા લક્ષણવાળો જે મારો ભક્ત છે તે મને વહાલો છે.” તેથી આ ગીતાના શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો ભક્ત કોઈકે જ હોય છે અને સર્વ ઠેકાણે ભક્તને જ ઉત્તમ ગણેલો છે. માટે “પુષ્ટિ” છે એમ નિશ્ચય છે. માટે જ કહેવાનું કે સર્વ લોક (પ્રવાહ)નો ભક્ત (પુષ્ટિ) માં સમા-
વેશ થતો નથી. તેથી પ્રવાહ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ જૂદો છે. તેમ વેદથી અને લોકથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ જૂદો છે. જ્યારે ભગવાન (પુષ્ટિ) અનુગ્રહ કરે છે. ત્યારે લોક અને વેદમાં લાગેલી ખુદ્દિ છોડી દે છે. આમ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે, અને ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે *હું ભક્તથી જાણવામાં

* જુઓ ગીતાજી અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૪ થી ૨૦ સુધી.

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્વક્ષઃ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

*નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા । શક્ય એવં વિધો દ્રષ્ટું દ્રષ્ટવાન્ સિમાં યથા ॥ ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ અહમેવંવિધોઽર્જુન જ્ઞાતું દૃષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ? ગીતા.અ.૧૧.શ્લો.૫૩-૫૪

આવી શકુ છું. તેવી રીતે વેદથી, તપથી, દાનથી, કે યજ્ઞ વિગેરેથી જોઈ શકાતો નથી (માટે ભક્તિથીજ અનુગ્રહ છે વેદથી નથી. તેથીજ બન્ને જૂદા છે એવું માલૂમ પડશે.)

પ્રવાહથી પુષ્ટિમાર્ગનો ભેદ શાથી ?

વિવેચન—પ્રવાહનું લક્ષણ પહેલાં બતાવ્યું છે—ભક્તિ એવી હોવી જોઈએ કે જેનાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય, ભગવાનના વહાલા થવાય. નીચે બતાવેલા લક્ષણવાળો ભક્ત વિરલ હોય છે, અંત તેમાં ભગવાનને પ્રિય થવું એ બહુજ કઠિન છે. પ્રવાહ તો સર્વ સાધારણ છે માટે (ભક્તિ) પુષ્ટિમાર્ગ કરતાં પ્રવાહ જુદો જ છે. પ્રવાહથી ભગવાનને પ્રિય થવાતું નથી.

પ્રભુએ કહેલાં વહાલા ભક્તનાં લક્ષણ આવાં છે—સંતોષી, મ્હારું ચિંતન કરનાર, વશી, દૃઢ નિશ્ચયવાળો, મારામાં મન યુક્તિ અર્પણ કરેલ, ભક્તિમાં કંઈ અપેક્ષા વગરનો, પવિત્રપણે રહેનાર, બળનમાં ચતુર, લોકમાં આસક્તિવગરનો, ક્લેશવગરનો, આરંભો નહિ કરનાર, એવો મારો જે ભક્ત છે તે મને વહાલો છે. આમ ગીતાજીના ૧૨ અધ્યાયના શ્લોક ૧૪ થી તે ૨૦ સુધી વિશેષ લક્ષણ ગણાવ્યાં છે. આવાં લક્ષણ સર્વમાં જેવામાં આવતાં નથી, તેથી સામાન્ય પ્રવાહ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ વિશેષ છે, તેમ ભાગવત ગીતાજી વિગેરેમાં ભક્તની મોટાઈ ગણાવેલી છે. નવમસ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં ૬૩ શ્લોકથી ભગવાને ભક્તની મોટાઈ કહી છે. માટે ક્યાં સામાન્ય પ્રવાહ માર્ગ અને ક્યાં પરમાનન્દ અલૌકિક લીલાપાત્ર ગોપિકા, જેવાંએ ગ્રહણ કરેલો પુષ્ટિ-માર્ગ કૃપામાર્ગ કહો કે ભક્તિમાર્ગ તે પ્રવાહ કરતાં અતીવ ભિન્ન છે. વળી ગીતાજીમાં પણ ભગવાને તેની મોટાઈ કહી છે તે સાંભળો. “યે મજન્તિ તુ માં મક્તયા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્” “કૌન્તેય ! પ્રતિ-

જાનીહિ ન મે મક્તઃ પ્રણિવ્યતિ” હે અર્જુન ? જે મને ભક્તિથી બળે છે તેઓ મહારામાં રહેલા છે. હું તેમનામાં રહેલો છું અને તું જાણ કે મારો ભક્ત કદાપિ નાશ પામતો નથી અનેજ પામે છે.” આ પ્રમાણે અનેક રીતે ભક્તની મોટાઈ ભગવાન કહે છે. તેથી પ્રવાહમાં મુનઃ પુનઃ જન્મ મરણ લેવા સાઈ ભક્તને આવવું પડતું નથી એવાં ભગવાનનાં વચનજ જણાવી આપે છે કે પ્રવાહ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ-કૃપામાર્ગ જુદો છે અને ઉત્તમ છે.

શંકા—વેદમાં અને પુરાણ વિગેરેમાંથી જ્યારે ભગવાનની મોટાઈ જાણે, તેથી જે પ્રભુમાં દદ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ થાય છે તેનું નામ ભક્તિ, આ પ્રમાણે વેદ વિગેરેથી ભગવાનની મોટાઈ જાણ્યા પછી સ્નેહ થાય છે, એવું હોવાથી અમે કહીએ છીએ કે સ્નેહનું મૂળ વેદ જ છે. તેથી વેદના મર્યાદામાર્ગમાં તેનો સમાવેશ થવો જોઈએ, જુદો પુષ્ટિમાર્ગ હોવો ન જોઈએ.

સમાધાન—પ્રભુભાવ થવો એ કંઈ વેદ વિગેરે શાસ્ત્રો ઉપર રાખતો નથી, એ ભાવ તો જ્યારે પ્રભુનો પૂર્ણ કૃપાપાત્ર થાય ત્યારે જ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કૃપા શિવાય પ્રભુમાં પ્રેમ થવો મુશ્કેલ છે. વળી વેદ પણ એવી જ આગ્રા કરે છે કે “ નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન૦ ” આ આત્મા ધણાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ વિગેરે કર્યાથી મળી શકતો નથી, પરંતુ જેના ઉપર કૃપા થાય છે ત્યારે તેને પ્રભુ સ્વીકારે છે. વળી જુઓ ગીતજીમાં કહે છે વેદ વિગેરેથી હું મળતો નથી. પરંતુ અનન્ય ભક્તિવડેજ હું જેવો જોઈ શકાઉં છું તેવા કોઈ પણ સાધનથી હું જોઈ શકતો નથી. ભક્તિ કરવામાં બીજા વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોનાં સાધનોની જરૂર પડતી નથી. નિઃસાધન જોવા જ્યારે પ્રભુને શરણે જાય છે ત્યારે ભગવાન તેનો તત્કાળ ઉદ્ધાર કરે છે. ગોપીજનોને જ્યારે પ્રભુમાં ભાવ પ્રગટ થયો ત્યારે લોક, વેદ, પુત્ર, પતિ, સમાવહાતાં

વિગેરે સર્વને છોડી પ્રભુશરણ આપ્યાં હતાં અને તેમણે રસિક શ્રી-
કૃષ્ણથી પૂર્ણાનન્દરૂપી ઉત્તમ ફળ મેળવ્યું હતું. જુઓ આ ગોપીજનો!
વેદ વિગેરે શાસ્ત્રને ભણ્યાં ન હતાં કેવલ ભાવથી જ પ્રભુને પ્રાપ્ત થયાં
હતાં, માટે ભક્તિની મોટાઈ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગ શા-
સ્ત્રમાં છે પણ આ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનોની
જરૂર જ નથી. આ બારીક સમયનાં લૌકિક કે વૈદિક સાધનો શ્રી-
કૃષ્ણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી એવું ગીતાજીમાં વારંવાર
કહેલું છે, વળી ભાગવતમાં એક શ્લોકથી સમજાયું કે* જેના ઉપર
પ્રભુ અનુગ્રહ કરે છે તેને લોક કે વેદમાં યુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી.
ભગવાનમાં જ સ્થિર થાય છે માટે મર્યાદામાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ
ઉત્તમ છે. ને જુદો જ છે. એમ સ્પષ્ટ થયું. ॥ ૫ ॥

હવે એક શંકા થાય છે કે, શાસ્ત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે કહે છે કે
જ્ઞાન, વ્રત, જપ, તપ, હોમ, વિગેરે સર્વનું ફલ શ્રીપુરુષોત્તમમાં ભક્તિ થવી
એજ હોય છે, બીજું હોતું નથી વળી જે જ્ઞાનથી કે કર્મથી શ્રીકૃષ્ણ-
ચંદ્રમાં ભક્તિ ન થાય તે કર્મ કે જ્ઞાન પણ નકામું જ છે. આ પ્રમાણે
સર્વનો છોડો ભક્તિમાં આવે છે તેથી કેવલ ભક્તિમાર્ગ જ રાખવો.
બીજા બેદો શા સાદું પાડવા જોઈએ! પ્રવાહમાં દૈવી સૃષ્ટિ છે તેનો
જાણે ભક્તિમાં જ છે. અને ભક્તિમાર્ગમાં સર્વે અધિકારી છે તેથી પ્ર-
વાહ પણ જુદો પાડવાની શી જરૂર છે? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

મૂલમ્—માર્ગૈકત્વેઽપિ ચેદંત્યૌ તનુભક્ત્યાગમૌ મતૌ ॥

ન તદ્યુક્તં સૂત્રતો હિ ભિન્નો યુક્ત્યા હિ વૈદિકઃ ॥૬॥

અર્થ—ઉપર શંકા કરી કે મર્યાદા માર્ગ અને પ્રવા-

* યદાય મનુચ્છદ્ધનાતિ મગવાન્ આત્મભાવિતઃ ॥

સ જહાતિ મર્તિ લોકે વેદે ચ પરિનિષ્ઠિતામ્ ॥ સ્કં૦૪ અ૦૨૧-૪૬

માર્ગ, તે ભક્તિમાર્ગથી જુદા નથી, પરંતુ એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે પ્રવાહમાર્ગ અને મર્યાદામાર્ગ ભક્તિ-માર્ગ જેવી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરતા નથી, તેમ સૂત્રથી અને યુક્તિથી ભક્તિમાર્ગ જુદો જ છે.

પ્રવાહ અને મર્યાદાનો પુષ્ટિમાં સમાવેશ થતો નથી !

વિવેચન—શાસ્ત્રમાં જોકે એમ કહ્યું છે કે “ કર્મ અને જ્ઞાન વિગેરેનું ભગવાનમાં ભક્તિ થાય એ જ ફલ છે ” પરંતુ કર્મ અને જ્ઞાનનો ભક્તિમાર્ગમાં સમાવેશ થતો નથી. કેમકે જુઓ કર્મમાર્ગ-વાળાને તે તે કર્મનાં ફલ જુદાં જુદાં પતાવ્યાં છે. “ જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે જ્યોતિષોમ યજ્ઞ કરે, ” આ પ્રમાણે કર્મોનાં ફલ જુદાં જ છે તેથી કર્મ કરનારને આ કર્મોથી ભક્તિ મળે છે એવો નિશ્ચય શી રીતે કહેવાય ? એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું કે જે કર્મ ભગવાનને અર્પણ થતાં નથી તેતો એક ભાર રૂપ છે. આ પ્રમાણે વેદની મર્યાદા પાળનારાં કર્મોનો ભક્તિમાર્ગમાં સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે કર્મનું ફલ સ્વર્ગ છે; અને જ્ઞાનનું ફલ મોક્ષ છે. તેથી જ્ઞાનનો પણ ભક્તિ માર્ગથી ઉત્કર્ષ થતો નથી. કેવલ જ્ઞાનથી પુરાણપુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગીતાજીમાં કહેલું છે કે બ્રહ્મમૂળપ્રસન્નાત્મા (અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૫૪) “ બ્રહ્મભાવને પામેલો જીવ પ્રસન્ન રહીને સર્વ પ્રાણીમાં સમાન ભાવ રાખીને શોક કરતો નથી. ને કંઈ પણ ઇચ્છા નહિ કરતો એવો જીવ મારી ભક્તિને મેળવે છે, આ શ્લોકમાં કહ્યા મુજબ જ્ઞાન પછી બ્રહ્મભાવ થાય ત્યારે શ્રેષ્ઠ ભક્તિ મેળવવાની યોગ્યતા આવે છે, અને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ ન થતાં અક્ષર બ્રહ્મમાં લય થાય છે પુરુષ સ પરઃ પાર્થ મક્તયા લભ્યસ્વનન્યયા ॥ અર્થાત્ સર્વથી

પણ શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ તો ભક્તિથી જ મેળવી શકાય છે ખીજ કશાથી પણ મેળવી શકાતા નથી.

આ પ્રમાણે કર્મનું શલ સ્વર્ગ છે, જ્ઞાનનું ફલ અક્ષર બ્રહ્મમાં લય છે, અને ભક્તિનું શલ રસિક શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના લીલાસ્વાદ અને પરમાનન્દને આપવારૂપી છે. તેથી કર્મ અને જ્ઞાનનું ભક્તિમાં અંગ-પણું થતું નથી. ॥ ૬ ॥

હવે પુષ્ટિ પ્રવાહ અને મર્યાદા આ ત્રણ માર્ગો પ્રમાણ બેદથી પણ જુદા છે એવું સિદ્ધ કરે છે.

મૂલમ્—जीवदेहकृतानां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ॥

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥७॥

प्रमाणमेतान्निन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગના જીવ તેમના દેહ અને કૃતિઓ જુદી જુદી જાતની છે, તેવી રીતે તે જીવો પણ નિત્ય છે, એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. એને પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવાહ અને મર્યાદા એ બન્નેનો નિષેધ હોવાથી આ પ્રમાણેના બેદથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ જુદો જ છે.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો નિત્ય છે એટલે તેમનો નાશ નથી. અને પ્રવાહને મર્યાદાથી બેદ છે.

૧ ભાગવતમાં કહ્યું કે ભગવાન ભક્તિવાળાને જેવા સુખથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવા દેહાભિમાની (પ્રવાહી) અને આત્મારૂપ વહાણવાળા જ્ઞાની (મર્યાદામાર્ગીય)ને પણ મળી શકતા નથી, આ પ્રમાણે જે ફલ ભક્તિવાળાને મળે છે, તે ફલ પ્રવાહી કે મર્યાદા માર્ગવાળાને મળતું નથી

नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः

ज्ञानीनां चात्मभूतानां यथाभक्तिमतामिह । मा० ૧૦-૯-૨૧

૨. ભગવાનના કીર્તન કરનારા નિત્ય છે. છુવા સો અસ્ય કીરયઃ એવી શ્રુતિ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો નિત્ય છે, માટે મર્યાદા અને પ્રવાહી જીવોથી આ જીવ જુદો છે અને ઉત્તમ છે, કારણ કે ભાગવતના વાક્યમાંજ ભેદ પાડ્યો છે.

૩. શ્રી પુરાણ પુરુષોત્તમના આગળ મન, વાણી, કંઠપણ જઈ શકતાં નથી કેવલ ભગવાન વરે (સ્વીકારે) તેનાથી જ ભગવાન મેળવી શકાય છે. ” એવી શ્રુતિ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનો જ સ્વીકાર છે, બીજા મર્યાદા કે પ્રવાહી જીવોનો નથી, માટે પુષ્ટિ કરતાં પ્રવાહ અને મર્યાદામાં ભેદ છે.

૪. ભક્તિમાં દેવ, અસુર, સ્ત્રી, શુદ્ર, મનુષ્ય વિગેરે સર્વનો અધિકાર છે, જ્ઞાનમાં અને કર્મમાં બધાનો અધિકાર નથી, માટે પ્રવાહ અને મર્યાદા કરતાં પુષ્ટિ માર્ગ જુદાજ છે.

૫. પ્રવાહી જીવની લૌકિક કૃતિ (કર્મ) હોય છે, મર્યાદામાં જાતી પ્રમાણે કૃતિ હોય છે. પુષ્ટિમાર્ગીમાં તો કેવલ ભગવાનનીજ કૃતિ હોય છે તેથી કૃતિથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવાહ અને મર્યાદા માર્ગથી જુદો છે.

૬. મર્યાદામાર્ગમાં વેદ વિગેરે શાસ્ત્રો પ્રમાણ છે, પ્રવાહમાર્ગમાં જન્મમરણ પામતા લોકનાં આચરણજ પ્રમાણ છે, અને પુષ્ટિમાર્ગમાં તો ભગવાનનો અનુગ્રહ અને ભક્તોના તીવ્ર પ્રેમનો અનુભવ એ જ પ્રમાણ છે, માટે પ્રમાણના ભેદથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ, મર્યાદા અને પ્રવાહમાર્ગ ત્રણે જુદા જુદા છે.

૭. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની ભગવાન લોક અને વેદમાં રહેલી માયા-કૂટ છોડાવી દે છે. પરંતુ પ્રવાહમાર્ગીય તો લોકમાં જોડાય છે. અને મર્યાદા માર્ગીય વેદમાં જોડાય છે. આ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય અનુ-

અહવાળા ભક્તને લોક અને વેદના નિયમો બાધ નથી કરી શકતા તેથી પ્રવાહ અને મર્યાદાથી પુષ્ટિ જુદી છે.

૮ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તવાનું છે, પ્રવાહીને લોકની પ્રેરણાથી, મર્યાદાવાળાને શાસ્ત્રોની પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તવાનું છે, માટે પ્રેરણાથી, પણ ત્રણે જુદા જુદા છે.

આ પ્રમાણે જીવ, દેહ, અને ક્રિયાઓ જુદી જુદી હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગ કરતાં મર્યાદામાર્ગ જુદો જ છે એવું સમજાશે.

હવે પ્રમેય અને સાધનના ભેદો સિદ્ધ કરવા સાંઝે ત્રણે માર્ગો ક્યાંથી પ્રકટ થયા તે બતાવે છે.

મૂલમ્—સર્ગમેદં પ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપાંગક્રિયાયુતમ્ ॥૮॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्ट्वान्हरिः ॥

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिकायेन निश्चयः ॥९॥

અર્થ—હવે સ્વરૂપ, અંગ અને ક્રિયાથી જીવોના ભેદો કહેવાશે શ્રીહરિભગવાને ઇચ્છામાત્રથી મનવડે પ્રવાહ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, વચનવડે વેદમાર્ગ (મર્યાદામાર્ગ) અને કાયાવડે પુષ્ટિસૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી છે. ॥

વિવેચન શંકા—જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી જીવ નિકળ્યા છે. તેથી અને પંચમહાભૂતથી દેહ પણ બધાના સમાન છે. ત્યારે એ સમાન જીવોનો પુષ્ટિ-પ્રવાહના ભેદથી સૃષ્ટિના ભેદનું નિરૂપણ કરવું અયોગ્ય લાગશે.

સમાધાન—પરંતુ એમ સમજવાનું નથી, શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—સ્વરૂપ-અંગ અને ક્રિયા આ ત્રણે જુદાં જુદાં હોવાથી સૃષ્ટિના ભેદ પાડેલા છે, તેનું નિરૂપણ આ વિવેચનમાં કરાય છે.

મનના સમવાયિકારણથી માયાએ પ્રવાહ સૃષ્ટી કરેલ છે.

૧ બ્યારે ભગવાનને “વહુસ્યાં પ્રજાયેય” “હું એક છું તે ધણુ રૂપે થાઉ” એવી રીતે મનમાં ધચ્છા થતાં ભગવાન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ થયા, તેથી સૃષ્ટિ થવામાં હેતુ રૂપ મન છે.

૨ અશ્રુતિમાં કહ્યું છે કે માયાયકી મન ઉત્પન્ન કર્યું, મનથી પ્રજાપતિ સંજ્યા, પ્રજાપતિએ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી, તે સર્વ મનમાં જ રહેલું છે ” આ પ્રમાણે વેદમાં પણ પ્રવાહ સૃષ્ટિના વર્ણનમાં માયા-અને મનને કારણ ગણેલાં છે.

૩ “નશ્વરં ગૃહ્યમાણં ચ વિદ્મિ માયામનોમયમ્” (ભા. ૧૧-૭) જે મનવડે, -વચનવડે, નેત્રવડે, નાશાત્મક જે ગૃહણ થાય છે તે માયા અને મનોમય જાણુ ! આ શ્લોકમાં પણ માયા અને મનને પ્રવાહ સૃષ્ટિના કારણરૂપ ગણેલાં છે. આ પ્રવાહસૃષ્ટિ માયિક છે.

૪ આ માયિક સૃષ્ટિ સત્યસૃષ્ટિ થયા પછી થાય છે. આત્માથી સત્યસૃષ્ટિ થયા પછી આ માયામય પ્રવાહસૃષ્ટિ થાય છે નિષ્ક્રમમાં આગા કરે છે કે “મહેન્દ્રજાલવત્સર્વ કદા િમાયયાઽસૃજત્” ભગવાન મહેન્દ્રજાળની માફક કોઈ વખત સર્વ માયાવડે સૃજે છે, એટલે આ પ્રવાહસૃષ્ટિ મોહ કરનારી છે, અર્થાત્ જેમાં ધણા મોહ છે એવા પ્રવાહ સૃષ્ટિને મનવડે રચી છે. કાંઈને એવી શંકા થાય કે સર્વે જીવો ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાનમાંજ પ્રલયકાળ વખતે લય થાય છે, એવું વેદમાં ધણે ઠેકાણે કહે છે. ત્યારે પ્રવાહક જીવો

*અસતોધિ મનોઽસૃજત । મનઃ પ્રજાપતિમસૃજત । પ્રજાપતિઃ પ્રજાઽસૃજત । તદ્વાદ્દં મનસ્યેવ પરમં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

હલકા શાથી ? અને તેમની ગતિ ભગવાનમાં થવી જોઈએ ? આના સમાધાનમાં કહે છે કે આસુર જીવોનું કારણ બ્રહ્મા નથી-માયા છે. ભગવાને વિરસ ભોગવવા સાંઝે આસુર જીવો માયાના અંશથી કરેલા છે, પોતાના અંશથી કરેલા નથી, અસુરો પોતાના અંશ નહિ હોવાથી શત્રુ થાય છે, માયાના અંશરૂપ હોવાથી માયાને જ ભજે છે-અને ગીતા જીમાં કહેવા મુજબ “તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્” તે ભગવાનને ભજતા નથી તેમની અધર્મ ગતિ થાય છે, અને પ્રલયકાલમાં માયાના અધર્મમાં પ્રવેશ છે, કેમકે તે માયાના અંશ છે, માટે માયાએ રચેલા આ જીવો અસત્ય છે, ભગવાનની શક્તિરૂપ માયા સત્ય છે.

વાણીના સમવાયે કારણથી મર્યાદા જીવો થયા છે.

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું છે કે “સ્વર્ગમાં મૂર્તિ ધારણ કરનારા વેદ છે તેવા તમે સર્વ ઋષિ છો, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદના અભિમાનવાળા જે દેવતા છે તે આ સૃષ્ટિના કારણ રૂપે છે માંડક્યોપનિષદમાં કહ્યું છે ત્યાં જુઓ. ઓં એવા પ્રકારના અક્ષરબ્રહ્માથી જે થયું જે થાય છે અને જે થશે તે સર્વ ઓંકાર છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે જુદાં જુદાં નામરૂપ અને મર્યાદા વેદથી જ ઉત્પન્ન કરી છે. આ શ્રુતિ વાક્યો મર્યાદાસૃષ્ટિ ભગવાનના વાણીરૂપ વેદથી જ થએલી છે એમ કહે છે. વાણી ચાર પ્રકારની છે-“પરા, પદ્યન્તિ, મધ્યમા, અને વૈશ્વરી” આ ચાર વાણીથી સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે. નિબંધમાં પણ કહે છે કે રૂપ પ્રપંચ કરવાથી તેમાં આસક્ત થએલા પોતાના અંશરૂપ જીવ આસક્તિથી દુઃખી થશે એવો વિચાર લાવીને દુઃખથી નિવૃત્ત થવા સાંઝે સ્વરૂપાત્મક વેદ રચ્યો છે, વળી “અક્ષરબ્રહ્મ એ વેદનું ઉત્તમ સ્થાન છે” એવું કહેલું છે તેથી મર્યાદાસૃષ્ટિનું કારણ અક્ષરબ્રહ્મ પણ કહી શકાય છે. અને તેથી સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં અક્ષ-

રક્ષણથી જ જગત યાય છે એવું કહેલું છે અને વાણીરૂપ વેદના જ્ઞાનથી જ્ઞાનીઓનો અક્ષરરક્ષણમાં જ લય યાય છે. તેથી વેદમય સંકર્ષણરૂપ અક્ષરરક્ષણના સ્વરૂપથી મર્યાદાસૃષ્ટિ થઈ છે એવું સર્વ રીતે સિદ્ધ છે.

પોતાના સ્વરૂપથી પુષ્ટિસૃષ્ટિ કરી છે.

પુષ્ટિસૃષ્ટિ તો ભગવાને અંગથીજ કરેલી છે. આ વિષય ઉપર પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે સ ઇમેવાત્મનં દ્વેષા પાતયત્તતઃ પતિશ્ચ પત્નિ ચાભવતામ્ ॥ તેમણે પોતાના આત્માના બે ભાગ કર્યા તેમાંથી પુરુષ અને સ્ત્રી થયાં, આ શ્રુતિમાં પણ પોતાના આત્માને જ અનેક પ્રકારે થવાનું લખ્યું છે. ભગવાનનું શ્રીઅંગ આનંદરૂપ છે, આનંદવડે પુષ્ટિ સૃષ્ટિ રચી, એવો અભિપ્રાય છે. આ પુષ્ટિસૃષ્ટિમાં આનંદનો તિરોભાવ નથી, પ્રવાહસૃષ્ટિમાં અને મર્યાદાસૃષ્ટિમાં સદંશ અને ચિદંશનું જ કારણપણું છે. અને પ્રવાહસૃષ્ટિમાં તો આનંદ ને કારણપણું છે.

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે વિચાર કરતાં સારાંશ એ છે કે “હું બહુરૂપે થાઉં” એવી ઇચ્છાથી અને વિરરસ કરવા સાઈં મનના સમવાયિકારણથી માયામય આસુરી પ્રવાહસૃષ્ટિ પ્રગટ કરી વેદવાણીથી મર્યાદાસૃષ્ટિ રચી છે. અને પુષ્ટિ સૃષ્ટિ શ્રીઅંગથી કરેલી છે તેમાં આનંદ જ કારણ છે. ॥ ૯ ॥

શંકા—ઉપાદાન કારણ જીહ્વા હોય તોપણ નિમિત્ત એક હોય તો ફલ એક આવે છે. જેમ માટીનો કે ત્રાંબાનો ધડો હોય પણ જલ ભરવારૂપી ઉપયોગ એક સરખો થાય છે. તેવી રીતે રમણ કરવા સાઈં

૧ ઉપાદાન કારણ એનું જ નામ કે. જે કાર્યમાં ચોતરફ બાપી રહેલું હોય તે, જેમ ધડો થવામાં માટી ઉપાદાન કારણ છે.

અનાવેલી સૃષ્ટિમાં એકસરખી રીતે રમણરૂપી ફલ થવાનુંજ, ત્યારે તમે બેદ પાડો છો તે નકામે કેમ ન કહેવાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરેછે.

મૂલમ્—મૂલેચ્છાતઃ ફલં લોકે વેદોક્તં વૈદિકેષિ ચ

કાયેન તુ ફલં પુષ્ટૌ મિન્નેચ્છાત્તોપિ નૈકથા ॥૧૦॥

અર્થ—પ્રવાહસૃષ્ટિને મૂલેચ્છાથી લૌકિકફલ થાય છે, મર્યાદામાર્ગમાં વેદમાં કહેલું ફલ થાય છે, અને પુષ્ટિ-માર્ગમાં શ્રીસ્વરૂપથીજ ફલ થાય છે, આ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં ફલ આપવાની ઇચ્છાથી પણ ત્રણેની ઉત્પાત્ત અને માર્ગ જૂદા છે.

પ્રવાહીને જીવને મળતું ફલ.

(**બવેચન—**પ્રવાહમાર્ગમાં તે રચવામાં મન કારણ હોવાથી તેમાં અલૌકિક ફળ થતું નથી. એવું શ્રુતિમાં કહે છે. “ક્ષુદ્રાણ્યસકૃદાવર્તીનિ મૂતાનિ ભવાન્ત જાયસ્ય મ્રિયસ્વ” હમેશાં ઉત્પન્ન થવું અને મરવું એ પ્રમાણે નિરંતર જન્મ મરણ પામનારાં ક્ષુદ્રપ્રાણી (પ્રવાહી) માત્રને મર્યાદા કે પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ મળતું નથી. ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે “વેદમાં કહેલા સકામ કર્મને કરનારા કામનાવાળા જીવો હમેશાં જન્મમરણ પામ્યા કરે છે” આ પ્રવાહનું જ ફલ છે. ગીતા-જીના ૧૬ અધ્યાયમાં “તાનહં દ્વિષતઃ કરાન્” એ શ્લોકમાં કહે છે. “મહારો દ્વેષ કરનાર,—કૂર, મનુષ્યોમાં અધમ, અને અશુભ જીવોને હું સંસારમાં આસુર યોનિમાં જ નાંખું છું” આ પ્રમાણે આસુર યોનિમાં જઇ છેવટે અંધતમમાં પ્રવેશ કરવો એ જ ફલ પ્રવાહીને મળે છે.

મર્યાદા માર્ગમાં ફલ.

મર્યાદામાર્ગમાં વેદમાં કહેલું ફલ થાય છે. જેઓ વેદે કહેલી મર્યાદા પ્રમાણે વર્તી નિષ્કામ કર્મ કરે ત્યારે તેમને સ્વર્ગ મળે છે

અને જ્ઞાનાદિક સંપાદન કરે તો મોક્ષ મેળવે છે, શ્રુતિમાં કહેલું છે કે જે જે જીવો વનમાં જઈ શ્રદ્ધાવડે તપ કરવું જોઈએ, એવું સમજી જે તપ કરે છે તે અર્ચિભાગમાં જાય છે તેને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. ન સ પૂનરાવર્તતે 'તે પુનઃ પાછો આવતો નથી' આવી રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાં લય થવાથી ફલ મળે છે જેમ મીઠાનો ઠાકરો જલમાં નાંખ્યાથી જલમાં મળી જાય છે. તેવી રીતે તેમનો લય થાય છે એવું સાચું કર્મ કારયતિ (આ શ્રુતિ મોટી છે) તેમાં જણાવે છે કે જેને ભગવાન જે જીવને ઉંચી ગતિ આપવાની ઇચ્છા કરે છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે જેને હલકી ગતિમાં આવવાની ઇચ્છા હોય છે તેની પાસે નરસાં કર્મ કરાવે છે. આ પ્રમાણે નરસાં કર્મ કરનારા પ્રવાહી અને ઉત્તમ કર્મ કરનારા મર્યાદાવાળા સમજવા.

પુષ્ટિ સૃષ્ટિને ફેલ.

પુષ્ટિસૃષ્ટિ ભગવાનના શ્રોત્રંગમાંથી થયેલ છે. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ આનંદરૂપ હોવાથી આ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને સ્વેચ્છા મુજબ ઉત્તમ જીદી જીદી જાતનાં ફલ મળે છે. ભગવાન ભક્તની વિકાર વગરની જેટલી ઇચ્છાઓ હોય છે તે પૂર્ણ કરે છે. વિકારવાળી હોય તો જેમ નારદજીએ રાજકન્યા પરણવા સાફ ભગવાનનું રૂપ માગ્યું ત્યારે વાંદરાનું રૂપ આપ્યું હતું; તેવી રીતે ભક્તનું હિત ચાહનારા ભગવાન વિકારવાળી ઇચ્છાઓ આપતા નથી. વિકાર વગરની ભગવાન ભક્તની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. તે ઉપર ભાગવત તરફ દૃષ્ટિ કરીએ—ન્યારે ગોવર્ધન પૂજા કરાવી ઇન્દ્રના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો ત્યારે ઇન્દ્રે ખુબ વરસાદ વરસાવ્યો. ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે મારા પરિશ્રદ્ધરૂપ પ્રજાને બચાવવું એ મારો સંકલ્પ છે. આ પ્રમાણે રક્ષણ કરી આનંદ આપ્યો હતો. બીજું નંદરાયજીએ વરુણલોકમાં જોએલી ભગવાનની સેવાને

પોતાના ગોપગોષ્ઠીને કહી ત્યારે તેમને વૈકુંઠના દર્શનની ઇચ્છા થઈ, તે પ્રમાણે સર્વે ગોપજનોને વૈકુંઠમાં લઈ જઈ પોતાના ધામનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. વળી ભગવાને શરદ્દશમીની રાત્રિઓમાં યોગમાયા ને સમીપ રાખી પૂર્ણ આનંદરૂપ રાસ રમણથી ભક્તની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી હતી. રાધા સહયરી સાથે જ્યારે ભગવાન અન્તર્ધાન થઈ ગયા ત્યારે શ્રીરાધાજીની ઇચ્છા પ્રમાણેજ ભગવાન વત્યા હતા. આ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી જૂદી જૂદી જાતનાં ૧૯ પુષ્ટિસૃષ્ટિને મળે છે. ॥ ૧૦ ॥

જીવો ચિંદશ્ચથી સમાન છે, પરંતુ અસાધારણ ધર્મના જોડથી જુદા છે. તેથી ફલ પણ જુદાં જુદાં મળે છે એવું જણાવવા પ્રવાહિક જીવોનું ફલ બતાવે છે. અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો જુદા છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

મૂલમ્—“ તાનહં દ્વિષતો ” વાક્યાદ્વિન્ના જીવાઃ પ્રવાહિણઃ
અતણ્વેતરૌ મિન્નો સાન્તૌ મોક્ષપ્રવેશતઃ ॥ ૧૧ ॥
તસ્માજ્જીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે મિન્ના એવ ન સંશયઃ ।
ભગવદ્રૂપસેવાર્થં તત્સૃષ્ટિર્નાન્યથા ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—ગીતાજીમાં દ્વેષ કરનારાને આસુરી યોનીમાં નાંખવાનું કહ્યું છે, તેથી પ્રવાહમાર્ગીયજીવોથી મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો જૂદા છે. મર્યાદામાર્ગીય જીવોને અક્ષરબ્રહ્મમાં લય થાય છે અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને ભગવાનમાં કે ભગવાનની લીલામાં પ્રવેશ થાય છે, તેથી મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી, પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો જૂદાજ છે, એમાં

સંદેહ નથી. તે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની સૃષ્ટિ ભગવાનની સેવા કરવા સાધક છે, બીજા સાધક નથી.

વિવેચન—આપણે પહેલાં કહી ગયા કે પ્રવાહી જીવો આસુર હોય છે તેમાં બે ભેદ છે. એક સહજ આસુર અને બીજો આસુરના આવેશવાળા. આમાં જે સહજ આસુર સ્વભાવવાળા હોય છે તેમને ગીતાજીમાં “તાનહં ક્ષિપત કુરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્” આ શ્લોકમાં કહેવા મુજબ તેમને આસુર યોનીમાં જ જન્મ મરણ ભ્રમ પડે છે, પરંતુ જે આસુર આવેશ વાળા હોય છે તે જો મૂલરૂપ ભગવાનનાં કે કોઈ વિભૂતિ રૂપમાં દેશવાળા હોય તો મરણ સમયમાં ભગવાનને હાથે મરવાથી અને ભગવાનનાં દર્શન થવાથી તેમને ઉદ્ધાર થાય છે. આના ઉપર દૃષ્ટાન્તની ઇચ્છાથી ભાગવતમાં કંસ રાજાના વૃતાન્તનો વિચાર કરીએ. કંસરાજ હંમેશાં ભગવાનને દેશ કરનારો હતો, હવે જેનો કાલ પાસે આવ્યો છે અને ભગવાન મને મારશે એવા ભયવાળો થયો ત્યારે જલ પીતાં, ખેલતાં, ફરતાં, સૂતાં, શાસ ભેતાં, ચક્રના આયુધ વાળા ભગવાનને પોતાની આગળને પાછળ દેખતો હતો, આવી રીતે દેશથી પણ ભગવાનનાં તેજોનાં તિરોધ થઈ ગયેલો હોવાથી અને “મરણે યા મતિઃ સા ગતિઃ” “મરણ વખતે જે મતિ તેવી મતિ” એ ન્યાયને અનુસરી મરણ વખતે ભગવાનનાં દર્શન હોવાથી તેઓ મુક્ત થાય છે. બીજો દાખલો પૂતના, કે જે ભગવાનને વિષ પાન કરાવવા આવી હતી. તેનો પણ મોક્ષ થયો હતો. માટે આ સારાંશથી સમજવાનું કે આસુરના આવેશ વાળાનો મોક્ષ અમ્ય છે. પરંતુ સહજ આસુર કે જેઓ ભગવાનરૂપ આ જગતમાં દેશ કરનારા છે પ્રાણીઓને અને ભગવદ્દેશમાં દેશ કરનારા છે, તેમને તો પહેલાં કહેલી અંધતમ ગતિ જ થાય છે. આ પ્રમાણે દેશ કરનારા પ્રવાહમાર્ગીયો હોવાથી અર્થાત્માર્ગીયો

અને પુષ્ટિમાર્ગીયો તેનાથી જુદા માલુમ પડશે, કેમકે પ્રવાહમાર્ગી-
યને અંધતમરૂપી નરકચળ છે મર્યાદામાર્ગીયને અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ
અને પુષ્ટિમાર્ગીયને શ્રીપુરુષોત્તમમાં લીલાસ્વાદ કે પ્રવેશ થાય છે.
આ પ્રમાણે ફલ જુદાં જુદાં છે. માટે તેઓ જુદા છે. ॥ ૧૧ ॥

પુષ્ટિસૃષ્ટિ શા સાઈ લગવાને રચી તેનું પ્રયોજન કહે
છે. પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો સર્વથી જુદા છે, એવું પહેલાં પ્રતિપાદન કરી
ગયા. બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો અને શબ્દાદિક વિષયો વગેરે પંચતન્માત્રા-
વાળું અને અગીયાર ઇન્દ્રિયોની સાથે મળી રોગ પ્રકારના કાર્યરૂપ
લિંગ શરીરથી યુક્ત થાય તે જીવ કહેવાય છે. અને બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ
જીવોને જ કર્તાપણું કહ્યું છે, બુદ્ધિનો સંબંધ થાય ત્યારે પ્રકટ થાય
છે, માટે આસુર ભાવ કે સાધારણ ભાવ ભક્તિભાવ કે દ્વેષભાવ
વિગેરે જીવના ધર્મો હોય છે. તેથી જ પ્રવાહમાર્ગીયો અંધતમમાં
પ્રવેશ કરે છે. મર્યાદાવાળા સુક્તિમાં અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો શ્રી
પુરુષોત્તમમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી. પુષ્ટિમાર્ગીય
જીવોની સૃષ્ટિ સર્વ કરતાં વિલક્ષણ છે, સર્વથી ઉત્તમ છે. એવો
વિચાર વરાહ પુરાણના એક વાક્ય થી સ્પષ્ટ થશે મિત્રૈવ કાચિત્
સાસૃષ્ટિ વિધાનુર્વ્યતિરેકિણી ॥ “પુષ્ટિસૃષ્ટિ તે બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી
જુદી કોઈ બિન્ન સૃષ્ટિ છે” અર્થાત્ આ સૃષ્ટિ તો ભગવાને સેવા
સાઈ પ્રગટ કરી છે તેથી તે સૃષ્ટિ અહંતા મમતા રહિત ઉત્તમ છે,
ભગવાન કહે છે: “જેના ઉપર હું અનુગ્રહ કરું છું તેને જ ભક્તિ
(સેવા) નું દાન કરું છું” આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે, કે ભગ-
વાન જે જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરે ત્યારે તે જીવને બીજા જીવોથી
જુદો પાડીને પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરાવે છે, અને પુષ્ટિસૃષ્ટિમાં
પોતાની રૂપ સેવા કરાવા સુજે છે ત્યારે તે જીવ પુષ્ટ થયો કહેવાય
છે, આ પ્રમાણે પુષ્ટિજીવ શીવાય સેવાનો અધિકાર નથી, એવું

સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી જો પુષ્ટિસૃષ્ટિ કરે નહિ તો સ્વરૂપની સેવા થાયજ નહિ. અને સેવા કરાવવી ન હોય તો પુષ્ટિસૃષ્ટિ હોય જ નહિ, એમ પરસ્પર સંબંધ છે કેમકે નામ સેવા તો મર્યાદામાર્ગીય વિગેરે સર્વ કરે છે, પરંતુ સ્વરૂપસેવા કે જેમાં ભક્તિ શબ્દનો સમાવેશ થાય છે એ સેવા “કર્હિચિત્સ્મ ન ભક્તિયોગમ્” અનુબ્રહ્વાણી પુષ્ટિસૃષ્ટિ શીવાય ઈતરને આપતા નથી, માટે તે ભક્તિ દૈવી જ કરી શકે છે. ભગવાન રમણ કરે તે પોતાના લાયક સૃષ્ટિ સાથે જ કરે, કંઈ અધમ પ્રવાહી જીવો સાથે ન કરે, પ્રવાહી જીવોનું રમણ દ્વરથી છે, અને મર્યાદામાર્ગીયનું રમણ પરંપરાથી અને પુષ્ટિ-માર્ગીય જીવો સાક્ષાત્ રમણ છે. (આ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ.) આ પુષ્ટિસૃષ્ટિ “સ આત્માનં સ્વમકુરુત” પોતાના આત્માને જ આ સૃષ્ટિરૂપે કરેલ છે તો પછી સેવામાં આ સૃષ્ટિ શીવાય ક્યો જીવ અધિકારી છે ? તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની મોટાઈ દસ્યમાન થાય છે આ સૃષ્ટિનો નાશ નથી. “સંપદાદ્યાવિર્ભાવઃસ્વે-નશબ્દાત્” આ સૂત્રમાં કહે છે કે ભગવાન આ જીવનો આવિર્ભાવ કરે છે, વિવિધ પ્રકારના કામો ભોગવે છે, આ સૃષ્ટિ પુનઃ અહંતા મમતા વાળા સંસારમાં આવતી નથી, એવું “ન સ પૂનરાવર્તતે” એ શ્રુતિ કહે છે. માટે સર્વ રીતે આ પુષ્ટિસૃષ્ટિની ઉત્તમતા છે. એ વાતનું દર્શન હવે સ્પષ્ટ થયું હશે. “ભગવાન જ ભક્તને અધીન થઈ રહે છે” ત્યાં આગળ વિશેષ પ્રમાણની શી જરૂર છે. (અહં-મક્તપરાધીનઃ) હું ભક્તને અધીન છું. માટે સેવા વાસ્તે જ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ રચી છે માટે ભિન્ન છે. ॥ ૧૨ ॥

લીલા સૃષ્ટિમાં થએલા જીવોના સ્વરૂપ-દેહ-અને ક્રિયામાં ભેદો ખતાવે છે.

મૂલમ્—સ્વરૂપેણાવતારેણ લિંગેન ચ ગુણેન ચ

તારતમ્યં ન સ્વરૂપે દેહે વા તત્ક્રિયાસુ વા ॥ ૧૩ ॥

તથાપિ યાવતા કાર્યં તાવત્ તસ્ય કરોતિ હિ ॥

અર્થ:—સ્વરૂપવડે, અવતારવડે, ચિન્હવડે અને ગુણવડે તેઓના સ્વરૂપમાં, દેહમાં, અને ક્રિયામાં ભગવાનથી ફેરફાર નથી. તેપણુ જોટલા ફેરફારવડે તેઓને પ્રગટ કરવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેટલોજ ફેરફાર કરે છે.

વિવેચન—“સ તથા સૈંધવચનો.” આ શ્રુતિમાં ભગવાનને પૂર્ણાનંદ સમિધદાનંદરૂપે વર્ણવ્યા છે તેવી રીતે ભક્તો પણ સત્ ચિત્ અને આનંદ અંશના તિરોધાન પગરના હોય છે તેથી સ્વરૂપવડે તારતમ્ય નથી. અલૌકિક રીતિથી સત્વાદિક ગુણાનુસાર ભગવાનના અવતાર છે તેમ ભક્તના પણ અવતાર છે. જેમ ભગવાનમાં ધ્વજ, વજ્ર, વિગેરે ચિન્હ હોય તેવી રીતે ભક્તના પણ અવતાર છે. જેમ ભગવાનને ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણો છે. તેવા ભક્તને પણ છે” જે એમ ન હોય તો મથુરાજીમાં ઉદ્ધવજી આવ્યા ત્યારે ગોપિકાઓ પરસ્પરે વિચાર કરવા લાગ્યા કે “આ શ્રીકૃષ્ણના કમલ જેવા નેત્રવાળા, મનોહર દશનવાળા અને તેમના જેવા જ વસ્ત્ર વિગેરે આ બ્રૂપણવાળા આ કોણુ આવ્યા છે? આવી રીતે વિચાર કરતાં આતો ભક્ત ઉદ્ધવજી છે એમ માલૂમ પડ્યું. આ ઉપરથી ભક્તનાં સ્વરૂપ, દેહ, ક્રિયા, ચિન્હ ભગવાનના જેવાં જ હોય છે તે આ દષ્ટાન્તથી દઢ થશે. હવે પ્રમાણથી જુઓ. કૃષ્ણેમનિપદમાં કહે છે કે “તસ્માન્ન મિન્ના યતાસ્તુ આમિર્મિન્નોષ્ણ વિભુઃ” ભક્ત શિરોમણિ ગોપીજનો ભગવાનથી બિન્ન નથી, અને ભગવાન તેમનાથી બિન્ન ન હતા” પરંતુ ભગવાનને તેમની સાથે જોટલા ફેરફારથી સંબંધ

કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેટલા પુરતો જ ભક્તમાં પોતાનાથી ફેરફાર રાખે છે માટે આ સર્વ લીલા સ્વાદ અને ઉત્તમતા પુષ્ટિસૃષ્ટિને જ શોભે છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે કેટલાક ભક્તિમાર્ગમાં પરાવાય છે, કેટલાક કર્મમાં,—કેટલાક જ્ઞાનમાં, કેટલાક પ્રવૃત્તિમાં, કેટલાક આસક્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એવી રીતે બેદ કેમ દેખાય છે ? એવી શંકાના સમાધાન સાફ પુષ્ટિજીવોના બેદ કહે છે.

મૂલમ્—તૈ દિ દ્વિધા શુદ્ધમિશ્રમેદાન્મિશ્રાસ્ત્રિધા પુનઃ ॥૧૪॥

પ્રવાહાદિવિમેદેન ભગવત્કાર્યસિદ્ધયે ॥

પુષ્ટ્યા વિમિશ્રા સર્વજ્ઞાઃ પ્રવાહેણ ક્રિયારતાઃ ॥૧૫॥

મર્યાદયા ગુણજ્ઞાસ્તે શુદ્ધામેષ્ણાતિદુર્લભાઃ ॥

અર્થ—ઉપર જણાવેલા પુષ્ટિમાર્ગીયજીવો શુદ્ધ અને મિશ્ર એવા બે પ્રકારના છે. આ બેદો ભગવાનને રમણ કરવા સાફ પ્રવાહ વિગેરેના બેદ મિશ્રજીવો ત્રણ પ્રકારના છે. પુષ્ટિથી જે મિશ્ર હોય તે સર્વજ્ઞ હોય છે. પ્રવાહમાં જે મિશ્ર હોય તે ક્રિયામાં પ્રીતિવાળા હોય છે અને મર્યાદાથી મિશ્ર હોય છે. તે ભગવાનના ગુણને જાણનારા હોય છે. અને પ્રેમ વડે જે શુદ્ધ હોય છે તે તો બહુ જ દુર્લભ છે.

વિવેચન—તેરમા સ્થાનમાં જીવો અત્યંત છે તેમાંના ભગવાનને રમણ કરવા સાફ જુદા જુદા બેદો નીચે ક્યાં છે.

૧ પુષ્ટિમિશ્ર પુષ્ટિજીવો સર્વજ્ઞ હોય છે, આ ભક્તો અને જ્ઞાત્રી એવા ભગવાનના વિચાર મુક્ત જે પુષ્ટિથી જેઓનો પુષ્ટિમા-

ગેમાં અંગીકાર થયો છે તેઓ ભગવાનના સ્વરૂપને જાણનાર હોય છે દાખલા તરીકે નારદજી અને ઋષભદેવ વિગેરે જાણવા. “સુદુર્લભઃ પ્રશાંતાત્મા કૌટિષ્ઠવપિ મહામુને” આ છઠ્ઠાસ્કંધના વચન પ્રમાણે મુક્ત થએલામાં નારાયણ પરાયણ ભક્ત બહુ દુર્લભ છે ૨ પ્રવાહ મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો ભગવાનની ઉપસનામાં મંડી પડેલા અર્થાત્ ક્રિયામાંજ પ્રીતિવાળા હોય છે નારદ પંચરાત્ર વિગેરેમાં કહેવા મુજબ પૂજ્યમાર્ગમાં વળગેલા હોય છે. દાખલા તરીકે શ્રુતદેવ અને નિમિરાજ વિગેરે. ૩ મર્યાદાથી મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો ભગવાનના ગુણોને જાણનારા અને બ્રહ્મવાદમાં કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલનારા હોય છે, અને તેઓ ભગવાનના જગત રચવા વિગેરેના ગુણોને જાણનારા હોય છે, આ મર્યાદા ભક્તો સમજવા, દાખલા તરીકે લિખ્ય વિગેરે જાણવા.

૪ શુદ્ધ પુષ્ટ ભક્ત-વિરલ હોય છે. અર્થાત્ કોઇ પણ જાતની ઉપાધિ વગર નિઃસાધનતાથી ભગવાનને આ જીવો ભજે છે. દાખલા તરીકે ગોપીજનો, કે જે ગોપીજનોના ચરણારવિન્દની રજ સાંઠે બ્રહ્માએ સાઠ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું. માટે પ્રેમથી શુદ્ધ પુષ્ટભક્ત સર્વથી ઉત્તમ અને ભગવાનના જેવા સ્વરૂપ, દેહ, ક્રિયા, વિગેરે વાળા હોય છે. ગોકુળમાં રાત્રે સૂઇ રહેલા પ્રજ્ઞભક્તોને વૈકુંઠ દર્શન કરાવ્યાં હતાં એ કેવળ પુષ્ટિ છે.

હવે શ્રી કલ્યાણરાયજી એ બતાવેલા બેદોનું નિરૂપણ કરીએ. ૫ મર્યાદામિશ્ર મર્યાદાના જીવ સ્વર્ગાદિકની કામના કરનાર હોય છે. ૬ પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદાના જીવ ભગવાનની પ્રીતિ માટે કર્મ કરનારા હોય છે. ૭ પ્રવાહમિશ્ર મર્યાદાના જીવ તેઓ લૌકિક માટે કર્મ કરનારા હોય છે. ૮ પુષ્ટિમિશ્ર પ્રવાહના જીવો ભગવદ્ભજનને અનુકૂલ ક્રિયા કરનારા છે. ૯ મર્યાદામિશ્ર પ્રવાહના જીવો-મર્યાદાવાળી ક્રિયામાં પ્રીતિવાળા હોય છે.

૧૦ પ્રવાહમિશ્ર પ્રવાહના જીવો—આસુર કહેવાય છે. લૌકિકમાં જ પ્રતિ-
વાળા છે. આ પ્રમાણેના ભેદો નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે તે પ્ર-
માણે તેઓ કર્મ કરનાર હોય છે. પરંતુ ચોથા ભેદમાં બતાવેલા
ભક્તો દુર્લભ હોય છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે ફલનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरूप्यते ॥

भगवानेव हि फलं सयथाविर्भवेद् भुवि ॥

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—એવી રીતે ઉત્પત્તિના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું
હવે ફલનું નિરૂપણ થાય છે. કે ભગવાનજ ફલ છે તે જેમ
પૃથ્વી ઉપર ગુણ અને સ્વરૂપના ભેદવડે પ્રકટ થાય છે તેમ
તેઓને ફલ થાય છે.

વિવેચન—ધર્મ અને ધર્મરૂપથી સર્વ ઠેકાણે ભગવાન જ
હોવાથી ભગવાનજ ફલરૂપ છે, અર્થાત્ જે ભક્તોના હૃદયમાં કે ગૃહમાં
જેવી રીતે ગુણ અને સ્વરૂપના ભેદથી પ્રકટ થાય કે ભક્તોના ગુણ
અને સ્વરૂપના ભેદથી પ્રકટ થાય તેવી રીતે ભક્તોને ફલ થાય છે. તે-
થી જ ભગવાનના સ્વરૂપમાં તીવ્ર પ્રેમવાળા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને
આનંદરૂપ ભગવાન પ્રકટ થકને પૂર્ણાનન્દનું દાન કરે છે અને જ્ઞાન
વિગેરે ધર્મમાં ખરાયણવાળાને ધર્મરૂપ જ્ઞાનરૂપથી ફલ આપે છે, તેવું
ફલ થાય છે, માટે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે—“ये यथामां प्रपद्यन्ते तां
तथैव भजाम्यहं” જે ભક્તો મને જેવી રીતે ભજે છે, શરણે આવે
છે, તેઓને હું તેવી જ રીતે ભજું છું, એટલે ફલ આપું છું,
આથી સર્વ સિદ્ધાન્ત સમન્વિષ્ટ જશે.

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને જુદું ઉત્તમફલ મળે છે એવું બતાવી આપ્યું, હવે કોઈ અનુગ્રહવાળા ભક્તને ભગવાનનો શાપ કોઈ બ્રહ્માદિ દેવો દ્વારા થાય છે, તો ભક્તને શાપ ન થવો જોઈએ છતાં થાય છે તેનું કારણ શું !

મૂલમ્—આસક્તૌ ભગવાનેવ શાપં દાપયતિ કચિત્

અહંકારેઽયવા લોકે તન્માર્ગસ્થાપનાય હિ ॥૧૮॥

ન તે પાશ્વંડતાં યાન્તિ ન ચ રોગાશુપદ્રવાઃ ॥

મહાનુભાવાઃ પ્રાયેણ શાસ્ત્રશુદ્ધત્વહેતવે ॥૧૯॥

અર્થ—જે મર્યાદાથી મિશ્ર પુષ્ટભક્ત હોય તેની બીજે આસક્તિ થઈ હોય કે, અહંકાર થયો હોય ત્યારે ભગવાન તેને ઠેકાણે લાવવા શાપ અપાવે છે, તેથી તેઓ પાશંડી થતા નથી, તેમ રોગાદિ ઉપદ્રવો પણ તેઓને દુઃખી કરતા નથી અને ઘણું કરીને તેઓ મોટા પ્રભાવવાળા થાય છે, અને મિશ્રભાવ મટી શુદ્ધ ભાવ થાય તેટલા સારું જ આ શાપ અપાવે છે.

વિવેચન—જે મર્યાદાથી મિશ્ર ભક્ત હોય તેની બીજામાં આસક્તિ થાય તો ભગવાન શાપ અપાવે છે, જુઓ નલકુમર અને મણિ શ્રીવતી આસક્તિ અપ્સરામાં થઈ ત્યારે નારદદ્વારા ભગવાને શાપ અપાવ્યો હતો અને પછી થોડે જ યમલાજીનું વૃક્ષને ઉખાડી નાંખી ઉદ્ધાર કરી આનન્દહનું દાન કર્યું હતું. ચિત્રકેતુને અહંકાર થયો ત્યારે તેણે મહાદેવજીને હસી મસ્કરી કરી, ત્યારે પાર્વતીજીએ શાપ આપ્યો, પછી અર્વનાભ પામ્યો હતો. કશિવા ગંગામાં પરિક્ષિત રાજાએ સાથ ભરાવ્યો હતો, તે પાપ મટાડવા અને સૈને ઉદ્ધાર કરવા મણિ આગ્રહ

પાસે શાપ અપાવી તેનો સાત દિવસમાંજ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આ શીવાય ઠેકાણે લાવવા પણ ભગવાન શાપ અપાવે છે. જેમ ધ્વજ-ધુમ્ન ભક્ત અમરત્મ ઋષિ આવ્યા ત્યારે સામે લેવા ઉભો થયો ન હતો, ત્યારે તેણે મોટાઇની મર્યાદા લોપી કહેવાય તે મર્યાદા રાખવા સાઈ શાપ અપાવ્યો હતો. માટે શાપ એ પણ શુદ્ધ કરવા સાઈ જ છે જેઓને શાપ થયેલો હોય છે, તેઓ પાપાંડપણાને પામતા નથી, તેઓને રોગાદિ કંઈ ઉપદ્રવો કરી શકતું નથી, માટે ભક્તોને શુદ્ધ કરી પુષ્ટભક્ત બનાવવા સાઈજ આ શાપો અપાવે છે. જય અને વિજય જે પોણીઆ હતા તેમને પણ ભક્તોના અપમાનથી શાપ થયો હતો, છેવટે ભગવદ્રુપ થયા હતા. માટે મિશ્ર મટાડી શુદ્ધ બનાવવા જ શાપ આપે છે તેથી શાપ પણ ભૂષણરૂપ છે. ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તમ ભક્તોને શાપની શિક્ષા ભોગવવી પડે એવો ભાવ કેમ થાય છે ?

મૂલમ્—ભગવત્તારતમ્યેન તારતમ્યં મંજન્તિ હિ ॥

અર્થ—ભગવાનનો ભક્તોમાં જેવા તારતમ્યથી આવી-જાવ થાય છે, તેવા તારતમ્યથી ભજે છે.

વિવેચન—ગીતાશ્રમાં ભગવાને કહ્યું છેકે “હું સર્વ ભૂતોમાં સરખો છું, મને કેશ દેખાણો નથી કે શ્રિમ નથી, પરંતુ જેઓ મને ભજે છે તેઓ મહારામાં છે, હું તેઓમાં છું” તેથી ભક્તિવડે ભજન કરતાં જેવી રીતે અર્થ વિગેરે ગુણોથી ભગવાન ભક્તોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી અર્થ વિગેરે છ ગુણો પ્રગટ કરે, તેવી રીતે તેઓ તારતમ્યથી ભજે છે. આ ઉપર હ્યદાન્ત તરીકે જુઓ ધન્વધુમ્ને બળેન્દ્ર થયા હતા, તેમણે નિર્મુલ્ય પ્રજ્ઞાની સ્તુતિ કરી હતી. ચિત્રકેતુ

વૃત્રાસુર રાક્ષસ થયો હતો, પરંતુ રાક્ષસ અવસ્થામાં તેના હૃદયમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો હતો વિગેરે. ॥

હવે પુષ્ટ જીવનું લક્ષણ કહે છે.

મૂલમ્—વૈદિકત્વં લૌકિકત્વં કાપટયાત્તેષુ નાન્યથા ॥૨૦॥

વૈષ્ણવત્વં હિ સહજં તતોન્યત્ર વિપર્યયઃ ॥

અર્થઃ—પુષ્ટજીવોમાં લૌકિકપણું અને વૈદિકપણું દેખાડવા પુરતું જ હોય છે, તેમાં આસક્તિ નથી, અને વૈષ્ણવપણું સ્વાભાવિક હોય છે, મર્યાદામાર્ગીય જીવોમાં વૈષ્ણવપણું તથા લૌકિકપણું કપટથી હોય છે, વૈદિકપણું સ્વાભાવિક હોય છે. તેમ પ્રવાહમાર્ગીય જીવોમાં વૈષ્ણવપણું તથા વૈદિકપણું દેખાડવા પુરતું જ હોય છે, અને લૌકિકપણું સ્વાભાવિક હોય છે.

વિવેચન—આપણે પહેલાં કહી ગયા કે જેના ઉપર ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે તેની લોકમાં અને વેદમાં રહેલો નિષ્ઠા છોડાવી દે છે અને પોતામાં કરે છે. તેથી પુષ્ટ જીવોને લૌકિકપણું અને વૈદિક પણું રાખવું પડે તે કેવળ રૂઢી જાળવવા જ અને તેમાં વૈષ્ણવપણું સ્વભાવિક હોય છે, કારણકે તેની નિષ્ઠા ભગવાનમાં જ છે.

મર્યાદામાર્ગીય જીવોને વૈદિકપણું સ્વભાવિક હોય છે. અને વૈષ્ણવપણું અને લૌકિકપણું દેખાડવા પુરતું જ હોય છે. પ્રવાહમાર્ગીય જીવોને વૈદિકપણું અને વૈષ્ણવપણું દેખાડવા પુરતું હોય છે. અને લૌકિકપણું સ્વાભાવિક હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે સર્વે માર્ગોમાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ કહે છે.

મૂલમ્—સંબંધિનસ્તુ ये जीवाः प्रवाहस्थास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्षणीशद्ववाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ॥

क्षणान्तस्सर्वत्वमायांति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानુસારેણ સર્વત્ર સકલં ફલમ્ ॥

અર્થ—અધા માર્ગોમાં સંબંધવાળા જે જીવો છે અને જેઓ પ્રવાહમાર્ગમાં રહેલા છે તેઓનું ચર્ષણી એકું નામ છે. તેઓ ક્ષણે ક્ષણે જૂદા જૂદા માર્ગમાં ભમે છે, તેઓને ક્યાં પણ પ્રીતિ થતી નથી, તેઓ જે માર્ગમાં ક્રિયાકરે તેને અનુસારે સર્વ માર્ગોમાં તેને પુરૂં ફલ મળતું જ નથી.

વિવેચન—આ જે જીવો હીનપ્રવાહમાર્ગમાં રહેલા છે, તેમ જેઓને બ્રહ્મસંબંધ વિગેરે કંઈ પણ શરણાગતતા પ્રાપ્ત થઈ નથી તેઓ ચર્ષણી કહેવાય છે. ચર્ષણીમાં ચૃષિ ધાતુ છે, તેના અર્થ જન્મ લેવો થાય છે, તેઓને આ સંસારમાં જન્મ મરણ લેવા રૂપી દુઃખ જ ફલ હોય છે, અને તેઓને કોઈ માર્ગમાં રૂચિ થતી નથી. નારદ પંચરાત્રમાં જે જીવને મધ્યમ અને અધમ માણસો ગણાવ્યા છે તે જ ચર્ષણી જીવ કહેવાય છે.

હવે પ્રવાહના ભેદનો વિચાર કરે છે.

મૂલમ્—प्रवाहस्थान्प्रवक्ष्यामि स्वरूपांगक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे प्रवृत्ति चेति वर्णिताः ॥

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञાસ્તે ભગવત્પ્રોક્તા જ્ઞાસ્તાનનુ ये पुनः ॥

અર્થ—સ્વરૂપ, અંગ, અને ક્રિયાથી સુકત પ્રવાહ માગીય જીવોને હું કહું છું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને “પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ” વિગેરે શ્લોકથી આસુર જીવો વર્ણવેલા છે, તે સર્વ પ્રવાહમાગીય જાણવા. તેઓ અજ્ઞ અને દુર્જ્ઞ એવા એ પ્રકારના છે. તેમાં ભગવાને ગીતાજીમાં ગણાવ્યા છે, તે દુર્જ્ઞ જાણવા, અને તેને અનુસરનારા તેઓને અજ્ઞ જાણવા. વિવેચન—પ્રવાહમાગીયોતું લક્ષણ ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે.

પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ॥

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૭॥

અસત્યમપ્રતિઘ્નંતે જગદાદુરનીશ્વરમ્

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

આસુર જીવો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં સમજતા નથી, તેઓનામાં પવિત્રતા હોતી નથી, આચાર વિચાર નથી, સત્ય નથી, જગતને અસત્ય કહેનારા હોય છે, જગતને ક્રુધર વગરતું કહે છે, વિગેરે તેમનાં આસુરનાં જે લક્ષણ હોય છે તે પ્રવાહમાગીયનાં જ લક્ષણ છે. અને તેઓને આસુર કહેલા છે, આ જે ગીતાજીમાં જણાવેલા છે તેમને દુર્જ્ઞ જાણવા, અને તેમને અનુસરનારા તે અજ્ઞ કહેવાય છે. આ અજ્ઞમાં રહેલા દ્વેષાદિ નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેનો આસુર સ્વભાવ મટે છે અને હેવટે પણ તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. પરંતુ અજ્ઞનો ઉદ્ધાર નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું, ધારણ કે તેઓ કેવલ ઉદર ભરનારા હોય છે. ૧૨૦૥

આસુરસંભૂતું વર્ણન કર્યું, તે આસુર ૬૪ છે. એવી રીતે સિદ્ધ કર્યું, પરંતુ આસુર સૃષ્ટિમાં આસુર જ જન્મ્યા એવી જો-

ધ્યે-તેમ છતાં આસુરને ત્યાં પ્રહલાદજી અને બલિરાજ વિગેરે
બકતો કેમ થયા? અને તે આસુર વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા ઉપર
બગવાને કૃપા કેમ કરી! આશંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—પ્રવાહેऽપિ સમાગત્ય પુષ્ટિસ્થસ્તૈર્ન યુજ્યતે ॥

સોપિ તૈસ્તત્કુલે જાતઃ કર્મણા જાયતે તતઃ ॥૨૫॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ આસુરને ત્યાં ઉત્પન્ન થઈને
પણ પ્રવાહી આસુરજીવમાં જોડાતા નથી, કેમકે કર્મ વડે
ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે તે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ આસુરકુ-
લમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે.

વિવેચન—આસુરકુલમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવોમાં જે ભક્તિ
દેખાય તો તે આસુર જીવ નથી એમ માનવો. પરંતુ બગવાનના
અપરાધથી કે ભક્તના અપરાધથી કે વેદ વિગેરેની નિંદાથી જ તે
પ્રવાહમાર્ગમાં આવે છે. પરંતુ તેનાં કર્મ પ્રવાહમાર્ગીયના જેવાં
હોતાં નથી. આસુરને ત્યાં જન્મેલા પ્રહલાદજી જેમ જુદા પડ્યા તેવી
રીતે તે જુદા જ પડે છે. જ્ય વિજય પોળીયાને આસુર યોનિમાં જન્મ
લેવો પડ્યો હતો, પરંતુ છેવટે બગવાનને પામ્યા હતા. ભરતજીને હરજી
યોનિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો પરંતુ તેમાં પણ માતા વિગેરેને છોડી
પણ ભક્તિમાર્ગને છોડ્યો ન હતો, તેમ માતા પિતાની ઇચ્છા પણ કરી
નહતી. કેમકે બગવાને તેનું ગ્રહણ ક્યું હતું. માટે બગવાનની કૃપા
જેના ઉપર થઈ હોય તેને જે કે કોઈ અન્ય યોનીમાં જન્મ
લેવો કારણસર સમય આવે પરંતુ તેનો પાત થતો નથી. કર્મવડે
એવી યોનીમાં જન્મ લેવો પડે છે, તદ્દપિ ભક્તિ પ્રાપ્ત્ય એવું છે.

કે જેનાથી કોઈનો પાત થવાનો સંભવ પણ રહેતો નથી, માટે ભક્તિમાં જ જોડાઈ ભગવાનના વહાલા થવું એ જ યોગ્ય છે, શ્રીમદ્વાયાર્ય ચરણને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી આ અંથનું વિવેચન સમાપ્ત કરીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણઃ શરણ મમ ॥

इतिश्रीमद्भलभाचार्यविरचितः पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः समाप्तः

॥ नमः परमानन्दाय श्रीकृष्णाय. ॥

શ્રીજલભેદ.

આ અંથનો ઉપક્રમ દર્શાવતાં શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે:—

એક મુખ્ય વાત યાદ રાખજો કે સંગ કરવો તે પરીક્ષા કર્યા શીવાય કદાપિ ન કરવો. પરીક્ષામાં આ ભગવદીય છે, એમ માલૂમ પડે તો જ સંગ કરવો. અપરીક્ષ્ય સંગ કરવામાં દુઃસંગ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. માટે સંગ ગમે તેવો કરવો એવી દુરાગ્રહતાને દૂર કરવી.

ભગવન્નામ જો કે પૂર્ણ પાપીને પણ પવિત્ર કરવા સમર્થ છે. અને અન્નમિલ જોવા પાપીને “નારાયણ” ઉચ્ચરતાં પવિત્ર કર-

નારું નીવડ્યું છે, તેથી* સંકટથી કે મશ્કરીમાં ગમે તે રીતે પણ બોલાયલું ભગવન્નામ પવિત્ર કરે છે. તો પણ કલિકાલમાં ઉદર નિમિત્ત ભગવાનના નામને ગ્રહણ કરનારાઓને દૂરથી છોડવા એમ ભગવાનની આજ્ઞા છે. તેથી આવા દુઃસંગ થવાનો પણ પ્રસંગ આવી પડે છે. માટે પરીક્ષા કરી સંગ કરવો એવી શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞા છે. સત્સંગ કરવાની આવશ્યકતા તો છે. ભક્તિનું ખીજ દંડ કરવા શ્રવણ, કીર્તન, કરવાં તેમાં પણ વક્તા પાસે શ્રવણ કરવા શ્રોતાનો સંગ કરવાની જરૂર પડે છે. તેથી વક્તાની પરીક્ષા કરવી, પછી સંગ કરવો યોગ્ય છે. જુઓ બધાય સંગ સરખા નથી હોતા એના ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત સાંભળો.

એક ઉપખર્ડણુ નામનો ગંધર્વ હતો, તેને ઋષિઓએ ભગવાનના ગુણગાન કરવા બોલાવ્યો, પણ મદોન્મત્ત થઇ સ્ત્રીયો સાથે ગાન કરવા લાગ્યો. ઋષિ લોકોએ આ કામી છે એમ જણી તેને શ્રાપ આપ્યો કે તું સંગ કરવા લાયક નથી માટે શુદ્ર થઇ જા. તે પછી દાસીપુત્ર હોઈ ભગવદ્ભજન કરતાં ત્રીજા અવતારમાં બ્રહ્મપૂત્ર નારદજીના રૂપે જન્મ લીધો. આ ઉપરથી સમજવાનું કે બધા સંગ સમાન નથી, દરેકના સ્વરૂપમાં ભેદ હોય છે, અને દરેકને તેમના સ્વરૂપ પ્રમાણે જ ફળ મળે છે. વક્તાનો સંગ પણ પરીક્ષા કરીને જ કરવો કે આ વક્તાનો કેવો ભાવ છે, આ વક્તા ઉત્તમ ભાવવાળો છે કે નહિ. માટે ભાવની મુખ્ય પરીક્ષા કરવાનું સાધન બતાવવા પરમ કૃપાળુ શ્રી મહાપ્રભુજી “જલભેદ” નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એ એમની કૃપાનું જ પરિણામ છે.

*સાંકેત્યં પરિહાસ્યં વા સ્તોમં હેલનમેવ વા

વૈકુંઠનામગહનં અંશેષાઘહરં પ્રમુઃ ॥ ભાગવતમ્ ॥

મૂલમ્—નમસ્કૃત્ય હરિં વક્ષ્યે તદ્ગુણાનાં વિભેદકાન્ ॥

ભાવાન્ વિંશતિથા મિત્રાન્ સર્વસંદેહવારકાન્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને તેમના ગુણોનો ભેદ કરનાર સર્વ સંદેહોને મટાડનાર વિંશ પ્રકારના જુદા જુદા ભાવનું નિરૂપણ કરીશ.

વિવેચન—નમસ્કાર શીવાય આ ભક્તને કોઈ પણ સાધન પ્રભુ પ્રસન્ન કરવામાં આ કલિકાલમાં અસ્તિત્વ નથી એવું નમસ્કાર પદથી સૂચવી આપે છે. ભગવાનના ગુણોને ભેદ કરનારા ભાવ છે, એ પદનો વિચાર કરીએ. સત્વગુણ, રજોગુણ, તે તમોગુણને નિવૃત્ત કરી નિર્ગુણ કરનાર ભગવાનનો ભાવ છે, આ ભગવદ્ભાવ એવી ઉચ્ચ કક્ષા ધરાવે છે કે ભક્તને સાઈ ભગવાન પણ સ્વધર્મેને છોડીને ભક્તસહ વિશેષ લીલામાં વર્તે છે. એવા ઉત્તમ ભાવનું નિરૂપણ આ અંથમાં છે. આ ભાવ ભક્તના મન ઉપર આધાર રાખે છે તેથી આ અંથમાં વિશ્વ પ્રકારના તે ભાવના ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે. માટે ભાવ એટલે શું? એનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. “રતિદેવાદિ-વિષયા ભાવ इति,” દેવાદિક વિષયમાં જે રનેહ, પ્રીતિ, તે ભાવ, ભાવ ગુણોને લીધે બહુ જ પ્રકારના થઈ જાય છે એ વાત ખરી પરંતુ સુગમથી જણાવવા માટે તૈત્તરીય શ્રુતિમાં વિશ્વ પ્રકારના જલનું વર્ણન છે, તેને અનુસરી ફરેક ભાવને જલનું દૃષ્ટાન્ત આપી ભાવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, માટે આ અંથ જલભેદ નામનો અંથ કહેવાય છે. જલ કેટલા પ્રકારનાં અને ભાવ કેટલા તેનો નિર્ણય કરે છે.

મૂલમ્—ગુણમેદાસ્તુ તાવન્તો ચાવન્તો હિ જલે યતાઃ ॥

અર્થ—જેટલા જલના ભેદો તૈત્તરીય શ્રુતિમાં ગણાવેલા છે. તેટલા જ ભેદો ગુણના છે.

વિવેચન—તૈત્તરીય શ્રુતિમાં જલનાં વીશ ભેદ લખેલા છે. જલ ઠંડુ મધુર શુદ્ધ કરનાર વિગેરે ગુણવાળુ દેખાય છે પરંતુ જેવા આધારમાં રહે તેવા ગુણ દોષ તેને લાગુ પડે છે, તેવી રીતે ભગવાનના ગુણો પણ આનંદ રૂપ જ છે પરંતુ ભક્તોના ભાવને અનુસરીને જુદા જુદા પ્રકારના માલુમ પડે છે. તેથી તેના પણ વિશ ભેદ જણાય છે. તૈત્તરીય શ્રુતિમાં ગણાવેલા જળના ભેદો. ૧ કુપ સંખધિ ૨ નાળાં સંખધિ. ૩ દાળીયા સંખધિ. ૪ ખાડા સંખધિ. ૫ ખોદી કાઢેલા જળ સંખધિ. ૬ ગુન્હાના જળ સંખધિ. ૭ મુંદર જળ સંખધિ. ૮ તલાવસંખધિ. ૯ નાની તલાવડીના જળ સંખધિ. ૧૦ વર્ષાદ સંખધિ. ૧૧ ઝરૂાં સંખધિ. ૧૨ ઝાકળ સંખધિ ૧૩ પરસેવા સંખધિ. ૧૪ સ્થિર રહેનાર જળ સંખધિ ૧૫ નદી સંખધિ ૧૬ સિંધુ સંખધિ ૧૭ સમુદ્ર સંખધિ. ૧૮ નાનામાં નાની નદી સંખધિ. ૧૯ સર્વ જળ સંખધી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં જલના ભેદો દર્શાવ્યા છે. તેને અનુસરીને આ ગ્રંથમાં પહેલું ગાયકનો ભાવ કુવાના જળ જોડે સરખાવી પહેલો ભાવ બતાવે છે.

મૂલમ્—ગાયકાઃ કૂપસંકાશા ગંધર્વા इति विश्रुताः ॥ ૨ ॥

કુપ મેદાસ્તુ ચાવંતસ્તાવંતસ્તેઽપિ સંમતાઃ

અર્થઃ—ગંધર્વ એ જાતના ગાયન કરનારા જનો કૂપના જળજેવા છે એટલે તે જેટલા કૂપના ભેદો છે. તેટલા ભેદોવાળા ગંધર્વો છે.

વિવેચન—ભગવદ્ગુણોનું ગાન કરનારા કૂપના જળજેવા કહ્યા છે. કેટલાક કૂવાઓ ઉત્તમ હોય છે, કેટલાક સાધારણ હોય છે અને કેટલાક ખારા પણ હોય છે. એવી રીતે કૂવાનું જળ જુદા જુદા પ્રકારનું માલુમ પડે છે તેવીજ રીતે ગાયકોના ભેદો જુદા જુદા માલુમ પડે છે. જુઓ ઉપબર્હણ નામના ગંધર્વ (ગાયક) ને ઋષિ

તરફથી શ્રાપ થયો હતો, તેથી તે કૂવાના કનિષ્ઠ જળ જેવા માનવા, અને તૃણા વગર ભગવાનના ગુણાનુવાદને કરતા અને ઉત્તમ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરનારા એવા ઉત્તમ ગાયકો કૂપના સારા જલ જેવા માનવા તેવી જ રીતે દોષ યુક્તને સાધારણ જળ જેવા અને દોષ વગરના ગાયકોને ઉત્તમ જલ જેવા માનવા. ભગવાનના ગુણાનુવાદ એવા છે કે સંસારરૂપી રોગના આપધરૂપી હોષ કાન અને મનને ચોતરફથી આનંદ કરનારા છે. આવા ગુણાનુવાદથી દુષ્ટ શીવાય કયો જન વિરામ પામી વૈરાગ્યને ન મેળવે ? માટે ભગવદ્ગુણાનુવાદથી તો શ્રેષ્ઠ પદ જ મળે છે અને કુવાઓ જેમ મીઠા જળવાળા હોય શરીરને સુખ કરનારા થઈ પડે છે, તેમ શ્રીપુરુષોત્તમના ગુણાનુવાદને નિઃશ્વાસ વૃત્તિથી કરનારા ગાયકો સર્વને સુખ કરનારા થઈ પડે છે. સગુણ ભક્તિના ૮૧ પ્રકાર છે. ૮૨ મી નિર્ગુણ ભક્તિ છે. ભાવ પણ તેજ પ્રમાણે બહુ પ્રકારના છે.

નહેરના જલ જોડે પુરાણ વાંચવામાં વક્તા થએલાનો

બીજો ભાવ સરખાવટ કરે છે.

મૂલમ્—કુલ્દાઃ પૌરાણિકાઃ પ્રોક્તાઃ પારંપર્યયુતા મુવિ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—પૃથ્વી ઉપર પરંપરાથી પુરાણ વિગેરેનો અર્થ

જાણી પુરાણ વાંચનારા કૃત્રિમ નદી (નહેર) ના જલ જેવા છે.

વિવેચનઃ—પુરાણ વાંચનારા પુરાણીઓને નહેરનાં જળ સમાન કહેલા છે. પૃથ્વી ઉપર મોટી નદીઓ વિગેરે જલાશયમાંથી નહેર કાઢે છે. અને તહેમાં દરરોજ મહેનત કરે ત્યારે બરોબર મૂળમાંથી નહેર આણે છે. તેવી રીતે પુરાણીઓને પણ સારા ગુરુ પાસે વિપદેશ ગ્રહણ કરીને સદ્ગુરુ પાસે પુરાણનો અર્થ શીખે; ત્યારે તે નહેરના જળ જેમ બહુ જ સુખકારી થઈ પડે છે; તેમ તેઓ પુરાણ સંભળાવી વેદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપે છે. અને સંસારના બંધનને તોડે છે. માટે જ નહેરનાં જળની માફક પરોપકારી કહેલા છે, અને પદ્મપુરાણમાં

વાંચનારાઓની મહોટાઇ કહેલી છે. “પુરાણસંહિતાં યે ચ શ્રાવ-
યન્તિ પઠન્તિ ચ” પુરાણ સંહિતાને જેઓ સંભળાવે છે ને પઠન
કરે છે, વેદાન્ત વિગેરેમાં પ્રવેશ છે, તેમનાથી આ સંસારના અંધન
છૂટે છે. પુરાણ વાંચનારાઓમાં ગુરુ પરંપરાથી સારા ગુરુ પાસે સારા
રીતે અર્થ ભણ્યા શિવાય ભાગવત વિગેરે કદિન પુરાણોમાં “ઉત્તમ
સમધિભાષા” અને તેનું પોષણ કરનાર લૌકિક અને પરમત, આ
ત્રણ પ્રકારની ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય. માટે જ્ઞાનયુક્ત જ પૌરાણિકોનો
ભાવ ઉત્તમ છે. ॥

ક્ષેત્રમાં પેડેલા જલના જેવો ત્રીજો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્-ક્ષેત્રપ્રવિષ્ટાસ્તે ચાપિ સંસારોત્પત્તિહેતવઃ ॥

અર્થ:—ઉપર બતાવેલા પુરાણીઓ અને ગંધર્વો સ્ત્રી
કે દેહાદિકમાં આસક્ત હોય તો ખેતરમાં નહેરનું જલ પેદા
પછી જેમ બીજ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે તેમનો ભાવ
ગ્રહણ કરવામાં આવે તો સંસારને જ ઉત્પન્ન કરનાર છે.
(માટે અહંતા-મમતા-યુક્ત પુરાણીનો ભાવ તજવો)

વિવેચન:—નહેરનું જલ *ક્ષેત્ર એટલે ખેતરમાં લઈ જવાથી
ધાન્ય વિગેરે ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થાય છે-તેવી રીતે પુરાણીઓ
અને કીર્તન કરનારા ગંધર્વો સ્ત્રી દેહ-વિગેરેમાં આસક્ત હોય તો
તેમનો ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી, પરંતુ ગયા શ્લોકમાં બતાવ્યા
પ્રમાણે સદ્જ્ઞાન વિગેરે લક્ષણવાળા હોય તો તેમનો ભાવ ગ્રહણ
કરવામાં બાધ નથી. જે પુરાણીઓ કે ગાયક ગંધર્વો ધન-દ્રવ્યેચ્છા
અને લોભ વૃત્તિથી ભગવાનનું નામ દે, અને પોતાની બુદ્ધિથી જ
પુરાણોનો અર્થ કરે, નહિ કે સદ્ગુરુ પાસે અર્થ ભણીને ! અને સ્ત્રી દેહા-

* ક્ષેત્રનો અર્થ. સ્ત્રી-ખેતર-શરીર આમ ત્રણ થાય છે.

દિક્ષામાં મમતાવાળા હોય તો તેમનો ભાવ સંસાર રૂપી હલકા ફલને આપનાર છે. ઉત્તમ ફલ એવા ભાવથી છટું છે. લોભવૃત્તિ અને ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન ગ્રહણ ન હોય તો પણ પોતાના ઉદર નિમિત્ત વિપરિત અર્થ કરી ભગવન્નામનો વિક્રય કરવામાં શાસ્ત્ર દોષ કહે છે, માટે પુરાણ વાંચનારાઓનો અને ગાયક ગંધર્વોનો પણ ભાવ પરીક્ષા કરીને જ ગ્રહણ કરવો. એટલે સારાંશમાં સમજવાનું કે ગુરુ પાસે મંત્રોપદેશ લીધો હોય; ગુરુ પાસે પુરાણનો અર્થ શીખ્યા હોય, ભક્તિ-માર્ગપ્રમાણે જ બોધ આપતા હોય, ધર્મમાં પૂર્ણ આગ્રહી હોય, લોભવૃત્તિ રહિત હોય, એવા બ્રાહ્મણ જાતિવાળા પુરાણીઓ પાસેથી શ્રવણ કરવા બાધ નથી. ॥

હવે મનુષ્ય ગાયકોનો ચોથો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—વેશ્યાદિસહિતા મત્તા ગાયકા ગર્તસંજ્ઞિતાઃ ॥૪॥

અર્થઃ—‘લગવાનનું’ કીર્તન કરનારા ગાયકો વેશ્યા કે અન્ય ગમે તે સ્વછંદ ચાલનારી સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય તો તે ખાડાના જલ જેવા કહ્યા છે. (આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.)

વિવેચનઃ—*ગર્ત એટલે ખાડો. ખાડાનું જળ ગ્રહણ કરવું નહિ. નિષેધ છે. એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. કહેવત છે કે પ્રહ્લાદજી એ સ્વપુત્ર વિરોચીનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે ગર્ત [ખાડો] રૂપે થયો છે. તેથી ખાડાના જલનું આયમન પણ ન કરવું. આ દૃષ્ટાન્ત સાથે કોઈ પોતાની સ્ત્રી શિવાય અન્ય સ્વચ્છંદ ચાલનારી સ્ત્રીમાં આસક્ત

* આ ગર્ત શબ્દનો અર્થ આ “ બત્રીશ હજાર હાથ જે નદીનું પાણી ન હોય તો, તે ગર્ત કહેવાય છે. એવો પણ અર્થ નીકળે છે. આ જલનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે.

અર્થ ગએલા મદોન્મત્ત કીર્તન કરનારાનો ભાવ ઉપર ખતાવેલા-ખા-
ડાના જલ જેવો છે. ખીલકુલ સંગ કરવા લાયક પણ નથી. આ
જલ ઉપરથી સાંડે લાગે પણ તે ખરાબ હોય છે. તેવી રીતે આ
કીર્તન કરનારાનો ભાવ ઉપરથી સારો લાગે પણ અંદર તેઓને
ભગવાનની મોટાઇ હોતી નથી. તેથી પ્રીતિતો હોય જ ક્યાંથી ? તેથી
તેઓ કંઠના શોખની ખાતર કે લોકમાં મહત્તા મેળવવાની ખાતર
કીર્તન કરનારાઓ હોય છે. (આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી)
હવે પાંચમો ભાવ કીર્તન ઉપર ગુજરાન ચલાવનારાનો હોય છે.

મૂલમ્—જલાર્થમેવગર્તાસ્તુ નીચા ગાનોર્જાવિનઃ ॥

અર્થ—જે ભગવતના કીર્તન ઉપર જ ગુજરાન ચ-
લાવનારા છે તે નીચ ખાડાના જળ જેવો છે.

વિવેચનઃ—હાથ ને પગ-ધોએલા અને ઉચ્છિષ્ટ જલ ભરાય
રહેવા સાંડે ખાધરો ખોદવામાં આવે છે. આ જલનો સ્પર્શ કર-
વામાં આવતો નથી. તેવી રીતે કીર્તન ઉપર જ ગુજરાન ચલાવના-
રાનો ભાવ નીચ છે. એવા સદોષ ગાયકોના હૃદયમાં આવેલા ભગ-
વાનગુણો પણ દૂષિત થાય છે માટે આવા ગાયકોનો ભાવ ગ્રહણ
કરવા લાયક નથી.

વળી આ ગર્તનો અર્થ વેરડો એવો પણ થઈ શકે છે વેરડાનું
જલ ડોળાઇ ગએલું અને સ્વચ્છ હોતું નથી, અને સારી રીતે તેની
મરામત નહિ કરેલી હોવાથી અયોગ્ય વસ્તુઓ પણ મહી પડે છે
તેથી ઉત્તમ પુરૂષોથી આ જલ લેવામાં આવતું નથી, તેમ ઉપર
કહેલા કીર્તન ઉપર ગુજરાન ચલાવનારાનો ભાવ ગ્રહણ કરવામાં
આવતો નથી માટે ઉત્તમ પુરૂષોએ ગ્રહણ કરવો નહિ.

હવે પાંડિતોના છઠ્ઠા ભાવનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—હૃદાસ્તુ પંડિતાઃ પ્રોક્તા ભગવચ્છાસ્ત્રતત્પરાઃ ॥૫॥

અર્થ—જેમ નદીની અંદર અગાધ જલના ધરા હોય છે. તેવા ભગવત્શાસ્ત્રમાં તત્પર રહેનારા પંડિતો હોય છે.

વિવેચન—પંડા એટલે બુદ્ધિ. આ ઉત્તમ બુદ્ધિથી ગીતા, ભાગવત, શ્રુતિ વિગેરે ભગવાન્ સંખંધિ શાસ્ત્રોને જાણે તે પંડિત. નહિ કે અસત્ શાસ્ત્રોને જાણે તે પંડિત? પરંતુ શુદ્ધ અદ્વૈતનું જ્ઞેને જ્ઞાન છે, ભગવાન્ સંખંધિ સર્વ શાસ્ત્રોને જાણે છે તે પંડિત, તેથી માયાવાદીને શુદ્ધ અદ્વૈતનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી પંડિતપંક્તિમાં તેની ગણતરી ગણાતી જ નથી. ઉપર દર્શાવેલા ભગવત્શાસ્ત્રતત્પર પંડિતોનો ભાવ નદીના ધરા જેવો છે. નદીના ઓછા જળ કરતાં ધરાનું જલ વિશેષ યોગ્ય હોય છે, તેમ વળી ઘણા તાપથી તપી ત જતાં શીતલ પાન કરવા યોગ્ય જ રહે છે, તેવી રીતે ભગવાનના શાસ્ત્રોને જાણનાર પંડિતો સંસારના તાપથી તપી જતા નથી કે બીજા માયાથી ઢંકાઈ ગએલી બુદ્ધિવાળા અન્યમાર્ગીયના કુવિચારથી મેલા થતા નથી. અને ધરાના જલની માફક ગંભીર રહે છે. આવા ભગવત્શાસ્ત્રમાં તત્પર રહેનારા પંડિતોનો ભાવ ખાસ કરી ગ્રહણ કરવા લાયક છે. અને આવા ઉત્તમ ભાવવાળા પંડિત પાસેથી સાંભળેલા ભગવાનના શુભોપણુ ઉત્તમ ફલને આપે છે, આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક છે, હવે સંદેહ નિવારણ કરનારાઓનો સાતમો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—સંદેહવારકાસ્ત્ર સૂદા ગંભીરમાનસાઃ ॥

અર્થ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જે ભગવત્શાસ્ત્રમાં તત્પર રહેનારા પંડિતોમાં જે સંદેહને નિવારણ કરનારા ગંભીર મનવાળા ઉત્તમ પંડિતોનો ભાવ વાવના જલજેવો છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં છઠ્ઠા ભાવ કરતાં આ સાતમા ભાવ-
માં કંઈ વિશેષપણું બતાવે છે. આ પંડિતો ભગવત્શાસ્ત્રમાં તત્પર-
રહીને ગંભીર મનવાળા હોઈને સામા શ્રોતાના અન્તઃકરણને સમજી
જઈ તેના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન આપી અજ્ઞાનમાથી તેની નિવૃત્તિ
કરે છે. જેમ નદીના ધરા કરતાં વાવમાં ઉતરવાનું પગથીઆં વિગેરે
સારા સાધનથી સુગમ હોય છે, તેવી રીતે આ પંડિતો ગંભીર
હોવા ઉપરાંત સામાના હૃદયમાં ઉતરીને તેના અજ્ઞાનનો નાશ કરી,
તેના સંદેહનું નિવારણ કરી દે છે, એથી આ ભાવ ઉત્તમ છે. મ-
ર્યાદા પ્રમાણે વર્તવામાં આ છઠ્ઠા ને સાતમા ભાવવાળા પંડિતો સર્વથી
ઉત્કૃષ્ટ છે. માટે તેમનો ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક છે.

મર્યાદાને અનુસરતા એ ભાવ કહી હવે પુષ્ટિને

અનુસરતો આઠમો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—સરઃ કમલસંપૂર્ણાઃ પ્રેમયુક્તાસ્તથા બુધાઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—સરોવરમાં કમળવડે જે જલ પૂર્ણ થઈ સુંદર
સુગંધવાળું જલ હોય, તે જલ જેવા પ્રેમવાળા પંડિતો છે.

વિવેચન—ઉપર છઠ્ઠા અને સાતમા કરતાં પણ આભાવ વિ-
શેષ ઉત્તમ છે. ઉપર પંડિતોની માફક ભગવત્શાસ્ત્રોમાં તત્પર લૌકિક
પ્રીતિ રહિત અને સામાના સંદેહને મટાડનારા હોય છે. પરંતુ આ
આઠમા ભાવવાળામાં વિશેષ સમજવાનું કે ધરાના જલ કરતાં આ
જલ જેમ કમલયુક્ત હોવાથી સુગંધિવાળું અને ભ્રમરાઓના ગુંબર-
વાળું સ્વાદયુક્ત હોય છે. તેમ આ પંડિતોનો ભગવાનમાં બહુ જ
પ્રેમ હોય છે, તેથી શ્રોતાને જ્ઞાન ભક્તિ વધારી સર્વ ઇન્દ્રિયોને
આનન્દ કરનારો આ પંડિતનો ભાવ ઉપયોગી છે. તેથી ખાસ કરી
ગ્રહણ કરવા લાયક આ ભાવ છે. ॥ ૬ ॥

ઉપરના ભાવથી જગ નીચા દરજ્જાનો નવમો ભાવ કહે છે.
મૂલમ્—અલ્પશ્રુતાઃ પ્રેમયુક્તા વેશંતાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

અર્થ—થોડા જ્ઞાનવાળા અને અલ્પ પ્રેમવાળા પંડિતો તલાવના જેવા છે. (આ ભાવ સાધારણ છે.)

વિવેચન—આ ભાવ આઠમા ભાવ કરતાં ઉતરતો છે. જે પંડિતોનું જ્ઞાન પણ સાધારણ હોય અર્થાત્ ભગવતશાસ્ત્ર અરોબર ભણેલા નહિ અને ભાવ પણ સાધારણ હોય, તે ભાવ નાના તલાવ જેવો છે નાના તલાવનું પાણી જેમ જરાક પણ વિગેરે કરતાં જ ડોલાઈ જાય, તાપથી તપી પણ જાય, એવી રીતે જે પંડિતને શાસ્ત્ર-જ્ઞાન ઓછું હોય અને ભાવ પણ સાધારણ હોવાથી એકદમ નાશ થવા પ્રસંગ આવે છે, અને બીજાના કૃતકથી તેમની બુદ્ધિ ડોલાઈ જતાં ગંભીરતા દુટી જાય છે, અને ભાવ પણ જતો રહે છે, માટે સામાન્ય ભગવતશાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા અને સામાન્ય ભાવવાળા પંડિ-તોનો ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.

“ હવે દશમો ભાવ કહે છે. ”

મૂલમ્—કર્મશુદ્ધાઃ પલ્વલાનિ તથાલ્પશ્રુતિમક્તયઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—કર્મથી શુદ્ધ, પણ શાસ્ત્ર શ્રવણ તથા ભક્તિ થોડી હોય, તેવાનો ભાવ નાની તલાવડી જેવો છે.

વિવેચન—હવે આ દશમા ભાવનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે ગીતાશ્રમાં કહ્યું છે કે જે તું કરે છે, જે ખાય છે જે તપે છે, જે હોમે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કર, આ પ્રમાણે ભગવાનને અર્પણ કરી જે કર્મ કરનારા હોય તે કર્મ શુદ્ધ કહેવાય, આ પ્રમાણે કર્મ તેમનાં શુદ્ધ હોય છે, પરંતુ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ભક્તિ-સ્નેહ તે ઓછો

હોવાથી તેમના ભાવની સરખાવટ નાની તલાવડી જેવી ગણવામાં આવે છે.

ખરી વાત છે કે—જેમ તલાવડીનું જલ ઠરેલું હોય ત્યારે તો જરા નિર્મળ લાગે છે. પરંતુ પશુ અંદર પડતાં જ ડોલાઈ જઈ સ્નાન કરવાનું પણ મન ન થાય, એવું થઈ જાય છે. તેથી આ અલ્પ ભાવ વાળા મનુષ્યોનો ભાવ ખરેખર અન્યમાર્ગીયના કુતર્કોથી ડોલાઈ જતાં વાર લાગતી જ નથી. તેમા “મન્મના મવ મદ્ધકો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ” “મારામાં જ મન રાખ, માફ જ યજન કર, અને મને જ નમસ્કાર કર” આપું નિર્મલ કર્મ કરવાનું તમને જ્ઞાન નહિ હોવાથી છેવટે કર્મ જડ બની જાય છે, આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક જણાતો નથી.

હવે વર્ષાદના જલને અનુસરતો અગીયારમો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—યોગધ્યાનાદિસંયુક્તા ગુણા વર્ષ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અર્થ—આઠ પ્રકારના અંગવાળા યોગ અને ધ્યાન વિગેરે કરન રાના ગુણો વરસાદના જલ જેવા છે.

વિવેચન—યોગના આઠ અંગ છે, *યમ, નિયમ-આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ. યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ “યોગ એટલે ઉપર બતાવેલાં આઠ અંગપૂર્વક જે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ કરવામાં આવે તે યોગ. હવે ધ્યાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. ધારણા કરી રાખેલા પ્રભુમાં ચિત્તનો પૂર્ણ વ્યાપાર કરી તે પ્રભુને ચિત્તમાં જ સ્થિર કરવા એનું નામ ધ્યાન, ભા. સ્કં. ૨ અ. ૨ માં કહે

* પાછલ બાલભોધ ગ્રંથમાં જુઓ યોગના આઠ અંગોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

છે કે કેટલાક પોતાના હૃદયરૂપી કમલમાં રહેનાર ભગવાનને શંખ ચક્રવાળા પ્રભુને એક પ્રદેશ માત્ર સ્વરૂપવાળા પુરુષનું ધારણા રહે ધ્યાન ધરે છે. આ પ્રમાણે ધ્યાનથી યોગયુક્ત ભાવવાળામાં રહેલા ભગવાનના લીલાયુક્ત ગુણો વરસાદના જેવા છે. વરસાદનું જલ ચોમાસામાં જ આવે છે. નહિ કે સર્વ ઋતુમાં. અને પોતાની ઋતુમાં સર્વને શાન્તિ આપે છે તલાવ વિગેરે ભરે છે. તેથી તે વરસાદના જલનો અમુક વખતે જ ઉપયોગ થાય છે. એવું સર્વે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી રીતે આ યોગી આઠ અંગ કહ્યાં તે પ્રમાણે કરવામાં મચી જાય છે, તેથી તેનામાં ધ્યાન વિગેરેથી આવેલા ભગવાનના ગુણો ગ્રહણ કરવા બહુ જ અશક્ય હોવાથી તે કોઇ વખત કોઇક અધિકારીને જ કૃતાર્થ કરે છે. યોગી બીજને ઉપદેશ દઇ શકતો નથી માટે આ ભાવને વૃષ્ટિના જલની સરખાવટ ખરી છે. એમ નહિ સમજવું કે વૃષ્ટિથી જેમ બીજ ઉત્તમ થાય છે, તેમ આ ભાવ સંસારને ઉત્પન્ન કરનારો છે, કેમકે આ યોગી હોવાથી તેને સંસારની વાસના પ્રત્યાહાર વિગેરેથી નાશ થઇ ગયેલી જ છે, તેથી એવી સંભાવના પણ ન કરવી. આ સંસાર કુયોગીને લાગુ પડે છે.

હવે પરસેવાના જલ જેવો હલકો ખારમો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—તપોજ્ઞાનાદિભાવેન સ્વેદજાસ્તુ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—શરીર વિગેરેને બહુ જ કષ્ટ આપી કરેલું તપ, અને (ઇશ્વરને માનનારા) સાંખ્ય, જ્ઞાન વિગેરેથી યુક્ત જે ભાવ હોય, તે તો પરસેવાના જલ જેવો છે.

વિવેચનઃ—શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે બહુ જ તપાવવી પડે. માંચ અગ્નિના તાપો સહન કરવા પડે તેમ જ દરેક ઇન્દ્રિયોને શોષવી નાંખે, એવાં ચાંદ્રાયણ વિગેરે કર્મ કરે ત્યારે તપ થાય છે.

આ તપવાળા અને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાન વાળાનો ભાવ પરસેવાના જલ જેવો છે.

અહિંમાં વિચાર થશે કે તપ-અને જ્ઞાન વાળાના ઉત્તમ ભાવને એક આચમન-કે સ્પર્શ પણ ન થઈ શકે, કોઈના ઉપયોગમાં પણ ન આવે, એવા હલકા પરસેવા જેડે સરખાવ્યો કેમ હશે ? ખરેખર વિચાર કરતાં આ પરસેવાના જલની માફક નકામો જ છે. કોઈને ઉપયોગી જ નથી. તપથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનું શોષણ થવાનું. એટલે, હાથ-પગ-કાન ચક્ષુ. વિગેરે ઇન્દ્રિયો ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં અસમર્થ થવાની જ. નહિ દર્શન, કે કથામૃતનું શ્રવણ, નહિ ગુણગાન, કે નહિ સેવા, કંઈ બનવાનું નહિ”-તો પછી પરસેવા કરતાં નકામો જ એ ભાવ.

ભાગવતમાં કહે છે કે હે ઉદ્ધવજી સત્ય-ધર્મ કે તપ સાથે જ્ઞાન વિગેરે ગમે તે પણ મારી ભક્તિ રહિત આત્માને પવિત્ર કરવા સમર્થ નથી. *વળી સાતમા રકંધમાં ધન, કુળ, રૂપ, તપ, શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, તેજ, પ્રભાવ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, યોગ વિગેરે જે કંઈ હોય તે જે પ્રભુના આરાધનમાં ઉપયોગી ન આવ્યાં, તો પછી કેવલ શ્રમ જ છે. નકામો જ છે. જુઓ ગજેન્દ્રમોક્ષ કર્યો તેમાં હાથીએ ઉપર ગણવેલાંમાંથી કંઈ પણ કર્યું ન હતું, તોપણ ભગવાન તેની ભક્તિ જોઈને જ પ્રસન્ન થયા હતા. સારે વિચાર કરવાનો ભક્તિ શિવાય કંઈપણ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી, અને તેમાં એકાદશેન્દ્રિયને ભગવાનમાં જોડવાની ખાસ જરૂર છે, તો પછી તે ઇન્દ્રિયને સૂકવી દેનારા તપવાળાના ભાવને પરસેવાના જલ જેવો કોઈને ઉપયોગી નથી એ જે કહેવામાં આવ્યું તે હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે. ॥ ૮ ॥

* મન્યે ધનાભિજનરૂપતપઃશ્રુતૌજસ્તેજઃપ્રભાવબલપૌરુષબુદ્ધિ-યોગાઃ ॥ નારાધનાય હિ ભવન્તિ પરસ્ય પુત્રો ભક્ત્યા તુતોષ ભગવાન્ ગજયુથપાય ॥ પ્રહ્લાદજીનું વચન.

હવે કીર્તન કરનારાના ઉત્તમ તેરમા ભાવને કહે છે.

મૂલમ્—અલૌકિકેન જ્ઞાનેન યે તુ પ્રોક્તા હરેર્ગુણાઃ ।

કાદાચિત્કાઃ શબ્દગમ્યાઃ પતત્શબ્દાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૧॥

અર્થઃ—ભગવદ્કૃપાથી થએલા જ્ઞાનવડે જે પ્રભુના ગુણો કહેવામાં આવે, તે ગુણો કોઈ વખત મળતા, શબ્દથી જણાતા, પડતા ધોધવાના જલ જેવા છે. (કેમકે આ ગુણો કોઈ વખત મળતા અને ભગવદ્ જ્ઞાનના શબ્દોથી જ જણાતા છે. અને ઉત્તમ ગ્રહણ કરવા લાયક છે.

વિવેચનઃ—ભગવાન્ની કૃપાથી જે જ્ઞાન થાય છે, અથવા મોટા પુરુષોના અનુગ્રહથી જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન અલૌકિક ભગવાન્ના ગુણોને પ્રકાશ કરનારું છે. આ ભક્તને શરણાગતિ સિદ્ધ થએલી હોય છે, તેથી સામા શ્રોતાનો અધિકાર પોતે સમજી જાય છે. પરંતુ શ્રોતાને આવા ભાવવાળા જવદ્દે કોઈ વખત મળે છે. નહિ કે હંમેશાં. અને મળ્યા પછી આ ભક્ત છે. એવું તેના શબ્દ ઉપરથી જણાય છે. તેથી પડતા ધોધવાના જલની સરખાવટ બરાબર છે, કેમકે ધોધવાનું જલ પર્વતમાં બહુ જ દૂર હોવાથી મહેનતથી મળે છે, અને ક્યાં આગળ છે. તેના પડતાં થતાં શબ્દોથી જણાય છે. અને તે પર્વતમાં છે, છતાં નિર્મલ, ચોખ્ખું અને ઠંડું હોય છે. તેવી રીતે આ ભક્તમાંના ગુણો ઉત્તમ-નિર્મળ-અને શબ્દોથી જણાય એવા હોય છે આવા ભાવવાળામાં રહેલા ભગવાન્ના ગુણો ગ્રહણ કરવા લાયક છે, પરંતુ તે મહામહેનતે મળે એવા છે.

હવે ચૌદમો હલકો ભાવ કહેવાય છે.

મૂલમ્—દેવાદ્યુપાસનોદ્યુતાઃ પૃષ્ઠા મુમેરિવોદ્ગતાઃ ॥

અર્થ—ભગવાનની વિભૂતિરૂપ દેવોની ઉપાસનાથી ઉત્પન્ન થ-
એલા ગુણો પૃથ્વી ઉપર ટીપાં ખાંડેલા ઝાકળના જલના જેવા છે.

વિવેચન—આ સિદ્ધાન્ત ધ્યાનમાં રાખવો કે “ પૂર્ણાનન્દ
ભગવાન્ શ્રીપુરુષોત્તમ શીવાય સર્વે ગણિતાનન્દ છે.” એટલે ભગવાન્
કરતાં તેમનો આનન્દ ન્યૂન છે. અને શ્રીપુરુષોત્તમ કરતાં તે સધળા
દેવતાઓ ઉતરતા દરજ્જાના છે. એમ ગીતાજ્ઞના વચનથી સિદ્ધ થાય
છે. તેથી સર્વે બ્રહ્મા દેવ દેવતા સગુણ હોઈ ભગવાનની વિભૂતિઓ છે,
આ વિભૂતિઓમાં અગ્નિ, -અહ્વા, -વિષ્ણુ, શંકર, -ગણપતિ, પિતૃગણ વિગેરે
સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. આ દેવોની ભક્તિવાળા આ જ પરબ્રહ્મ
છે એમ માની ભ્રમિત થઈ તે તે વિભૂતિનું યજન કરે છે પણ
એમને ગીતાજ્ઞના વચનનું જ્ઞાન નથી કે * “ જે જે ઐશ્વર્યયુક્ત
કે લક્ષ્મીયુક્ત વૃદ્ધિ પામેલું હોય તે સધળું મારા તેજના અંશથી
થયેલું છે, આ ભગવાનના વચનથી માલુમ પડશે કે બ્રહ્માદિ દેવોનું
તેજ પણ ભગવાનને લીધે જ છે, તેથી અન્ય ભગવાનની વિભૂતિ-
ઓની ઉપાસના કરનારનો ભાવ પૃથ્વી ઉપર ટીપાં ખાંડેલા જલના
જેવો જ નિરુપયોગી છે. કારણ કે તેઓ દેવાન્ દેવયજો યન્તિ
મદ્મક્તા યાન્તિ મામપિ ॥ ગીતાજ્ઞ ॥ તેઓ દેવનું યજન કરનારા
હોવાથી ભગવાન્ તેમની તે સગુણ દેવોમાં જ ગતિ કરે છે. ભક્તને
પૂર્ણાનન્દનો લાભ પુરુષોત્તમથી જ થાય છે. માટે અન્ય દેવોની ઉ-
પાસનામાં રહેલા સામન્યનો ભાવ કંઈ ઝાકળના જલની માફક ઉપ-
યોગી નથી. ઝાકળના જલને વેદમાં બુદ્ધિના આવરણરૂપ અને અ-

* યાવદ્વિમૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદૂર્જિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવચ્છત્ત્વં મમ તેજોંશઃસંભવમ્ ॥

જ્ઞાન કરનાર કહ્યું છે, તેમ આ દેવોની ઉપાસના કરનારાનો ભાવ પણ ખરેખર અજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારો છે તેથી ઝાકળના જલના જેવા અરોખર નિરુપયોગી જ છે.

હવે ઝરણાના જલ જેવો પંદરમો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—સાધનાદિપ્રકારેણ નવથા ભક્તિમાર્ગતઃ ॥૧૦॥

પ્રેમપૂર્ત્યા સ્ફુરદ્ધર્માઃ સ્યંદમાનાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અર્થ—સાધનના પ્રકારથી (મર્યાદામાગીય) નવ પ્રકારની ભક્તિથી ભગવાનમાં જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પછી જે ધર્મો સ્પુરાયમાન થાય, તે ધર્મો ઝરણાના જલ જેવા છે.

વિવેચન—એક એવો નિયમ છે કે વેદમાં કહેલાં સાધનો પૂર્વક જે વેદનિયમ પ્રમાણે વિહિત ભક્તિ કરવામાં આવે, તે મર્યાદા ભક્તિ કહેવાય છે, અને જે કોઈપણ સાધનને પ્રભુ પ્રસન્ન કરવામાં અશક્ય સમજી શ્રીપ્રભુમાં સ્નેહનો અખંડિત પ્રવાહ કરી શ્રાવણુ શિષ્યાય ધતર સ્ફુરતા રહિત, દીનતા પૂર્વક, પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ કરે તે પુષ્ટિભક્તિ જાણવી. આ ભક્તિનું દાન પ્રભુ પોતે જ કરે છે.

આ જે ભક્તિમાંથી આ શ્લોકમાં મર્યાદાભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મો વિગેરે સાધનો કરતાં કરતાં શ્રવણુ, કીર્તન, સ્મરણુ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદન, આ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભક્તિ થાય, અને આ ભક્તિથી જે ભગવાનના ધર્મો સ્ફુરે તે ઉત્તમ છે. તેનો ભાવ ઝરણાના જલ જેવો છે.

આ સાધનવાળી ભક્તિ કરનાર ભક્તને જેવાં સાધન હોય તેવો જ પ્રેમ

* “ શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્
અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનમ્ ”

ઝરણાનું જલ વરસાદ આવે ત્યારે વધે છે, નહિ તો થોડું થાય છે. પરંતુ નિર્મલ અને સ્નાન વિગેરેમાં ઉપયોગી હોય છે. તેવી રીતે થાય છે. તે સાધન પણ નિષ્કામ હોઈ જ્યારે નવ પ્રકારની ભક્તિથી પ્રભુમાં પ્રેમ થતાં જે તેમનામાં ભગવાનના ધર્મો સ્ફુરે તે ઝરણના જલની માફક પ્રલય કરવા લાયક છે.

હવે સ્થિર જલને અનુસરીને સોળમા ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—યાદશાસ્તાદશાઃ પ્રોક્તા દૃદ્ધિભયવિવર્જિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાવરાસ્તે સમાખ્યાતા મર્યાદૈકપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

અર્થ—ઉપર બતાવેલા સાધનો પ્રમાણે વર્તનારા અને શાસ્ત્રમાં જે ધર્મો કહ્યા છે, તે ધર્મો કરનારા, વધતા કે ઘટતા ધર્મો પાળ્યા શીવાય પોતાની મર્યાદામાં જ રહેનારાનો ભાવ સ્થિર રહેનારા જલના જેવો છે.

વિવેચન—ઉપર વર્ણાશ્રમ વિગેરે સાધનપૂર્વક નવ પ્રકારની મર્યાદામાર્ગીય ભક્તિથી જે ધર્મો થાય, તે ધર્મોમાં વધારો ન થાય કે ઘટાડો ન થાય. અને કેવલ શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદામાં જ રહીને જ અવળ, કીર્તન વિગેરે કર્યા કરે, તે સ્થિર જલના જેવો છે, સ્થિર જલ જેમ એક સ્થળમાં રહીને ત્યાં જ આગળ રહેલાઓને જ ઉપકાર કરનારું થાય છે, ખીજાસ્થાને જઈને ઉપકાર કરનારું નથી. તેમ આ પોતાની મર્યાદામાં જ રહેનારા ભક્તો પોતાની પાસે સંબંધ રાખનારાઓને જ ઉપયોગી થાય છે. અને વળી મર્યાદામાં જ સ્થિર થઈ ગએલા હોવાથી તેઓને ઉત્તમ પ્રેમરસ (પુષ્ટિ) નું ભાન નથી હોતું, તેથી આ મર્યાદામાં જ ઉત્તમ છે. આ ભક્તના બાવને સંસારનો તાપ કે કુતર્ક કંઈ પણ બાધ કરી શકતું નથી. ॥

હવે નદીના સરખો સત્તરમો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—અનેકજન્મસંસિદ્ધા જન્મપ્રભૃતિર્સર્વદા ॥૧૨॥

સંગાદિગુણદોષાભ્યાં વૃદ્ધિક્ષયયુતા ભુવિ

નિરંતરોદ્ગમયુતા નયસ્તે પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—પહેલાંના ધણુ જન્મોમાં તપ વિગેરે કરવાથી શુદ્ધ થએલા અને જન્મ થયો ત્યારથી ગુણ-દોષવાળા સંગથી ભાવમાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા હંમેશાં અને ચાલતા પ્રવાહયુક્ત જે ગુણો છે તે ગુણો નદીના જલ જેવા છે.

વિવેચન—ધણુ જન્મોમાં તપ-ધ્યાન વિગેરેથી શુદ્ધ થએલા, પાપ રહિત થએલા. આ જન્મમાં આરંભથી જ સંગના ગુણ દોષથી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થનારા અર્થાત્ સત્સંગ થાય ત્યારે ભાવ વધે અને દુઃસંગ થાય ત્યારે ભાવ ઘટે, અને દેશ-કાલ-કર્મ, વિગેરે શુદ્ધ હોય તો ગુણ વધે અને દુષ્ટ હોય તો ઘટે, એવી રીતે નદી જેમ યોમાસામાં વધે અને અન્ય ઋતુમાં ઘટી જાય તેવી રીતે આ ગુણો રહેલા છે. આ ગુણો નદી જેમ નિર્મલ અને જલ પાન-સ્નાન વિગેરે સુખકારક છે. તેવી રીતે સુખકારક છે. પરંતુ જ્યારે દુઃસંગથી ક્ષયવાળા ગુણ થાય છે, ત્યારે નદી જેમ થોડા જલવાળી હોવાથી નિર્મલ જલ વગરની થઈ જાય છે તેમ આ દુઃસંગમાં નિર્મલ નહિ હોવાથી ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.

હવે સિન્ધુને અનુસરી અઠારમો ભાવ કહે છે.

મૂલમ્—एतादशाः स्वतंत्राश्चेत् सिन्धवः परिकीर्तिताः ॥

અર્થ—ઉપર કહેલા તે જો વૃદ્ધિ કે ક્ષય વગરના સ્વતંત્ર ગુણવાળા હોય તો મહા નદી સિન્ધુ જેવા છે.

વિવેચન—ઉપર સત્તરમા ભાવમાં કહી ગયા કે સારા અને

દુષ્ટ સંગ પ્રમાણે તેમનો ભાવ વૃદ્ધિ અને ક્ષય પામે છે, એવો વૃદ્ધિ અને ક્ષય પામનારો જેમનો ભાવ ન હોય તો ખરેખર સિન્ધુ નદી એટલે મોટામાં મોટી નદીઓ જેમ વૃદ્ધિ કે ક્ષય વગરની હોય છે, અને નિર્મલ હોઈ અગાધ જળવાળી હોય છે, તેવી રીતે આ ભાવ પણ નિર્મલ અને અગાધ ગુણવાળો હોય છે. તેથી ગ્રહણ કરવા લાયક છે.

હવે ઉત્તમ આગણીસમા ભાવને સમુદ્રસાથે સરખાવે છે.

મૂલમ્—પૂર્ણા ભગવદીયા યે શેષવ્યાસાગ્નિમારૂતાઃ ॥ ૧૪ ॥

જહનારદમૈત્રાઘાસ્તે સમુદ્રાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અર્થ—શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, વાયુ, જહનરત, નારદજી, અને મૈત્રેયજી, વિગેરે પૂર્ણ ભગવદીયો જે પ્રસિદ્ધ છે, તે સમુદ્ર જેવા છે.

વિવેચન—આ શ્લોકની અંદર પહેલા બતાવેલા અઢારમા ભાવ કરતાં ઉત્તમ ભાવવાળાનું નિરૂપણ કરે છે. શ્લોકમાં ભગવદીયોની ગણતરી કરતાં પહેલા શેષજી કહે છે, કે જે શેષ ભગવાનની શ્રદ્ધારૂપ થઈ સેવા કરે છે. બીજો વ્યાસજી, શ્રીભગવાનની જ્ઞાનકળાનો અવતાર છે. ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનાર છે. અગ્નિએ અગ્નિપુરાણ કહેલું છે. આ અગ્નિ શબ્દથી અગ્નિસ્વરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી પણ સમજવા. કે જે સર્વ રૂપમાં શ્રીકૃષ્ણ જ છે. મારૂત એમણે વાયુપુરાણ કહેલું છે અને હનુમાનજી એવો અર્થ કરતાં તેમણે શ્રી રઘુનાથજીના ગુણગાન ગાયા છે. જહનરતે રહુગણને ઉપદેશ આપ્યો છે. નારદજી હમેશાં ભગવાનના ગુણગાનમાં જ તત્પર રહે છે. મૈત્રેય કે જેઓ ભગવદ્ધર્મના વક્તા છે. અને તેવા ઉદ્ધવજી વિગેરે પણ ભગવદીયમાં ગણાય છે. તેઓનો ભાવ સમુદ્રના જળ જેવો અત્યંત મંબીર, ક્ષોભ પામે નહિ એવો, અને રત્નો જેમ સમુદ્રમાં છે તેમ આ-

અની અંદર ભાવ રૂપ રત્ન ઉત્તમ રીતે રહેલું છે. તેથી તેવાઓને સંગ કરવાથી ઉત્તમ ફળ મળે છે.

હવે સમુદ્રોના જુદા જુદા ભેદના દાખલા આપી જુદા જુદા ભગવદીયોનું સ્વરૂપ બતાલાવે છે.

મૂલમ્—લોકવેદગુણૈર્મિશ્રભાવેનૈકે હરેર્ગુણાન્ ॥ ૧૫ ॥

વર્ણયંતિ સમુદ્રાસ્તે ક્ષારાદ્યાઃ ષટ્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ગુણાતીતતયા શુદ્ધાન્ સચ્ચિદાનંદરૂપિણઃ ॥ ૧૬ ॥

સર્વાનેવ ગુણાન્ વિષ્ણોર્વર્ણયંતિ વિચક્ષણાઃ ॥

તેઽમૃતોદાઃ સમાખ્યાતાસ્તદ્વાકપાનં સુદુર્લભમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—લોક વેદ અને ગુણોએ કરીને મિશ્રભાવથી સર્વ દુઃખોને હણનાર એવા ભગવાનના ગુણોનું જે વર્ણન કરે છે. તે ક્ષારસમુદ્ર વિગેરે છ સમુદ્રના જેવા તેમને વર્ણવેલા છે. અને પ્રભુ ત્રણ ગુણોથી અતીત છે અને શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપને સમજીને જે ભગવાનના સર્વ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. તેઓને અમૃતના જળજેવા કહેલા છે તેવાનું વાણીરૂપી અમૃતનું પાન કરવું, એ ખડું જ દુર્લભ છે.

વિવેચન—આ શ્લોકના વિવેચનમાં શ્રીકૃષ્ણાણુરાયજીની દીકામાં ખડુંજ ઉત્તમ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. કેટલાએક ભગવદીઓ ભગવાનના ગુણોને વાક્મીકે રામાયણમાં જેમ વર્ણન કર્યા છે તેમ વર્ણન શ્લોક મિશ્રભાવથી કરે છે. કેટલાએક વેદમિશ્ર ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરે છે. દ્રષ્ટાંત તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં શિવજીએ રામચંદ્રજીના ગુણો વેદમિશ્ર ભાવથી કહેલા છે. અને કેટલાક સત્વાદિ ગુણમિશ્ર ભગવાનના ગુણોનું

વર્ણન કરે છે. દાખલા તરીકે જુઓ વિષ્ણુપુરાણમાં—મનુસ્મૃતિમાં—
 વગેરેમાં ભગવાનને ગુણમિશ્ર ભાવથી વર્ણવ્યા છે. હવે સાત સમુદ્રની
 સરખાવટ કરે છે. રામકૃષ્ણ મનુષ્ય છે, બળવાળા છે, એવા ભાવથી
 ગુણગાન કરનારા ખારા સમુદ્રની માફક નકામા છે. ભગવાને વરાહ
 અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીને ઉદ્ધાર કર્યો છે, તેથી અનુમાન કરે કે
 જગતથી ભગવાનને જુદા માની શરીર ધારણ કરનારા ભગવાન છે
 એવું માની ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરનારા દહીના પાણીના સમુદ્ર
 જેવા નકામા છે. ભગવાન કર્તા નથી, તેથી માયાના ગુણો વડે જ
 સર્વ કરે છે, એવા માયાવાદ પ્રમાણે ગુણોનું વર્ણન કરનારા મદિરાના
 સમુદ્રની માફક નકામા છે. મદિરાની માફક સ્વરૂપ બૂલાવનારા છે,
 ભગવાન સર્વના ઈશ્વર છે, સર્વ કરવા સમર્થ છે, એમ જાણી ભગવા-
 નના ગુણોનું વર્ણન કરનારા ક્ષીરસાગરના જેવા ઉત્તમ છે. ક્ષીર એટલે
 દુધની માફક શરીરને (ભાવને) પોષણ કરનારા છે. ભગવાન પરાક્રમ
 વાળા છે. બકતોને પરાક્રમી કરે છે એવું જાણી ગુણગાન કરનારાનો
 ભાવ ધીના સમુદ્રની માફક કહેલો છે. વળી ભગવાનની પાસે લક્ષ્મીજી
 છે માટે તેમનું ભજન કરવાથી ભોગ ને મોક્ષ મળશે, એવું જાણી ગુણ
 ગાન કરનારા શેરડીના રસના (દક્ષ સમુદ્ર) જેવા છે, ભગવાન શરણે
 ગયેલાને ઉદ્ધાર કરનાર છે, માટે શ્રાકૃષ્ણ પરમાત્મા જ સેવવા જોઈએ
 એવું જાણી ભગવાનના ગુણગાન કરનારા શુદ્ધ મીઠા જળના સમુદ્ર
 જેવો તેમનો ભાવ છે. આ ભાવ સંસારની નિવૃત્તિને કરનારો છે.
 આ પ્રમાણે સાત સમુદ્રની જોડે સાત પ્રકારના ગુણગાન કરનારાઓની
 સરખાવટ કરીને હવે પુર્ણ ભગવદીય જે ઉત્તમોત્તમ કહેવાય છે જે-
 નાથી કોઈ અધિક નથી તેનું વર્ણન કરે છે.

જે ભગવદીયો ભગવાનને ત્રણ ગુણોથી પણ અતીત જાણે છે
 અર્થાત્ જેમના ઉપર સત્વાદિ ત્રણ ગુણો જોર કરી શકતા નથી. ભગ-

વાન ક્ષર અને અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ પ્રસિદ્ધ શ્રીપુરુષોત્તમ છે. ભગવાનની સર્વ લીલાઓ અલૌકિક છે, ભગવાનનાં નામ રૂપ-અને ધર્મ પણ ગુણાતીત હોય સતચિદાનંદરૂપ છે. ભગવાન શુદ્ધ-નિત્ય-પૂર્ણાનંદ, કર્તુ-અન્યથા કર્તુ સમર્થ અને સર્વ રીતે શરણ કરવા લાયક તેજ છે, એમ સમજી જે ભગવદીયો પોતાના ઉત્તમ પ્રેમથી ભગવાનનું ગુણગાન કરનારા હોય તે અમૃત સમુદ્રના જેવા છે. આવા ભગવદીયનાં વચનામૃત સાંભળવા કયા મનુષ્યનું મન ન તલશે ? તેમ જ આમનું વચનામૃત સાંભળતાં જ હૃદયના પાપરોગનું નિવારણ કરે, તેતો સ્વાભાવિક જ છે, સાક્ષાત્ ભગવાનનું દર્શન કરાવવામાં સમર્થ થાય છે. આવા ભગવદીયોનું વચન દુર્લભ છે તેમ છતાં અબ્જમિલની માફક કોઇક વખત સંભળાય છે એમ કહે છે,

મૂલમ્-તાદૃશાનાં કચ્છિદ્વાક્યં દૂતાનામિવ વર્ણિતમ્

અજામિલાકર્ણનવદ્વિન્દુપાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

રાગાજ્ઞાનાદિભાવાનાં સર્વથા નાશનં યદા

તદા લેહનમિત્યુક્તં સ્વાનન્દોદ્ભવકારણમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—ગયા શ્લોકમાં બતાવેલા ઉત્તમ ભગવદીયોનું વચન જેમ વિષ્ણુના દૂતોદ્ધારા અબ્જમિલે સાંભળ્યું હતું તેવી રીતે એક જળના બિન્દુનું પાન થાય, એમ કોઇ વખતે સંભળાય છે. જ્યારે રાગ-અને અજ્ઞાન વિગેરે દુષ્ટ લાવોનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેવા ભગવદીયોનું સાંભળેલું વચન સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, અને આનંદ કરનારૂં થઈ પડે છે.

વિવેચન—ભગવાનને જ્યારે ભગવદીયોદ્ધારા ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા થઈ હોય ત્યારે જ આવા દુર્લભ ભગવદીયોનું વચનામૃત આ-

પણા કાનમાં પડે. અન્નમિલના પાપમાં પાર ન હતો, પરંતુ ભગવાનને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી સ્વદૂતોદ્ધારા ભગવદ્દ્વાર કરાવ્યું હતું. તેવી જ રીતે કોઈ વખત ભગવદ્દ્વાર થતાં જળના ખિન્દુની માફક સ્વેચ્છાથી ખોલેલું ભગવદ્દીયવચન સાંભળતાં જ સંસારિક પદાર્થોમાંથી આસક્તિ દૂર કરી, આ જન્મ કે ઇતર જન્મમાં પણ ભગવતપ્રાપ્તિ-રૂપી રૂળ આપે છે જ. આ ભગવદ્દીયના વચનથી જ્યારે કામક્રોધ વિગેરે વિકારો નાશ પામે ત્યારે તેના વાક્યરૂપી અમૃતનું પાન તે જ વખતે ભગવાનના ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેને આ શ્લોકમાં લેહન શબ્દથી સ્વાદવાળું કહેલું છે. માટે જે અજ્ઞાનનિવૃત્તિ થયા પછી જ તેવા ભગવદ્દીયના વચનનો અનુભવ થાય છે, અને પરમાનંદને સિદ્ધ કરી આપે છે, માટે તેને અમૃતના સમુદ્રની જેડે સરખાવટ કરી છે. તે ખરેખર યોગ્ય જ છે. કેમકે તેમનું વચન ભગવાનમાં આસક્તિ અને વ્યસન સુધીનો પ્રેમ વધારી આપતાં કૃતાર્થ કરે છે માટેજ ભગવાન કહે છે કે “મયિ સંજાયતે ભક્તિઃ કોન્યોઽર્થોઽસ્યાવશિષ્યતે” મારામાં ભક્તિનું વ્યસન થયા પછી કોઈપણ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. આ પ્રમાણે ઓગાણીશમાં લેહનું નિરૂપણ કરી એક સર્વથી જુદાજ વિશમો ભાવ આ શ્લોકમાં કહે છે.

મૂલમ્—उद्धृतोदकवत् सर्वे पतितोदकवत्तथा

उक्तातिरिक्तवाक्यानि फलं चापि तथा ततः ॥ २० ॥

અર્થઃ—ઉપર ઓગાણીશ પ્રકારના ભાવો બતાવ્યા, તેનાથી જે જુદા ભાવ છે તે જલાશયમાંથી પાત્રમાં લીધેલા જળ જેવા અને પૃથ્વીપર પડેલા જળજેવા છે. રૂળ પણ તેવું જ છે.

વિવેચન—કુવા કે તલાવ વિગેરેમાંથી કોઈ વાસણમાં જુદુ જલ

લીધું હોય, તે જલ જેમ પાત્રની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખી શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિવાળું થાય છે. તેવી જ રીતે ઉપર કહેલા ભાવો જે અદ્ય હોય છે, તે ભાવ રાખનારાની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે, અને કોઈ ઠેકાણે ગુણ કે કોઈ ઠેકાણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે અંથનો ઉપસંહાર કરે છે.

મૂલમ્—इति जीवेन्द्रियगता नाना भावं गता भुवि

रूपतः फलतश्चैव गुणा विष्णोर्निरूपिताः ॥२१॥

અથ—એવી રીતે રૂપ અને ફળથી જીવ અને ઇન્દ્રિ-
ઓમાં રહેલા હોવાથી નાના પ્રકારના ભાવવાળા ભગવાનના
ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું.

વિવેચન—ભગવાનના ગુણો તો એક સમાન જ છે, એમાં
કંઈ વધઘટ છે જ નહિ, પરંતુ પૃથ્વી ઉપર જુદા જુદા પ્રકારના
જીવ હોવાથી અને સત્ત્વ ત્રિગેરે ગુણોને અનુસરતા ભાવોને મળીને
રહેલા હોવાથી તે પ્રભુના ગુણોમાં ભેદ પડેલો છે, માટે આ વિશ્વ પ્ર-
કારના ભાવવાળા ભગવાનના ગુણોનું નિરૂપણ કરવું પડ્યું છે. તેથી
આત્મનિવેદન કરેલા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ સંગ કરવો તે આ જળ-
ભેદ નામના અંથમાં બતાવેલા ભાવો પ્રમાણે પરીક્ષા કરી ઉત્તમ ભા-
વવાળાનો જ સંગ કરવો, એ જ આ અંથનો નિષ્કર્ષ છે—આ પ્રમાણે
પરીક્ષા કર્યા વગર સંગ કરવામાં આવે તો દુઃસંગ થવાનો પ્રસંગ
આવે છે. તેથી પરિક્ષા કરી સત્સંગ કરવો એ જ શતધા ઉચિત છે.

इति श्रीमद्बलुभाचार्यविरचितो जलभेदः समाप्तः

“ નમઃ શ્રીઆનન્દકન્દનન્દનન્દનમુકુન્દાય ”

શ્રીપંચપદ્યાનિ

આ પંચપદ નામનો ગ્રંથ રચવાનું શ્રીમદ્દાસપ્રભુજીને શું પ્રયોજન હશે? જુઓ ભક્તિવર્ધિની શ્લોક પહેલા અને ખીજામાં ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે રનેહરૂપી ખીજની દદતા કરવાની જરૂર લાગતાં શ્રવણ અને કીર્તન કરવાથી ખીજભાવ દદાયશે એમ આજ્ઞા કરી છે. માટે તે કીર્તન અને શ્રવણનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ એ ચોક્કસ છે. હવે કીર્તન કરનારાનું સ્વરૂપ જલભેદ વિગેરે ગ્રંથોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું, પરંતુ શ્રવણ કરનારાનું સ્વરૂપ બતાવવું પાડી હોવાથી આ ગ્રંથની ખાસ જરૂર પડી છે. શ્રીહરિરાયજી સ્વવિચાર જણાવે છે કે જલભેદ વિગેરે ગ્રંથોમાં બતાવેલા કીર્તન કરનારાના વચનદ્વારા તેમના ભાવને અહણ કરનારા શ્રોતાઓના બે પ્રકાર છે, પુષ્ટિમાર્ગીય અને ખીજ મર્યાદામાર્ગીય—આ બેમાં પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતાઓ મુખ્ય છે, અને મર્યાદા માર્ગના ઉત્તમ—મધ્યમ અને અધમ આ ત્રણ પ્રકારના છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના શ્રોતા (શ્રવણ કરનારાઓનું) નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતાનું નિર્ણય કરે છે.

મૂલમ્—શ્રીકૃષ્ણરસવિક્ષિપ્તા માનસા રતિવર્જિતાઃ ॥

અનિર્વૃતા લોકવેદે તે મુખ્યાઃ શ્રવણોત્સુકાઃ ॥૧॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ લગવાના રસવડે જેમનું મન *વિ-

* વિક્ષિપ્ત એટલે વિદૂલ. સાંભળતાં સાંભળતાં હર્ષથી ઉભરા-

ક્ષિપ્ત થઈ ગયું છે. અને ભગવાનની સાથે જેમને બોલવું, કીડાકરવી વિગેરે વ્યવહારો થયા નથી; લોક અને વેદમાં જેઓને સ્વસ્થતા થઈ નથી; અને શ્રવણમાં ઉત્સાહ વાળા એવા ભક્તો શ્રવણમાં મુખ્ય અધિકારી છે.

વિવેચન—શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે કે સંગ કરવો તે પરીક્ષા કર્યા શીવાય ન કરવો. તો પ્રભુના ગુણનું શ્રવણ કરવું હોય તો તેમાં બોલનાર (વક્તા) ની ખાસ જરૂર પડે છે. તોતે વક્તાની પરીક્ષા જલભેદ વિગેરેમાં બતાવી આપી છે. અને વક્તાએ પણ શ્રવણ કરનારની પરીક્ષા કરી શ્રવણ કરાવવું એ જ યોગ્ય છે, માટે શ્રવણ કરનાર મુખ્ય કયા? તે આ શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે.

સદાનન્દ-પરમ શોભાયુક્ત રસિક પુરુષોત્તમના ભજનના આનંદનો રસ એવો છે કે ભક્તના હૃદયમાં જતાં પ્રેમથી ધેલું બનાવી દે છે આ ભક્તિરસથી જે ભક્તનું મન હર્ષથી ઉમરાઈ ગયું હોય એવા પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતાને સ્વાર્થનું ભાન રહેતું નથી. અને ભગવાનના વિરહથી હે કૃષ્ણ? હે મહાભુજ? આપ ક્યાં છો? એમ બોળવા મંડી પડેલા ભક્તોની આકુળ વ્યાકુળતા જોઈ હૃદયસ્થ ભગવાન બહાર પ્રકટ થઈ ભક્ત સાથે ભક્તેચ્છા મુજબ આલાપ (વાતચિત) અને લીલાઓ કરે છે—ત્યારે ભક્તના પૂર્ણ મનોરથ થાય છે. આ અવસ્થા સુધી જેનો અધિકાર હજી આવેલો નહિ હોવાથી જેને ભગવાન સાથે આલાપ વિગેરે કંઈ થયું નથી, પરંતુ ભગવાનમાં પૂર્ણ સ્નેહ હોવાથી સર્વ પ્રકારનો ત્યાગ કરી દઈ ભગવાન શીવાય બીજી વસ્તુમાં આ ભક્તનું ચિત્ત સ્વસ્થ (સ્થિર) થતું નથી, તો ખૂબી લૌકિક સાધારણ વિચારોમાં અને વેદના અગાધ અને અશક્ય કર્મોમાં આનું મન સ્થિર ન જ થાય એ સ્વભાવિક છે, આ બધો

વિચાર કર્યો; પરંતુ શ્રવણ એટલે શું એ જાણવું અવશિષ્ટ (બાકી) છે, તેથી તેની વ્યાખ્યા સાંભળો.

ભગવાનના જ ગુણગાનથી ભરેલાં અને સાંભળેલાં પદ અને વાક્યોની મોટાઇ અને તેનું તાત્પર્ય મનમાં સ્થિર કરી સાંભળવું, એજ શ્રવણ;

જોકે પ્રકટ દર્શન નહિ થએલા ભગવાન સાથે પૂર્ણ લીલાસ્વાદ થયેલો નહિ હોવાથી વિરહી ભક્તને પ્રેમપૂર્ણ હોવાથી, તેમના ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં બહુજ પ્રેમવાળા થઇ ગુણગાનથી શ્રવણ કરી. અને ગુણગાન કરીને પણ વિરહની મર્યાદા જાળવે છે. આ પ્રમાણેના સર્વ ઉત્તમ ગુણોવાળા શ્રવણ કરનારા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો મુખ્ય છે. ૧

હવે મર્યાદામાર્ગીય શ્રોતા-સાંભળો; તે ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં મધ્યમ સ્વરૂપ પહેલું કહેવાય છે.

મૂલમ્—વિક્લિન્નમનસો યે તુ ભગવત્સ્મૃતિવિહલાઃ ॥

અર્થેકનિષ્ઠાસ્તે ચાપિ મધ્યમાઃ શ્રવણોત્સુકાઃ ॥૨॥

અર્થ—ભગવાનમાં સ્નેહવાળું જેઓનું મન છે; અને ભગવાનના સ્મરણથી (લીલાયુક્ત ભગવાનનાં દર્શન કરવા સારું જેનું મન વ્યાકુલ થાય છે) આવા ઉત્તમ ગુણવાળો છતાં એની નિષ્ઠા સાધારણ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવામાં હોય છે, તેથી તે મધ્યમ કહેવાય છે.

વિવેચન—એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે મર્યાદામાર્ગીય ભક્તને શ્રવણ વિગેરેમાં સાધનની અપેક્ષા છે; પુષ્ટિમાર્ગીયને નથી. પુષ્ટિમાર્ગીયની શ્રવણ વિગેરે ક્રિયા કેવળ પુરુષોત્તમના સ્નેહમાં રહેલી છે. બીજા કશાની અપેક્ષા રાખતી નથી, ત્યારે મર્યાદામાર્ગીયની કેાઇ કામનામાં કે પછી મોક્ષાદિક પુરુષાર્થમાં હોય છે, તે પણ સાધ-

નના જોર પ્રમાણે રજો છે. જો કે મર્યાદાબક્તને પણ ભગવત ચરિત્ર રસનું શ્રવણ પ્રેમવાળું લાગે છે; હૃષ પ્રગટ થાય છે; લીલાયુક્ત પ્રભુનાં દર્શન કરવા ઇચ્છા કરે છે; આવા ઉત્તમ ગુણોયુક્ત હોય તો તે ઉત્તમ મર્યાદામાર્ગીય જ કહેવાય, પરંતુ તેની સાથે મોક્ષાદિક વિગેરે કૃષ્ણ મેળવવા સાઈ બુદ્ધિ દોડે છે, તેથી મધ્યમ મર્યાદા માર્ગીયની પંક્તિમાં આવે છે. તેને વારતે જુઓ ભાગવતના પાત્રનો વિચાર કરીએ. પરિક્ષિત રાજાના વૈરાગ્યનો પાર ન હતો, પરંતુ મારે મોક્ષ મેળવવો છે, એવી કૃષ્ણની આકાંક્ષાથી અને સર્પ કરડશે અને હું મરી જઈશ માટે સાત દિવસમાં શ્રવણ કરી લઉં. આવા કારણસર શ્રવણમાં પ્રેમ થએલ હોવાથી વિદુર, ઉદ્ધવજી કરતાં ઉતરતા દરજ્જામાં મધ્યમ કહેવાય છે. પુષ્ટિમાર્ગીયને ભગવદ્દર્શન અને તેમની સાથે લીલાસ્વાદ ભજનાનન્દ શીવાય મોક્ષની પણ ઇચ્છા નથી. પરીક્ષિતની માફક ચરિત્ર સાંભળવા અમુક પવિત્ર સ્થાન જ જોઈએ, એવો તેને નિયમ પણ નથી. સાક્ષાત્ તીર્થને પણ પવિત્ર કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત છે; તેને તીર્થની શા અપેક્ષા ?

માટે ઉત્તમ અધિકારી થવામાં પ્રથમ શ્લોકના કહેલા વિચારમાં 'અવગાહન કરવું. નહિ તો " મર્યાદામાર્ગીયમાં ગંગાજીના તટપર શ્રી ભાગવતમાં તટપર થવું. " આ મહાપ્રભુનું વચન આચરવું. ॥ ૨ ॥

હવે મર્યાદામાર્ગીય અધમ અધિકારી સાંભળો.

મૂલમ્—નિઃસંદિગ્ધં કૃષ્ણતત્ત્વં સર્વભાવેન યો વિદુઃ ॥

તે ત્વાવેશાત્તુ વિકલા નિરોધાદ્વા ન ચાન્યથા ॥ ૩ ॥

પૂર્ણભાવેન પૂર્ણાર્થાઃ કદાચિન્ન તુ સર્વદા ॥

અન્યાસક્તાસ્તુ યે કેચિદધમાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સંદેહ વગર શ્રીકૃષ્ણના તત્ત્વને સર્વરૂપ ભગવાન છે, એવા ભાવવડે સમજે, અને કોઈ વખતે નિરોધથી પૂર્ણ ભાવવાળા થઈ વિકલ થઈ જાય—પછી મનમાં કંઈ નહિ; આવી રીતે અપૂર્ણ ભાવવાળા; પૂર્ણ ભાવથી પૂર્ણ અર્થવાળા કોઈ વખત થઈ જાય છે. હંમેશાં પૂર્ણ ભાવવાળા હોતા નથી, અને કેટલાક બીજામાં આસક્તિવાળા હોય તે તો અધમાધિકારી છે.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત સર્વ શિરોમણિ છે. એ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. મર્યાદામાર્ગીય અધમપંક્તિના શ્રોતાનું નિરૂપણ આ બે શ્લોકમાં છે. આ શ્રોતા સંદેહ વગર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને દીનઅન્ધુ—પરમ કૃપાળુ, ઇચ્છુચુકત આનંદાકારથી સાકાર, વ્યાપક વિગેરે ધર્મોચુકત સ્વરૂપવાળા જાણે છે. સર્વ ઠેકાણે ભગવત સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે; વિગેરે સર્વ ઉત્તમ કારણોથી યુક્ત હોય છે, પરંતુ કોઈ સમયમાં ભાવવાળા ને કોઈ સમયમાં ન્યુન ભાવવાળા હોય છે, હંમેશાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની માફક એક સરખા સ્નેહરસવાળા હોતા નથી. મર્યાદામાર્ગીય આ અધમ પંક્તિના શ્રોતાને જો ભાવના વખતે કે કંઈ ભગવાનના ઉત્તમ ગુણો સાંભળતાં નિરોધ (સ્નેહ રસમાં જોડાવવું) થઈ જાય છે, પરંતુ તેમને હંમેશાં તે સ્નેહ રહેતો નથી, એ જ સ્નેહનું સાધારણપણું દર્શાવી આપે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનો ભાવ જેમ શ્રીગંગાનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં અવિચ્છિન્ન રીતે વહ્યા કરે છે, તેવી રીતે સ્નેહરસ એક સરખો અવિચ્છિન્ન ભગવાનમાં રહ્યા કરે, એ જ તેની ઉત્તમતા છે. જુઓ ગોપીજનોનો ભાવ. તેમને ભગવાન શીવાય કંઈ બીજું સ્ફુર્તિ હતી જ નહિ. માટે મર્યાદામાર્ગીય કરતાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત વિલક્ષણ છે. એવું સહ જ સમજાય છે.

મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાનને જ મુખ્ય પદ આપે છે—તેથી જ્ઞાનના આવેશ આગળ ભક્તિનો આવેશ રહેતો નથી. પુષ્ટિમાર્ગીય એક એવો નિયમ છે કે *જ્ઞાન એ સ્નેહરસીક અને વિરહથી વિકલ ભક્તને પ્રાપ્ત છે, સદા સર્વદા એક ધારા રસાવેશવાળાને સ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉદય થવો અચોક્ક્ય છે. તેથી જ ગોપીજનો પણ હૃદયમાં ખીરાજતા પ્રભુને પણ ખોળવા મંડી પડ્યા હતાં. વળી શ્લોકમાં કહે છે કે અન્યાસક્ત હોય છે. એટલે ઘર વિગેરેમાં આસક્તિવાળા અને ભોળા ભક્તોને સંભળાવી આજીવિકા કરવા ગુણોત્તુ શ્રવણ કરનારા શ્રોતાઓને મર્યાદામાં અધમ પંક્તિમાં કહેલા છે તે ચોક્ક્ય છે. ॥ ૪ ॥

મૂલમ્—અનન્યમનસો મર્ત્યા ઉત્તમાઃ શ્રવણાદિષુ ॥

દેશકાલદ્રવ્યકર્તૃમંત્રકર્મપ્રકારતઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ—દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્મ, કર્તા, અને મંત્ર વિગેરે પ્રકારોથી શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ કરવામાં એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

વિવેચન—અહારની જ્ઞાન દશામાં પણ જેને ભગવાન શીવાય ખીજા કોઈ ભાવ નથી એવા મનવાળા શ્રોતાઓ ઉત્તમ છે.

જેને હૃદયમાં જ્ઞાનદષ્ટિ છે તેને તો દેશ, કાલ, દ્રવ્ય વિગેરે સર્વ ભગવદ્દર્શન જ ભાસે છે, તે તો ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત જ છે. પરંતુ અહારની પણ દશામાં જેને દેશ, કાલ, વિગેરેમાં ભગવાન શીવાય ખીજો ભાવ નથી. આ પ્રમાણે અન્તઃકરણમાં દેશકાલ, વિગેરેમાં શાસ્ત્રોથી ભગવદ્બુદ્ધિ થઈ છે. એવો શ્રવણ કર્તા મર્યાદામાં ઉત્તમ ગણાય છે.

“ ઇતિ શ્રીમદાચાર્યવિરચિતાનિ પંચપદ્યાનિ સમાપ્તિમગમન્ ”

*“ જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યેવં વર્તમાનસ્ય બાધકાઃ ” (સં૦ નિ૦)

श्रीसंन्यासानणय.

येन न्यासेन न्यस्तानां विनियोगो भवेत् प्रभौः ॥

शास्त्री ची. ह.

અ-તઃકરણ પ્રબોધ નામના ગ્રંથનો ઉપક્રમ વાંચો ! તેનાથી
સ્પષ્ટ મालૂમ પડશે કે શ્રીમહાપ્રભુજીને શ્રી-
પુરુષોત્તમે ત્રણ આજ્ઞાઓ કરી હતી. આ ત્રણ આજ્ઞાઓમાં પહેલી
એ દેહ અને દેશ ત્યાગ કરવા રૂપી આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીથી પાળી
શકાર્થ ન હતી. ત્યારે પોતે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. તેમાં ત્રીજી સં-
ન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા થઇ.

મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રભુની પહેલી બે આજ્ઞાઓનું પાલન મારાથી ન થઈ શક્યું * તેથી ભગવાન અપ્રસન્ન તો નહિ થયા હોય ? ના બે અપ્રસન્ન થયા હોય તો આ ત્રીજી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે અપ્રસન્ન તો થયા નથી. પરંતુ પહેલી બે આજ્ઞાનું પાલન ન થઈ શક્યું, એ પશ્ચાત્તાપનો ત્યાગ ક્યારે થાય કે આ ત્રીજી આજ્ઞાનું પાલન થાય ત્યારે જ. આ ત્રીજી આજ્ઞા સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની છે.

* એક રીતે વિચાર કરતાં શ્રીમદ્દાપ્રજ્ઞજ્ઞે બન્ને આશાનું પાલન પણ કર્યું છે. ૧ પહેલી આશા દેશ ત્યાગ કરવાની છે. દેશ એટલે દાન કરવું તે દાનનો ત્યાગ કરવો એવો આશાનો અર્થ છે. ભાગવતની સૂક્ષ્મ ટીકા રૂપી જે આપણને દાન કરતા હતા તેનો ત્યાગ કર્યો એટલે એ આશાનું પાલન થઇ ચુક્યું.

માટે સંન્યાસનો જ વિચાર શ્રીમહાપ્રભુજી આરંભે છે. કેમકે સંન્યાસના બહુ પ્રકાર છે. તેમાં આ કલિયુગમાં કેવો સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો જોઈએ ? ક્યો સંન્યાસ ફલ આપનારો છે ? એવું જ્યાં સુધી પોતાના બકતો સમજ્યા ન હોય ત્યાં સુધી તેઓને અવળા ત્યાગ ઉપર ચઢી જવાનો સંભવ રહે છે. અને પશ્ચાત્તાપ પણ થાય કે આ સંન્યાસ ન લીધો હોત તો સાફ. માટે જ્ઞાનમાર્ગના અને ભક્તિમાર્ગના સંન્યાસનું કેવું સ્વરૂપ છે ? તે સમજાવવા સાફ આ ગ્રંથ રચી શ્રીમહાપ્રભુજીએ પરમ કૃપા કરી છે.

વળી આ દુનિયામાં જોશો તો માલૂમ પડશે કે કોઈ ત્રિદંડ ઝાલી સંન્યાસી બની ભગવાં પહેરે છે. પરંતુ પુરતું જ્ઞાન અને જોઈએ તેવાં સાધન તેઓની પાસે નહિ હોવાથી છેવટે પશ્ચાત્તાપમાં પડે છે. આવાં દુઃખ દૈવી સૃષ્ટિને ન આવે એવા વિચારથી શ્રીમહાપ્રભુજી સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથ શરૂ કરે છે.

મૂલમ્—પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થે પરિત્યાગો વિચાર્યતે

સ માર્ગદ્વિતયે પ્રોક્તો ભક્તૌ જ્ઞાને વિશેષતઃ ॥૧॥

કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્યઃ સુતરાં કલિકાલતઃ ॥

અત આદૌ ભક્તિમાર્ગે કર્તવ્યત્વાદ્ વિચારણા ॥૨॥

અર્થ—(કલિયુગમાં ન બની શકે એવા સંન્યાસને

* ૨. હવે ખીજી આગનો વિચાર કરીએ. દેહ એટલે વૃદ્ધિ થવી. આ વૃદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એવી આગનો ભાવાર્થ છે. જુઓ ત્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીના ગ્રંથ લખનારા માધવભટ્ટકાશ્મીરી હતા ખરા ! હા. તેમનાથી ગ્રંથની વૃદ્ધિ થતી હતી તે વૃદ્ધિ બંધ થઈ એટલે આ આગનું પાલન થઈ શક્યું છે. (આ બન્ને અર્થ યોગિક છે.)

બૂલથી ગ્રહણ કરી અને) પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે, તેવી બૂલ ન થાય એટલા સાફ સંન્યાસનો વિચાર કરાય છે. આ સંન્યાસ વિશેષ કરીને ભક્તિ અને જ્ઞાન આ બે માર્ગમાં રહેલો છે ॥૧૧॥ આ કલિયુગ હોવાથી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવો યોગ્ય નથી. અને ભક્તિમાર્ગમાં આ સંન્યાસ લેવાની વિશેષ જરૂર હોવાથી ભક્તિમાર્ગના સંન્યાસનો વિચાર કરાય છે.

ત્રિવેચન—અંથતા ઉપક્રમમાં બતાવ્યા મુજબ ન ગ્રહણ કરવા લાયક સંન્યાસ ગ્રહણ કરી દે તો પાછળથી પસ્તાવવું પડે છે. આવો પશ્ચાત્તાપ ભક્તિમાર્ગીયને ન થાય, એટલા સાફ આ સંન્યાસના વિચારો સ્પષ્ટ બતાવાય છે. સંન્યાસ એટલે શું? અહંતા મમતા-રમક સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો તે.

સંન્યાસ બે માર્ગમાં રહેલો છે.—જ્ઞાનમાર્ગમાં અને ભક્તિમાર્ગમાં, ભક્તિમાર્ગનો વિચાર કરીએ. ભક્તિમાર્ગમાં—તો જેને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય અને ભક્તિની મોટાઈ જાણવા સાફ અવશ્ય વિગેરેમાં જે ભક્ત જોડાય છે, તે ભક્તની આરંભદશા ગણાય છે. આ આરંભદશામાં સંન્યાસ એટલે ત્યાગ લેવાનો છે. અને અવશ્ય કરતાં કરતાં આસક્તિ થાય, આસક્તિ પછી વ્યસન સુધીની સિદ્ધિ દશા થાય. તે અવસ્થામાં તો ગોપિકાઓની માફક સર્વ ત્યાગ કરી પ્રભુ રૂપ થઈ જાય છે. એટલે સિદ્ધિદશામાં પણ સંન્યાસ છે જ. એમ સ્પષ્ટ થયું.

હવે જ્ઞાન માર્ગના સંન્યાસનો વિચાર કરીએ—આ જ્ઞાન માર્ગમાં તો બ્યારે બહુ જ વૈરાગ્ય થાય, અને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને કંઈ જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે જ સંન્યાસનો અધિકારી થાય

છે. માટે જ એક ભગવાનનું વચન યાદ રાખવું કે. (પૂર્ણ વૈરાગ્ય વાળો જ્ઞાનનો અધિકારી છે. અને આ સંસારની કામનાવાળો હોય તે કર્મનો અધિકારી છે, અને જેને પૂર્ણ વૈરાગ્ય નથી અને સંસારમાં આસક્તિ પણ નથી, એવો ભક્તિમાર્ગનો અધિકારી છે) કર્મ-માર્ગના અધિકારીને સંન્યાસ કરવાનો નથી. કેમકે કર્મમાં આસક્તિ હોય તેને સંન્યાસ ન જ હોય ? એટલું જ નહિ પણ કલિયુગમાં તો કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવાનો નિષેધ જ કર્યો છે. શ્રી કલ્યાણ-રાયજી કહે છે કે-કર્મમાર્ગી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે ત્યારે તેને સંન્યાસ લેવાનો વખત જ ક્યાં રહે છે ! જે કે વશિષ્ઠ જેના બ્રહ્મ-જ્ઞાની પણ કર્મ કરતા અને સંન્યાસ ધર્મ પાળતા. પરંતુ હાલ એવી રીતે કર્મ માર્ગમાં સંન્યાસ લેવાનો શાસ્ત્રમાં વિચાર જ નથી. સંન્યાસ થયો ત્યારે દ્રવ્ય વિગેરે ક્યાંયે લાવ !

આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગમાં વૈરાગ્યવિગેરેનો અભાવ હોવાથી તેમાં સંન્યાસનો નિષેધ છે. તેથી ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ, આ બે માર્ગના જ સંન્યાસનો વિચાર કરવાનો રહ્યો.

* જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લેનારાને આ નિયમો પાલવાના છે.
(નારદ પરિબ્રાજકોપનિષદ) (ઉપદેશ ૭).

સંન્યાસીના નિયમ કેવા પ્રકારના છે એવું નારદે પુછવાથી બ્રહ્મા કહેવા લાગ્યા જે વર્ષામાં એક સ્થલે રહે, આઠમાસ એકલો ફરે, એક જ સ્થાને ન રહે પોતાને જતાં રોકે તે ના માને નદી ના તરે, ઝાડે ન ચઢે, દેવના ઉત્સવનાં દર્શન ન કરે, હંમેશ એક જ સ્થલે ના ખાય, દેવાર્ચન ન કરે, પોતાની જાત શીવાય ખીજું સર્વ ત્યજી મધુકર (ભમરાના જેવી) વૃત્તિથી આહાર લઈ, શરીરે શુષ્ક

* આજકાલ ભગવાં વચ્ચ પહેરી કેટલાક સંન્યાસી ભક્તિમાર્ગીયોને સતાવે છે. તે સંન્યાસીને આ ધર્મોનું સ્મરણ કરાવવું.

થઈ, ખાઈ પી ખેદ ના વધારવો, ધીને રૂધિરવત તજવું, એક ઠેકાણે
અન્ન ખાવું એ માંસ ખરોખર જાણવું. ચંદનનું લેપન એ અશુદ્ધતા
લેપન ખરોખર જાણવું, ખારા ખાટા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોને અન્ત્યજવત
દૂરથી તજવા, વસ્ત્રને ઉચ્છિષ્ટ (એઠા) વાસણ જેવું જાણે; શરીરે
તેલ ચોળવું એ સ્ત્રી સંગ ખરોખર છે. રપૃહાને ગો માંસ ખરોખર
છે, જાણીતા પીછાણવાળા દેશને ચણાલની વાડી ખરોખર છે; સ્ત્રીતો
સર્પવત, જાણે; સુવર્ણને ઝેર ખરોખર જાણે; સભા સ્થલને
સ્મશાન ભૂમી ખરોખર જાણે; રાજધાની કુંભીપાક નરક ખરોખર
જાણવી જોઈએ, પ્રપંચવૃત્તિ તજવી, સ્વદેશ તજવો, જાણીતો દેશ
તજવો, વિસ્મૃત પદાર્થને પુનઃ મળવાથી જેમ આનંદ થયો હોય
તેમ પોતાના આત્માના આનંદનું સ્મરણ કરવું, શરીરનું અભિમાન
તજવું, દેશનું વિસ્મરણ કરવું, સ્વશરીર શય હોય તેમ તેને તજવા
લાયક જાણવું, કેદમાંથી નિકળેલા ચોરની માફક પુત્રાદિક સગાંનું
સ્થલ તજવું, અને દૂર જઈ રહેવું, સર્વ કર્મમાંથી મુક્ત થવું, કામ;
ક્રોધ; લોભ; મોહ; મદ; માત્સર્યાદિક; ને તો બાલી મુકવાં,
ત્રિગુણાતીત થવું, છ પ્રકારની ઉર્મા, છ પ્રકારના ભાવ વિકારથી શૂન્ય
રહેવું. સાયું ખોલવું, પવિત્ર, અદ્રોહી, ગામમાં એક રાત્રી, નગરમાં
પાંચ રાત્રી, ક્ષેત્રમાં પાંચ રાત્રી; તીર્થમાં પાંચ રાત્રી રહેવું પણ એકજ
સ્થળે સ્થાન ના જમાવવું.

શાસ્ત્રમાં—સંન્યાસના ચાર બેદ છે કુટીચક, બ્રહ્મક, હંસ, અને
પરમહંસ, આ ચારે જાતના સંન્યાસને આઠ ગ્રાસથી વધારે ગમ્મ
લેવા અધિકાર નથી એવું બિહ્લકોપનિષદમાં કહ્યું છે. કુટીચકને
ઉર્ધ્વતિલક કરવાનું છે. બ્રહ્મકને ત્રિપુણ્ડ અને ઉર્ધ્વપુણ્ડ કરવાનું
છે, ત્રિપુણ્ડ હંસનામના બેદવાળાને કરવાનું છે અને પરમ હંસને તો
કેવળ ભસ્મ જ ચોળવાની છે.

ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ છે તે કલિમાં થવો અશક્ય છે. અને ભુલથી લેવામાં આવે તો પાછળથી પસ્તાવું પડે છે, પ્રભુની સાન્નિધ્ય જવામાં આ સંન્યાસ બાધકરૂપ છે, એવું જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસનું સ્વરૂપ જાણવાથી સમજાઈ જાય છે.

ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કેવી રીતે ગ્રહણ કરવાનો છે ? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા સાડું શ્રી મહાપ્રભુજી પોતે ભક્તિમાર્ગના પ્રકટ કર્તા હોવાથી, અને વિચારમાં પણ પહેલો ભક્તિમાર્ગ કહેલો હોવાથી પહેલાં ભક્તિના સંન્યાસનો વિચાર આરંભે છે.

મૂલમ્—શ્રવણાદિપ્રવૃત્ત્યર્થં કર્તવ્યત્વેન નેષ્યતે

સહાયસંગસાધ્યત્વાત્ સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—શ્રવણ વિગેરે નવ પ્રકારની ભક્તિની સિદ્ધિ કરવાના વિચારથી સંન્યાસ લેવો એ યોગ્ય નથી. કેમકે શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ વક્તા વિગેરેના સહાયથી અને કેટલાક સંગથી બની શકે એવી છે, અને તે ભક્તિ સાડું સાધનોની પણ જરૂર પડે છે, તેથી શ્રવણ વિગેરે બની શકે નહિ, માટે શ્રવણ વાસ્તે સંન્યાસ લેવાની જરૂર નથી.

વિવેચન—જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ અને ભક્તિમાર્ગનો સંન્યાસ, આ બે સંન્યાસમાં જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ કરવો અને પાળવો એ બહુ જ સુશકેલ છે, આયરી શકાતોજ નથી.

જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસગ્રહણ કરે ત્યારે એકલા, નિસ્પૃહ-કોમળના પણ સંગ વગર વૈરાગ્ય યુક્ત મદની માદ્રક ફરવું. એવો શા-સ્ત્રનો નિયમ છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જો ન હોય તો સંન્યાસ સ્થિર થતો નથી. છેવટે દુઃખી થાય છે.

હવે ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં તો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ પાદ્મસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન. આ નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે ગુણગાન અને શ્રવણાદિકમાં પોતાના સરખા ભાવવાળા વક્તાની જરૂર પડે છે, વક્તા હોય ત્યારે જ શ્રવણ થઈ શકે, ત્યાર વિના શ્રવણ વિગેરે થાય નહિ. આ પ્રમાણે શ્રવણ વિગેરે કરવા વક્તાનો સંગ કરવો પડે છે, અને સંન્યાસીને તો સંગ વગર કરવાનું જ કહ્યું છે. તેથી સંન્યાસમાં શ્રવણાદિક બની શકતું નથી. વળી સંન્યાસમાં કોષ્ઠપણ સાધન રાખ્યા શીવાય કરવાનું કહ્યું છે. શ્રવણ વિગેરેમાં શ્રવણ કરેલી કથામૃતને સ્થિર કરવા પુસ્તક પણ પાસે રાખવું પડે છે. અને સેવાનાં સાધનો તો રાખવાં જ પડે છે. જો સંન્યાસના નિયમ પ્રમાણે એકલા કરવામાં આવે તો સેવા શ્રવણ વિગેરે કંઈ ન બને એ તો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એકલા જ હોવાથી ભક્તિમાર્ગથી વિરૂદ્ધ જાતનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. જેમકે માયાવાદીઓ બ્રહ્મવાદમાંજ બુદ્ધિ ફેરવી નાંખે, અને ભક્તિ માર્ગના શ્રવણ વિગેરે આરંભદશામાંજ ખસેલ પહોંચાડે.

આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા માર્ગવાળાના મતથી બુદ્ધિ ભ્રમિત થાય છે તેથી જો સંન્યાસ લેવામાં આવે તો ભક્તિમાર્ગનું શ્રવણ સિદ્ધ થતું નથી. વળી સંન્યાસમાં પ્રણવજપ કરવો, એવો નિયમ હોવાથી તેમાં જ બધો વખત જાય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગીય શ્રવણ, કીર્તન વિગેરે કરવાનો વખત મળતો નથી. માટે શ્રવણાદિક સાંઝે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી, એમ શ્રી મહાપ્રભુજીનો ખાસ મત છે. ॥ ૩ ॥

ત્રિદંડી સંન્યાસીને ચોમાસાના ચાર માસમાં એક સ્થળમાં રહેવાનું છે. તેથી સંન્યાસીથી પણ શ્રવણાદિક થઈ શકે એમ છે. છતાં તમે એમ કેમ કહો છો કે શ્રવણાદિકને સાંઝે સંન્યાસ લેવો નહિ ?

આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—અભિમાનાન્નિયોગાच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ॥

ગૃહાદેર્બાધકત્વેન સાધનાર્થ તથા યદિ ॥ ૪ ॥

,, અગ્રેપિ તાદૃશૈરેવ સંગો ભવતિ નાન્યથા ॥

સ્વયં ચ વિષયાક્રાન્તઃ પાર્શ્વંડી સ્યાત્તુ કાલતઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ—અભિમાન થાય છે અને શ્રવણાદિક હિંમેશાં એક સ્થળમાં બેસી કરવાનું હોવાથી શ્રવણ વિગેરેને અને સંન્યાસના ધર્મોને પરસ્પર વિરોધ છે. વળી ભગવદ્ભક્તિ કરવામાં ગૃહ વિગેરે બાધ કરનારાં છે, એવું સમજી સાધન કરવા સાડ ત્યાગ કરવામાં આવે તો ત્યાગ કર્યા પછી તેવા અસન્માર્ગીઓ સાથે સંગ થાય છે, અને વખત બારીક હોવાથી પોતે પણ પાષંડી બને છે.

વિવેચન—સંન્યાસીને કેવી રીતે વર્તવું તેના સામાન્ય ધર્મો પહેલા શ્લોકમાં કહ્યા છે.—તેમાં અણુધાર્યા સાત જ ઘેર બીક્ષા માગી લાવેલા અન્નને પણ ઘોષ્ટને ખાવું પડે છે, એટલી બધી નિરપેક્ષતા રાખવી એવો નિયમ છે.

આ સંન્યાસીઓ એક જ સ્થળમાં રહે તો તેઓને કોઇ સાથે વાદ કરવાનો અને કોઇ સાથે સામા સામી ઉત્તર પ્રત્યુત્તર કરવાનો સમય આવે, અને ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ પામે. આમ ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રહેતી નથી. ત્યારે “આત્મામાંજ આનંદ માનવો” એવી ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આમ યતાં ઉત્તમ આશ્રમમાં હું. એવું અભિમાન થાય છે, માટે સંન્યાસના ધર્મથી શ્રવણાદિક ધર્મો બહુ જ જુદી જાતના છે.

હિંમેશા ભગવાનનું શ્રવણ—કીર્તન કરવું એવો નિયમ પાળવા

સાઈ એક ઠેકાણે રહેવું પડે છે. તેથી સંન્યાસના ધર્મથી વિરોધ આવે છે. ભગવાને કહ્યું છે કે—एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेन्द्रियः॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः॥ “ સંન્યાસ ધર્મ પાળનારા એ સંગવગર, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી, પોતાના આત્મામાં જ ક્રીડા કરે—આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખવી, ધૈર્યવાળો થઈ સર્વમાં સમાન દષ્ટિ રાખે, આ પ્રમાણે કોઈનો પણ સંગ કરવાનો નહિ કહેલો હોવાથી સંન્યાસવાળાથી શ્રવણાદિક કંઈ પણ બનતાં નથી. માટે પરસ્પર વિરોધ આવે છે.

શંકા—ભક્તિ કરવા સાઈં અમારે ગૃહનો ત્યાગ કરવો છે, ગૃહમાં રહેવાથી વિષયાસક્તિ થાય છે, તેથી અમારે ગૃહ ત્યાગ કરવા માં શો બાધ છે?

સમાધાન—વ્યસન સુધીના અધિકાર શીવાય ગૃહ ત્યાગ કરવામાં આવશે તો સાધારણ માણસોનો સંગ થશે. કેમકે શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ કરવા સાઈં સંગ કરવાની તમેને ફરજ પડશે—અને અધિકાર નહિ હોવાથી તમેને જલભેદમાં બતાવામાં આવેલા સાધારણ ભાવવાળા વક્તાનો સંગ થશે, એટલે તમારો ભાવ પણ સામા વક્તાના ભાવ કરતાં પણ ઓછો થઈ જશે, ત્યારે વધેનો શાનો? આ પ્રમાણે જ્યારે સારો પૂર્ણ ભગવદીયોનો સંગ ન મળે ત્યારે છેવટે દુઃસંગથી વિષયમાં બુદ્ધિ પરાવાશે અને અન્યમતના વિચારો મગજમાં ભરાઈ જતાં પાખંડી થવાનો પ્રસંગ આવશે, માટે ભક્તિ વિગેરે ધરમાં જ રહી કરવી, કેમકે સેવા વિગેરેનાં સાધનો ધરમાં રહ્યા શીવાય મળી શકતાં નથી. માટે સેવામાં દૃઢ આગ્રહ રાખી રહેવું, કે જેથી પરમાત્મા સર્વ પ્રકારનાં સેવામાં આડાં આવતાં વિધ્નેનો નાશ કરશે. ॥૫॥

કાલયુગમાં ભગવાનનાં શ્રવણ અને કીર્તન એવાં છે કે સર્વ દ્વાષોને નિવૃત્ત કરનારાં છે, તેથી ગૃહત્યાગ કર્યા પછી શ્રવણ અને

કીર્તન કરીશુંતો અમોને શો બાધ છે? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.
મૂલમ્—વિષયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વથા હરેઃ ।

અતોઽત્ર સાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુસ્વાવહઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જેઓનો દેહ વિષયોથી વીંટાઈ ગયો છે, તેવા વિષય વાળાને શ્રીહરિનો આવેશ કદાપિ થતો નથી, તેથી આ કલ્પયુગમાં શ્રવણ વિગેરે સાધનો કરવા સાંઝે ત્યાગ કરવો એ કદાપિ સુખને આપતો નથી.

વિવેચન—વિચાર કરો કે ભક્તિની આરંભદશામાં ભક્તનો ભાવ એટલો બધો સ્થિર નથી હોતો કે તેને વિષયો બાધ ન કરી શકે? જોકે વ્યસન સુધીની અવસ્થા વાળા ભક્તને તો કોઈપણ કાલ કે કર્મ બાધ કરવા સમર્થ નથી. પરંતુ આરંભદશામાં જે દુઃસંગ થાયતો વિષયવાળા થાય છે. અને શ્રવણ કીર્તન, પણ છૂટી જાય છે. તેમ ભગવાનમાં ચિત્તપણ રહેતું નથી માટે આરંભદશામાં શ્રવણ કીર્તન વિગેરે કરવા સાંઝે ગૃહત્યાગ ન કરતાં ઘરમાં રહી સત્સંગ કરવા સાંઝે જલભેદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ સારા વક્તાનો આશ્રય કરી સેવામાંજ તત્પર રહેવું. તતુજ્ઞ વિત્તજ્ઞ સેવા સાથે શ્રવણાદિક પણ ચાલુ રાખવાં. આ પ્રમાણેનું સર્વ ધરમાં રહે ત્યારે જ બને છે. અને તેનાથી જ ભગવાનમાં આસક્તિ અને વ્યસન સુધીની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ્યાં સુધી શ્રવણ અને કીર્તન વિગેરેથી સાધન અવસ્થામાં રહેવું હોય ત્યાં સુધી ઘરનો ત્યાગ કરવો નહિ. એવી શ્રી મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે, તેમ છતાં ઘર ત્યાગ કરવામાં આવશે તો સુખી નહિ થાય. ॥ ૬ ॥

શંકા—આ પ્રમાણે જ્યારે સાધન દશામાં ઘરનો ત્યાગ ન કરવો એમ કહ્યું તો ક્યારે ત્યાગ કરવો? આ શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

મૂલમ્—વિરહાનુભવાર્થે તુ પરિત્યાગઃ પ્રશસ્યતે ॥

સ્વીયબંધનિવૃત્ત્યર્થે વેષઃ સોઽત્ર ન ચાન્યથા ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સાઝં ત્યાગ કરવો હોયતો, તે ત્યાગ ઘણા દરજે સારો છે, આ ત્યાગ કરવામાં જે કષાય (ભગવાં) લૂગડાં વિગેરે જે વેષ રાખવો પડે છે, તે પોતાના સંબંધીઓ પુનઃ સંસારમાં આસક્તિ ન કરાવે તેટલા સાઝં જ તે વેષ ધારણ કરવાનો છે. આ શીવાય બીજું પ્રયોજન નથી.

[વિવેચન—ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સાઝં ત્યાગ કરવો એ ઘણે દરજે સાઝં છે, વિરહના અનુભવમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ કારણો જડી આવે છે.

૧—વિરહનો અનુભવ કરવો, ૨—વિરહ થયો હોય તે સમયનો અનુભવ કરવો. ૩—અને વિરહ થયા પછી ગોપીજનોની માફક અનુભવ કરવો.

૧—આ ત્રણમાં પહેલાનો વિચાર કરીએ. અગ્નિમાંથી જેમ તણુખા જુદા પડે છે, તેવી રીતે ભગવાનમાંથી જીવો જુદા પડ્યા છે ત્યારથી આરંભી ભગવાનનો વિરહ આ જીવોને છે. પરંતુ જ્યારે સેવા કરતાં કરતાં ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, ત્યારે જીવને ભાન આવે છે કે મને ભગવાનનો વિરહ છે, આ વિરહનું ભાન થયું કે તેનો અનુભવ કરવા ધરતો ત્યાગ કરવો, એ ઉત્તમ છે.

૨—“વિરહના સમયનો અનુભવ કરવો.” એનો વિચાર આરંભાય છે. ભગવાને પુષ્ટિસૃષ્ટિ પોતાના અંગમાંથી સેવાસાઝં પ્રકટ કરી છે. હવે મર્યાદાના ભાગવાળા પુષ્ટિ જીવોને કોઈ વખત અહંકારાદિ વિગેરે

થાય તો તેને સાઈં શાપ વિગેરેથી ભગવાન્ પોતાનો વિયોગ કરાવે છે. ત્યારે તેનો અહંકાર ઉતરી જાય છે. જ્યારે ભગવાનને એમ ધમ્મા થાય કે અમુક જીવને મારો વિયોગ મટાડવો છે. ત્યારે ભગવાન્ યોગ માયા વડે તેને વિરહ ઉત્પન્ન કરીને પોતાના સ્વરૂપદર્શનનું અન્તર્ધાન કરે છે. ત્યારે આ ભક્ત વિહ્વલ થઈ જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણને અર્થે તલસે છે. આવી અવસ્થામાં ભીતર અને બહાર વ્યાપીને રહેવા ભગવાનને પ્રકટ થઈ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

આવી વિરહાવસ્થા સાઈં ધરનો ત્યાગ કરવો એ યોગ્ય છે.

૩—હવે વિરહ પછી અનુભવ થાય છે, તેનો ગોપિકાઓને થયો હતો. દાખલા તરીકે “ એક નિર્ધન માણસ હોય તેને ધન મળ્યું હોય અને તે પાછું જતું રહે, ત્યારે તેનું ચિત્ત જેમ ધનચિંતામાં જ વળગેલું રહે, તેવી રીતે હે ગોપિકાઓ! તમેને દર્શન આપી જે હું અન્તર્ધાન થઈ ગયો તેનું કારણ એ જ કે તમારું ચિત્ત મારામાં જ દૂક થાય અને વિરહના અનુભવથી તમારાં પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામે, હે ગોપીજનો! તમે મારે માટે લોક-વેદ અને સગાંવહાલાંનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. તેથી હું પરોક્ષ રીતે તમારું ભજન કરવા સાઈં અન્તર્ધાન થયો હતો.” આમ ભગવાન્ કહે છે.

આવી રીતે જેમ ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સાઈં ગોપીજનોએ સ્વજન, ધર, વિગેરેનો ત્યાગ કર્યો હતો તેવી રીતે ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સાઈં ધરનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

શંકા—આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ સમજાયો, પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસીની માફક ભગવા લૂગડાં વિગેરે વેષ ધારણ કરવાનું કહ્યું નહિ, એનું કારણ શું ?

સમાધાન—એક રીતે વિચાર કરતાં ભક્તિમાર્ગના ભક્તને ભગવાં લૂગડાં, દંડ ધારણ વિગેરે વેશ રાખવાની જરૂરજ નથી. કેમકે

આ ભક્તને જ્યારે ભગવાનનો વિરહ થાય છે ત્યારે ધર વિગેરેમાંથી આસક્તિ છોડી ભગવાનમાં જ આસક્તિ રાખે છે. તેથી તેને કોઇ ઉપર આસક્તિ થતી જ નથી એવી રીતે ભક્તિવધિ નીમાં કહ્યું છે.

તેમ છતાં પણ સ્ત્રી, પુત્ર, કે કોઇ સંબંધી પોતાના ભાવને નાશ કરવા તૈયાર થાય. અને પુનઃ સંસારમાં આસક્ત કરે, વિગેરે અનેક હરકતો કરે ત્યારે જ કંઈ એવો વેષ ધારણ કરવો પડે. અને કોઇ હરકત કરનાર ન હોય તો વેષ ધારણ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૭ ॥

હવે આ નીચેના શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગ અને મર્યાદામાર્ગીય ત્યાગ કાણે કાણે કર્યો છે તે જણાવે છે.

મૂલમ્—કૌંડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનં ચ તત્ ॥

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥ ૮ ॥

અર્થ—કૌંડિન્ય ઋષિ અને શ્રીગોપીજનો, આ બન્ને અનુક્રમે મર્યાદામાર્ગના અને પુષ્ટિમાર્ગના ત્યાગ સંબંધી ગુરુઓ છે. તેમ તેમણે જે સાધન કરેલાં છે તે જ સાધન ગ્રહણ કરવાં અર્થાત્ ભાવના વડે જ ભાવ સિદ્ધ થાય છે તે જ ભાવરૂપી સાધન ગ્રહણ કરવું, બીજું સાધન ગ્રહણ કરવું નહિ.

વિવેચન—ગયા શ્લોકોમાં જે ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે, તેવો ત્યાગ કરનારા કૌંડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજનો આ ત્યાગના અધિપતિ છે એવું વર્ણન કરે છે. કૌંડિન્યનું આખ્યાન એવું છે કે કૌંડિન્યે અનંતજીનો દોરો લીધો હતો. તે દોરો અગ્નિમાં પડવાથી બળી ગયો. એટલે તેમને દરિદ્રતા થઈ અને ધન, દ્રવ્ય વગરના થયા. આવી અવસ્થામાં વૈરાગ્યવાળા થઈને તે અનંતજીનાં દર્શન કરવા તેમને ખોળવા

સારું ધરનો ત્યાગ કરી બહાર નીકળી પડ્યા, પોતે ખાતા નથી, પીતા નથી, અને તેમનું ધ્યાન કરીને તેમનો જપ કરવા લાગ્યા, અને તેમનો વિરહ થતાં વડ, આંખા, પશુ, હરિણ વગેરેને પૂછવા લાગ્યા કે તમે અનન્તજી જોયા છે? અધાં પાસેથી “અમે જોયા નથી,” એવો જવાબ મળતાં પોતે આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયા, નિસાસો નાંખી પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. અને હે અનન્ત! હે અનન્ત! એમ વિરહના ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાન પોતે વૃદ્ધબ્રાહ્મણનું રૂપ લઈ આવીને કહેવા લાગ્યા કે ચાલો બતાવું. આમ હાથ ઝાલી તેમને પાતાલમાં લઈ ગયા અને પોતાના આત્માનું દર્શન કરાવ્યું, ત્યારે અનન્તજીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વરદાન આપ્યાં.

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સાર લેવાનો કે આ કૌડિન્યે ધર વિગેરેનો ત્યાગ કર્યો તેમાં તેમને ભગવાં લૂગડાં કે દંડ વિગેરે કંઈપણ ધારણ કરવું પડ્યું ન હતું. તેમ વિરહદશામાં ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તેમ આ ત્યાગ કરવામાં તેમને કોઈ પ્રકારની વિધિ પણ કરવી પડી ન હતી.

વળી જુઓ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાય ગોપીજનોનો હતો. આ શુદ્ધસંન્યાસનું ખરેખરું માન તે ગોપીજનોને જ ધટે છે, ભગવાનમાં આસક્તિ થતાં જ તેઓએ ધર-ધન-દ્રવ્ય-પુત્ર-પતિવિગેરે સર્વનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. ભગવાન શીવાય લૌકિકમાં તેમને બાન પણ ન હતું. આવી ત્યાગ અવસ્થાવાળા ગોપીજનો સાથે રાસક્રીડા પણ કરી. અને સસમાં ગોપીજનોને મદ થયેલો જોઈને પોતે અન્તર્ધાન થઈ ગયા, પછી ગોપીજનોને વિરહનો પાર ન રહ્યો ત્યારે પોતે પ્રકટ થયા, અને ગોપીજનોને કહેવા લાગ્યા કે, જેમ ધન વગરનાને ધન મળે, અને તે:

ધન નાશ પામે, ત્યારે તેનું ચિત્ત જેમ ધનની ચિન્તામાં જ વળગેલું રહે છે. તેવી રીતે મારે માટે લોક, વેદ, અને સંબંધીઓનો ત્યાગ કરી આવેલાં હે ગોપીજનો ! તમારી ચિત્તવૃત્તિ મારામાં જ રહે તેટલા સાઈ હું અન્તર્ધાન થયો હતો, તમે મને બહુજ પ્રિય છો.

આવી રીતે ગોપીજનોનો ત્યાગ ભગવાને વખાણ્યો છે. આ ત્યાગમાં તેમણે ભગવાંવસ્ત્ર કે કંઈપણ વેષ રાખ્યો ન હતો, તેમ છતાં તેમને અસાધારણ ઉત્તમોત્તમ પૂર્ણાનન્દ રસયુક્ત શ્વ મળ્યું હતું.

આ પ્રમાણે કૌંડિન્ય ઋષિ મર્યાદામાર્ગનો ત્યાગ કરવામાં અધિ-પતિ છે. અને શ્રીગોપીજનો શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગના ગુરુ છે, ગુરુ કહેવાનો અભિપ્રાય કંઈ ગોપીજનો શ્રીરસિક ગોકુલેશની માફક બ્રહ્મસંબંધ મંત્રનો ઉપદેશ આપનાર નથી. પરંતુ તેમણે કરેલો વિરહભાવ, ભગવાનમાં પૂર્ણભાવ, અને તેમણે વિરહમાં કરેલાં આચરણ, અને આ સર્વ સિદ્ધ થવા સાઈ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય કરેલો ત્યાગ આ ત્યાગનું પ્રથમ માન તે ગોપીજનોને જ ધટે છે, તેથી તે ગુરુ છે. માટે તેમના જેવાં આચરણ—વિરહ—અને તેમના જેવો ત્યાગ કરી રસિક શ્રીકૃષ્ણના રસાસ્વાદને મેળવવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનાં મન જે હજી પણ તલસે છે, એજ ગોપીજનોનું ગુરુપણું બતાવી આપે છે, કૌંડિન્ય મર્યાદામાં રહેલા હોવાથી તેમનો વિરહભાવ અને અનંતજને ખેળવા સાઈ કરેલો ત્યાગ એ કંઈક પુષ્ટિત્યાગને સમાન લાગે છે. તેથી તેમને તે મર્યાદાના ત્યાગના ગુરુ આલેખ્યા છે.

વિરહ દશામાં જે ગોપીજનોને અને કૌંડિન્યને વિકલપણું (પ્રભુબેલછા) અને બુદ્ધિની અસ્થિરતા થઈ હતી, તે ઉત્તમ ફલને આપનાર છે. માટે તે પ્રાકૃત નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

મૂલમ્-વિકલત્વં તથાઽસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં ન હિ ॥

જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યૈવં વર્તમાનસ્ય વાધકાઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ—જ્યારે પ્રભુનો વિરહ થાય છે ત્યારે ઘેલા-પણું અને બુદ્ધિની અસ્થિરતા થઈ જાય છે, એ વિરહનો સ્વભાવ જ છે. માટે એ શરીરના વિકારથી ઘેલા થઈ જાય છે એમ ન માનવું. આવા વિરહવાળા ભક્તને ભગવાન તો સર્વ ઠેકાણે રહ્યા છે, એવું જ્ઞાન થવું તે અને ભગવાનના ગુણો બાધ કરનાર છે.

વિવેચન—ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનનો વિરહ થયો ત્યારે તે જેમ ઘેલાં બની ગયાં હોય એમ તેઓ વૃક્ષને અને પશુ-જેવાં અજ્ઞાન-અવાચક વસ્તુઓને પણ ભગવાનની બાળ પૂછવા સારું મંડી પડ્યાં હતાં. આ ઘેલાપણું તે વિરહનો સ્વભાવ છે. અને પરમ ફલ રૂપ છે, આ ઘેલાપણું રસિક શ્રાદ્ધજ્ઞના પૂર્ણાનન્દ રસના સ્વાદને ચખાડનારું છે. તો પછી તેને સાધારણ સામાન્ય ઘેલચ્છાપણું કેમ કહી શકાય ? આ વિરહઘેલચ્છાની અવસ્થા જ્ઞાતીઅવસ્થા કરતાં શતધા શ્રેષ્ઠ પદ ધરાવે છે.

આવા વિરહવાળા ભક્તને એવું જ્ઞાન ન થવું જોઈએ. કે ભગવાન તો સર્વમાં રહેલા છે. તો મારે ખોળવા શા સારું પડે ? કેમકે આવું જ્ઞાન થાય તો તેને વિરહથી થએલી ભગવાન મેળવવાની તીવ્રતા કમી થઈ જાય છે.

શુદ્ધાદૈતનો તો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સર્વ જગતમાં ભગવાન વ્યાપીને જ રહેલા છે. પરંતુ લોકમાં રહેલો અગ્નિ જેમ ખપમાં નથી આવતો, પણ અગ્નિસાથે જોડી દીધેલા લોકમાંના અગ્નિથી પાક

વિગેરે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેવી રીતે સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલા પ્રભુ જ્યારે આધિદૈવિક વ્યુહરહિત પુષ્ટિસ્વરૂપાવસ્થામાં રસપ્રચુર, ગોપીજનના હૃદયમાં રહેલા દ્વિભૂજ પ્રભુ પ્રકટ થાય, ત્યારે જ સુખ-કારી થઈ પડે છે. માટે સર્વમાં વ્યાપક થઈ પ્રભુ રહેલા છે, એવું જ્ઞાન આ વિરહી ભક્તને ન થવું જોઈએ એ હવે રુપેષ્ઠ થયું.

વળી ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ આ ભગવાનના વિરહવાળા ભક્તને થતું નથી. વિરહથી પ્રભુના સ્મરણ શીવાય બીજું સ્મરણ શક્તિ તો રહેતી નથી. ગુણુગાનથી વિરહની શાન્તિ થઈ જાય છે. જ્યારે ભગવાન મથુરાજી ગયા ત્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનના ગુણુગાનથી વિરહશોક ત્યાગ કર્યો હતો. માટે ગુણોનું સ્મરણ કરવાથી વિરહાવસ્થા શાન્તિ પામતાં જે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાકટ્ય કરવાની તીવ્ર લાલસા થઈ હોય તે શાન્ત પામે છે, અને ઉત્તમ લીલાસ્વાદમાં હાની થાય છે, માટે આ ફલરૂપ વિરહમાં ઉપર કહેલાં બે પ્રકારનાં જ્ઞાન થાય તે બાધરૂપ છે. ॥ ૯ ॥

જ્ઞાન માર્ગમાં ફલની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થાય છે. અને ન્યૂન ફલ મળે છે. વળી ભક્તિમાર્ગમાં તો તુરત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઉત્તમેત્તમ ફલ મળે છે. તેનું કારણ શું ? એના જવાબ નીચેના શ્લોકથી આપે છે—

મૂલમ્—સત્યલોકે સ્થિતિર્જ્ઞાનાત્ સંન્યાસેન વિશેષિતાત્ ॥

ભાવના સાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તથા ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

,, —તાદૃશાઃ સત્યલોકાદૌ તિષ્ઠંત્યેવ ન સંશયઃ ॥

બહિષ્ત્રેત્પ્રકટ સ્વાત્મા વહ્નિવત્પ્રવિશેષદિ ॥ ૧૧ ॥

તદૈવ સકલો બન્ધો નાશમેતિ ન ચાન્યથા ॥

અર્થ—મર્યાદામાર્ગના સંન્યાસથી જે જ્ઞાન વધ્યું હોય તેનાથી તો સત્ય લોક સુધી જ જવાય છે, તેમાં જ સ્થિતિ થાય છે, અને જેમને ભાવના રૂપી ઉત્તમ સાધન છે તેમને ફક્ત પણ ઉત્તમ જ મળે છે. ॥૧૦॥ જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસીઓ સત્યલોકમાં રહે છે એ નિશ્ચય છે, અને ભક્તિમાર્ગમાં તો જેમ કાષ્ટમાં અગ્નિ રહેલો છે, તે જ્યારે મથન કરે ત્યારે બહાર પ્રકટ થઈને કાષ્ટને પણ અગ્નિરૂપ કરી દે, તેવી રીતે સર્વ ઠંકાણે વ્યાપીને રહેલા ભગવાન બહાર પ્રકટ થઈને પાછા ભીતર પ્રવેશ કરે, ॥ ૧૧ ॥ ત્યારે જ સર્વ બંધનાશ થઈ જાય, ત્યાર શીવાય બંધનાશ થતો નથી.

વિવેચન—જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લેનારની ગતિ તો બ્રહ્મલોક સુધી છે. ભક્તિમાર્ગીયની ગતિ શ્રીપુરુષોત્તમ રૂપી ઉત્તમ ફક્તે આપનારી છે. મર્યાદામાર્ગના ૧૯ સંબંધમાં કહે છે કે—

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદ્યતયઃ શુદ્ધસત્વાઃ ॥
તૈ બ્રહ્મલોકે તુ પરાંતકાલે પરામૃતાત્ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥

અર્થ—“વેદાન્તના ઉત્તમ જ્ઞાનથી જેઓએ અર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે. અને સંન્યાસ યોગથી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા થએલા રાની સંન્યાસીઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. અને જ્યારે બ્રહ્માણનો મોક્ષ થાય છે. ત્યારે આ સંન્યાસીનો આત્મતિક મોક્ષ થાય છે ” આ પ્રમાણે તૈત્તરીય શ્રુતિમાં જ્ઞાનવાળાની સત્ય લોક સુધીગતિ કહેલી છે. અને જ્ઞાન તે મનની સ્થિરતા શીવાય રહી શકતું નથી. માટે જ્ઞાનમાર્ગમાં મનની સ્થિરતાની ખાસ જરૂર છે. ભક્તિ માર્ગમાં વિરહાવસ્થા ભૂષણરૂપ હોવાથી વિરહમાં જ્ઞાન પણ ઠંકાઈ જાય છે. અને મનની

અસ્થિરતા થઈ જાય છે, અને પૂર્ણ વિરહરસ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ફલરૂપ રસાત્મક પૂર્ણપુરુષોત્તમ પ્રકટ થાય છે, માટે ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાનમાર્ગકરતાં ફલ ઉત્તમ છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભાવ રૂપી સાધન જ ઉત્તમ છે તો તેનું ફલ પણ ઉત્તમ જ હોય એમાં શી નવાઇ ?

આવી રીતે સત્યલોક સુધી જ જ્ઞાની સ્થિતિ કરે છે. અને જ્ઞાન મેળવવામાં જેવું સાધન હોય તેવું જ ફલ મળે છે. માટે આ જ્ઞાન માર્ગમાં ફલ મેળવવામાં વિલંબ થાય છે. અને જ્ઞાનીને જ્ઞાનાભિમાન હોવાથી સત્યલોક સુધી જ તેની સ્થિતિ થાય છે.

ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ સાધનની જરૂર નથી, ભાવ એ જ સાધન છે. અધિકાધિક તીવ્ર ભાવ થતાં પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં કંઈ પણ વિલંબ થતોજ નથી. આ વિષય સમજાય તેટલા સાંસ્થલિકમાં એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે-જેમ લાકડામાં અગ્નિ જોડાઈને છુપો રહેલો છે, એમ જાણીએ તેથી કંઈ રંધાતું નથી કે કંઈ ઉપયોગ થતો નથી. પરંતુ જ્યારે તેજ લાકડાને સામાસામી મંથન કરીએ ત્યારે (અરણીના) લાકડાનો અગ્નિ બહાર પ્રકટ થઈને પાછો લાકડામાં જોડાય છે (પેસે છે) ત્યારે લાકડાને અગ્નિરૂપ બનાવી દે છે. તેવી રીતે પરમાત્મા પુરુષોત્તમ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપીને રહ્યા છે, એવું સમજીને ખેંચી રહેવાથી કંઈ શ્રીપુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ ઉપર કહેવા મુજબ ભગવાનની વિરહભાવનાથી પરમાત્માને મળવાની ઇચ્છા બહુ જ પ્રકટ થઈ જાય, ગોપીજનોની માફક વિકલ બની જાય, ત્યારે અને શ્રીકૃષ્ણ ! એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી ખોળવા મંડી પડે છે, આ પ્રમાણે લાકડાને મથન કરીએ તેમ આ તીવ્ર વિરહરૂપી મથનથી જ્યારે અન્તઃકરણમાં રહેલા પરમાત્મા બહાર પ્રકટ થઈને પાછો દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વિગેરેમાં અને જ્ઞાનમાં જ્ઞાનરૂપે પ્રવેશ કરી દે છે, ત્યારે અલૌકિક આનંદ રૂપ દેહની પ્રાપ્તિ આ ભક્તિને થાય

છે. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સાથે યથેચ્છ લીલાસ્વાદ ભોગવે છે. રસિક શ્રી કૃષ્ણના ઉત્તમોત્તમ રસનો અનુભવ કરે છે, માટે ભક્તિમાર્ગીય આ ઉત્તમ રસ જ્ઞાનીના લય રૂપ સાધારણ ફલની જોડે સરખાવવું, એ અયોગ્ય છે. તેથી વિરહના તીવ્રભાવથી સિદ્ધ થએલું ફલ હંમેશાં ઉત્તમ છે એ સિદ્ધાન્ત બૂલાવો ન જોઈએ ॥ ૧૦-૧૧

ભગવાનના ગુણો-વિરહી ભક્તને જીવન રાખવામાં
સાધનરૂપ થાય છે, એમ કહે છે.

મૂલમ્-ગુણાસ્તુ સંગરાહિત્યાર્જીવનાર્થ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—પ્રભુનો સંગ થવામાં વિલંબ થયેલો હોય એવા વિરહી અવસ્થાવાળાઓને ભગવાન શીવાય જીવન રહી શકતું નથી. તે જીવન ટકાવી રાખવા સાફ ભગવાનના ગુણો ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વિવેચન—શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહેલા સેવાના પ્રકાર પ્રમાણે સેવા કરતાં કરતાં પ્રેમ વધી પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે. આસક્તિ પછી પ્રભુ પ્રેમનો પાર ન રહેવાથી પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ભક્તને પ્રભુનું વ્યસન લાગે છે; ત્યારે ભક્તને પ્રભુ સાથે રમણ કરવાની અને પ્રભુનાં પ્રકટ દર્શન કરવાની ઈચ્છા પ્રકટે છે, ત્યારે પ્રભુના પૂર્ણ વિરહવાળી અવસ્થામાં તેને નિરાંત રહેતી નથી. પ્રભુ મેળવવા ઘેલો બની જાય છે. વિરહના તાપથી જીવન પણ ટકાવવા અસમર્થ થાય છે. આવી અવસ્થામાં હોય તેમ છતાં પણ પ્રભુનો સંબંધ થવામાં પાર લાગે તો જીવન પણ જતું રહેવા સંભવ થાય છે, તેથી આ જીવન ટકી રહે તેટલા સાફ ભગવાનના સાંભરી આવતા ગુણોને પુનઃ પુનઃ બોલી જીવન ધારણ કરી રાખે છે. કેમકે ૧૬ ગુણ-સંપન્ન સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમના ગુણો શ્રીપુરુષોત્તમની માફક સર

વાળા જ છે. માટે જ તે અલૌકિક રસવાળા લાગતા ભગવાનના ગુણો વિરહથી તપી ગયેલા ભક્તને જીવન ધારણ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. ભાગવતમાં ગોપિજનો પણ એવું જ કહે છે કે “તવ કથામૃતં તત્તજીવનં” હે ભગવાન! તમારી કથા (ગુણગાન) રૂપી અમૃતનું પાન તમારા વિરહથી તપી ગયેલા ભક્તને જીવન ધારણ કરવામાં સહાયવાળા થાય છે. જેમ તમારામાં એશ્વર્ય, વિર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એવા છ ગુણો રહ્યા છે અને પરમાનન્દ ફલને આપો છો. તેવી રીતે તમારું ગુણગાન છ ગુણો વાળું છે અને પરમાનન્દ ફલ આપે છે.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના વચનથી જ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનના ગુણો વિરહથી તપી ગયેલા ભક્તને જીવન ધારણ કરવામાં સહાયવાળા થાય છે. માટે જ્ઞાન કરતાં ભગવદ્ગુણગાન જ આ વિરહાવસ્થાવાળાને વિશેષ ઉપયોગી છે. ॥ ૧૨ ॥

શંકા-ભગવાન સર્વ રીતે સર્વ કરવા સમર્થ છે ત્યારે ભગવાન પોતાના ભક્તને આ વિરહમાંથી શાન્ત કેમ નથી કરતા? એનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—ભગવાન ફલરૂપત્વાન્નાત્ર બાધક ઈષ્યતે ॥

સ્વાસ્થ્યવાક્યં ન કર્તવ્યં દયાલુર્ન વિરુદ્ધ્યતે ॥૧૩॥

અર્થ—ભગવાન ફલ છે, તેથી તેમનાં દર્શન થાય તેવા ભક્તિમાર્ગમાં બાધરૂપ વર્તતા નથી, તીવ્ર વિરહ થાય ત્યારે જ ભગવાન દર્શન આપે છે. તો ભગવાન આ વિરહદશા શાન્ત કરી સ્વસ્થ કરે તો ભક્તને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થતું અટકે, માટે હયાણુ ભગવાન ભક્તને સ્વસ્થતા કરી ઉત્તમ ફલમાં વિરુદ્ધ થતા નથી.

વિવેચન—આ શ્લોકનું રહસ્ય ગૂઢ છે. શ્રીમોક્ષનાથજી આ

શ્લોકનું રહસ્ય જણાવતાં કહે છે કે, “ રસિક શ્રીકૃષ્ણ આ માર્ગના ફલરૂપ છે, આ ફલ મેળવવામાં પૂર્ણ ભાવની જરૂર હોય છે, આ ભાવ એવો હોય છે કે તે જ્યારે બહુ વધે છે ત્યારે પ્રભુનો વિરહ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી વિરહકલ્પેશ થાય છે, અને કલ્પેશ થતાં ભગવાન પ્રકટ દર્શન આપે છે ” ત્યારે જો આવા વિરહકલ્પેશને જ શાન્ત કરી દે તો પછી તેને પ્રભુ મેળવવાની આર્તિ (ઇચ્છા) ઢંકામ જાય તો પ્રભુપ્રાપ્તિરૂપી ઉત્તમ ફલ મળતું નથી. તેથી જ દયાળુ પરા-માત્મા વિરહથી થેલા બની ગયેલા ભક્તના વિરહકલ્પેશને દૂર કરતા નથી. દૂર કરે તો તેની ઇચ્છા પ્રકટ થએલી શાન્ત થઈ જાય તો પોતે જ તેના ફલમાં આડા આવ્યા કહેવાય ! માટે આ વિરહકલ્પેશ તે ભક્તને ભૂષણ છે. જે દૂષણરૂપ હોય તેતો ભગવાન નિવારણ કરવા સમર્થ છે. માટે ભક્તના આગ્રહ ઉપર આધાર રાખી તેના ફલમાં વિશ્વ કરતા નથી.

નારદજી પૂર્વજન્મમાં દાસીના પુત્ર હતા, તે વખતે તેમની મા ગુજરી ગયા પછી ભગવાનને મેળવવા યત્ન કર્યો ત્યારે નારદજીને એક વખત દર્શન આપી અન્તર્ધાન થઈ ગયા. તેથી નારદજી ફરીથી ખોળવાસારૂ વળગ્યા-ત્યારે આકાશવાણીથી કહ્યું કે “ આ જન્મમાં હું મળનાર નથી, બીજા જન્મમાં તમે મારા પાર્ષદ થશો ” આ પ્રમાણે નારદજી દાસીપુત્ર હોવાથી તેમનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ ન હતું, તેથી આ જન્મમાં તેમને ઉત્તમ રૂળ આપવાની ઇચ્છા ન હોવાથી ભગવાને તેના વિરહમાં વચનથી શાન્તિ કરી. ”

આ ઉપરથી સમજવાનું કે જોને ફલ આપવા ઇચ્છા ન હોય તેના વિરહમાં વિશ્લેષ કરે છે. પરંતુ ગોપીજનોની માફક જોને ફલ આપવા ઇચ્છા હોય છે તો તેના પ્રારબ્ધકર્મ, પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય થવા માટે તેના વિરહતાપમાં શ્રદ્ધ કરે છે. ગોપીજનોને પણ ભગવાને કહ્યું

હું કે તમારો ભાવ મારામાં સ્થિર થાય તેટલા સાફ હું અન્તર્ધાન થઈ ગયો હતો, માટે વિરહાવસ્થાજ બગવાન મેળવવામાં કારણરૂપ હોવાથી બગવાન આ ભક્તના વિરહતાપને શાન્ત કરતા નથી. ૧૩ આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસના સાધન અને ફલનો

વિચાર કર્યો હોવે આ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ તે શાનાથી થાય છે, તેના વિચાર કરે છે.

મૂલમ્—દુર્લભોયં પરિત્યાગઃ પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥

જ્ઞાનમાર્ગે તુ સંન્યાસો દ્વિવિધોઽપિ વિચારિતઃ ॥૧૪॥

જ્ઞાનાર્થમુત્તરાઙ્ગશ્ચ સિદ્ધિર્જન્મશતૈઃ પરમ્ ॥

અર્થ—આ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ બહુ જ દુર્લભ છે. કેમકે તે પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે. પ્રેમ સિવાય સિદ્ધ થતો જ નથી. જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. એક વિવિદ્ધિષા સંન્યાસ અને બીજો વિદ્વસંન્યાસ, આમાં જ્ઞાનને માટે અને છેલ્લું અંગ સિદ્ધ થાય તેટલા સાફ મથે છે તે પણ સેંકડો જન્મ પછી તેની સિદ્ધિ થાય છે, તુરત સિદ્ધિ થતી નથી.

વિવેચન—આપણે પહેલાં નારદજીના પૂર્વજન્મના દાખલાથી દર્શાવી ગયા કે જે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય હોતા નથી, તેમને ફલમાં વિલંબ થાય છે અને શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય હોય છે તેને ફલમાં વિલંબ થતો નથી, પરંતુ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગ કરવો એ મહાકષ્ટથી બની શકે એવો છે, પણ પ્રભુપ્રેમથી તે સુલભ છે, તપ હોમ વિગેરે અનેક સાધનો મર્યાદામાં બતાવ્યાં છે, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગના સંન્યાસમાં કંઈ સાધન બતાવ્યું નથી, કારણ કે કેવલ પ્રભુમાં પ્રેમ, અને પ્રેમથી

થએલી આસક્તિ જ્યારે વધે છે, ત્યારે ભક્તિમાર્ગનો સંન્યાસ સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે સિદ્ધ થતો નથી. આ રીતે ભગવાનમાં પ્રેમ થવો એ મહાન ભાગ્ય અને દૈવી જીવ શીવાય બની શકતું નથી. જ્યારે ગૃહ સ્ત્રી, પુત્ર દેહ પ્રાણ વિગેરે સર્વ પ્રમુને સ્વમાર્ગના આચાર્યદ્વારા અર્પણ કરે. ત્રણ પ્રકારની સેવામાં પ્રવૃત્ત રહે અને ગુરુ ને દેવમાં પૂર્ણશ્રદ્ધા રાખે ત્યારે જ પ્રેમ થાય છે. અને પ્રેમથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે અને તુરત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ફલમાં વિલંબ થતો નથી. જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસના બે પ્રકારના છે વિવિધિયા એટલે જાણવાની ઇચ્છાવાળો સંન્યાસ અને વિદ્વત્સંન્યાસ એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલો સંન્યાસમાં તો જ્યારે પૂર્ણ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે અધિકાર થાય છે. અને અધિકાર પછી પણ ધણા જન્મેને અન્તે જ્ઞાની ભગવાનને પામે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન પોતે જ કહે છે. વળી આ ધણા જન્મમાં પણ કેવલ જ્ઞાન હોય તો તે મુક્તિ આપનાર નથી, પરંતુ હજારો જન્મના અન્તમાં જ્યારે ભગવાનની શરણાગતિ થાય ત્યારે જ મોક્ષ થાય છે એમ માનવું.

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ।

હજારો પૂર્વે જન્મમાં તપ, જ્ઞાન, અને સમાધિથી જ્યારે ક્ષીણ પાપ થએલા એવા પવિત્ર મનુષ્યોને જ શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે, અને ત્યારે જ મુક્તિ થાય છે. ભક્તિ તો મોટા પુરુષોના અનુગ્રહથી થાય છે. મોક્ષનો અનુગ્રહ પણ ભગવાનની પૂર્ણ કૃપા શીવાય થતો નથી, અને જેના ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને મુક્ત મુક્તિથી પણ અધિક ઉત્તમોત્તમ ભગવાનની લીલાનો સ્વાદ અને પૂર્ણાનન્દ મળે છે એ વાત બુલાવવી ન જોઈએ.

હવે નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાનનાં સાધન ગણાવે છે.

મૂલમ્—જ્ઞાનંચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિશ્રવણાન્મતમ્ ॥૧૫॥

અતઃકલૌ સ સંન્યાસઃ પશ્ચાત્તાપાય નાન્યથા ।

પાષંદિત્વં ભવેચ્છાપિ તસ્માજ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ॥૧૬॥

સુતરાં કલિદોષાણાં પ્રબલત્વાદિતિ સ્થિતિઃ ।

અર્થ—જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે છે, કારણકે નિ-
ષ્કામ પુરુષો પણ યજ્ઞ કરે છે (એવું સાંભળવામાં આવ્યું
છે) માટે કળિયુગમાં વિવિદિષા નામનો સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપ
કરે છે, અને જ્ઞાનદશાનો સંન્યાસ કરવામાં આવે તો પાષંડી-
પણું થાય છે, માટે આ કલિકાલ દોષવાળો હોવાથી જ્ઞાન માર્ગ-
નો સંન્યાસ લેવો એ અયોગ્ય છે. એમ વિદ્વાનોનો નિર્ણય છે.

વિવેચન—જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે, છે કેમકે વેદમાં ક-
હેલાં યજ્ઞ વિગેરે કર્મો કરે અને નિલકર્મ પણ કરે, ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ
થાય છે ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી વેદાન્તનું જ્ઞાન યથાર્થ મેળવે અને
તેમાં સારી રીતે વેદાર્થ સમજે ત્યારે જ્ઞાનમાં પણ અનેક પ્રકારના
શાન્તિ વિગેરે નિયમો પાળવા પડે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી
પણ વૈરાગ્યની તીવ્રતા હોય ત્યારે વિધિ પ્રમાણે ભગવાં લૂગડાં વિગેરે
વેષવાળો જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લઇ શકે છે.

વળી આ સંન્યાસ પહેલાં વર્ણશ્રમના ધર્મો બરાબર પાળવા
પડે છે. તે દેશ, કાલ, દ્રવ્ય વિગેરે સાધનો જોઇએ તેવાં શુદ્ધ મળી
નહિ શક્તાં હોવાથી, વર્ણશ્રમના ધર્મો પાળી શકાતા નથી તેથી કર્મ
પણ થઈ શક્તાં નથી તો ચિત્ત શુદ્ધ થાય જ ક્યાંથી ? અને જ્યાં
સુધી ચિત્ત શુદ્ધિ થાય નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાન થવું નથી, માટે

આ કલિયુગમાં જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ લે તો પાછળથી પસ્તાવવું પડે છે, અને જ્ઞાનમાં સાધન નહિ મળવાથી છેવટે પાખંડી પણ થાય છે, અને બ્રહ્મ થાય છે. આ કલિયુગના દોષો એવા બળવાન છે કે ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી, તેથી જ્ઞાન મેળવવામાં બહુ જ હરકત થાય છે. તેમ છતાં દેખાદેખી સંન્યાસ લઈ લેતો પાછળથી પસ્તાવું પડે છે, માટે આ કલિયુગમાં ભગવાં લૂગડાં વિગેરે વેષ ધારણ કરનારો જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લેવો ન જોઈએ, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગમાંતો સંન્યાસ લેવાની મના પહેલાં કહી ગયા. જ્ઞાનમાર્ગના નિયમ પ્રમાણે પણ ઉપર કહેવા મુજબ જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી તેમાં પણ સંન્યાસ લેવાથી પસ્તાવાય છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો શ્રવણ અને કીર્તન વિગેરે કરવાસાઈ અને સેવાનાં સાધનો મળી આવે તેટલા સાઈ ખાસ ધરમાં રહેવાની જરૂર છે. તેથી સંગ વગર શ્યાં જ કરવાનો જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લેવે બક્તને પાલવતો નથી. આ પ્રમાણે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ આમ ત્રણ પ્રકારના જે મુખ્ય માર્ગો છે. તે ત્રણેમાં પણ વિધિ સંન્યાસ લેવાની મના છે. માટે સંન્યાસ કરવો તો ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો જે સંન્યાસનું ખરેખરે માન ગોપીજનોને ધટે છે તેવો સંન્યાસ ઉત્તમ છે.

સર્વથી ઉત્તમ પુષ્ટિમાર્ગના ભક્તને તો હમેશાં ત્યાગ જ રહેલો છે. ઓ પુત્ર, મૃદુ દેહ અને આત્મા વિગેરે સર્વ વસ્તુ ભગવાનને સોંપી દીધી છે, એવા ભક્તને ભગવાં પહેરી વેષ ધારણ કરી બીજા સંન્યાસની શી જરૂર છે? વળી જ્યારે આ ભક્તને પ્રભુમાં વસન ચાય છે ત્યારે તેને પ્રભુ શીવાય બીજું બાન જ રહેતું નથી તો પછી એક પાખંડીપ સામાન્ય સંન્યાસ લેવાની શી જરૂર છે? માટે ભક્તિ માર્ગીય સંન્યાસ કરવો એ હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે.

શંકા—તમે ગયા શ્લોકમાં જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ કરવાથી પા-
છળથી પસ્તાવવું પડે છે એવું સાબીત કરી ગયા તે કથુલ છે, પરંતુ

ભક્તિમાર્ગના સંન્યાસમાં પણ જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસની મા-
ફક દોષો આવશે તો તેનું શું કરશો ? આ શંકાનું સમાધાન
નીચેના પ્રશ્નોકથી કરે છે.

મૂલમ્—ભક્તિમાર્ગેઽપિ ચેદ્દોષસ્તદા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥૧૭॥

અત્રારંભે ન નાશઃ સ્યાત્દૃષ્ટાન્તસ્યાપ્યભાવતઃ ।

સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાબ્દાધઃ કેનાસ્ય સંભવેત્ ॥૧૮॥

અર્થ—ભક્તિમાર્ગ તો પ્રભુમાં પ્રેમ થયા પછી ત્યાગ
કરવામાં આવે છે, તેથી તેનો નાશ થતો નથી. તેમ ભ-
ક્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરી કોઈનો નાશ થયો છે, એવો દાખલો
પણ મલતો નથી. આ ભક્તિમાર્ગીયને પ્રભુનો વિરહ હો-
વાથી તેને ચિત્ત સ્વસ્થ પણ હોતું નથી. તો પછી તેને
બંધ તો ક્યાંથી જ થાય ?

વિવેચન—ભક્તિમાર્ગમાં જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે ત્યાગને
કલિયુગના દોષો બંધ કરી શકતા નથી. કેમકે આ ભક્ત પ્રભુને સાં-
જ સર્વ ત્યાગ કરે છે. અને પ્રભુમાં તેનો પ્રેમ બહુ જ હોવાથી તેને
દેશકાલ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારના દોષો બાધ કરી શકતા નથી. નાર-
દજીના પૂર્વજન્મમાં વિચાર કરીએ તો તેમણે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભ
દશામાં જ ત્યાગ કર્યો હતો. તે વખતે જોકે તેમના અન્તઃકરણના
મલો ધોવાયા ન હતા તોપણ તેમનો નાશ થયો ન હતો. આવી રીતે
ભક્તિમાર્ગના ત્યાગનો આરંભ કરનારનો નાશ થતો નથી. એવું દૃષ્ટાન્ત
મળે છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કરનારાનો નાશ થયો છે એવો
દાખલો કોઈ ઠેકાણે સાંભળવામાં આવ્યો નથી. જ્ઞાનમાર્ગનો ત્યાગ
કરનાર ત્યાગ કરતી વખતે પક્વ (મલરહિત) હોતો નથી. ભક્તિમાં

તો ત્યાગનો આરંભ કરનાર ભક્ત અસૌક્રિક ભગવાનના પ્રેમવાળો હોવાથી તે અત્યંત પક્ષ થએલો હોય છે. વળી પ્રભુમાં જ તેનો પ્રેમ હોવાથી તેને દુઃસંગ થવાનો પ્રસંગ આવતો જ નથી. તેથી તેનો નાશ થતો નથી. ભરતજીએ મર્યાદામાર્ગનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમાં તેમને હરણ વિગેરે જાતિમાં અવતાર લેવો પડ્યો હતો, વિગેરે દુઃખ થયાં હતાં. છેવટે પ્રભુપદ પામ્યા. પરંતુ પ્રભુમાં જ પ્રેમવાળા અને ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કરનારા ભક્તનો કંઈ નાશ થયો છે એવો દાખલો જડી આવતો નથી. વળી આ ભક્તે તો સ્વસ્થતા (સ્થિરતા) નાં સર્વ કારણો છોડી પ્રભુ વાસ્તે વિકલ (ધેલો) બની ગયેલો હોવાથી દુઃસંગ કે અન્નના દ્વાષો વિગેરે કોઈપણ બાધ કરી શકતા નથી. કારણ કે તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહી પ્રભુમાં જ લીન થઈ ગયેલો હોય છે. માટે મર્યાદામાર્ગીય સંન્યાસવાળાની માફક ભક્તિમાર્ગના સંન્યાસ કરનારને કોઈપણ બાધ થતો નથી. ૧૮

આવી રીતે ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગનો બાધકોઈપણ કરતું નથી તેમ ભગવાન પણ બાધ કરતા નથી, એવું કહે છે.

મૂલમ્—હરિરત્ર ન શક્નોતિ કર્તું વાધાં કુતોપરે ॥

અન્યથા માતરો બાલાન્ન સ્તન્યૈઃ પુપુષુઃ ક્વચિત્ ॥૧૯॥

અર્થ—આ ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કરનારાને ભગવાન પણ અડચણ કરી શકતા નથી તો પછી બીજા દેશ કાલ, વિગેરે સાધારણો તો ક્યાંથીજ બાધ કરી શકે? ભગવાનજ ન્યારે પોતાના ભક્તોને બાધ કરે તો તે મા પણ પોતાના બાલકોને સ્તનપાન કરાવી ઉછેરે નહિ, એવું થાય. થયું કહેવાય.

વિવેચન—સર્વ દુઃખોને હરણ કરનાર હોવાથી ભગવાન હરિ કહેવાય છે. આ ભગવાને સેવા સાઈ દૈવી સૃષ્ટિ શ્રીઅગમાંથી પ્રકટ કરી છે, આ દૈવી જીવો આત્મા સુદ્ધાંત પ્રભુને અર્પણ કરીને તેમની સેવા, તેમના જ ગુણતું ગાન, તેમને જ સુખ થાય તેવી લાલસા અને તેમનામાં જ પ્રેમવાળા હોય છે. આવા સમર્પણ કરેલા જીવોએ કરેલા ત્યાગમાં જે પ્રતિબંધો (અડચણો) આવે છે તે પોતે નાશ કરે છે. તો પછી પોતે તેમાં અડચણ કેમ કરી શકે ? કેમકે જેમ બાળકને ઉત્પન્ન કરનારી માતાઓ બાળકને સ્તનપાન કરાવી (ધવરાવી) ઉછેરે છે તે રક્ષણ પણ કરે છે. તે કંઈ પોતાની પ્રજાને નાશ કરનારી થતી નથી. તેમ કાયામાંથી દૈવી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી, અને શ્રીમદ્વાચાર્ય રૂપે પુષ્ટિમાર્ગને પ્રકટ કરનારા તેમ રક્ષણ કરનારા પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ જ છે. તે પોતે કદાપિ પણ પોતાના આ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રેમથી થએલા ભક્તના ત્યાગમાં બાધ કરવા ઇચ્છા કરે નહિ, તો પછી સામાન્ય દેશ, કાલ, વિગેરેના હલકા દોષો શું બાધ કરવા સમર્થ થઈ શકે ? કદાપિ નહિ. માટે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો એ જ યોગ્ય છે. એમ શાસ્ત્રોનો પોકાર છે.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે ભગવાન પોતાની સૃષ્ટિમાં બાધ કરતા નથી. અને બીજા દેશ, કાલ, વિગેરે પણ બાધ કરી શકતાં નથી પરંતુ બધાને મોહ કરવા મુકેલી માયા ભક્તિમાર્ગને મોહ કેમ નહિ કરે ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—જ્ઞાનિનામપિ વાક્યેન ન ભક્તં મોહયિષ્યતિ ।

આત્મપ્રદઃ પ્રિયશ્ચાપિ કિમર્થં મોહયિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—માર્કંડેય પુરાણમાં કહે છે કે “માયા જ્ઞાની-

એને પણ મોહ કરે છે.” પરંતુ ભક્તિવાળાને પણ મોહ કરશે નહિ. કારણ ભગવાન આત્માને આપનાર છે અને પ્રિય છે. (તેમ ભગવાનને શરણે ગયેલા જીવને ભગવાન કેમ મોહ કરાવશે.)

વિવેચન—માર્કેડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે “જ્ઞાનિનામપિ ચેતાંસિ દેવી ભગવતી હિ સા, બલાદાકૃષ્ય મોહાય મહામાયા પ્રયચ્છતિ” “છ ગુણવાળી ભગવાનની શક્તિ માયાદેવી જ્ઞાનીના મનમાં બળાકારે ખેંચી મોહ કરે છે” આ પ્રમાણે માયા દેવી જ્ઞાનીને મોહ કરવા સમર્થ થાય છે. પણ જ્ઞાની કરતાં ઉત્તમ ભક્ત, કે જે ભગવાનને બહુજ વહાલા છે, તેમને આ માયા કંઈ પણ મોહ કરી શકતી નથી. જીતાણમાં ભગવાને કહ્યું છે કે “મારી માયાને કોઈપણ તરવા શક્તિવાન નથી. પરંતુ જેઓ મારે શરણે આવે છે તેઓ આ માયાને તરી જાય છે.” આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગના નિયમ પ્રમાણે ત્યાગ કરીને પ્રભુને શરણે ગયેલા તેમ આત્મા પણ પ્રભુને અર્પણ કરી દીધેલા હોવાથી ભક્તો ભગવાનને બહુજ વહાલા છે. અને આ ભક્તના હૃદયમાં ભગવાન વિરાજે છે, ભક્તને વશ થઈ રહે છે, તો પછી ભગવાનની શક્તિ માયા વશ થઈ રહે, એ યોગ્ય જ કહેવાય. વળી કે આ ભક્તની આસક્તિ પ્રભુ સિવાય બીજા પદાર્થમાં હોતી નથી, તેથી ભગવાનને તે ભક્ત પ્રિય હોવાથી સ્વરૂપાનંદ આપવા સાર માયક અને મર્યાદામાર્ગના ધર્મો બાધ ન કરી શકે તેટલા સાર ચારે તરફથી તેનું રક્ષણ કરે છે. દાખલા તરીકે ગોપીજનોને વિરહતાપ મટાડવા સાર ઉદ્ધવજીએ જ્ઞાનોપદેશ કર્યો, પરંતુ ભગવાને સ્વરૂપાનંદથી તેમનું રક્ષણ કરેલું હોવાથી તેમના તે જ્ઞાનધર્મો વિરહતાપ આગળ ટકી શક્યા નહિ, ત્યારે ઉદ્ધવજી આ ગોપીજનોનો ભગવાનમાં હૃદ વગરનો.

પ્રેમ જોઈને પોતે કહેવા લાગ્યા કે “આ વળબકતોના ચરણરજને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. જેમણે હરિકથાથી ગાએલું ગીત ત્રણ ભુવનને પણ પવિત્ર કરે છે ” આ પ્રમાણે તેમનાં વખાણ કર્યાં છે. માટે આ દષ્ટાન્ત ઉપરથી સમજવાનું કે જે ભગવાનને શરણે ગએલા છે તેમને ભગવાનનું રક્ષણ હોવાથી તેમને માયા વિગેરે કાષ્ટપણ ત્યાગમાં બાધ કરી શકતું નથી.

હવે બે શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે.

મૂલમ્—તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા ભ્રમ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥૨૧॥

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

અર્થ—માટે ઉપર કહેલા ભક્તિમાર્ગના પ્રકારથી ત્યાગ કરવો—જે આ પ્રમાણે ત્યાગ કરવામાં નહિ આવે તો સ્વાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ને પાછળથી પસ્તાય છે. એવો મારો ચોક્કસ મત છે ॥ ૨૧ ॥ આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પરામાત્માની કૃપાથી શ્રીવલ્લભાર્યજીએ નિશ્ચય કર્યું કે સંન્યાસ કરવો તો ભક્તિમાર્ગીય કરવો બીજો સંન્યાસ કરવાથી ભ્રષ્ટ થાય છે—પાપી બને છે.

વિવેચન—આ ગ્રંથમાં ભક્તિમાર્ગીય શીવાયના બીજા સંન્યાસોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તે સધળા દોષવાળા હોવાથી તે સંન્યાસનું ગ્રહણ કરવું નહિ અને કરશે તો પાછળથી પસ્તાવું પડશે. અને ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ ખાસ કરીને કરવો. કેમકે ભગવાનમાં ભાવ થાય તુરત ભગવાન જ તે ભક્તની લોક અને વેદમાંથી મતિ છોડાવી

દે છે, એટલે સ્વાભાવિક જ ત્યાગ થઇ જાય છે, અને ભગવાને પણ ઉદ્ધવજીને આજ્ઞા કરી છે કે પોતાના મનુષ્યોમાં રહેલા સ્નેહને છોડી દઇ મારામાં જ મન પરોવીને (વિરહનો અનુભવ કરવા સાર) ધરનો ત્યાગ કરવો—આ પ્રમાણે ગોપીજનોની માફક વિરહનો અનુભવ કરવા સારૂં જો ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કે જેમાં વેષની જરૂર નથી તે સંન્યાસ લેવો, જો આ સંન્યાસ લેવામાં નહિ આવે તો ખરેખર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ, લીલા સ્વાદ કંઈ થનાર નથી. એવી મારી મતી છે એવું શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી પ્રભુને વહાલા હોવાથી શ્રીવલ્લભ નામ વાળા શ્રીઆચાર્યજીએ નિશ્ચય કરીને જ આ સંન્યાસનો નિર્ણય કરેલો છે. માટે આ અંથમાં કહેવા મુજબ ત્યાગ કરવો.

શ્રીભગવાને શ્રી આચાર્યજીને ત્રીજી આજ્ઞા સંન્યાસ લેવાની આપી હતી, તેથી પોતે વિધિ પ્રમાણે સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને કાશીમાં પદ્માર્ચ ત્યાં એક માસ સુધી અનશન (ખાવું નહિ તે) વ્રત કર્યું. આઠ દિવસ મૌન રાખ્યું. તેથી દેહત્યાગની અને દેહત્યાગની જે બે આજ્ઞાઓ હતી તે બે પક્ષવ્રત કર્યાથી સિદ્ધ થઇ, દેહ અને દેશનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર બાદ અષાઠ સુદ-૨ ને દીવસે પોતે આસુરબ્યામોહ કર્યો.

॥ इति श्रीमदाचार्यविरचितः संन्यासनिर्णयः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ निरोधलक्षणम्. * ॥

નિજન ઉપર કૃપાવંત શ્રીમદ્ભગવાદ્યજ્ઞને પ્રણામ કરીને
તેઓશ્રીનો આ દાસ (શ્રીપુરુષોત્તમજી)

નિરોધલક્ષણુ અન્યનો વિચાર કરે છે.

શ્રીમદ્ભગવાદ્યજ્ઞ સંન્યાસનિર્ણય અન્યમાં ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ પ્રભુના નિરહના અનુભવને માટે કર્તવ્ય છે એમ સૂચવે છે; કૌંડિન્ય ઋષિ અને શ્રીગોપિકાઓ એ બે ગુરુ છે એમ કહે છે; બન્નેના સમય અને ફલ જુદા જુદા છે એમ બોધ કરે છે, અને તે પરથી અધિકારીઓનો ભેદ ચલે છે; એ ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ માત્ર પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ આશા કરે છે; એ પ્રેમનું સાધન શું, એમ આકાંક્ષા થતાં આશા કરે છે કે ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલા ભાવ જ માત્ર સાધન છે; અને ભાવભાવનાથી વિલક્ષણુ (ઉચ્ચ) અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં પ્રભુના ગુણગાનનું વિરહમાં જીવન ટકાવી રાખે છે એમ આશા કરે છે.

ત્યાં એમ આકાંક્ષા થાય છે કે કેવા અધિકારીને કેવી ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા કેવા પ્રકારનો ભાવ સાધનરૂપે ઉપયોગી થઈ પડે છે? વળી પ્રભુના ગુણો પણ ત્યાં બાધક કહેલા છતાં કેવા અધિકારમાં કેવા પ્રકારે જીવન ટકાવી રાખવામાં સાધનભૂત થઈ પડે છે? એમ પણ આકાંક્ષા થાય છે, વળી ભક્તિવર્ધિની અન્યમાં શ્રીમદ્-

* આ અન્યનું વિવેચન શ્રીપુરુષોત્તમજી કૃત ટીકાને આધારે છે.

શ્રદ્ધાચાર્યજીએ આજ્ઞા કરી છે કે જે ભક્તને ભક્તિનો ખીજભાવ દઢ થયો હોય અને જે ભગવાને આજ્ઞા કરેલી અને આપે વિચારેલી રીતિએ ભજન કરતો હોય એવા ભક્તે ભક્તિની પ્રવૃદ્ધિને માટે ગૃહ-ત્યાગ કરીને શ્રવણ કીર્તનરૂપ સાધન કરવાં; જેનો ખીજભાવ દઢ ન થયો હોય તેણે તો ઘરમાં રહીને પૂજા શ્રવણ વગેરે કરીને પ્રભુનું ભજન કરવું, અને એમ કરતાં કરતાં પ્રભુ તરફ સ્નેહ આસક્તિ અને વ્યસન થાય ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય એમ દેશું. આગળ જતાં ત્યાગ કરવા વગેરેની આવશ્યકતા બતાવી. ત્યાં પણ ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું, ભક્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ કેમ માલમ પડે, એમ આકાંક્ષા થાય છે. અને સેવાફલવિવરણમાં આજ્ઞા કરી કે જે આદ્ય ફલ (અલૌકિક સામર્થ્ય) ન પ્રાપ્ત થાય તો સેવા આધિદૈવિકી થઈ શકતી નથી, તેથી જ ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી એમ સમજવું. ત્યાં પણ એમ આકાંક્ષા થાય છે કે સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય ?

એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં આ સર્વ આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્ણ કરવાને આપ એમ બોધ કરે છે કે જેવી રીતે ભગવાન અવતાર દશામાં ભક્તને દર્શન થાય એવા ગુણલીલાઓવડે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરાવી પોતામાં આસક્તિ કરાવી નિરોધ ધીમે ધીમે ક્રમવાર કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તેમ હાલ અનવતાર દશામાં જ્યારે પોતે ભૂતલપર પ્રકટ બિરાજતા નથી ત્યારે પણ શ્રવણ કીર્તન વગેરેથી અનુભવમાં આવે એવા ગુણલીલાઓ વડે જ ધીમે ધીમે ક્રમવાર નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે; માટે ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતા ભક્તે, તેમજ ત્યાગપૂર્વક કીર્તનથી ભજતા ભક્તે, તેમ જ ઘરમાં રહીને સેવાપૂજા વગેરેથી ભજતા ભક્તે સર્વેએ પોતપોતાના અધિકાર પ્ર-

આણે ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ ઉપર કહેલો નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરવો.

તેમાં પણ જે ભક્ત ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતો હોય તેણે પોતાપર પ્રભુની કેટલી કૃપા થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, (પોતાના મનમાં વિચારથી સમજવું), પ્રભુના ગુણગાન ગાવા, પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવી, એટલે પોતે કેટલે દરજ્જે પહોંચ્યો છે તેનો મન સાથે વિચાર કરવો, અને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાના મનમાં પ્રભુપરત્વે ઉત્પન્ન થતા મનોરથોપરથી પોતાના નિરોધની ઉત્પત્તિ ક્યાં સુધી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત કીર્તનવડે પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે કીર્તનથી પોતાને અનુભવમાં આવતા સુખવિશેષથી પોતામાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કેટલી થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, અને પ્રભુકૃપા પોતાપર કેટલી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત ધરમાં રહી પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે પોતે જે સેવા કરે છે તે આધિદૈવિકી પર્યંત પહોંચે તે માટે શ્રવણ કીર્તન ધ્યાન નિરંતર કર્યાં કરવાં.

આ સર્વનો ઉપદેશ કરવાને આપ નિરોધલક્ષણ અન્યનો આરંભ કરે છે. કોઈને એમ શંકા થાય કે આ નિરોધલક્ષણ અન્ય સંન્યાસનિર્ણય વગેરે બીજા અન્યોના શેષ-અંગરૂપ છે એમ ધારવાનું શું કારણ છે ? જેમ બીજા અન્યો એક એકથી સ્વતન્ત્ર છે તેમ આ અન્ય પણ સ્વતન્ત્ર છે એમ શા માટે ન માનવું ?

આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે આ અન્યમાં અન્ય કરવાની પ્રતિગા નથી, તેથી કોઈપણ કારણને લીધે આ અન્ય કયો એમ તો આપણે માનવું પડશે; વળી સંન્યાસનિર્ણયમાં કહેલી ભાવના વગેરેનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમ જ પ્રભુના ગુણગાન જીવનના હિતરૂપ થઈ પડે છે તે કયે પ્રકારે

થાય છે, એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમજ ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ભક્તિવૃદ્ધિ પદમાં ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમજ સેવાફલવિવરણમાં કહેલા અનાધિદૈવિકી પદમાં સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય એમ આકાંક્ષા થાય છે—તેમજ આ નિરોધલક્ષણ અન્યમાં શ્રીયશોદા વગેરેને થયલા દુઃખની આશંસા ગુણુકીર્તન વગેરેનું જે વર્ણન છે તે અકસ્માત એટલે પ્રયોજનવગરનું થઈ પડે છે, માટે એ સર્વ શા માટે કહ્યું એમ આકાંક્ષા થાય છે, માટે આ નિરોધલક્ષણ અન્ય ઉપર લખેલા સંન્યાસાનિર્ણય, ભક્તિવર્ધિની અને સેવાફલવિવરણ અન્યોમાં ઉત્પન્ન થતી આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરે છે તેથી, અને આ ગ્રંથમાં દયાલુત્વ વગેરે શબ્દો છે તેનું વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે અને તે તે અન્યોમાંના *પ્રમેયનું પણ વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે તેથી, આ અન્ય સંન્યાસનિર્ણય વગેરે અન્યોના શેષભૂત છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

કદાચિત્ કોઈ કહે કે ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા કોઈ પણ શબ્દનું વિશેષ જ્ઞાન નિરોધલક્ષણમાં થતું નથી, માટે ભક્તિવર્ધિનીના શેષ તરીકે નિરોધલક્ષણ નથી, તો તે બરોબર નથી, કેમકે સંન્યાસનિર્ણયના પ્રમેયમાં જ ભક્તિવર્ધિનીનું પ્રમેય આવી જાય છે.

પરસ્પર આકાંક્ષા પૂરાતી હોવાથી જ શ્રીહરિરાયજીએ પણ ‘શ્રીકૃષ્ણરસવિક્ષિપ્ત’ એ પાંચ શ્લોક જે કે સ્વતંત્ર જણાય છે તો પણ જલભેદના અંગભૂત ગણેલા છે. તેથી એ પ્રમાણે અંગરૂપ ગણવામાં અને એકવાક્યતાનો અંગીકાર કરવામાં કાંઈપણ બાધક નથી; તેથી આ નિરોધલક્ષણ અન્યનું સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિ-

*પ્રમેય એટલે અન્યમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તે વિષય.

વર્ધિની અને સેવાકલવિવરણના શેષરૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. સંન્યાસનિષ્ઠ્યમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાગી ભક્તને ભાવના માત્રથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ જ સાધનરૂપ છે, ત્યાગીઓમાં પ્રથમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ પ્રભુના વિરહના અનુભવને માટે જ હોય છે. અને વિરહ એ પ્રાકટ્યના તિરોભાવથી થયેલો દુઃખરૂપ છે, એવા (વિરહી) અધિકારીને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ હોવાથી ધરમાં રહેલા મનુષ્યો બાધક અને અનાત્મરૂપ (પોતાની સાથે સંબંધવિનાન!) ભાસે છે, તેથી પ્રપંચની કાંઈક વિસ્મૃતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, અને પછી વ્યસન થાય છે, ત્યારે ભગવાનના ગુણ અને હીલાનું પ્રાધાન્ય છુટી જઈ ભગવાનના સ્વરૂપમાં આસક્તિ થાય છે, અને ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી દીનતા થાય છે, ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો જન્મપ્રકરણમાં કલ્યાણપ્રમાણે ભક્તના દુઃખથી જ થાય છે એવું જ્ઞાન હોવાથી દુઃખની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, એવું દુઃખ અતિશય થાય તેજ ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, કેમકે તે સ્થિતિમાં પ્રપંચની વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસક્તિ અધિક થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા દુઃખની ઈચ્છા અને તેની ભાવના એ આવા નિરોધનું કાર્ય-લક્ષણ* સમજવું.

પ્રથમ શ્લોકમાં એવા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:—

* લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા, definition. લક્ષણ એ પ્રકારનાં હોય છે, સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્યલક્ષણ. નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવે તે સ્વરૂપલક્ષણ, અને નિરોધમાં થતાં અનુભવો તથા પરિણામોનું વર્ણન જેમાં હોય તે નિરોધનું કાર્યલક્ષણ. દશમસ્કન્ધના શ્રીસુખોદિનીશ્રમાં નિરોધનાં સ્વરૂપલક્ષણ વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. આ ગ્રંથમાં નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનાં વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે.

મૂલમ્—યચ્ચ દુઃસ્વં યશોદાયા નન્દાર્દાનાં ચ ગોકુલે ॥

ગોપિકાનાં તુ યદ્ દુઃસ્વં તદ્ દુઃસ્વં સ્યાન્મ કચિત્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ—ગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને શ્રી નન્દરાયજી વગેરેને (અને તેમના સમ્બન્ધવાળાં બીજાઓને પણ પરમ ક્ષણે આપવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુએ) જે દુઃખ આપ્યું છે, પુનઃ (તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ) જે દુઃખ શ્રીગોપીજનોને આપ્યું છે તે દુઃખ મને કોઈક ઠેકાણે થાઓ.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં શ્રાયશોદા શ્રીનન્દ તથા શ્રીગોપિકાઓ એ ત્રણના દુઃખનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના ભાવનું સૂચન કર્યું છે. વળી શ્લોકમાં ત્રણ ‘ચ’ છે. ‘ચ’ એટલે ‘અને’; તેથી ‘અને બીજા પણ દુઃખી બકતો’ એવો અર્થ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના ભાવવાળા બકતોના જેવા ભાવવાળા કંસ વગેરેથી દુઃખી થયલા, કાલથી દુઃખી થયલા, તથા અજ્ઞાનથી દુઃખી થયલા બકતોનું પણ આ શ્લોકમાં સૂચન કર્યું છે એમ સમજવું. જેમ પ્રાકટ્ય સમયમાં કંસ વગેરે અસુર હતા, તેમ હાલમાં પણ બીજા અસુરો ઘણા હોય છે, તેમ કાલ તથા અજ્ઞાન પણ હોય છે, ‘કવચિત્’ શબ્દ શ્લોકમાં છેલ્લો છે, તેનો અર્થ ‘કોઈક સ્થલમાં’ એમ થાય છે. કોઈ ખાસ નિશ્ચિત સ્થલ નથી કહ્યું, તેથી ભગવદ્ભાવવાળા જુદા જુદા દેશોમાં પર્યટનનું સૂચન થાય છે, તેથી એવા અધિકારીનું ત્યાગી-પણું જણાઈ આવે છે. એમ આગળ પણ સમજી લેવું.

+ શ્લોકમાં ‘સ્યાત્’ એટલે ‘થાઓ’ એ આશાસૂચક છે. આશા દર્શાવતી વખતે લિડ્ સૂત્રપ્રમાણે આશાદર્શક ઉપસર્ગ હોય ત્યારે જ વિધ્યર્થ વપરાય, તો પણ સામાન્ય રીતે લોકમાં ઉપસર્ગ વિના પણ વધ્યર્થ વપરાય છે, જેમકે ‘જો દેવદત્ત આવે તો મારું કાર્ય થાય,’

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એમ થાય છે કે જે ભક્તો પ્રભુના બાહ્યભાવમાં આસક્ત છે, જે ભક્તો પ્રભુના કિશોરભાવમાં આસક્ત છે, તથા જે ભક્તો પ્રૌઢભાવમાં આસક્ત છે, તે સર્વેનું દુઃખ જોઈને તે દુઃખનું નિવારણ કરવાને તેવા તેવા બાલ, કિશોર તથા પ્રૌઢ રૂપથી ભગવાન તે તે ભાવને અનુસાર સુખ આપવાને પ્રકટ થાય છે, માટે ભગવાનના પ્રકટ થવામાં એવું દુઃખ જ સાધનરૂપ છે. તેથી એવા ભક્તના હૃદયમાં એવા દુઃખની ધચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રપંચવિસ્મૃતિ-પૂર્વક ભગવદાસક્તિરૂપ નિરોધ તેજ શ્રીકૃષ્ણને વિષે વ્યસનનું ફલ તેથી એવા દુઃખની ધચ્છારૂપ નિરોધ એજ ત્યાગી ભક્તોમાં પ્રથમ (હીન) અધિકારીનું ભક્તિની વૃદ્ધિનું લક્ષણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

હવે મધ્યમ અધિકારી જે ત્યાગ કરે છે તે વિરહ સમયમાં આસક્તિભ્રમન્યાયપ્રમાણે ભગવાનના અનુભવ માટે હોવાથી તેવા અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ તેવા નિરોધનું લક્ષણ કહીને દર્શાવે છે.

માટે વિધ્યર્થ પ્રયોગ વાપરવામાં દોષ નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ લોકનો એવો વપરાસ પ્રમાણ ન કહેવાય, વિધ્યર્થે તો પ્રાર્થના કે સમ્ભાવનામાં જ વપરાય, તો પ્રાર્થના અને સમ્ભાવનામાં પણ આશંસા તો છે જ, તેથી તે રીતે અર્થ કરવામાં પણ આશંસા જતી રહેતી નથી, માટે દોષ આવી શકતો નથી.

* શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વેણુગીતપ્રકાશના અંતમાં આસક્તિભ્રમન્યાય આ રીતે સમજાવ્યો છે:—‘આસક્તૌ સત્યાંયો ભ્રમ આવર્તતઃ તદ્વ્યાયેન । યથા સમુદ્રાવર્ત પતિતો નાવર્તતે, તથા આસક્તિભ્રમપતિતાં પીત્યાસક્તે રસસમુદ્રત્વં ભ્રમસ્ય ચાવર્તત્વં યુજ્યતે । અતઃ પવોક્ત-મભિજ્ઞેન કેનચિત્ ‘આવર્તે રસમિન્દ્રો ન પ્રત્યાવર્તેત કિં મય’

મૂલમ્—ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વેષાં વ્રજવાસિનામ્ ।

યત્સુખં સમભૂત તન્મે ભગવાન્ કિંવિધાસ્યતિ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થ—વળી શ્રીગોકુલમાં શ્રીગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને જે સુખ થયું તે સુખ મારા ભગવાન શું મને આપશે ?

વિવેચન—શ્લોકમાં ‘તુ’ શબ્દ સુક્યો છે તે ઉપલા શ્લોકમાં જે નિરોધનું લક્ષણ કહ્યું તેનાથી ભિન્નતા દર્શાવવાને માટે છે. આ ભક્ત અત્યંત વિપ્રયોગથી દુઃખી છે અને રસપ્રધાન છે, તેથી પ્રભુ-પ્રાકટયથી થતી અત્યંત આસક્તિજ તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રભુના દર્શનથી જે સુખ થાય તેની આકાંક્ષા થવી એજ એવા ભક્તની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધનું લક્ષણ છે, અને એ અર્થ જણાવવાને શ્લોકમાં પહેલાં ‘ગોપિકા’ પદ સુક્યું છે. બીજાઓને શ્રીગોપિકાઓના જેવો સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થયો ન હતો તેથી તેઓ

इति ।’ तथा च एताः तन्न्यायेन तद्वद्ययुः, न तु मिथ्याभ्रमप-
तिता इत्यर्थः ।’

અર્થ—આસક્તિ થવાથી જે ભ્રમ થાય છે તે પ્રમાણે. જે પ્રમાણે સમુદ્રના વમળમાં પડેલો ફરીથી ઉપર આવતો નથી; તે પ્રમાણે આસક્તિના વમળમાં પડેલો પણ પાછો નીકળતો નથી. અહીં આસ-ક્તિ એ રસસમુદ્રને સ્થાને છે, અને ભ્રમ વમળને સ્થાને છે. તેથી કોઈક રસરૂ કહ્યું છે કે રસસિંધુના વમળમાં પડેલો પાછો આવતો નથી તો પછી કુબેલો તો ક્યાંથીજ પાછો આવે ? તે પ્રમાણે આ શ્રીગોપીજનો પણ રસસમુદ્રરૂપ પ્રભુમાં કુબ્યા, ત્યાંથી એમની પુનરા-વૃત્તિ થાય નહિ. એઓ કાંઈ મિથ્યા ભ્રાન્તિમાં પડ્યા નથી.

શ્રીગોપિકાઓ કરતાં ન્યુન ભાવવાળા હતા, તે કારણથી “ સર્વે પ્રજ-
વાસી ” શબ્દો પાછળ મુક્યા છે.

શ્લોકમાં ‘ કિમ્ ’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘ કરશે કે નહિ. ’ એમ
વિકલ્પ સૂચવે છે ‘ કિમ્ , કિમૂત ’ શબ્દોનો અર્થ વિકલ્પમાં છે એમ
કોષમાં કહ્યું છે. ‘ વિધાસ્યતિ ’ પદ ભવિષ્યકાલમાં છે, તે આશંસા
દર્શાવે છે. ॥ ૨ ॥

હવે ઉત્તમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ વિરહ પછી થતા સાક્ષા-
ત્કારને માટે હોય છે. એવા ભક્તને ભગવાનના સાક્ષાત્કાર પછી જ્યારે
પ્રજવાસીઓની માફક પાછળથી વિરહ થાય છે ત્યારે તેને પ્રથમ
અનુભવેલા લીલાસુખ વગેરેનું સ્મરણ થાય છે, અને આ વિરહ સમયે
તે લીલા વગેરેથી મિશ્રિત અનુભવ થાય છે; તે વખતે ભગવાનનું
સ્મરણ કરાવનાર જે નિરોધ તે તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, તેથી
એવા ભક્તને પોતામાં એવા નિરોધને દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

મૂલમ્—ઉદ્ધવાગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન યથા ।

વૃન્દાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ કચિત્ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીવૃન્દાવનમાં અને શ્રીગોકુલમાં ઉદ્ધવજી
પધાર્યા ત્યારે મોટો ઉત્સવ થયો તેવો માન મનમાં કોઈક
વાર થાઓ.

[વિવેચન—જેમ પ્રથમ શ્લોકમાં ‘ સ્માત્ ’ શબ્દ છે તેમ આ
શ્લોકમાં પણ સમજી લેવો. એટલે ઉદ્ધવજીના પધારવાથી જેમ પ્રભુનું
સ્મરણ ઉત્સવ વિગેરે થઈ રહ્યાં હતાં. તવાં સ્મરણ ઉત્સવ વગેરેની
છત્રા થવી એજ પોતામાં તેવી ભક્તિની વૃદ્ધિને દર્શાવનાર નિરોધનું
લક્ષણ છે, તેથી ઉપર કહેલા ભાવની આકાંક્ષા શ્રીપ્રજનાથના સ્વરૂપમાં
આસક્ત ભક્તોનેજ થાય છે, ખીજા સ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તોને થતી

નથી એમ સમજવું. તેમજ શ્રીવજનાથસ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તોના ભગવાનના પરમ અનુગ્રહવાળા હોય છે એમ પણ સમજવું. ત્રીજા શ્લોકમાં “ વૃન્દાવન ” પદ મુક્યું છે તે અનુગ્રહવાળા ભક્તોમાં પણ અધિકતા સૂચવવાને મુક્યું છે. તેથી આવા પુષ્ટિમાર્ગ વિષેજ આ વિચાર છે, સર્વ સામાન્ય વર્ગ વિષે આ વિચાર નથી.

ચાચા શ્રીગોપેશજીના મતપ્રમાણે શ્રીસુખોદિનીજી વગેરેમાં વર્ણવેલો નિરોધ આવશ્યક છે એમ સૂચવનાર મનોરથ આ ત્રણ શ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મત પ્રમાણે નિરોધના નિમિત્તકારણભૂત ભાવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ ભાવનાનું નિરૂપણ આ ત્રણ શ્લોકમાં કર્યું છે; એ ભાવના બહુ દુર્લભ છે એમ ઘોષ કરવાને શ્રીમદ્વાયાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મતપ્રમાણે આ ત્રણ આશંસા ભક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણ તરીકે કહેલી છે, તેથી ઉપલા બે મતોથી એટલો ભેદ સમજવો.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે ભક્તો માત્ર શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનામાં આસક્ત છે તેઓની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ ભાવનાત્મક નિરોધ હોય છે, તેનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન થવાને આશંસારૂપ કાર્યલક્ષણથી વર્ણન કર્યું. હવે જે ભક્તો ત્યાગી છે અને ઉપર કહેલા ભાવનાવાળા ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે, અને પ્રભુના ગુણગાનમાં આસક્ત છે તેમની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્યલક્ષણ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગુણગાન કરનારા ભક્તોમાં જે હીન અધિકારીઓ હોય તેઓમાં એ નિરોધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

મૂલમ્—મહતાં કૃપયા યાવદ્ભગવાન્ દયયિष्यति ।

તાવદાનન્દસન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ—મોટાઓની કૃપાથી જ્યારે ભગવાન દયા કરશે (ફલદાન કરશે) ત્યાંસુધી જેનું કીર્તન કરીએ છીએ એવા આનંદના સમૂહરૂપ પ્રભુ નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે.

બિવેચન—આ શ્લોકમાં ‘યાવત્’ (જ્યાંસુધી) ‘તાવત્’ (ત્યાંસુધી) એ શબ્દો છે, તેમાં ‘યાવત્’ પાછલી સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, અને ‘તાવત્’ પ્રથમ સ્થિતિ દર્શાવે છે; એટલે પ્રથમ આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રભુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે, અને પછી ભગવાન દયા કરે છે, અને ભક્તને સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે છે. શ્લોકમાં ‘મહતામ્’ શબ્દ છે તે પરોક્ષથી વ્રજભક્તોનો સૂચક છે, એટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભક્તો જ મોટા છે. તેમની કૃપાથી ભગવાન સ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે ત્યાંસુધી સ્મરણપૂર્વક પ્રભુના નામોનું કીર્તન કરવું. ‘નામાનિ અનન્તસ્ય’ એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્મરણપૂર્વક વર્ણન કરવાથી શ્રીમદ્વૃન્દાવનેન્દુએ પ્રકટ કરેલો રસિક ભક્તોના આનન્દનો લીલારૂપ સમૂહ સુખ આપ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી તે પ્રભુની લીલાના કીર્તન વડે જે સુખ થાય છે તે પોતામાં વ્યસનના ઉત્કર્ષરૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્યલક્ષણ છે. કીર્તનમાં લજ્જા છુટી જવાથી અને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ વધારે થવાથી આ અનુભવ થાય છે.

એ પ્રમાણે ગુણુગાન કરનાર ભક્તની પૂર્વ દશા કરતા અધિકતા અને ગુણુગાનમાં આસક્તિ ઉપર કહેલા મોટાઓની કૃપાથી થાય છે. તેવો નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થતાં તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

મૂલમ્—મહતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તન સુખદં સદા ।

ન તથા લૌકિકાનં તુ સ્નિગ્ધમોજનરૂક્ષવત્ ॥૫॥

અર્થ:—જેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી ભક્તોએ કરેલું પ્રભુની લીલાનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે, તેમ

લૌકિક જનોએ કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી; જેમ કે જે પુરૂષે ધીવાળું ભોજન કરેલું છે તેને લુપ્તું ભોજન સુખ આપતું નથી તેમ.

વિવેચન—મોટા એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રજ્ઞભક્તો સમજવા. કીર્તન એટલે ભક્તે કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન. ન એટલે સુખ આપતું નથી. દૃષ્ટાન્ત આપતાં કહે છે કે ધીવાળા ભોજન કરનારને જેમ લુપ્તું ભોજન આનન્દ આપતું નથી તે પ્રમાણે લૌકિક જનોએ કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી, અને ભક્તોએ કરેલું અલૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપે છે. ‘હર્ષથી રૂવાટી ઉભી ન થાય, ચિત્ત દ્રવે નહિ, આનન્દના અશ્રુની ધારા વહે નહિ, એવી ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી હૃદય કેમ શુદ્ધ થાય?’ એ શ્લોકમાં કહેલા ધર્મોથી આ સુખનો અનુભવ થાય છે. આવા સુખનો કીર્તનમાં અનુભવ થવો તે જ પૂર્વે કહેલા નિરોધ કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું.

હવે એના કરતા પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વ કરતાં અધિક નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે.

મૂલમ્—ગુણગાને સુખાવાસિર્ગોવિન્દસ્ય પ્રજાયતે ।

યથા તથા શુકાદીનાં નૈવાત્મનિ કુતોન્યતઃ ॥૬॥

અર્થ—મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમાં જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે શ્રીશુકદેવજી વગેરેના હૃદયમાં પણ થતી નથી. તો બીજી કોઈ રીતે તો ક્યાંથીજ થાય ?

વિવેચન—‘મહતાં કૃપયા’ એ એ શબ્દો આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવા. મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમાં એટલે રાગને

અનુસાર ભગવદ્ગુણોવાળા શબ્દો અને વાક્યોના કીર્તનમાં જેવી અતિશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી શુદ્ધેવજી વગેરે જ્ઞાની ભક્તોના હૃદયમાં પણ શ્તી નથી, તે બીજે કોઇ પ્રકારે તે ક્યાંથીજ થાય? જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ બન્ને શુદ્ધેવજીમાં છે) એ બેથી ન થાય તો તે વિનાના બીજ કોઇ હેતુથી તે ક્યાંથીજ થાય? એ પ્રમાણે ભગવાનના ગુણુગાનથી એવા સુખની પ્રાપ્તિ થવી એ પહેલાના કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું. એ પ્રમાણે ત્યાગી-ઓમાં જે કીર્તન કરનારાઓ અને ગુણુગાન કરનારાઓ છે, તે બન્નેમાં મોટાઓની એટલે વજ્રભક્તોની કૃપા હેતુરૂપે અપેક્ષિત છે એમ સૂચવ્યું.

એ કૃપા અને તેના પરિણામરૂપ ગુણુકીર્તનથી થતું સુખ કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવી અપેક્ષા થતાં તેમાં ભગવાનની કૃપા જ હેતુરૂપ છે એમ પ્રકારભેદથી કહે છે:--

મૂલમ્—ક્લિપ્યમાનાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥૭॥

અર્થ—પોતાની પ્રાપ્તિને માટે નિજજનને કલેશ પામતા જોઈ જ્યારે પ્રભુ દયાવંત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વાંશ સમ્પૂર્ણ યશોદોત્સંગલાલિત કૃષ્ણપરમાત્મા બહાર પ્રકટ થાય છે.

વિવેચન—જનાન્ એટલે જન્મધર્મવાળા નિજજનને પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે દુઃખી થતા જોઈ જ્યારે પ્રભુ બહુ અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વ સદાનન્દ બહાર પ્રકટ થાય છે. પહેલી પંક્તિમાં 'ભવેત્' શબ્દ છે તે બીજી પંક્તિમાં પણ ચોજ લેવો.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે 'અથ ચદિ-

દમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશ્મ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશ-
સ્તસ્મિન્ યદન્તસ્તદન્વેષ્યન્ તદ્વાવિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્' । અર્થ:-આ
બ્રહ્મ પુરમાં સૂક્ષ્મ કમલરૂપી ધર છે, તેમાં સૂક્ષ્મ અંતરાકાશ છે,
તેની અંદર જે છે, તેની શોધ કરવી જોઈએ, તેની નિગ્રાસા
કરવી જોઈએ.

અહીં એમ શંકા થાય છે કે જીવનો શોધ કરવાનો વિચાર
થાય છે કે બ્રહ્મ ? જીવ બ્રહ્મ છે ? તેના શોધ કરવો ? કે જીવથી
જુદો કોઈ બ્રહ્મ છે તેનો શોધ કરવો ? અણુભાષ્યના પ્રથમ અધ્યા-
યના ત્રીજા પાદમાં પાંચમા અધિકરણમાં આ વિષયનો નિશ્ચય કર્યો
છે-દહર (સૂક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે કેમ જે એ પાઠકમાં બ્રહ્મલોકમાં જવાનું
કહ્યું છે, - ' एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं
न विन्दन्ति ' ' અર્થ:-એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં
જાય છે (નિદ્રામાં) પણ તેને જાણતા નથી. વળી એજ પ્રપાઠકમાં
કહ્યું છે કે ' एष आत्मा अपहृतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ' ;
અર્થ-એ આત્મા પાપ વગરનો સત્યકામ સત્યસંકલ્પવાળો છે. અહીં
અપહતપાપ્મા, સત્યકામ સત્યસંકલ્પ વગેરે શબ્દો બ્રહ્મવાચક છે, જીવ-
વાચક નથી. બ્રહ્મલોક શબ્દ જે ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ જીવ-
વાચક હોય શકે નહિ. વળી આજ કહ્યું છે કે ' अथ य आत्मा स
तिरेषां लोकानामसम्भेदाय ' ' અર્થ-જે આત્મા છે તે સેતુ છે, આ
લોકનો ધારણકર્તા, વગેરે શબ્દો પણ જીવને લાગુ પડે નહિ. વળી
એ પ્રકરણમાં કહેલા સર્વ ધર્મ બ્રહ્મમાંજ પ્રસિદ્ધ છે, આ સર્વ કાર-
ણોને લીધે ' દહર ' (સૂક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે, આ દહરવિદ્યા કહેવાય છે.

કીર્તન કરનારા ભક્તોપર ભગવાનની કૃપા થતાં ભાવનાની
પ્રબલતાથી દહર વિદ્યામાં કહેલા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું પ્રાક-

ટય થાય છે, તેજ સમયે સાથે સાથે વ્રજબકતો પણ પ્રકટ થાય છે. ત્યારે તેમની કૃપાથી એ નિરોધ ફલ આપે છે. માટે આ પણ ફલ આપનાર નિરોધનું લક્ષણ છે.

હવે કીર્તન કરનારાઓમાં એથી પણ વિશેષતાનું વર્ણન કરે છે;

મૂલમ્—સર્વાનન્દમયસ્યાપિ કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ ।

હૃદયતઃ સ્વગુણાન્ શ્રુત્વા પૂર્ણઃ પ્રાવયતે જનાન્ ॥૮॥

અર્થ—સર્વે આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો પણ કૃપારૂપી આનન્દ અત્યન્ત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ પોતાના ગુણો ગવાતા શ્રવણ કરીને કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ ભક્તજનોને રસથી પૂર્ણ કરે છે. (રસમાં પૂર્ણ બીજવી દે છે).

વિવેચન—ઉપર કહેલી રીતે સર્વ સદાનન્દરૂપ પ્રભુ બહાર પ્રકટ થતાં જે સદાનન્દતા ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કંઈ સર્વાનન્દધનરૂપ પ્રભુનો જે કૃપાનન્દ તે પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રભુની કૃપાથી મળતો આનન્દ તો બહુ જ દુર્લભ છે. કેમકે તે તો ભગવાન દાન કરે ત્યારે જ મળે. એ વાત બીજી પંક્તિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન પોતાના ગુણોનાં કીર્તન સાંભળીને ‘પૂર્ણ’ એટલે બહુ પ્રકારે ભક્તમાં પ્રવેશ કરીને અથવા ‘પૂર્ણ’ એટલે કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ જનને અન્દર અને બહાર રસથી વ્યાપ્ત કરે છે. અહીં ‘શ્રુત્વા’ પદ છે તેથી એમ સુચન થાય છે કે ગુણોનું કીર્તન આર્થિક છે; તેથી ભક્તજનમાં ભગવાનની કૃપાથી જે ભગવદાનન્દ પ્રકટ થાય છે તેનાથીજ એ કીર્તન થઈ શકે છે. ભગવદાનન્દ પ્રકટ થયા વિના એ કીર્તન થઈ શકતાં નથી. માટેજ એ અતિદુર્લભ છે, અને તેથીજ એ શ્લાઘક નિરોધનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિવૃદ્ધિનું

સ્વરૂપ અહીં સમ્પૂર્ણ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્યાગીઓમાં સાધનાંશ સરખો હોવા છતાં ‘છન્દત ઉભયાવિરોધાત્ એ ન્યાયથી જ્યાં ભગવાનને તે ભક્તોએ કરેલાં પોતાનાં ગુણુગાન અને કીર્તન શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યાં તે ભક્તોની ગુણુગાન વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. જ્યાં એવી ઇચ્છા પ્રભુને થતી નથી ત્યાં તે ભક્તોને ભાવનામાત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, એ પ્રમાણે મુખ્ય અધિકારીઓમાં વ્યવસ્થા સમજવી, આથી ભગવત્કૃપા આપણાપર કેટલી થઈ તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર બતાવ્યો.

એ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના નિરોધનાં લક્ષણો બતાવીને નિરોધનાં સાધનનો ઉપદેશ કરે છે:—

મૂલમ્—તસ્માત્ સર્વં પરિત્યજ્ય નિરુદ્ધૈઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદાનન્દપરર્ગેયાઃ સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ ॥ ૧. ॥

અર્થ—ભાવના કરતાં ગુણુગાનથી ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદ્વાસકિતવાળા થઈને, હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઈને સર્વદા પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યા કરવું, તેથી એની મેળે જ (ખીજા કોઈ સાધનવિના અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે.)

વિવેચન—ભાવના કરતાં પણ ભગવાન ગુણુગાનથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે, તેથી માર્ગની રીત પ્રમાણે પ્રેમથી સર્વ ગૃહાદિકનો વાસના સહિત ત્યાગ કરીને પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ રાખીને હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઈને સર્વદા એટલે દરેક ક્ષણે ભગવાનના ગુણુગાન કર્યા કરવા. એમ કરવાથી અવા-

નતર ફલ (વચમાં મળતું ફલ) કહે છે:—સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ એટલે ગુણુગાન વિનાના બીજા કોઈ પણ સાધન વિના એની મેળે અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે. “સ્વતઃ” ને બદલે “તતઃ” પાઠ હોય તો તતઃ એટલે ગુણુગાનથી જ એમ અર્થ કરવો. આથી ગુણુગાન કરનાર ભક્તને પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર બતાવ્યો. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં “તતઃ સંસારદુઃખસ્ય નિવૃત્તિર્બ્રહ્મબોધનમ્” એટલે સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધ થાય છે એમ જે અવાન્તર (વચમાંતું) ફળ કહ્યું, તે આવા ભક્તોને જ થાય છે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં મુખ્ય અધિકારીઓને જેવા નિરોધની સિદ્ધિ થાય છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે એ વિષયમાં આગળ જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેમાં પોતાના અનુભવનું પ્રમાણ આપે છે, અને તે વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન કહે છે:—

મૂલમ્—અહં નિરુદ્ધો રોધેન નિરોધપદવીં ગતઃ ।

નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ ત્મ ॥૧૦॥

અર્થ—સંસારાવેશરહિત થઈને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને હું ભગવદ્દાસકત થયો છું, અને નિરોધના માર્ગને પ્રાપ્ત થયો છું, અને સંસારમાં નિરોધ પામેલા ભક્તોના નિરોધને માટે તે નિરોધનું વર્ણન કરું છું.

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેવી રીતે હું (શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્થ) ભગવાનમાં આસકત છું, સંસારાવેશરહિત હોવાથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી નિરોધ-માર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો છું, નિરોધની ઇચ્છાવાળાઓને સંસારાવેશથી રહિત કરવાને એ નિરોધનું વર્ણન કરું છું. શ્લોકમાં ‘તુ’ પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે એ વર્ણન કરવાનું બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી.

શ્લોકમાં અંતે 'તમ્' ને બદલે 'તે' પદ હોય તો 'તારે માટે એવો અર્થ કરવો. એટલે કોઈ કૃપાપાત્ર ભક્તજન ભક્તિવૃદ્ધિ કેમ થાય વગેરે પ્રશ્ન શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને કરે છે તેને પોતે કહે છે કે તારે માટે, તને નિરોધ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આગળ વર્ણન કરું છું.

એ પ્રમાણે મધ્યમ અધિકારી વગેરેને માટે નિરોધના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનું વર્ણન કરતાં એવા ભક્તોને ઉપયોગી નિરોધનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મૂલમ્—હરિणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ૧૧ ॥

શ્લોકાર્થ—દુઃખ દૂર કરનાર શ્રીહરિએ જેમનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ ભવસાગરમાં ડુબી ગયા છે; જેઓ ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે તેઓ જ ગુણગાનમાં રાત્રિદિવસ આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિવેચન—વિનિર્મુક્તા: એટલે વિશેષ રીતે ત્યાગ કર્યો છે, નિજ જન તરીકે અંગીકાર કર્યો નથી. અત્ર એટલે ગુણગાનમાં અને ભાવનામાં. સંસારાવેશ થવો તે ભગવાને અંગીકાર કર્યો નથી એમ દર્શાવનાર લક્ષણ છે. સંસારાવેશથી વિરૂદ્ધ ગુણગાન અને ભાવભાવનામાં અહર્નિશ આનન્દની પ્રાપ્તિ થવી તે નિરોધ પામેલા ભક્તનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

એ પ્રમાણે એ નિરોધના લક્ષણનું નિરૂપણ કરીને ભાવભાવના કરનાર ભક્ત કરતાં ગુણગાન કરનાર ભક્તની વિશેષતા કહે છે:—

મૂલમ્—गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवरिणः ।

संसारविरहक्लेशो न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—મુરદૈત્યના વૈરી પ્રભુના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સર્વદા આસક્ત છે એવા ભક્તોને સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી કલેશ થતાં નથી, પણ પ્રભુની માફક સુખથાય છે.

વિવેચન—મુરદૈત્યના શત્રુ એટલે જડદોષ નિવૃત્ત કરનાર પ્રભુના શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણ વગેરે ગુણોમાં સર્વદા જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તેમને અહનતામમતાત્મક સંસાર તથા વિરહકલેશ થતા નથી. ભાવભાવના કરનારા ભક્તોને દુઃખની આશંસા હોવાથી, સુખની આકાંક્ષા હોવાથી, અને ભગવાન અમારું સ્મરણ કરે એવી આકાંક્ષા હોવાથી, વિરહથી થતું દુઃખ વિશેષ થાય છે, તેથીજ તેમનો જ પીડા થાય છે. ગુણ ગાનારા ભક્તોને તો સંસારાવેશનો અભાવ હોવાથી લૌકિક દુઃખ થતું નથી, પ્રભુના વિરહની સ્ફુર્તિ થતાં અંતર્નિષ્ઠા થાય છે, અને બહાર પ્રમુનો અનુભવ થતાં ગુણુગાન થાય છે, તેથી ભગવાનની માફક સુખ થાય છે.

એ પ્રમાણે ભાવના કરનાર ભક્તો અને ગુણુગાન કરનાર ભક્તોમાં જે ભેદ છે તે દર્શાવ્યો, હવે ગુણુગાનમાં કૃપા એજ હેતુ છે તે દર્શાવે છે, અને મધ્યમ અધિકારમાં હેતુ અને વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરે છે:—

મૂલમ્—તદા ભવેદ્યાલુત્વમન્યથા ક્રૂરતા મતા ।

बाधशङ्कापि नास्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા સમજવી. તેમ ન થાય તો (પ્રભુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) ભક્તિમાર્ગમાં પહાચ નહિ એટલું થાય.

એમાં કોઈ પ્રકારના બાધની શંકા કરવી નહિ. અને ભગવાનમાં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન—જ્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુણગાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે ભગવાનની કૃપા સમજવી. હવે મધ્યમાધિકારીની વ્યવસ્થા કહે છે:—અન્યથા એટલે પ્રભુના ગુણગાનમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો ભગવાનથી અકૂરતા સમજવી, એટલે તે ભક્ત ભક્તિ માર્ગમાંથી પડતો નથી. ‘મતા’ એટલે સંસારાવેશનો અભાવ તેમજ ભગવાનના ગુણોમાં ચિત્તાવેશનો અભાવ એ બેથી એ અકૂરતા સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે. અને તેથીજ મધ્યમ અધિકાર સમજવો. અહીં ભગવાનની અકૂરતામાં કોઈ પણ પ્રકારના બાધની શંકા, ભગવાનના અજ્ઞાનથી નિરોધ જતા રહેવાની શંકા કરવી નહિ. તેમજ ભાવનાની પ્રયત્નતાથી લય થઈ જશે એ પણ ન સમજવું, પણ સતત આસક્તિથી ભગવાનમાં ચિત્તનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. એવી આ સર્વાત્મભાવના પ્રાકટ્યવાળી મધ્યમ અધિકારીની વ્યવસ્થા સમજવી. આ સર્વાત્મભાવનું પ્રાકટ્ય એવા નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમાં બીજા ભાવે દેહે નુ સ્યાત ત્યાગાચ્છ્રવણકીર્તનાત્’અર્થ—‘બીજાભાવ દેહ થવાથી, ત્યાગથી અને શ્રવણકીર્તનથી ભક્તિવૃદ્ધિ થાય છે’ એમાં જે ભક્તિવૃદ્ધિનાં સાધન કહ્યાં તેના ફલનું આ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું.

હવે જે ભક્તનો બીજાભાવ દેહ નથી અને જે ભક્ત ‘પૂજયાશ્રવણાદિભિઃ’ વગેરેથી બીજાભાવ દેહ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેવા ભક્તને સંસારાવેશ હોવાથી તેની વ્યવસ્થા ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે, અને એવા ભક્ત જે સેવા કરે છે તે આધિદૈવિકી થાય તે માટે પ્રથમ ઉદ્દેગને કાઢી નાખનાર સર્વવસ્તુ સમર્પણરૂપ સાધન કહે છે:—

મૂલમ્—સંસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।

કૃષ્ણસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂન્ન ઈશસ્ય યોજયેત્ ॥ ૧૪ ॥

ભગવદ્ધર્મસામર્થ્યાદિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।

ગુણૈર્હરિસુખસ્પર્શાન્ન દુઃસ્વં ભાતિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૫ ॥

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

અર્થઃ—સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઇન્દ્રિયોના કલ્યાણને માટે સર્વના નિયંતા, સર્વત્ર વ્યાપક, આનન્દમય પ્રભુને વિષે સર્વ વસ્તુઓનો નિશ્ચયથી વિનિયોગ કરવો. ॥ ૧૪ ॥

ભગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય સ્થિરતાથી રહે છે, પ્રભુના ગુણગાનથી હરિસુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઈ પણ સમયે દુઃખનું ભાન થતું નથી. ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્તમતા બાળીને મત્સર અને ક્ષોભનો ત્યાગ કરીને સર્વદા પ્રભુના ગુણગાન કરવા. ॥ ૧૬ ॥

વિવેચન—જેનો બીજાના દલ નથી, અને જેનું ચિત્ત સંસારાવેશી છે એવા ભક્તે સંસારાવેશથી દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. નિગ્રહ કરતાં ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ-ખળભળાટ કરી મુકે છે, તેથી ક્ષોભ ન થાય તે માટે ઇન્દ્રિયોના હિતને અર્થે ભક્તે પોતાની સર્વ વસ્તુઓનો નક્કી સર્વના નિયંતા સર્વત્ર વ્યાપક આનન્દમય પ્રભુમાં વિનિયોગ કરવો. સર્વ વસ્તુઓ પ્રભુને સમર્પીને ભગવત્સમ્મનધથી મિશ્રિત કરીને ઉપયોગ કરવો. ફક્તાત્મક પ્રભુનું સૂચન કરવાને શ્લોકમાં ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ મુક્યો છે, અવતાર વગેરેનું નિવારણ કરવાને ‘મૂમુક્ષુ’ શબ્દ

મુક્યો છે. માત્ર આટલુંજ (સમર્પણ) સાધન કરવાથી વિષયવ્યા-
સર્જા નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં છે તે દર્શાવવાને 'ઈશસ્ય'
શબ્દ મુક્યો છે. 'તં યથા યથોપાસતે' એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે
અને 'તત્કતુન્યાય' પ્રમાણે ઉપર કહેલા (ફલ, મૂમન્, ઈશ શ-
ન્દોથી સૂચિત) ધર્મો સહિત ચિન્તનની આવશ્યકતા હોવાથી એ
ત્રણે શબ્દો (કૃષ્ણ, મૂમન્, ઈશ) કહ્યા છે.

હવે ફલનું ઉપપાદન કરે છે. સર્વ વસ્તુ સમર્પણ કરવી એ
ભગવદ્ધર્મ છે એમ એકાદશ સ્કન્ધમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં અઠ્ઠાવીસમા
શ્લોકમાં પ્રબુદ્ધ યોગેશ્વરે કહ્યું છે:—

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।

दारान्सुतान્નृहान्પ્રાણાન્યત્પરસ્મૈ નિવેદનમ્ ॥ ૨૮ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ।

नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—યગ, દાન, તપ, જપ, વૃત્ત, જે જે પોતાને પ્રિય
હોય તે; સ્ત્રી, પુત્ર, ધર, પ્રાણ સર્વ પ્રભુને નિવેદન કરવું. આ પ્રમાણે
'ભગવદ્ધર્મો' શીખતો અને એ ભગવદ્ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી ભ-
ક્તિથી પ્રભુપરાયણ રહેતો પુરુષ દુસ્તર માયાને જલદી તરી જાય છે
॥ ૨૮ ॥ ૩૩ ॥

અને 'વૈરાગ્ય' ફલરૂપ છે એમ કવિ યોગેશ્વરે બીજા અધ્યા-
યના બેતાલીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે:—

भक्ति परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।

प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम्॥૪૨॥

इत्यच्युताङ्घ्रिः भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात्॥૪૩॥

અર્થ:—જેમ ભોજન કરનારને દરેક કોળીએ સંતોષ, પુષ્ટિ અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ ભગવાનમાં પ્રપન્ન પુરુષને એકી વખતે ભક્તિ, પ્રભુનો અનુભવ અને અન્ય સર્વ સ્થળે વરાગ્ય એ ત્રણે થાય છે ॥ ૪૨ ॥

હે રાજન! આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન ભાવથી પ્રભુના ચરણ કમલનું ભજન કરનાર ભક્તને ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવદ્દર્શન થાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિને પામે છે. ॥ ૪૩ ॥

તેથી આ શ્લોકમાં કહેલા સર્વવસ્તુસમર્પણરૂપ ભગવદ્દર્શન: સામર્થ્યથી વિષયમાં વૈરાગ્ય સ્થિર થવારૂપ ફળ મળે છે. ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યું છે કે ‘સ્નેહા-દ્રાગવિનાશ: સ્યાત્’ સ્નેહથી સંસારમાં રાગનો વિનાશ થાય છે). એટલે ત્યાં સ્નેહથી જે ફલ અદૃશ્ય બીજભાવવાળાને કહ્યું, તે ફલની સ્થિરતા આ શ્લોકમાં કહી, માટે તે સ્થિરતા કરનાર સ્નેહનું દૃઢ થવું એ આ શ્લોકમાં ફલરૂપે સૂચવ્યું; એ પ્રમાણે સર્વ સમર્પણ કરી પ્રભુમાં યોજવું તે આવા ભક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું.

હવે આસક્તિ દૃઢ કરવાનું સાધન બીજી પંક્તિમાં (ગુણૈ: હૃ-રિસુખ) કહે છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના ચતુર્થ અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે:-

વિચક્ષણા ચચ્ચરણોપસાદનાત્સંજ્ઞં વ્યુદસ્યોભયતોઽન્તરાત્મન: ।
વિન્દન્તિ હિ બ્રહ્મગતિં ગતક્લમાસ્તસ્મે સુમદ્રશ્રવસે નમોનમ: ॥૧૬॥

અર્થ:—જે અંતરાત્મા પ્રભુના ચરણકમલને જ શરણ જઈને વિચક્ષણ પુરુષો આ લોક તથા પરલોકમાંથી સંગ છોડીને શોક રહિત થયલા બ્રહ્મગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે શ્રવણમંગલ યશવાન પ્રભુને વારં-વાર નમન કરે છું.

આ શ્લોકમાં કીર્તનપ્રણાલિકાથી ભગવદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર બ-
કતોને ' શોકરહિત થયલા ' કહ્યા છે, તેથી ગુણકીર્તનથી હરિસુખનો
સ્પર્શ થવાથી લૌકિક દુઃખનું કદિ પણ ભાન થતું નથી. અહીં સર્વ
વસ્તુ પ્રભુમાં યોજવાનું પ્રથમ જ કહ્યું છે, તેથી તે અધિકારરૂપે સ-
મજવું. આથી આત્મનિવેદન કરનારને ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત
થાય છે. એવાં ભગવદ્વ્યતો એકાદશસ્કન્ધમાં ઓગણીસમા અધ્યા-
યમાં છે તેનું સ્મરણ થાય છે. ત્યાં ભગવાન કહે છે કે મારી ભક્તિ-
રૂપ ફલ સંપાદન કરવું હોય તેણે મારી અમૃતરૂપી કથાપર શ્રદ્ધા
રાખવી, હમેશાં મારું કીર્તન કરવું, પૂજામાં અત્યંત નિષ્ઠા રાખવી,
સ્તોત્રોથી મારું સ્તવન કરવું, સેવામાં આદર રાખવો, સાષ્ટાંગ પ્રણામ
કરવા, મારા ભક્તોની અધિક પૂજા કરવી. સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર
ભગવદ્ભાવ રાખવો, મારે માટે શરીરનાં કાર્યો કરવાં, વાણીથી મારા
ગુણગાન કરવા, મન મને અર્પણ કરવું, સર્વ કામનો ત્યાગ કરવો, મારે
માટે ધન, ભોગ અને સુખનો ત્યાગ કરવો. યજ્ઞ, દાન, હોમ, જપ,
વ્રત, તપ મારે માટે કરવાં. હે ઉદ્ધવ, આત્મનિવેદન કરનારને આ
ધર્મોથી મારે વિષે ભક્તિ થાય છે, પછી તેને બીજું શું બાકી
રહ્યું ? તેથી આત્મનિવેદન કરી ગુણગાન કરનારને દુઃખનું ભાન થતું
નથી એ ફલ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે ફલનું વર્ણન કરીને દઢતાને માટે ગુણગાન કર-
વાનો ઉપદેશ કરે છે.

એ પ્રમાણે ગુણવર્ણનમાં જ્ઞાનભાગ કરતાં ઉત્તમતા સમજીને
મત્સર અને લોભ એ બે દોષનો ત્યાગ કરીને સર્વદા ગુણવર્ણન કર્યા
કરવાં. પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે મત્સર; અલ્યન્ત અભિલાષ
તે લોભ. ' ઉત્કર્ષઃ ' એમ પ્રથમ વિભક્તિવાળો પાઠ હોય તો એવો
અર્થ કરવો કે ' ગુણોથી હરિસુખના સ્પર્શથી દુઃખનું ભાન થતું નથી,

એમ સમજીને ગુણવર્ણન કરવાથી જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે, ' એમ ' સિદ્ધ્યતિ ' અધ્યાહાર લક્ષને વાક્ય પૂર્ણ કરવું. જો સમજ્યા વિના ગુણવર્ણન કરે તો માત્ર દુઃખનું જ્ઞાન ન થાય એ-
ટલુંજ, સમજીને ગુણવર્ણન કરે તો જ આ ઉત્કર્ષ. એ પ્રમાણે ભ-
ગવાનના ગુણ વર્ણન કરવાથી ગુણમાં આસક્તિ થવાથી ' જોને જોના
ગુણમાં આસક્તિ થાય તેને તેનામાં (તે પુરુષમાં) આસક્તિ થાય
છે ' એ ન્યાય પ્રમાણે ભગવાનના ગુણમાં આસક્તિ થવાથી ભ-
ગવાનમાં આસક્તિ દઢ થાય છે. તેથી ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ગૃહ-
પર અર્ચય, ધરમાં રહેનારાઓના બાધકપણાનું અને અનાત્મપણાનું
જ્ઞાન થાય છે. એમ અર્થ બલથી સમજી લેવું. એ પ્રમાણે ગુણગાન
તે આસક્તિવાળા ભક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. હવે ભગ-
વાનમાં વ્યસન દઢ થવાને ભગવાનમાં સાક્ષાત્ અને પરમ્પ-
રાથી (સીધી રીતે તથા અન્ય કાર્યદ્વારા) પોતાની ઈન્દ્રિયોના
વિનિયોગરૂપ સાધન ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:—

મૂલમ્—હરિમૂર્તિઃ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદયિ તત્ર હિ ।

દર્શનં સ્પર્શનં સ્પર્ષં તથા કૃતિગતી સદા ॥ ૧૭ ॥

શ્રવણં કીર્તનં સ્પર્ષં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ।

પાયોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાવં તનો નયેત્ ॥ ૧૮ ॥

યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પર્ષં ન દૃશ્યતે ।

તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્યં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ભગવાનના સ્વરૂપનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, કેમકે
સ્વરૂપમાં ભગવદ્ભાવથી દર્શન સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના
કાર્યો સ્પર્ષપણે થઈ શકે છે, તેજ પ્રમાણે સર્વદા હાથ પ-

ગના કાર્યો પણ ભગવદ્વિનિયોગમાં આવે છે. શ્રવણ કીર્તન પણ સ્પષ્ટપણે થાય છે. કામ પણ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો ઉપ-સ્થકાર્ય રતિ ભગવત્ સંબંધી થાય છે. પાપુ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય જે મલાંશ ત્યાગ કરવો તેવડે તેને શરીરમાં ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો. જે ઇન્દ્રિયોનો જ્યારે ભગવદ્વિનિયોગ સ્પષ્ટ માલમ ન પડે ત્યારે તેનો નક્કો નિશ્ચય કરવો. ॥ ૧૭-૧૮-૧૯ ॥

વિવેચન—જે ભક્તનો ખીજભાવ દૃઢ ન થયો હોય, તે ભગવાનમાં વ્યસન પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરતો હોય તો તેણે જે ભગવત્ સ્વરૂપની પોતે સેવા કરતો હોય તેનું નિરંતર ધ્યાન કરવું, એટલે તે સાક્ષાત્ ભગવાન છે એમ સમજી ધ્યાન કરવું. કારણ કે એમ અભિનયણના વિચારથી એટલે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ ભગવાન છે એ વિચારથી દર્શન અને સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્ય સ્વરૂપદર્શન અને સ્વરૂપસ્પર્શથી સ્પષ્ટપણે ભગવત્ સંબંધી સિદ્ધ થાય છે. પૂજના પ્રવાહથી ભૂતિમાં ભગવાનનું સન્નિધાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને અન્ત-

૧. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાયના બ્રાહ્મણને અંતર્યામિ બ્રાહ્મણ કહે છે. તેમાં કહ્યું છે કે 'યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ । અર્થઃ—જે પૃથ્વીમાં રહેતો છતાં પૃથિવીની અંદર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે અંદરથી પૃથિવીને નિયમમાં રાખે છે, તે તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે. તે જ પ્રમાણે જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, ઘોઃ, આદિત્ય દિશાઓ, ચંદ્રતારાઓ, આકાશ, તમસ, તેજસ, સર્વભૂત, પ્રાણ, વાક, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, ત્વક્, વિજ્ઞાન, રેતસ, વગેરે સર્વમાં ભગવાન રહે છે, પણ એ સર્વે ભગ-

યામિ બ્રાહ્મણમાં કહેલા ન્યાયથી તેમાં ભગવદાવેશ પ્રાપ્ત થાય છે, 'ગુણોપસંહારના કાર્યાખ્યાનાધિકરણના 'સંબંધાદેવમન્યત્રાપિ' એ સૂત્રમાં એ વાતનો અંગીકાર કરેલો છે, અને 'નિબંધમાં તદ્દૂપં તત્ર

વાનને જાણતાં નથી, એ સર્વ ભગવાનનાં શરીર છે, એ સર્વને ભગવાન નિયમમાં રાખે છે, તે ભગવાન આત્મા, અંતર્યામિ અમૃત છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, તેથી એ અંતર્યામિબ્રાહ્મણન્યાય કહેવાય છે.

૨. શ્રીમદ્દેવ્યાસપ્રણીત બ્રહ્મભીમાંસાના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો વિચાર કરેલો છે, તેને ગુણોપસંહાર કહે છે. તેમાં ૧૮ થી ૨૩ સૂત્રોનું કાર્યાખ્યાન અધિકરણ છે, તેમાં 'સમ્બન્ધાદેવમન્યત્રાપિ' એ તીશમું સૂત્ર છે. તેમાં કહ્યું છે કે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાનનો પોતાનો જીવમાં (તેમજ મૂર્તિમાં) આવેશ થાય છે, ત્યારે ભગવાનના આવેશથી ભગવાનના ધર્મો તેમાં આવિર્ભાવ પામે છે. 'ઉપસંહારો हि तत्रानुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रम्'-અર્થ:-ઉપસંહાર એટલે તે સ્થળે નહિ કહેલા અને બીજે સ્થળે કહેલા ગુણો. પણ તેમાં છે એવું જ્ઞાન થવું તે.'

૩. નિબંધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

કૃણ્ણસેવાપરં વીક્ષ્ય દંભાદિરાહતં નરમ્ ।

શ્રીભાગવતતત્ત્વજ્ઞં ભજેજ્જિજ્ઞા સુરાદરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

તદભાવે સ્વયં વાપિ મૂર્તિ કૃત્વા હરેઃ ક્વચિત્ ।

પરિચર્યા સદા કુર્યાત્ તદ્દૂપં તત્ર ચ સ્થિતમ્ ॥ ૨૨૬ ॥

સાકારવ્યાપકત્વાન્ન મન્ત્રસ્યાપિ વિધાનતઃ ।

અર્થ:-શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં આતુર, દંભ વગેરેથી રહિત, શ્રી-ભાગવતના તત્ત્વને જાણનાર એવા પુરૂષને ધ્યાનપૂર્વક લક્ષમાં લઇને સન્માનસહિત તે (ગુરુ) નું ભજન કરવું. એવા ગુરુ ન મળે તો પોતે

‘ચ સ્થિતમ્’ એ શ્લોકમાં પણ મૂર્તિમાં ભગવાનના આવેશને બોધ કરેલો છે.

પણ કવચિત્ શ્રીહરિની મૂર્તિ કરીને સર્વદા સેવા કરવી; ભગવાનનું સ્વરૂપ તે મૂર્તિમાં રહેલું છે, કેમકે ભગવાન સાકાર છે, વ્યાપક છે, અને ઉપાસનામાર્ગની રીતે વિચારીએ તો મંત્રપૂર્વક પૂજામાં ભગવદાવેશ થાય છે.

એ શ્લોકોના પ્રકાશમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ આગા કરે છે કે ‘અયમેવાસ્ય માર્ગસ્ય પ્રકાર ઉત્તમઃ, યન્મૂર્તૌ કૃતં સર્વ ભગવતિ કૃતં ભવતિ । તત્ર મૂર્તેર્ભગવત્ત્વં ત્રેધા નિરૂપયાત તદ્રૂપમિતિ । વસ્તુવિચારેણ સર્વસ્ય ભગવદ્રૂપત્વાદ્વિશેષસ્ત્વયમ્-એનમુદ્ધરિષ્યામીતિ તદા મૃદાદેઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ ભક્તિમાર્ગાનુસારેણાહ તત્ર ચ સ્થિતમિતિ । મૂર્તૌ સ્થિતમ્ । પરં યત્ર હસ્તસ્તત્ર હસ્તઃ । તત્તદવયવેષુ તત્તદવયવા इति । તત્ર હેતુઃ-વ્યાપકં સાકારં વ્રજ્યેતિ । અતઃ સર્વે કટકાદ્યુપચારા ભગવદવયવેષ્વેવ સાક્ષાત્કૃતા ભવન્તિ । ઉપાસનામાર્ગાનુસારેણાપિ મૂર્તાવેવ ભગવદ્ભજનં ભવતીત્યાહ મન્ત્રસ્યાપિ વિધાનત इति ।’ અર્થઃ—આ જ આ માર્ગમાં ઉત્તમ પ્રકાર છે કે મૂર્તિને વિષે કરેલું સર્વ ભગવાનને વિષે કરેલું થઈ જાય છે. મૂર્તિ ભગવાન છે એ વાત ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે. ૧. વસ્તુને વિચાર કરતાં સર્વ ભગવદ્રૂપ છે. વિશેષ આ છે કે આ (ભક્ત) નો હું ઉદ્ધાર કરીશ એમ ઇચ્છા થતાં મૂર્તિકા વગેરેમાંથી પોતે પ્રકટ થાય છે. ૨ ભક્તિમાર્ગને અનુસરીને કહે છે કે ત્યાં (મૂર્તિમાં) પ્રભુનું સ્વરૂપ છે જ. જ્યાં (મૂર્તિનો) હસ્ત ત્યાં (ભગવાનનો) હસ્ત; તે તે (મૂર્તિના) અવયવો ત્યાં (ભગવાનના) અવયવો. એમ હોવાનું કારણ એ કે બ્રહ્મ વ્યાપક અને સાકાર છે. માટે કહું વગેરે સર્વ અલંકારો સાક્ષાત્ ભગવાનના અવયવોને ધર્યા બરાબર અલંકારો.

‘વન્હયોગોલકન્યાયથી ભગવાન મૂર્તિમાં વ્યાપી જઈને બહાર પ્રકટ થાય છે. આ સર્વે કારણોને લીધે મૂર્તિ સ્વરૂપના દર્શન સ્પર્શ વગેરે ભગવાનના જ દર્શન સ્પર્શ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એ જ વાત હાથપગના કાર્યોમાં લાગુ પાડે છે:—ઉપર કહેલા ન્યાયપ્રમાણે જેમ પૂર્વે કહેલા દર્શન અને સ્પર્શ એ બે ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમ હાથપગનાં કાર્યો—ભગવત્સેવામાં હાથ, તથા સેવાને માટે ચાલવામાં પગ—સદા ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે. (સંબંધને લીધે ઉપરનો સ્પષ્ટ શબ્દ વિભક્તિ અને વચનના ફેરફાર સાથે અહીં પણ સમજી લેવો.) શ્રાવ (કાન) અને વાણીના કાર્યોનું પણ ભગવત્સંબંધીપણું કહે છે:—શ્રવણ અને કીર્તન સ્પષ્ટ છે. એ બેનું બીજા પ્રકારથી પણ ભગવત્સંબંધીપણું સર્વ સંમત છે એમ જણાવવાને સ્પષ્ટ શબ્દ ફરીથી વાપર્યો છે. ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય)નું ભગવદુપયોગીપણું સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી તેનો ભગવત્સંબંધનો પ્રકાર બતાવે છે:—‘કામઃ સંકલ્પજઃ સ્મૃતઃ’ (સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે). ‘સંકલ્પ પ્રભવાન્ કામાન્’ (સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા કામોને), વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ સંકલ્પનો પુત્ર છે. એ કામ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો રતિ—ઉપસ્થકાર્ય (જનનેન્દ્રિયનું કાર્ય) ભગવત્સંબંધી થાય છે. શ્લોકમાં ‘ભવતિ’ (થાય છે) અધ્યાહાર સમજવું. ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદમાં ભગવાનનું ગાંધર્વપ્રિતિ વાક્ય છે કે ‘યં માં સ્મૃત્વા નિષ્કામઃ સુકામો ભવતિ’ (માં રમરણ

જાય છે. ૩. ઉચાસના માર્ગેની રીતે પણ મંત્ર વગેરેને લીધે મૂર્તિને વિષે જ સાક્ષાત્ ભગવદ્ભજન થાય છે.

૧. વન્હયોગોલકન્યાય—લોહાના ગોળામાં જેમ જેમ અગ્નિનો પ્રવેશ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે. અને અંતે બહાર અગ્નિનું પ્રાકટ્ય થાય છે, એ ન્યાય.

કરવાથી નિષ્કામ હોય તે સકામ થાય છે). એ વાક્યનું શ્રવણ કરવાથી અને ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી અને એવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરવાથી ભગવાન પ્રતિ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી રતિ પણ થાય છે. ભગવદ્વિષયક કામ જે ભક્તને ઉત્પન્ન ન થાય તેના ઉપસ્થના હિતનો પ્રકાર આગળ કહેવાશે. પાચુર્ધદ્રિય (ગુદા) નો વિનિયોગ કહે છે:—પાચુર્ધદ્રિયનું કાર્ય વિસર્જન કરવાનું છે. તે અહીં મલાંશ ત્યાગ કરવાનું છે. તે કરીને તે ઈદ્રિયને શરીરમાં ગુણુભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો; એટલે ભગવાનમાં વિનિયોગ થતા સ્વશરીરમાં તે શરીરના શોધન (શુદ્ધિ) દ્વારા ગૌણુભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો.

અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ છે—શ્રીવેણુગીતમાં ‘અક્ષણ્વતાં ફલં’ શ્લોકમાં શ્રીસુખોધિનીકારિકાઓમાં ઈદ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થતાં ઈદ્રિયોને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહ્યું છે, તેમાં પાચુર્ધદ્રિયનું કાર્ય રોમોદ્ગમ (રવાંટી ઉભી થવી તે) કહ્યું છે. અને દશમસ્કન્ધના પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયના ‘જ્ઞાં તુ માગ્યમહિમા’ એ શ્લોકના વિવરણમાં રોમાંચ અને સ્વેદ એ દશમ ઈદ્રિય (પાચુ) નાં કાર્ય કહેલાં છે. અને તૃતીય સ્કન્ધમાં ‘મુચ્ચન્મીલદશાઽશ્રુ ચ’ એ શ્લોકમાં આનન્દના અશ્રુ પડવા એ પાચુ ઈદ્રિયનું કાર્ય કહેલું છે; આ સર્વ હીન અધિકારમાં ધટતું નથી. કેમકે દ્વિતીયસ્કન્ધના ‘તદશ્મસારં હૃદયમ્’ એ શ્લોકમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો છે. તેથી અહીં છાંદોગ્ય ઉપનિષદની ‘અન્નમશિતં ત્રેધામવતિ’ વગેરે શ્રુતિઓમાં કહેલો જલ અન્નનો મૂત્રપૂરીષાત્મક સ્થૂલધાતુ અને વૈધકમાં ‘કફઃ પિત્તં મલઃ સ્વેષુ પ્રસ્વેદો નસ્વલોમ ચ । કર્ણવિદૂષિકા ચેતિ ધાતૂનાં ક્રમશઃ મલાઃ’ એ શ્લોકમાં કહેલો મલાંશ પાચુર્ધદ્રિયવડે દેહના ગુદા ગુદા છિદ્રદ્વારા બહાર નિકળે છે, એટલેજ પાચુર્ધદ્રિયનો વિનિયોગ સમજવો; તે ગૌણુ હોવાથી તે ઈદ્રિયનો શેષભાવ સમ-

જવો. વળી પ્રથમ સંસારાવેશથી દુષ્ટ ઇન્દ્રિયો કહી; મધ્યમાં મત્સર વિના અને લોભ વિના એમ કહેવાથી એ ગુણવર્ણન કરનાર ભક્તો માં મત્સર અને લોભ રહેલા છે એમ સૂચવ્યું; અને અંતમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનું મલાંશ ત્યાગરૂપ પાણું કાપી કહ્યું; આ સર્વથી આ ભક્તો હીન અધિકારી છે એમ સમજાય છે; તેથી ભક્તિવર્ધિનીમાં દૃઢ ખીજભાવ વિનાના જે ભક્તો કહ્યા તેમને માટે આ ઉપદેશ છે એમ સૂચવ્યું. વળી અહીં મન વગેરે નવ ઇન્દ્રિયોના વિનિયોગનો પ્રકાર કહ્યો. ધ્યાણેન્દ્રિય (નાક) અને રસનેન્દ્રિય (જિહ્વા) નો વિનિયોગ બિલકુલ કહ્યો નથી. વળી ભગવાનને પ્રિય કામ હોય તો જ ઉપસ્થિતો વિનિયોગ બતાવ્યો; ભગવદ્વિષયક કામ ન હોય તો ઉપસ્થિતો વિનિયોગ શું કરવો તે સૂચવ્યું નથી. એમ હોવાથી એ ઇન્દ્રિયોના ભગવાનમાં ઉપયોગ ન થાય તો શું કરવું એમ આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે જે ઇન્દ્રિયનો ભગવાનમાં વિનિયોગ સ્પષ્ટ ન મળે પરંતુ તે ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. જે તેનો નિગ્રહ ન કરે તો ‘નોચેત્ પ્રમત્તમસદિન્દ્રિયવાજિસુતા’ એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિષયરૂપી શત્રુઓમાં પડવાથી સંસારાવેશરૂપ મહાન અનર્થ થાય માટે નિગ્રહ આવશ્યક છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે હીન અધિકારીઓએ ઉપર કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે કરવું તે પણ તેમને યોગ્ય નિરોધનું સંક્ષેપ્ત સમજવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉદ્દેગની નિવૃત્તિ થતાં ધીમે ધીમે ક્રમવાર સેવા આધિદેવિકી થાય, માટે એ જ હીન અધિકારીઓનું મુખ્ય સાધન છે એમ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપદેશ કરીને હીન અધિકારીઓને આ પ્રવૃત્તિ કરાવવાને માટે ખીજ અન્યોમાં ઉપદેશ કરેલાં ‘ખીજ’ સાધનો કરતાં આ સાધન શ્રેષ્ઠ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

મૂલમ્—નાતઃ પરતરો મન્ત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।

નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થ નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ સાધનસમુદાયથી અષ્ટાક્ષરમન્ત્ર વગેરે

(આવા અધિકારીને માટે) વધારે ઉત્તમ નથી, તેમજ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી તેમજ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, અને આ ઉત્તમ સાધન કરતાં ગંગાદિ તીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

વિવેચન—હીન અધિકારીઓને માટે ઉપર કહેલા સાધન

સમુદાય કરતાં અષ્ટાક્ષર વગેરે મન્ત્ર ઉત્તમ ન સમજવા. એ મન્ત્રોના જપ વગેરે સેવાના અંગ તરીકે કહેલા છે, અને અનુકલ્પથી (ગૌણ, અનવસરમાં કરવા યોગ્ય) કહેલા છે, માટે સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા. એ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું. શ્રી કૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રના પાઠ પણ સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે તે પણ અનુકલ્પ અને અંગરૂપ છે, અને વિવેક ધૈર્યાશ્રયમાં અંગ તરીકે જ તેમનો અંગીકાર કરેલો છે. વિદ્યા એટલે ઉપાસના અને તીર્થ ગંગાદિ પણ સેવા કરતાં ઉત્તમ ન સમજવાં, કેમકે ભગવત્કૃપા ન હોય તો તેઓ પણ બહુ કાલે વિલંબથી ફલ આપે છે, શ્રુતિમાં તત્ક્રતુન્યાય (જેવો સંકલ્પ તેવું શલ) નો આદર કરેલો છે, અને મહાભારતમાં પણ યજ્ઞ અને તીર્થ શલ આપવામાં સમાન છે એમ કહ્યું છે, તેથી વિદ્યા અને તીર્થ અહીં જુદા પાડી કલા છે. તેથી હીન અધિકારીઓને અહીં ઉપદેશ કરેલા સર્વ સમર્પણાત્મક યોજના વગેરે ત્રણ સાધન ધણા જરૂરના છે. એ સાધન કરવાથીજ સ્નેહ,

૧ ચતુર્દશ શ્લોકમાં કહેલું સર્વસમર્પણ એ પ્રથમ સાધન,

આસક્તિ અને વ્યસન એ ક્રમથી ગૃહલાગ થયા પછી પૂર્વોક્ત નિરોધ રૂપ ભક્તિવૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે એ તાત્પર્ય છે, ચાચા શ્રીગોપીજી તથા શ્રીહરિરાયજી હરિણા ચે ' વિનિર્મુક્તા ' ' એ શ્લોક પછી ' સંસારાવેશ ' શ્લોક લે છે, તેની પછી ' ગુણેષ્વાવિષ્ટચિત્તાનામ ' વગેરે ક્રમવાર શ્લોકો લે છે. શ્રીવજ્રરાજજી જે ક્રમ લે છે તે પ્રમાણે મેં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનનો પ્રકાર સર્વેનો એક રીતનો નથી. તેથી મેં તેનો અનુવાદ કર્યો નથી.

શ્રીઆચાર્યવર્યની કૃપાથી ભગવાન પ્રજનાયક શ્રીકૃષ્ણે હૃદયમાં સ્થિતિ કરીને જે વાક્યોની પ્રેરણા કરી, તે વાક્યો શ્રીવિકૃદેશના ચરણકમલના દાસના દાસ પુરુષોત્તમે લખ્યાં.

“ નિરોધલક્ષણં સમાપ્તમ્ ”

નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય

“ શ્રીસેવાફલગ્રંથ. ”

આ સેવાફલગ્રંથ ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજીએ સેવાફલ વિવરણ નામનું સાહિત્ય કર્યું છે, તેના આશયો આ ટીકાના વિવેચનમાં ખતાવવામાં આવ્યા છે સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ સેવા ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે. અને તેમાં માનસી સેવા ઉત્તમ કહી છે. ત્યાં આગળ સેવા શબ્દનું અને સેવાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. [માટે ત્યાં આગળ જોવું] આપણા માર્ગમાં જે સેવા સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ છે તે સેવાનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં કર્યું છે.—

પંચદશ શ્લોકની ખીજી પ્રક્રિયામાં કહેધું ચુલુગાન દ્વિતીય સાધન, અને સપ્તદશ અષ્ટાદશ શ્લોકમાં કહેશે ઇન્દ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ એ ત્રીજું સાધન.

શંકા—જ્યારે સેવાને સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ રૂપ માને છે ત્યારે સેવા શીવાય બીજા ફલની અપેક્ષા રહેતી નથી, ત્યારે આ શ્રંથમાં સેવાનું ફલ બતાવવાની શી જરૂર છે. ? એવી શંકા થાય ત્યાં સમાધાન કરે છે કે, જીવન પર્થત જે સેવા કરી હોય તે સેવાથી દેહાન્તમાં જે ગતિ થાય તે સેવાનું ફલ છે, આ ગતિરૂપી ફલ બતાવવા શ્રંથની જરૂર છે વળી આજના સમયમાં સેવારૂપી ભજનમાં જે સર્વાત્મભાવ થાય છે, અને આ સર્વાત્મભાવથી જે ઉત્તમોત્તમ ભજનાનન્દરૂપી ફલ મળે છે તે ભજનાનન્દ ફલ કંઈ સેવાથી જુદો નથી. માટે સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ રૂપ સેવાથી (ભજન) નું ફલ ભજનાન્દ જ છે બીજું છે જ નહિ. કારણ કે મરણે યા મતિઃ સા ગતિઃ મરણમાં જે મતિ તે જ ગતિ છે. માટે સેવા (ભજન) નું ફળ ભજનાનન્દ જ છે. બીજું કંઈ પણ છે જ નહિ. એવું આ શ્લોકથી બતાવે છે.

મૂલમ્—યાદશી સેવના પ્રોક્તા તત્તિસદ્ધૌ ફલમુચ્યતે ॥

અલૌકિકસ્ય દાને હિ ચાદ્યઃ સિદ્ધયેન્મનોરથઃ ॥ ૧ ॥

ફલં વાહ્યધિકારો વા ન કાલોત્ર નિયામકઃ ॥

અર્થ—(શ્રી મહાપ્રભુજીએ) જેવી સેવા કહી છે તેવી સેવા સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ભગવાન અલૌકિકનું દાન કરે છે ત્યારે મુખ્ય ફલ રૂપ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે, ફલ સિદ્ધ થવામાં કે અધિકાર સિદ્ધ કરવામાં કંઈ પણ કાલનો નિયમ નથી. અર્થાત્ અમુક વખતમાં થાય એવો નિયમ નથી-

વિવેચન—સેવાફલ વિવરણમાં ભગવાન કહે છે કે સેવામાં ત્રણ ફલ છે. ૧. અલૌકિક સામર્થ્ય. ૨. સાધુજન્ય, ૩. વૈકુંઠ વિગેરેમાં સેવા

પયોગી દેહ. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં ફલ મળે છે. શ્રીમદ્દાપ્રભુજી એ જે વ્રજભક્તના જેવા ભાવપૂર્વક ભગવાનની સેવા કરવાની આજ્ઞા કરી છે, તે પ્રમાણે જીવન પર્યંત ભગવાનની સેવા કરવી જોઈએ ત્યારે ફલ થાય છે-ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં કહ્યું છે. “ સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિઃકૃદ્ઘા મવેત્ ॥ જીવતા સુધી ભગવાનની સેવામાં કે કથામાં જેમની દૃઢ આસક્તિ થાય છે, તેઓનો કોઈ દેશમાં કાલમાં નાશ નથી. આ પ્રમાણે જીવન પર્યંત તેમને સેવા કરવાની કહી છે. સેવા કરતાં ત્રણ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે ભક્તિ માર્ગમાં પુષ્ટિ, પ્રવાહ, અને મર્યાદા એવા ત્રણ બેદથી ભગવાન જીવતો અંગીકાર કરે છે, આ અધિકારના નિયમ પ્રમાણે સેવા ત્રણ પ્રકારની છે, અને ૧૯ પણ ત્રણ પ્રકારનાં ફલાં છે, તેમાં પહેલાં પુષ્ટિ સેવકોના ફલ કહે છે; જે અલૌકિક સામર્થ્ય છે તે કેવલ સર્વાત્મભાવથી પ્રાપ્ત થાય એવો ભજનનન્દ છે. આ ભજનનનન્દનો અનુભવ થાય તે જ ઉત્તમોત્તમ ફલ છે, આ ૧૯ કરોડો સાધન કરો તો પણ મળનાર નથી કેવલ ભગવાનની કૃપાથી જ મળે છે. આ કૃપાથી જે ભક્તભજનનનન્દનો અધિકાર થાય છે, તે અલૌકિક સામર્થ્ય કહેવાય છે. આ ભજનનનન્દરૂપી અલૌકિક સામર્થ્ય વ્રજભક્તને પ્રાપ્ત થયું હતું.

૨ બીજું ફલ સાયુજ્ય કહ્યું છે. મર્યાદામાં જેમનો અંગીકાર કર્યો છે. તેમને પુરુષોત્તમનું સાયુજ્ય મળે છે. આ પુરુષોત્તમનું સાયુજ્ય જ્ઞાનીના અક્ષર બ્રહ્મના સાયુજ્ય કરતાં ઘણું દરજે ઉત્તમ છે. અક્ષર સાયુજ્યતો કેવલ મર્યાદામાં જેમનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેઓને થાય છે પુરુષોત્તમ સાયુજ્યવાળાને તો સમય આવે બહાર પ્રકટ કરે છે. અને ભજનનનન્દનો અનુભવ પણ કરાવે છે. જેમ અન્તર્ગૃહતા ગોપીજનોને ભગવાને સાયુજ્યદાન કર્યું હતું-પરંતુ જ્યારે તેઓની સાથે રમણ

કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેઓને ગહાર પ્રકટ કરી રમણદ્વારા બળનાનન્દનું દાન કરે છે. અને પુનઃ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ સાયુજ્ય જ્ઞાનીના અક્ષર બ્રહ્મવા સાયુજ્ય કરતાં ઉત્તમ છે.

હવે ત્રીણું વૈકુંઠમાં સેવોપયોગી દેહ વિષે કહે છે. જેના પ્રવાહમાં અંગીકાર કર્યો હોય તેને તેણું ફલ થાય છે. આ અક્ષરાત્મક વ્યાપી વૈકુંઠ કે રમાવૈકુંઠમાં સેવોપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદમાં જણાવેલા સામાન્ય સૃષ્ટિ પ્રવાહ ન જાણવો. પરંતુ પુષ્ટિમિશ્ર આ પ્રવાહ હોવાથી આવું સેવોપયોગી દેહ રૂપિ ઉત્તમ ફલ મળે છે. પરંતુ ભગવદ્દિગ્ધાથી મર્યાદામાં જે અલૌકિક બળનાનન્દ ફલ મળે છે, તે પ્રવાહમાં મળતું નથી.

ઉપર કહેલા પહેલા ફલ અને અધિકારને મેળવવામાં કાલનો નિયમ નથી કે અમુક વખતેજ પ્રાપ્ત થાય, તેનો કૃપાને આધીનજ છે.

હવે સેવામાં ત્રણ પ્રતિબંધ થાય છે તે ગણાવે છે.

મૂલમ્—ઉદ્વેગઃ પ્રતિબન્ધોઃ વા ભોગો વા સ્યાતુ વાધકમ્ ॥૨॥

અર્થ—ઉદ્વેગ, અઠચ્છો, અને ભોગ આ ત્રણ સેવામાં બાધક છે.

સેવાયાંફલત્રયઃ

અલૌકિકસામર્થ્ય સાયુજ્યંસેવૌપયિક દેહોવા વૈકુંઠાદિષુ ।

સેવાયાં પ્રતિબન્ધકત્રયમ્

ઉદ્વેગઃ પ્રતિબન્ધો વા ભોગો વાત્રયાણાં સાધનપરિત્યાગઃ કર્તવ્યઃ ॥

ભોગો દ્વિવિધો લૌકિકોઽલૌકિકશ્ચ ॥ તત્ર લૌકિકસ્ત્યાજ્યેવ ॥

પ્રતિબન્ધોપિ દ્વિવિધઃ સાધારણો ભગવત્ કૃતશ્ચ ॥

તત્રાદ્યો બુદ્ધ્યા ત્યાજ્યઃ ॥ અલૌકિક ભોગસ્તુ ફલાનાં મધ્યે
પ્રથમે પ્રવિશતિ । ભગવત્કૃતથેત્ પ્રતિબન્ધસ્તદા ભગવાન્ ફલં
ન દાસ્યતીતિ મંતવ્યમ્ । તદા અન્યસેવાપિ વ્યર્થા । તદા આસુ-
રોયં જીવ ઇતિ નિર્ધારઃ । તદા જ્ઞાનમાર્ગેણ સ્થાતવ્યં શોકા-
ભાવાયેતિ વિવેકઃ । નનુ સાધારણો ભોગઃ કથં ત્યક્તવ્ય ઇત્યા
કાંક્ષાયમાહ—સવિઘ્નોઽલ્પો ઘાતકઃ સ્યાદિતિ ॥ સવિઘ્નત્વાદ્
અલ્પત્વાદ્ ભોગ સ્ત્યાજ્યઃ । ‘એતૌ સદા’ પ્રતિબન્ધકૌ । દ્વિતીયો
ભગવત્કૃત પ્રતિબંધઃ જ્ઞાન સ્થિતિ અભાવે ચિન્તા ભાવાર્થ આહ—
‘દ્વિતીય’ ઇતિ ॥ આદ્ય ફલાભાવે ભગવતો દાતૃત્વં નાસ્તિ તદા
સેવા નાધિદૈવિકી ત્યુક્તં ભવતિ ભોગભાવસ્તદૈવ સિદ્ધયતિ યદા
ગૃહપરિત્યાગઃ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्य विरचितं सेवाफल विवरणम् समाप्तम्.

વિવેચન—૧ સેવામાં પહેલો બાધ કરનાર ઉદ્વેગ છે—

મનમાં બ્યારે ઉદ્વેગ થાય ત્યારે સેવામાં ચિત્ત રહેતું નથી. માટે
મનમાં ઉદ્વેગ રાખવો નહિ. ઉદ્વેગ રહે તો ભગવાનમાં ચિત્ત પરાવવા
રૂપી માનસી સેવા સિદ્ધ થતી નથી. અને ઉત્તમ ફલ પણ મળતું નથી.
માટે ઉદ્વેગ થવામાં જે જે કારણો હોય તે તે કારણોનો ત્યાગ કરવો.

૨ બીજો બાધ કરનાર પ્રતિબંધ (અડચણો) છે તે સામા-
ન્ય અને ભગવાનનો કરેલો સામાન્ય હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. ભગ-
વાન્ સંબંધી હોય તો ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું.

૩ ત્રીજો બાધ કરનાર ભોગ છે.—તે બે પ્રકારનો છે, લૌકિક
અને અલૌકિક. લૌકિક સાધારણ ભોગોમાં ચિત્ત પરાવાય તો ભગવાનમાં

ચિત્ત રહેતું નથી, સેવા બની શકતી નથી. આ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધો (બાધ કરનારા) છે. અલૌકિક ભગવાનથી થએલા હોય તો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. પરંતુ લૌકિક સાધારણ હોય તો બુદ્ધિથી ત્યાગ કરી વા બેઠએ, એવી આગ્રા છે, આ ત્રણે પ્રતિબંધોના કારણરૂપ જે કંઈ હોય તે ત્યાગ કરવું. અર્થાત્ જેનાથી ઉદ્દેશ થતો હોય, જેનાથી અડચણો આવતી હોય, જેનાથી લૌકિક ભોગમાં પ્રીતિ થતી હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

શંકા—સાધારણ પ્રતિબંધો હોય તો ત્યાગ થઈ શકે પરંતુ વિવાહ વિગેરે લૌકિક કે વેદની આગ્રાવાળા પ્રતિબંધો આવી પડે તો શું કરવું?

સમાધાન—સેવામાં બાધરૂપ આવતા લૌકિક કે વૈદિક ભગવાનથી નહિ થએલા એવા પ્રતિબંધો સેવાનાબાકીના વખતમાં કરવા. પરંતુ તેમાં જરા પણ આસક્તિ ન રાખવી. અને સેવામાં જરા પણ અડચણ ન થાય એવી રીતે કરવા. અને તે કરતાં મન ભગવાનમાં જ રાખવું. ॥ ૨ ॥

આ પ્રમાણે સાધારણ પ્રતિબંધો બતાવી ભગવાનથી થએલા પ્રતિબંધોનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—અર્ક્તવ્યં ભગવત્તઃ સર્વથા ચેદ્ગતિર્ન હિ ।

યથા વા તત્ત્વનિર્ધારો વિવેકઃ સાધનં મતમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ભગવાનને ઉત્તમ ગતિ આપવાની ઇચ્છા ન હોય તો ઉત્તમ ગતિ થતીજ નથી, (આવી રીતે ગતિ ન થાય) ત્યારે જેવી રીતે તત્ત્વનો નિર્ધાર (નિશ્ચય) થાય તેવી રીતે વિવેક રાખવો એ જ સાધન કહ્યું છે.

વિવેચન—જે જીવ ભગવાનને ભક્તિથી બહુ જ વહાલો થયો હોય તેના ઉપર દ્રેષ વિગેરે કરવામાં આવે તો ભગવાન સેવામાં પ્રતિ-

બંધ કરે છે તે ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ કહેવાય છે. ભગવાન સર્વ રીતે સમર્થ છે. જેની પાસે સેવા કરાવવા ઇચ્છા હોતી નથી તેઓને હમેશાં ફલનો અભાવ જાણવો. આ ભગવાન તરફથી ફલનો અભાવ થાય ત્યારે ખીજા દેવની સેવા કરીશું ? એવું ન માનવું. કેમકે સર્વે દેવો ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તે છે. ભગવાનની ઇચ્છાને જ અધીન છે. માટે ખીજા દેવો પણ ફલ આપી શકતા નથી. માટે તે જીવ આસુરી છે એમ માનવું. જે જીવ આસુર થયો હોય છે તે ભક્તનો દ્વેષ વિગેરે કરે છે. સેવા વિગેરે કરતો હોય પરંતુ ભગવદીયો ઉપર દ્વેષ રાખે ત્યારે જાણવું કે આ જીવ આસુર છે. માટે તેનો સંગ પણ કરવો નહિ.

હવે સેવામાં ભગવાનનો પ્રતિબંધ થયો છે તેવું જાણી શોક થાય છે, તે શોક ન થાય તેટલા સારૂ ઉપાય જતાવે છે કે જે પ્રકારના જ્ઞાનથી શોક નાશ થાય તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન રાખવું. એ જ સાધન છે. આ જ્ઞાનથી સમજવું કે આ જગત્ અહરૂપ છે. હું કોણ છું ? સાધન કોણ છે ? ફલ શું છે ? દાતા કોણ ? ભોક્તા કોણ છે ? વિગેરે તત્વનો વિચાર કરી સ્થિર કરવા, માટે વિવરણમાં કહે છે કે શોકના અભાવ સારૂ જ્ઞાનમાર્ગમાં રહેવું. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ ફલનો એક વિચાર છે કે આસુર જીવ બે પ્રકારના છે, આવેશી અને સહજ, તેમાં આવેશી છે તે તો જ્યારે આવેશ બંધ થાય છે ત્યારે ભક્તદ્વેષ કરતા બંધ થાય છે અને જ્ઞાનથી અક્ષર બ્રહ્મમાં દૈયરૂપી ફલ મેળવે છે, પરંતુ જે સહજ આસુર હોય છે, તેનો સર્વદા ભક્ત ઉપર દ્વેષ કર્યા જ કરે છે. તે તો જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિતિ કરે તોપણ અક્ષરબ્રહ્મનું ફલ મળતું નથી પરંતુ તે આત્મનિવેદનથી શરણે આવેલો છે તેથી તેને શોકના અભાવ રૂપ ફલ થાય છે, પરંતુ આસુર હોવાથી ઉત્તમ ફલ મળતું નથી. ॥૩૥

હવે ભોગરૂપી બાધકની સમજૂતી આપે છે.

મૂલમ્—બાધકાનાં પરિત્યાગો ભોગેષ્વેકં તથા પરમ્ ॥

નિષ્પત્યૂહં મહાન્ભોગઃ પ્રથમે વિશતે સદા ॥ ૪ ॥

અર્થ—ત્રણે બાધકનો ત્યાગ કરવો. તેમાં ભોગ જે બાધક છે તેમાં એક લૌકિક ભોગ બાધક છે. બીજો અલૌકિક ભોગ ફલરૂપ છે. અને નિર્વિદ્ય મહાન જે ઉત્તમ ભોગ છે, તેનો અલૌકિક ભોગમાં સમાવેશ થાય છે.

વિવેચન—આ ત્રણ પ્રતિબંધોમાં જે ભગવાનના કરેલા છે તે પ્રતિબંધોનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. પરંતુ જે બીજા લૌકિક પ્રતિબંધો છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હવે લૌકિક ભોગ અને અલૌકિક ભોગની સમાનતા નથી એવું બતાવે છે. અલૌકિક ભોગમાં અલૌકિક સામર્થ્યરૂપ ભગવત્ સ્વરૂપના અનુભવ પૂર્વક ભજનાનન્દરૂપી ઉત્તમ ફલ મળે છે, તેમાં કોઈ પ્રકારે વિદ્ય આવતું નથી, હરિરત્ન ન શક્નોતિ કર્તુર્બાધાં કુતોપરે (સંન્યાસ નિર્ણય) ભગવાન પણ આ ભક્તના ભોગમાં બાધ કરવા સમર્થ નથી તો બીજા ક્યાંથી કરી શકે. માટે આ અલૌકિક ભોગ સાધનથી ફલપ્રાપ્તિ અને સ્વરૂપથી દરેક રીતે મોટો છે. લૌકિક ભોગમાં રોગ વિગેરે થવા સંભવ રહે છે. અને તેમાં અનેક રીતે અડચણો આવે છે. માટે લૌકિક ભોગનો ત્યાગ કરવો કેમકે લૌકિક ભોગથી તો સેવામાં વિદ્ય આવે છે અને બ્રહ્મ થાય છે. માટે વિષયાનન્દ અને ભજનાનન્દમાં જેમ વિષયાનન્દ હલકો નકામો અને ત્યાગ કરી દેવા જેવો છે, તેવી રીતે લૌકિક ભોગ ત્યાગ કરવા જેવો છે. ॥ ૪ ॥

હવે લૌકિક ભોગ અને સાધારણ પ્રતિબંધ એ બેનો ત્યાગ કરવો એવું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેમનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

મૂલમ્—સવિદ્યોઽપો ઘાતકઃ સ્યાદ્દલાદેતૌ સદા મતૌ ॥

દ્વિતીયે સર્વથા ચિન્તા ત્યાજ્યા સંસારનિશ્ચયાત્ ॥૫॥

અર્થ—લૌકિક ભોગ વિધ્નવાળો, તથા અલ્પ અને સાધારણ પ્રતિબંધ બળાત્કારથી સેવામાં વિધ્ન કરનાર છે, એવા બંને પ્રતિબંધો છે. (તેમનો ત્યાગ કરવો) પરંતુ બીજો ભગવાનથી કરાયેલો પ્રતિબંધ હોય તો સંસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મોટું ફલ મેળવવા સાડું ચિન્તા ન કરવી.

વિવેચન—લૌકિક ભોગમાં પીડાઓ તથા અનેક પ્રકારનાં વિધ્નો થાય છે. અને સ્વરૂપથી ફલથી અને સાધનથી ફલ અલ્પ છે. સાધારણ પ્રતિબંધ (અડચણો) પણ સેવા સમયમાં બાધ રૂપે થાય છે. અને ફલમાં પણ બાધ કરનારા છે, માટે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હવે ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ ત્યાગ કરી શકાય એમ નથી અને જ્ઞાનમાર્ગની સ્થિતિમાં અધિકાર પણ ન હોય એવા મંદમતિને સંસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે બીજો ભગવાને કરેલો જ પ્રતિબંધ છે તેનાથી તો સર્વ રીતે ભગવાનથી અને બીજા દેવોથી પણ ફલનો અભાવ થાય છે. માટે તેને તો અહંતા મમતાત્મક સંસાર જ ફલ રૂપે મળે છે તેને ઉત્તમ ફલ નથી.

સારાંશ કે—લૌકિક ભોગ ત્યાગ કરવો અને તે ત્યાગ થઈ શકે છે. અલૌકિક ભોગ ઉત્તમ છે તે પ્રભુ ઇચ્છાથી મળે છે. લૌકિક પ્રતિબંધ (અડચણો)નો ત્યાગ કરવો અને તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે. અલૌકિક ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ (અડચણ) તે ત્યાગ થઈ શકતો નથી. અને તેનું અધમ ફલ સંસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ઉદ્દેશ્ય પ્રથમ પ્રતિબંધ થવાથી જો ફલનો અભાવ થાય તો ભગવાનને ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી. એવું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—ન ત્વાદ્યે દાતૃતા નાસ્તિ તૃતીયે બાધકં ગૃહમ્ ॥

અવશ્યેયં સદા ભાવ્યા સર્વમન્યન્મનોભ્રમઃ ॥૩॥

અર્થ—પહેલો શ્રી ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ હોય તેજ શ્રી ભગવાનને ઉત્તમ ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી. એવું જાણવું. એને જે ત્રીજો પ્રતિબંધ જે લૌકિક ભોગ છે, તેને છોડવા સાડ ગૃહત્યાગ કરવાની જરૂર છે, આ પ્રમાણે સેવામાં આવતા પ્રતિબંધો અને ફલ (જે બતાવવામાં આવ્યા) છે તે જરૂર વિચારવા જાઈએ. આ શીવાય બાકીનું ભ્રમ છે.

વિવરણમાં આજ્ઞા કરી છે કે—“આદ્યફલાભાવે ભગવતો દાતૃત્વં નાસ્તિ” જ્યારે પહેલો પ્રતિબંધ જે ઉદ્દેગ છે તે જો ભગવાન તરફથી થાયતો ભગવાનને ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી એમ માનવું. અને “તદા સેવા નાધિદૈવિકીતિ ઉક્તં ભવતિ” ત્યારે આધિદૈવિકી સેવા પ્રાપ્ત થતી નથી. “ભોગાભાવસ્તદૈવ સિદ્ધયતિ યદા ગૃહપરિત્યાગઃ કર્તવ્ય” તેમ જ્યારે ધરનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ લૌકિક ભોગનો ત્યાગ થઈ શકે છે માટે લૌકિક ભોગ જો સેવામાં બાધક હોય તો ગૃહનો ત્યાગ કરવો.

૧ આ પ્રમાણે શ્રી મહાપ્રભુજીએ આ શ્લોક ઉપર સ્પષ્ટિકરણ કર્યું છે તે વિચારોનું પુનઃ મનન કરીએ. ભગવાન જોકે સર્વના અન્તઃકરણમાં સંબંધવાળા છે તોપણ ચિત્તમાં ઉદ્દેગ રૂપી બાધ કરે તો સેવામાં ચિત્ત ન રહે અને સેવાને આધિદૈવિકપણું થતું નથી અર્થાત્ ઉત્તમ ફલનો અભાવ થાય છે. ત્યારે ભગવાનને ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી. એમ જાણવું.

૨ અલૌકિક ભોગની વાતનો ચોંંચા શ્લોકમાં કહી ગયા હવે લૌકિક ભોગ થાયતો સેવામાં અડચણ આવે માટે તેને ત્યાગ કરવેજોઈએ.

તો તેના ઉપાયમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે ધર છોડી દેવું જ્યાં સુધી ધરમાં રહે ત્યાં સુધી લૌકિક ભોગ જતો નથી. નિબંધમાં કહે છે કે “ ગૃહં સર્વાત્મના ત્યાજ્યં ” “ ગૃહને ત્યાગ કરવો. ત્યાગ ન થઈ શકે તો શ્રીકૃષ્ણમાં તેને યોજવું ” આ પ્રમાણે ત્રણ શ્લ અને ત્રણ પ્રતિબંધો જે કહેવામાં આવ્યા તેનો હમેશાં વિચાર કરવો. કે જેથી સેવામાં કંઈ બાધકો ન આવે. આ શીવાય બીજા પ્રતિબંધો ભક્તિ-માર્ગમાં નથી. બીજા પ્રતિબંધના વિચારો કરવા એ ભ્રમ છે. ॥ ૬ ॥

શંકા—જે દેહ, પ્રાણ, આત્મા વિગેરે સર્વ પ્રભુજીને અર્પણ કરી શરણે આવેલાને આ પ્રતિબંધો ન થવા જોઈએ કારણ કે તેમને શ્લ ૩૫ ભગવાનનો સંબંધ છે માટે તમે તેમને વારતો આ ફલ અને બાધકોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું એ કેમ બ્યર્થ ન કહેવાય ? એવી શંકા સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—તદીયૈરપિ તત્કાર્યં પુષ્ટો નૈવ વિલંબયેત્ ॥

ગુણક્ષોભોઽપિ દ્રષ્ટવ્યમેતદેવેતિ મે મતિઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—જેમણે કેવલ બ્રહ્મસંબંધ કર્યા છે તેટલાનેજ આ બાધકો કહેલા છે પરંતુ જેઓને પુષ્ટિમાં (અંગીકાર થયો) છે- તેમને ફલ આપવામાં પ્રભુ વિલંબ કરતા નથી, (સાત્ત્વિક વિગેરે) ગુણોને લીધે (ચિત્તમાં) જે ક્ષોભ થાય (ત્યારે ફલમાં વિલંબ થાય છે.) અને તેની નિવૃત્તિને સાફ બીજી કંઈ પણ સાધન ન માનવું. એવી ભારી મતિ છે.

વિવેચન—જેમણે બ્રહ્મસંબંધ લીધા છે પરંતુ ઉત્તમ પ્રેમાવસ્થા સુધી પહોંચ્યા નથી. તેઓને આ બાધ થાય છે. પરંતુ જેઓને પુષ્ટિ સ્વીકારથી પ્રભુની આસક્તિ કે વ્યસન સુધીની પ્રભુએ કૃપા કરી સ્થિતિ કરાવી હોય તો તેઓને ફલમાં વિલંબ થતો નથી, એવો આશય છે. વળી આધુનિક જીવોનો પુષ્ટિમર્યાદામાં અંગીકાર હોવાથી

આ પ્રતિબંધો આવે છે. પુષ્ટિમાં જ સ્વીકાર થએલાને આ બાધો નથી. સત્ત્વ વિગેરે ગુણોને લીધે ચિત્તમાં ક્ષોભ થાય તો પ્રતિબંધ છે એમ ભાવના કરવી. આ શીવાય બીજા ઉપાય નથી, એવો શ્રી મહા-પ્રભુજીએ આ વિષયમાં સ્થિર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. ૥ ૭ ॥

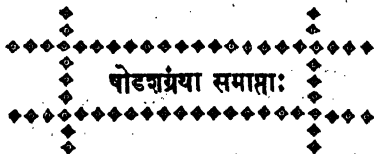
શંકા—સમર્પણ કરી પ્રભુને શરણે રહેલાઓને આ પ્રતિબંધ છે એવું સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું બ્યર્થ છે. એવી શંકા કરનારને કહે છે.

મૂલમ્—કુસ્ટઘિરત્ર વા કાચિદુત્પદ્યેત સ વૈ ભ્રમઃ

અર્થ—અહિઆં કંઈ કુસ્ટઘિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એવો નિશ્ચય ભ્રમ રૂપ છે.

વિવેચન—બ્રહ્મસંબંધ કરી પ્રભુ શરણુ થયા, અને ભગવા-નના થયા તેઓને ફક્ત થવાનો તો સંભવ ખરેખરજ છે. પરંતુ તેઓ સત્ત્વાદિક ગુણને લીધે મનમાં ક્ષોભ થાય અને અન્યથા ભાવ થાય તો તે ભ્રમ છે. કારણ કે પ્રભુ સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળા છે, તેમને ફક્ત આપવાની ઇચ્છા નથી એવી ભ્રમણા મનમાં આવે તો તેને દૂર કરવી. પહેલાં કહેવા મુજબ ભાવના કરવી, સારાંશ કે બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી સેવામાં એવો આગ્રહ જોઈને પુષ્ટિમાં સ્વીકાર થયો હોય તો અવશ્ય રૂળ મળવાનું જ પરંતુ સત્ત્વાદિક ગુણોને અનુસરી ક્ષોભ થાય તો ફક્તમાં અભાવ થવાનો એમાં પ્રભુઇચ્છા જ બળવાન છે. નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય.

સમાપ્તમ્ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિતમ્ સેવાફલમ્.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ અથ જય શ્રીકૃષ્ણ વાદ ॥

[શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ વિરચીત].

પ્રભુના ગુણાનુવાદનું, પ્રભુનું હરહમેશ હૃદયમાં રટણ થાય, તેમના આનંદમય સુંદર સ્વરૂપનું હૃદય મંદિરમાં સ્થાપન થાય તેટલા માટે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને વારંવાર શ્રવણ કરવાં, નિરંતર તેમનાં નામોચ્ચારણ કર્યાં કરવાં એ અતિ આવશ્યક છે. અને એમ કરવાથીજ વિમળ બનેલા હૃદય બચનમાં પ્રભુનો આવીર્ભાવ થાય છે. દ્વિતીય સ્કંધ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

શૃણ્વતઃ શ્રદ્ધયા નિત્યં ઘૃણતશ્ચ સ્વચેષ્ટિતમ્ ।

કાલેન નાતિ દીર્ઘેણ ભગવાન વિશતે હૃદિ ॥ ૪ ॥

પ્રવિષ્ઠઃ કર્ણ રન્ધ્રેણ સ્નાનાં ભાવ સરોરુહમ્ ।

ધુનોતિ શમલં કૃષ્ણઃ સલિલસ્ય યથા શરત્ ॥ ૫ ॥

(ભાગવત. સ્કં. ૨ અ. ૮ શ્લો. ૪-૫)

* જય શ્રીકૃષ્ણ એ શબ્દ ઉપર શ્રીમદ્ ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે વાદ ગ્રંથ લખેલો છે. ઉક્ત ગ્રંથ થોડા વખત ઉપર “વૈષ્ણવધર્મપતાન” માસિકના વર્ષ ૨-અંક ૯ માં મુજબ માત્ર પ્રકટ થયેલો અમારા જ્ઞેવામાં આવવાથી અમેએ શાસ્ત્રી બદશંકર જયશંકરને વિનંતી કરી આ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરાવી આ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલું છે. વૈષ્ણવોએ પરસ્પર “જય શ્રીકૃષ્ણ” કરવાનું પ્રયોજન શું છે, તેથી શું ફળ થાય છે, તે આ વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ સમજશે.

પ્રકાશક.

એ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે:-શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવદ્વચ્ચરિત્રોત્તરે
અવલુ કરનારનાજ, તેમનાં નામોચ્ચારણુ ગ્રહણુ કરનારાજ અંતરમાં
પ્રભુનો પ્રવેશ થાય છે. જેમ શરદ્ઋતુનો પ્રવેશ થતાં જલની મલી-
નતા અદૃશ્ય થઇ જાય, જળ નિર્મળ બની જાય. તેમજ ભગવાનનો
અંતરમાં આવિર્ભાવ થતાં અમાપ પાપ દગ્ધ થઇને હૃદય સ્વચ્છ
વિમળ બની જાય છે. એ નિઃસંશય છે.

દશ દિગંત વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમ ચરણુ એટલાજ માટે વ્યવ-
હારમાં પણ ભગવદ્ ભાવના સિદ્ધ થતાં આ “ જય શ્રીકૃષ્ણવાદ ”
નામક અલ્પવાદ છતાં ગહનવાદની યોજના કરે છે.

વૈષ્ણવોએ અન્યોઅન્ય નીચ ઉચ્ચ વર્ણોનો વિચાર કર્યા શીવાય
જ્યારે પરસ્પર પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે “ જય શ્રીકૃષ્ણ ” એમ
ભગવન્નામનો નિરંતર વારંવાર ઉચ્ચાર કરવો જોઇએ. તેમાં ઉચ્ચ
નીચતાના વ્યવહારનું ઉદ્ધંધન થાય છતાં તેવો વ્યવહાર લેશ પણ
દોષરૂપ નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સતી પાર્વતી પ્રત્યે ભગવાન શંકરે
કહ્યું છે કે:-“ પ્રાણ પુરુષો-બુદ્ધિમાન સજ્જનો પરસ્પર ઉભા થવું
વિનય દર્શાવવો વગેરે ઉત્તમ રિતે વિનય વિધિ કરે છે. પણ તે
જેમની હૃદય ગુહામાં અંતર્યામિ શ્રીકૃષ્ણુ વિરાજે છે. તેમને તદ્રૂપ
સમજીને કરેછે, નહિકે દંભી અભિમાનીને એ પ્રમાણે કરવું જોઇએ. ”
“ જય શ્રીકૃષ્ણ ” એ નામનું ઉચ્ચારણુ ઉચ્ચ મનુષ્ય છે અથવા
નીચ મનુષ્ય છે, તેથી કરવાનું છે એમ નહિ, પરંતુ જેમનાં મનો
મંદિરમાં ભગવાનની મનોહર મૂર્તિ રમણુ કરી રહી છે. એવા બક્ષાજનોને
કરવાનું છે. પછી તે ગમે તે હોય. દેવ હોય, આદ્યાણુ હોય, અગર
શુદ્ધ હોય કે આંડાળ હોય, તે કાંઇ જોવાનું જ નથી. એમ ઉપરના
મહાત્મા ભગવાન શંકરના વાક્યથીજ સિદ્ધ થાય છે. જેમ યતિ લોકો
જ્યારે જ્યારે પરસ્પર સંમિલન થતાં “ નમો નારાયણાય ” એ

નામનો ઉચ્ચાર કરે છે તે પરસ્પર કંઈપણ ભેદ જાણ્યા શીવાય નારાયણ રૂપતા સમજીને જ કરે છે. તેમ અહિં પણ લેશ ભેદ વિનાજ જન્ય શ્રીકૃષ્ણોચ્ચાર કરવાનું છે. કોઈ વર્ણુશ્રમના અભિમાનને ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણ ઉપર પ્રભાણે કરવાથી કદાચ વૈષ્ણવો ઉપર કોપાયમાન થાય તો વૈષ્ણવોએ તેવાને તેવા ભાવથી અર્થાત્ એ દેહાભિમાની હોય તો આપણે પણ દેહાભિમાનથી તેને નમન કરવું. પરંતુ કોઈ દિવસ પણ વિરૂદ્ધ વાક્યો કહીને તેને ક્રોધ થાય તેવું તો આચરણ ન જ કરવું કેમકે ભગવાન પોતેજ એકાદશ સ્કંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે:— બ્રાહ્મણોથી બહાણું આ મારું ચતુર્ભુજાત્મક સ્વરૂપ પણ નથી, તેમ સર્વ વેદમય બ્રાહ્મણ છે, અને સર્વ વેદમય હું છું. માટે અપરાધ કરનાર બ્રાહ્મણને હે મહારા ભક્તજનો! તમે કોઈ પણ સમય તિરસ્કાર કરતા નહિ. હજીનાર, શાપ દેનાર પણ વિપ્રને પણ તમે નિરંતર નમનજ કરો. હું જેમ બ્રાહ્મણોને સર્વકાલ સાવધાન પણે પ્રણામજ કર્યા કરું છું તેમ તમે પણ નમનજ કરો. આ પ્રભાણે ન વર્તનાર તે મારો અપરાધી છે. તે દંડ યોગ્ય છે. વિપ્રનું લક્ષણ આપતાં આપ શ્રીમુખથી દશમ સ્કંધમાં યાદવો પ્રત્યે આજ્ઞા કરે છે કે:—વેદનો અભ્યાસ કરનાર વિપ્ર કહેવાય છે. તથા વેદાભ્યાસથી વિપ્રત્વ સિદ્ધ થાય છે. એમ સ્મૃતિ પણ જણાવે છે. આ પ્રભાણેનાં લક્ષણયુક્ત હોય તેવાને જ વિપ્ર કહી શકાય. પરંતુ તેવાપણું ન હોય તો પણ નમન કરવું એજ યોગ્ય છે. “બ્રાહ્મણ દ્વૈ વર્ણુ છે.” એમ શ્રુતિ ઉપદેશ છે. માટે તદ્વિતર વર્ણુએ ઉપર પ્રભાણે નમનાદિ કરવું એજ ઉચિત છે. કેમકે તેમાં ઉત્કર્ષપણું સહજ છે. કદાચ વર્ણુથી પણ બ્રાહ્મણ છે એમ સંદેહ ઉત્પન્ન થતો હોય તો પણ જેવો યુગ છે તેવાં બ્રાહ્મણો છે. એમ ધારીને પણ નમન

આદિ અવશ્ય કરવું જોઈએ. પરંતુ જે ગમે તેવો ઉત્તમોત્તમ આદ્ય હોય છતાં ભગવાનનો દ્વેષી હોય, ખિલકુલ પણ ભગવદ્ભાવ હોય જ નહિ તેવાને તો નમન ન જ કરવું. કેમકે તે આદ્ય જ નથી. શ્રી-મદ્ ભગવદ્ ગીતામાં આસુરી પ્રકરણમાં ભગવદ્ દ્વેષ રાખનારા, પારકા ઉપર વિના કારણે દ્વેષ કરનારા આસુર ગણેલા છે તો તેવો દ્વેષી આદ્ય જ નથી પણ અસુરજ છે. આ પ્રમાણે વિચાર પૂર્વક “જયશ્રીકૃષ્ણ” વા નમન વગેરે કરવાનું સમજવાનું છે. એથી વિપરીત કરવું એતો આનિત્યી કલ્પના કરેલું હોવાને લીધે ઉપેક્ષા—તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. એમ દિશા સમજવી.

શ્રીરાધાકૃષ્ણતત્વ.

(બંગાળી ઉપરથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ.)

પ્રસિદ્ધકર્તા—રા. બ. રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારી.)

ખી. એ, એલ, એલ, ખી. (દીવાન સાહેબ—ગોંડળ સ્ટેટ.)

આ પુસ્તકમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણના યુગલ સ્વરૂપની વિમલ શોભાનું દિગ્ દર્શન કરાવ્યું છે, “કૃષ્ણસ્તુ મગવાન્ સ્વયમ્” એ વાક્યનું સમર્થ પ્રતિપાદન કર્યું છે. વૃંદાવનચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણજ પૂર્ણાવતાર છે તેવું અનેક શાસ્ત્રો ને પુરાણોથી સાબિત કરી આપ્યું છે; વળી આ ગ્રન્થના પાને પાને શ્રીકૃષ્ણનું નામ હોવાથી તે સમસ્ત વૈષ્ણવ વર્ગને ધણું ઉપયોગી છે. જેથી અમારી વિનંતીથી ઉક્ત પટવારીશ્રીએ તેની મુળ કીંમત રૂ. ૧-૪-૦ માંથી ઘટાડી હાલ ૦-૧૨-૦ બાર આનાથી આપવા કૃપા કરી છે. હવે માત્ર જુજ નકલો શીલીકે છે. પછી તેના લાભ નહિ મળે માટે વહેલો તેજ પહેલો.

આ અમુલ્ય તકનો લાભ લેવા ચુકશેજ નહિ.

૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તા.

આ ચોરાશી વૈષ્ણવની વાર્તા અમોઝે વ્રજભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં (અક્ષર આ લાઈન જેવડાજ મોટા) મોટા અક્ષરથી છપાવી છે. તેમજ ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો જેવા કે:— “ શ્રીવલ્લભ દિગ્વિજય, શ્રીવલ્લભચરિત્ર, ભાવસિન્ધુ, પંચામૃત, કીર્તન રત્નાકર, પોડશ્ચગ્રંથો, શિક્ષાપત્ર, ભગવદ્ગીતા વગેરે ગ્રંથોમાંથી શોધ ખોળ કરી કેટલીક ઐતિહાસીક હકીકત, દ્રષ્ટાન્તો, તેમજ તે વૈષ્ણવો માટેની આપેલી વાર્તાની વધુ હકીકત, દાખલ કરી છે જેથી અત્યાર સુધીમાં આવી વાર્તાનું પુસ્તક કોઈ પણ ઠેકાણે જેવામાં આવ્યું નથી તેવું છે. આ વાર્તા માટે અમોઝે ખાસ વ્રજયાત્રા કરી તથા કાઠીયાવાડની મુસાફરી કરી કેટલીક પ્રાચીન હકીકત શોધન કરી દાખલ કરી છે.

આ ગ્રંથ એક વખત વાંચવા પછી હાથમાંથી મુકવાનું મન થશેજ નહિ, કારણ દરેક વાર્તામાં નવિન હકીકત જેવામાં આવશે. વળી ૮૪ વૈષ્ણવોની જેટલી હકીકત, વધુ મળે તેટલી દરેક વૈષ્ણવે જાણવાની જરૂર છે; તે આ વાંચ્યાથી સમજાશે હમેશાં ઘરમાં વાંચવા માટે ઓઝો તથા બાળકોને તો ખાસ ઉપયોગી છે આ ગ્રંથ જાડા ચીક્ણા કાગળમાં, મોટા કદના લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠ છીંટનું સોનેરી પાકું પુઠું, તેમજ શ્રી મહાપ્રભુજીનો ઉત્તમોત્તમ ફોટો પણ આપ્યો છે. છતાં કીંમત ફક્ત બે રૂપીઆ રાખી છે.

લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈ, ચંગપોળ, ખતરીપોળ—અમદાવાદ.

વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ભાગ ૧ લો.

(આવૃત્તિ ૩ છ.)

જ્ઞાન અને બક્ષિતરસથી ભરપુર, સ્ત્રીઓ, પુરૂષો તેમજ બાળકોને હરનિશ મનન કરવા યોગ્ય. ભગવદ્વાર્તામાં વાંચવા લાયક, જુદાં જુદાં ૧૬ પ્રકરણોમાં ૫૬૦ પદોના અત્યુત્તમ અપૂર્વ સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત હાલ જૂતળ ઉપર ખીરાજતા શ્રીગોસ્વામી બાળકોના જન્મદિવસોની નોંધ, શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની ૮૪ બેઠકો ક્યા ક્યા સ્થળે છે. તથા ત્યાં જવાના રસ્તાની સંપૂર્ણ માહિતી સાથેનું પાકું પુંડું, છતાં કીંમત માત્ર ૧—૦—૦ એક રૂપીઆ.

(શ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથજીના ચતુર્થલાલજી-માળા પ્રસંગવાળા)

શ્રીગોકુલેશજીનાં ધોળ તથા પદ સંગ્રહ.

આ શ્રીગોકુલેશજીએ જૂતળ ઉપર પધારી પોતાની ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધવયે જહાંગીર પાદશાહ સામે ધર્મનું ઢંઢં યુદ્ધ કરી, માલા, તિલક અને ધર્મની અડગ ટેક ટકાવી સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર મહત્ત્વ ઉપકાર કર્યો છે તેમના નામથી બાળ્યેજ કોઈ પણ વૈષ્ણવ અગ્રાત હશે! અમેએ આ શ્રીગોકુલેશજીના પ્રાગટ્યની વધાઈ તથા ધોળપદ ૩:૦ વર્ષના પ્રાચિન પુસ્તકોમાંથી સતત પ્રયત્ને એકત્ર કરી જુદાં જુદાં ૧૫ પ્રકરણોમાં મળી લગભગ ૭૦૦ ધોળપદોના મહાન સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે કે જે અત્યાર સુધીમાં કોઈ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલો નથી. આ ગ્રંથમાં શ્રીગોકુલનાથજી, શ્રીકન્હૈયાલાલજી, શ્રીવલ્લભલાલજીના ઉત્તમોત્તમ ફાટા તેમજ તેમની વંશાવળી પણ આપી છે, છતાં કીંમત ફક્ત રૂ. ૧—૦—૦ એક રૂપીઆ રાખી છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વેદ અને ઉપનિષદોમાંથી દોહન કરી કાઢેલા ભક્તિ રસામૃત કલશ, સર્વ વેદાનુયાયી આચાર્યોને પ્રમાણ, અને વેદવિરોધીઓના પણ તત્વ વિચારને સંમત નિરંતર પઠનીય છે. વળી હજારો પંડિતોએ આ ગીતા ઉપર અનેક-વિધ ભાષ્યો કર્યા છતાં પણ તત્વ વિચારનો પાર પમાયો નથી એવો મહા સમર્થ આ ગ્રંથ છે તેના ઉપર પૂર્વે થઈ ગયેલા શ્રીગોસ્વામી બાળકોએ તત્ત્વદીપિકા અને “અમૃતતરંગિણી” એમ બે ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં કરેલી છે. તેથી ઉક્ત ટીકાઓના આશય સાથે લંબાણુ વિવેચન પૂર્વક આ ગીતામૃત તત્ત્વોનું ભાષાન્તર સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. રા. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી એમ. એ. એલ. એલ. બી. ની કસાયલી કલમથી લખેલું છે. કી. રૂ. ૧—૮—૦

શ્રીયમુનાસ્તોત્ર રત્નાકર.

આ ગ્રંથમાં શ્રીયમુનાષ્ટક મુળ તથા અતિ વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન સાથે ગુજરાતી ટીકા. શ્રીયમુનાષ્ટપદી મુળ તથા તે ઉપરની સંસ્કૃત ટીકા તેના ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે, શ્રીરધુનાથજીકૃત શ્રીયમુનાષ્ટક ટીકા સાથે, શ્રીહરિરાયજીકૃત શ્રીયમુના વિગ્રહી ગુજરાતી ટીકા સાથે વગેરે તથા શ્રીયમુનાજીનાં ૪૦ પદ, પરચુરણ અપ્રકટિત પદ, વધાર્ધ, ધોળ વગેરે સહિત શ્રીયમુનાજીના નામ સ્મરણનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય

શ્રીયમુનાજીના સુંદર ફોટા સાથે—આપવામાં આવ્યું છે.

આવું પુસ્તક અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રકટ થયું નથી. આ ગ્રંથ એક વખત વાંચ્યા પછી તેને હાથમાંથી મુકવાનું મન થશે જ નહિ આટલું છતાં કી. રૂ. ૩. ૦—૮—૦ આઠ આના. જ રાખવામાં આવી છે.

વિવિધ ધોળ તથા પદ સંગ્રહ ભાગ ૨ નો.

નિત્યની શ્રીહાકોરજીની સેવા કરવાનો પ્રકાર, બાર માસિક ઉત્સવનાં કીર્તનો વગેરે ધણાં પ્રાચીન ને અપ્રકટિત ધોળ પદોના મહાન સંગ્રહ દશ પ્રકરણોમાં આપ્યો છે. તથા શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીમુસાફરજીના સેવ્ય શ્રીહાકોરજીના સ્વરૂપ હાલ ક્યાં ને કોને માથે બિરાજે છે. તેની સંપૂર્ણ માહિતી આપી છે. ઉપરાંત “શ્રીમદ્દ્વિભાગ્યાયજી” તથા “શ્રીયમુનાજી” ના એમ બે સુંદર ફોટા પણ આપ્યા છે. સુશોભીત છીંટનું પાકું પુંડું છતાં કીંમત માત્ર ૦-૧૨-૦ બાર આપ્યા.

શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામ.

(સટિક ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તર કરેલું.)

આ ગ્રંથમાં શ્રીપુરુષોત્તમનાં હજાર નામ શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી તત્ત્વરૂપે દોહન કરી શ્રીમદ્દ્વિભાગ્યાયજીએ પ્રગટ કરેલાં છે કે જેને પાઠ કરવાથી શ્રીમદ્ ભાગવતનો પાઠ કરવા જેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથ ઉપર પંચમ ગૃહના તિલકાયત શ્રીરધુનાથજી મહારાજે “નામચન્દ્રિકા” નામની સંસ્કૃતમાં વિસ્તૃત ટીકા લખી છે તે ટીકાનું મુળ શ્લોક સાથે ભાષાન્તર (કે જે અત્યાર સુધી પ્રગટ થયું નથી) આપવામાં આવ્યું છે, તેમજ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, સંહિતા, ગીતા આદિ ગ્રંથોનાં પ્રમાણોથી તે નામોનું સ્મર્થ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી દરેક વૈષ્ણવને તે નિત્યનિયમમાં પાઠ કરવા ખાસ ઉપયોગી છે, શ્રીમહાપ્રભુજી તથા ટીકાકાર શ્રીરધુનાથજી મહારાજના ઉત્તમ ફોટા સાથે. છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ રૂપીઆ સવા રાખી છે.

